

**TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİNDE
GELECEK ZAMAN**

Muhammet Raşit ÖZTÜRK

**Yüksek Lisans Tezi
Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN
2017
Her Hakkı Saklıdır**

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI**

Muhammet Raşit ÖZTÜRK

TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİNDE GELECEK ZAMAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN**

ERZURUM - 2017

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

16/01/2017

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum “*Tarihî Türk Lehçelerinde Gelecek Zaman*” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

16.01.2017

Muhammet Raşit ÖZTÜRK

F-83/00/22.12.2016

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN danışmanlığında, Muhammet Raşit ÖZTÜRK tarafından hazırlanan bu çalışma 16/01/2017 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Sinan UYĞUR

İmza:

İmza:

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 16/01/2017

Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK
Enstitü Müdürü

F-85/01/21.10.2016

İÇİNDEKİLER

ÖZET	X
ABSTRACT	XI
ÖN SÖZ	XII
KISALTMALAR.....	XIV
TARANAN ESERLER VE KISALTMALARI	XV
TARANAN ÇAĞDAŞ ESERLER VE KISALTMALARI	XVIII

GİRİŞ

I. FİİLLER	1
II. FİİLLERİN SINIFLANDIRILMASI	3
A. İçerikleri Bakımından Fiiller.....	3
1. Kılış Fiilleri	4
2. Oluş Fiilleri	4
3. Durum Fiilleri.....	4
B. Anlamları Bakımından Fiiller	4
1. Esas Fiiller.....	4
2. Yardımcı Fiiller	5
C. Zamanları Bakımından Fiiller	5
D. Yapıları Bakımından Fiiller	5
1. Basit Fiiller	5
2. Türemiş Fiiller.....	7
3. Birleşik Fiiller	7
a. “İsim + Yardımcı Fiil” Kuruluşundaki Birleşik Fiiller.....	7
b. “Sıfat-Fiil + ol- Yardımcı Fiili” Kuruluşundaki Birleşik Fiiller	8
b.1. Öncelik Fiilleri	8
b.2. Alışkanlık Fiilleri	9
b.3. Niyet Fiilleri.....	10
c. “Fiil + -g + Fiil” Kuruluşundaki Birleşik Fiiller.....	10
c.1. Yeterlik Fiilleri.....	11

c.2. Süreklilik Fiilleri	12
c.3. Tezlik Fiilleri.....	15
c.4. Yaklaşma Fiilleri	17
d. İkili Birleşik Fiiller	19
e. Anlamca Kaynaşmış ve Deyimleşmiş Birleşik Fiiller	19
III. EK-FİİL	19
A. Ek-Fiilin Kipleri	20
1. Ek-Fiilin Geniş Zamanı	20
2. Ek-Fiilin Görülen Geçmiş Zamanı	21
3. Ek-Fiilin Öğrenilen Geçmiş Zamanı	21
4. Ek-Fiilin Şartı	21
B. Ek-Fiilin Olumsuzu	22
IV. FİİL ÇEKİMİ	22
A. Fiilde Şahıs Kavramı	23
1. Birinci Tip Şahıs Ekleri	24
2. İkinci Tip Şahıs Ekleri	24
3. Üçüncü Tip Şahıs Ekleri	26
B. Fiilde Olumsuzluk Kavramı	29
C. Fiilde Soru Kavramı	32
D. Fiilde Kip ve Zaman Kavramı	32
1. Kip Kavramı	32
2. Zaman Kavramı	33
3. Bildirme ve Tasarlama Kipleri	34
a. Bildirme Kipleri	34
a.1. Görülen Geçmiş Zaman Kipi	34
a.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi	37
a.3. Geniş Zaman Kipi	40
a.4. Şimdiki Zaman Kipi	42
a.5. Gelecek Zaman Kipi	46
a.5.1. /-(y)AcAK/ Eki	49
a.5.2. /-(y)AsI/ Eki	52

a.5.3. /-(y)IcI/ Eki	54
b. Tasarlama Kipleri	55
b.1. İstek Kipi.....	55
b.2. Dilek-Şart Kipi.....	57
b.3. Emir Kipi	63
b.4. Gereklilik Kipi	64
V. FİİL KİPLERİNİN EK-FİİLİN KİPLERİYLE KULLANIMLARI.....	66
A. Ek-Fiilin Geniş Zamanı.....	66
B. Ek-Fiilin Hikâyesi	67
C. Ek-Fiilin Rivayeti.....	69
D. Ek-Fiilin Şartı.....	70
VI. FİİLDE ÇATI.....	71
A. Öznelerine Göre Fiiller	71
1. Etken Çatılı Fiiller.....	71
2. Edilgen Çatılı Fiiller.....	72
3. Dönüştü Çatılı Fiiller.....	73
4. Ettirgen Çatılı Fiiller	74
5. İşteş Çatılı Fiiller.....	76
6. Karşılıklılık Çatısında Olan Fiiller	77
7. Meçhul Çatılı Fiiller	78
8. Bağlama Göre Çatının Değişmesi	79
B. Nesnelere Göre Fiiller	81
1. Geçişli Fiiller.....	81
2. Geçişsiz Fiiller.....	81
3. Oldurganlık Çatısında Olan Fiiller	82
VII. FİİLİMSİLER.....	83
A. İsim-Fiiller	83
B. Sıfat-Fiiller	84
C. Zarf-Fiiller	84

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİNDE KİP VE ZAMAN

1.1. TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİ	86
1.2. TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİNDE KİP VE ZAMAN	87
1.2.1. Köktürkçe.....	87
1.2.1.1. Görülen Geçmiş Zaman Kipi	88
1.2.1.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi	89
1.2.1.3. Geniş - Şimdiki Zaman Kipi	89
1.2.1.4. Emir Kipi.....	90
1.2.2. Uygur Türkçesi	91
1.2.2.1. Görülen Geçmiş Zaman Kipi	91
1.2.2.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi	93
1.2.2.3. Geniş - Şimdiki Zaman Kipi	93
1.2.2.4. Emir Kipi.....	94
1.2.2.5. Şart Kipi	95
1.2.2.6. Gereklilik Kipi.....	95
1.2.3. Karahanlı Türkçesi.....	96
1.2.3.1. Görülen Geçmiş Zaman Kipi	97
1.2.3.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi	98
1.2.3.3. Geniş-Şimdiki Zaman Kipi	98
1.2.3.4. Emir Kipi.....	99
1.2.3.5. Şart Kipi	101
1.2.3.6. Gereklilik Kipi.....	102
1.2.4. Harezmi Türkçesi	102
1.2.4.1. Görülen Geçmiş Zaman Kipi	104
1.2.4.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi	106
1.2.4.3. /-(I/U)p [tur{ur}]/ ile Kurulan Geçmiş Zaman Yapısı	106
1.2.4.4. Geniş Zaman Kipi	107
1.2.4.5. Şimdiki Zaman Kipi	108
1.2.4.6. Emir Kipi.....	109

1.2.4.7. Şart Kipi	112
1.2.4.8. İstek Kipi	113
1.2.4.9. Gereklilik Kipi.....	114
1.2.5. Kıpçak Türkçesi	115
1.2.5.1. Görülen Geçmiş Zaman Kipi	117
1.2.5.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi	118
1.2.5.3. /-(I/U)p [tur{ur}]/ ile Kurulan Geçmiş Zaman Yapısı.....	119
1.2.5.4. /-GAn+dır/ ile Kurulan Geçmiş Zaman Yapısı.....	120
1.2.5.5. Geniş Zaman Kipi	120
1.2.5.6. Şimdiki Zaman Kipi	121
1.2.5.7. Emir Kipi.....	122
1.2.5.8. Şart Kipi	124
1.2.5.9. İstek Kipi	125
1.2.5.10. Gereklilik Kipi.....	125
1.2.6. Çağatay Türkçesi.....	126
1.2.6.1. Görülen Geçmiş Zaman Kipi	128
1.2.6.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi	129
1.2.6.3. /-(I/U)p [tur{ur}]/ ile Kurulan Geçmiş Zaman Yapısı.....	129
1.2.6.4. /-GAn+dUr/, /-GAn turur/ ile Kurulan Geçmiş Zaman Yapısı.....	130
1.2.6.5. Geniş Zaman Kipi	131
1.2.6.6. Şimdiki Zaman Kipi	132
1.2.6.7. Emir Kipi.....	132
1.2.6.8. Şart Kipi	134
1.2.6.9. İstek Kipi	134
1.2.6.10. Gereklilik Kipi.....	135
1.2.7. Eski Anadolu Türkçesi.....	136
1.2.7.1. Görülen Geçmiş Zaman Kipi	138
1.2.7.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi	139
1.2.7.3. /-(U)p [DUr{Ur}]/ ile Kurulan Geçmiş Zaman Yapısı.....	140
1.2.7.4. Geniş Zaman Kipi	141
1.2.7.5. Şimdiki Zaman Kipi	142
1.2.7.6. Emir Kipi.....	142

1.2.7.7. Şart Kipi	144
1.2.7.8. İstek Kipi	145
1.2.7.9. Gereklilik Kipi.....	146

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİNDE GELECEK ZAMAN

2.1. KÖKTÜRKÇEDE GELECEK ZAMAN	147
2.1.1. /-DAÇI/ Eki	147
2.1.1.1. Köktürk Yazıtlarında Gelecek Zaman Eki Olarak /-DAÇI/	148
2.1.1.2. Köktürk Yazıtlarında Sıfat-Fiil Eki Olarak /-DAÇI/	151
2.1.2. /-sIk/ Eki.....	151
2.1.2.1. Köktürk Yazıtlarında Gelecek Zaman Eki Olarak /-sIk/	152
2.1.2.2. Köktürk Yazıtlarında Sıfat-Fiil Eki Olarak /-sIk/.....	152
2.1.3. Köktürkçede Gelecek Zaman İşlevinde Kullanılan Diğer Ekler	153
2.2. UYGUR TÜRKÇESİNDE GELECEK ZAMAN	155
2.2.1. /-GAy/ Eki	155
2.2.1.1. Altun Yaruk'ta Gelecek Zaman Eki Olarak /-GAy/	156
2.2.1.2. Diğer Metinlerde Gelecek Zaman Eki Olarak /-GAy/.....	157
2.2.2. /-DAÇI/ Eki	161
2.2.2.1. Uygur Türkçesinde Gelecek Zaman Eki Olarak /-DAÇI/	161
2.2.2.2. Uygur Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-DAÇI/	163
2.2.3. /-GA/ Eki	164
2.2.4. /-GU/ Eki.....	166
2.2.5. /-GUIUK/ Eki	167
2.2.5.1. Uygur Türkçesinde Gelecek Zaman Eki Olarak /-GUIUK/	168
2.2.5.2. Uygur Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-GUIUK/	168
2.2.6. Uygur Türkçesinde Gelecek Zaman İşlevinde Kullanılan Diğer Ekler .	169
2.3. KARAHANLI TÜRKÇESİNDE GELECEK ZAMAN	170
2.3.1. /-GAy/ Eki	172
2.3.2. /-GA/ Eki	175

2.3.3. /-GU/ Eki.....	177
2.3.3.1. Karahanlı Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-GU/	177
2.3.3.2. Karahanlı Türkçesinde /-GU[+iye{+tur(ur)}]/ Birleşimi.....	180
2.3.4. /-GUIUK/ Eki	183
2.3.4.1. Karahanlı Türkçesinde Gelecek Zaman Eki Olarak /-GUIUK/.....	183
2.3.4.2. Karahanlı Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-GUIUK/.....	184
2.3.5. /-DAçI/ Eki	185
2.3.5.1. Karahanlı Türkçesinde Gelecek Zaman Eki Olarak /-DAçI/.....	185
2.3.5.2. Karahanlı Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-DAçI/.....	187
2.3.6. /-GAIr/ Eki	189
2.3.7. /-(y)AsI/ Eki.....	192
2.3.8. /-GUsI/ Birleşiminin Durumu	193
2.3.9. /-GUçI/ Ekinin Durumu	194
2.4. HAREZM TÜRKÇESİNDE GELECEK ZAMAN	196
2.4.1. /-GAy/ Eki	197
2.4.2. /-GA/ Eki	202
2.4.3. /-GU/ Eki.....	204
2.4.3.1. Harezmi Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-GU/	204
2.4.3.2. Harezmi Türkçesinde /-GU[+iye{+tur(ur)}]/ Birleşimi.....	207
2.4.4. /-GUIUK/ Eki	209
2.4.5. /-mİş bolgay/ Gelecek Zaman Yapısı.....	210
2.4.6. /-(y)AsI/ Eki.....	211
2.4.6.1. Harezmi Türkçesinde Gelecek Zaman Eki Olarak /-(y)AsI/.....	212
2.4.6.2. Harezmi Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-(y)AsI/	212
2.4.7. /-(y)IsAr/ Eki	213
2.4.7.1. Harezmi Türkçesinde Gelecek Zaman eki Olarak /-(y)IsAr/.....	214
2.4.7.2. Harezmi Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-(y)IsAr/.....	214
2.4.8. /-DAçI/ Eki	215
2.4.9. /-(I/U)gII/ Ekinin Durumu.....	215
2.5. KIPÇAK TÜRKÇESİNDE GELECEK ZAMAN	218
2.5.1. /-GAy/ Eki	218

2.5.2. /-GA/ Eki	222
2.5.3. /-(y)AsI/ Eki.....	223
2.5.3.1. Kıpçak Türkçesinde Gelecek Zaman Eki Olarak /-(y)AsI/.....	224
2.5.3.2. Kıpçak Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-(y)AsI/	224
2.5.4. /-(y)IsAr/, /-(y)UsAr/ Eki.....	225
2.5.5. /-(y)AcAK/ Eki.....	226
2.5.6. /-GU/ Eki.....	228
2.5.7. /-DAçI/ Eki	228
2.5.8. /-sAr/ Eki	229
2.6. ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE GELECEK ZAMAN.....	230
2.6.1. /-GAy/ Eki	231
2.6.2. /-GA/ Eki	238
2.6.3. /-GU/ Eki.....	240
2.6.3.1. Çağatay Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-GU/.....	241
2.6.3.2. Çağatay Türkçesinde /-GU[+iye{+tur(ur)}]/ Birleşimi.....	243
2.6.4. /-GUIUK/ Eki	248
2.6.5. <i>Zebân-ı Türki</i> 'de Gelecek Zaman Bildiricileri.....	249
2.7. ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE GELECEK ZAMAN	249
2.7.1. /-(y)IsAr/ Eki	251
2.7.2. /-(y)AsI/ Eki.....	259
2.7.2.1. Eski Anadolu Türkçesinde Gelecek Zaman Eki Olarak /-(y)AsI/ ...	260
2.7.2.2. Eski Anadolu Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-(y)AsI/	264
2.7.3. /-(y)AcAK/ Eki.....	269
2.7.3.1. Eski Anadolu Türkçesinde Gelecek Zaman Eki Olarak /-(y)AcAK/. 270	
2.7.3.2. Eski Anadolu Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-(y)AcAK/	272
2.7.4. /-sA gerek/ Gelecek Zaman Yapısı.....	276
2.7.5. /-DAçI/ Eki	277
2.7.5.1. Eski Anadolu Türkçesinde Gelecek Zaman Eki Olarak /-DAçI/.....	277
2.7.5.2. Eski Anadolu Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-DAçI/	278
2.7.6. /-(y)A/ Eki.....	279
2.7.7. Eski Anadolu Türkçesinde Gelecek Zaman Bildiren Diğer Ekler.....	280

SONUÇ	282
KAYNAKLAR	285
ÖZ GEÇMİŞ	301

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİNDE GELECEK ZAMAN

Muhammet Raşit ÖZTÜRK

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN

2017, 301 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN
Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR
Yrd. Doç. Dr. Sinan UYGUR

“*Tarihî Türk Lehçelerinde Gelecek Zaman*” başlığını taşıyan bu tez çalışması, iki bölümden meydana gelmektedir.

“*Giriş*” başlığı altında *fiil* konusu tartışılmış ve “*Fiillerin Sınıflandırılması*”, “*Ek-Fiil*”, “*Fiil Çekimi*”, “*Fiil Kiplerinin Ek-Fiilin Kipleriyle Kullanımları*”, “*Fiilde Çatı*” ve “*Fiilimsiler*” başlıkları dikkatlere sunulmaya çalışılmıştır. Bütün bu başlıklar, çağdaş edebî eserlerden örnekler verilerek desteklenmiştir.

“*Birinci Bölüm*”de tarihî Türk lehçelerinden bahsedilmiş, bu lehçelerdeki kip ve zaman ekleri hakkında bilgi verilmiştir.

Tezimizin ana konusunu ihtiva eden “*İkinci Bölüm*”de ise, tarihî Türk lehçelerindeki gelecek zamanın görünümü detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Tez çalışması neticesinde elde edilen bulgular, “*Sonuç*” başlığı altında toplanmış ve yararlanılan kaynaklar verilerek çalışma noktalanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fiil, Tarihî Türk Lehçeleri, Gelecek Zaman, Kip

ABSTRACT

POST GRADUATE THESIS

FUTURE TENSE IN THE HISTORICAL TURKISH DIALECTS

Muhammet Rasit OZTURK

Advisor: Prof. Dr. Kazım KOKTEKIN

2017, Page: 301

**Jury: Prof. Kazım KOKTEKIN
Prof. Muharrem DASDEMİR
Assoc. Prof. Sinan UYGUR**

This thesis study with the title of “*The Future Tense in The Historical Turkish Dialects*” consists of two parts.

Under the “*Introduction*” part, the subject of the *verb* was discussed and the topics of “*Classification of The Verbs*”, “*Complementary Verbs*”, “*Conjugations*”, “*Use of verb Modules with Complementary Verb Modules*”, “*Voices of Verbs*” and “*Gerundial*” have been tried to be presented to the attentions of the readers. All of these titles were supported by providing examples from the contemporary literary works.

In “*Chapter One*” the historical Turkish dialects were mentioned, information on the modules and time suffixes in these dialects were given.

And in “*Chapter Two*”, which contains the main subject of our Thesis, the appearance of the future tense structure in the historical Turkish dialects was examined in detail.

Findings obtained from the results of the thesis study were collected under the title of “*Conclusion*”, and the study was concluded by providing a list of the sources that were utilized.

Key Words: Verb, The Historical Turkish Dialects, Future Tense, Module

ÖN SÖZ

Muntazam bir yazı dili olarak 1300 yıllık bir tarihî geçmişe sahip olan Türk dili, farklı coğrafyalarda, farklı duyuş ve düşünüşlerin de etkisiyle birçok kola ayrılmış ve heybetli ilerleyişini bu şekilde sürdürülmüştür. Bu ilerleyişte “*Tarihî Türk Lehçeleri*”, hiç şüphesiz, çok müstesna bir yere sahiptir. Türk dili, Köktürkçeden başlayarak, gerek bir halka misali peş peşe gerekse aynı ağacın farklı dallarınıymışçasına eş zamanlı olarak, farklı yazı dillerine ayrılmıştır. Bu ayrılış, farklı fonetik ve morfolojik özelliklerin ortaya çıkma sonucunu da beraberinde getirmiştir.

Tarihî Türk lehçeleri arasındaki fonetik ve morfolojik farklılıklar, kip ve zamanın görünümünde de ortaya çıkmaktadır. Özellikle “*gelecek zaman*”ın görünümü, bu lehçelerde çok dikkat çekici hususiyetler göstermektedir. Farklı boyların konuşma dillerinin etkisine, gelecek zamanın farklı biçim birimlerle ifade edilmeye elverişli oluşu da eklenince, bu zamanın ifadesinde çok sayıda yapı ortaya çıkmıştır. Bu farklı yapılar birbirinin devamı niteliğinde olan lehçelerde defaatle kullanılmıştır. Ayrıca bazı tarihî lehçeler, kendilerine has gelecek zaman şekilleriyle de dikkat çekmektedir.

İşte yukarıda saydığımız etkenler, bizi “*Tarihî Türk Lehçelerinde Gelecek Zaman*” üzerine çalışmaya sevk etti.

Çalışmaya hazırlık niteliğindeki “*Giriş*” bölümünde *fiil* konusu detaylı bir şekilde incelendi. İncelemeler, çağdaş edebî eserlerden verilen örneklerle desteklendi.

“*Birinci Bölüm*”de ise, tarihî Türk lehçelerindeki kip ve zamanın görünümüne değinildi.

“*İkinci Bölüm*”de dönemlere ışık tutan eserler dikkatle incelenerek tarihî Türk lehçelerinde gelecek zamanın görünümü dikkatlere sunuldu. Bu yapılırken örneklendirmelere özellikle dikkat edildi ve gelecek zaman bildiricileri cümleler içindeki kullanımlarıyla gösterildi.

“*Sonuç*” bölümünde, elde edilen bulgular genel bir değerlendirmeye tabi tutuldu. Ardından yararlanılan kaynaklar gösterilerek çalışma noktalandı.

Son olarak bu tez çalışmasının hazırlanmasında bana yol gösteren, derin akademik bilgisinden ve tecrübelerinden istifade ettiğim, danışmanım Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN'e teşekkür etmeyi zevkli bir borç biliyorum. Bu aşamada kütüphanelerini benden esirgemeyen ve bana kıymetli tavsiyelerde bulunan Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR ve Doç. Dr. Funda KARA hocalarıma da şükranlarımı sunuyorum. Çalışmam sırasında kütüphanemize bağışlanan kitaplarından fazlasıyla yararlandığım, rahmetli Prof. Dr. Avni GÖZÜTOK hocamı şükranla anmayı da bir vefa borcu addediyorum. Çalışmam sırasında beni bir an olsun yalnız bırakmayan, sabırla bu çalışmanın manevi mimarı olan sevgili eşim Asiye TANRIVER ÖZTÜRK'e de teşekkür ediyorum.

Yüksek lisans eğitimim boyunca karşılıksız verdiği bursla bu çalışmada büyük pay sahibi olan TÜBİTAK'a da ayrıca müteşekkirim.

Erzurum-2017

Muhammet Raşit ÖZTÜRK

KISALTMALAR

B	: Batı
C	: Cilt
D	: Doğu
DLT	: Dîvânu Lugâti't-Türk
e	: Ek Fiil
EAT	: Eski Anadolu Türkçesi
EKE	: Emir kuvvetlendirme edatı
em	: Ek madde
E.O.	: Eski Osmanlıca
G	: Güney
ıye	: İyelik eki
K	: Kuzey
k	: Kapitula
KBG	: Kutadgu Bilig Grameri
KBM	: Kutadgu Bilig Mukaddimesi
kpz	: Kip ve zaman eki
S	: Sayı
s.	: Sayfa
STT	: Standart Türkiye Türkçesi
şe	: Şahıs eki
ta	: Fî-Ta'rifî'l-'akl
TİB	: Türkiye İş Bankası
tnn	: Tamlanan
tv	: Tebâreke ve ta'âlâ
t.y.	: Tarihsiz yayın
Y	: Yıl
YKY	: Yapı Kredi Yayınları

TARANAN ESERLER VE KISALTMALARI

AH	: Atebetü'l-Hakâyık
AO	: Altın Ordu Sahasına Ait Yarlık ve Bitigler
AY	: Altun Yaruk Sudur VI. Kitap
BA	: Bâbür-nâme
BHD	: Bayram Han'ın Türkçe Dîvânı
BK	: Bilge Kağan Yazıtı
BV	: Baytaratü'l-Vâzih
CC	: Codex Cumanicus
ÇN	: Çarh-nâme
DAS	: Dasakarmapathaavadanamala
DBH	: Dantipali Bey Hikâyesi
DKK	: Dedem Korkudun Kitabı
DM	: Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye
EÖT	: Edgü Ögli Tigin-Anyıg Ögli Tigin
GN	: Garîb-nâme
GT	: Gülistan Tercümesi
H	: Hulasa (Okçuluk ve Atçılık)
HN	: Hurşîd-nâme
HŞ	: Hüsrev ü Şîrîn
HU	: Huastuanift
IB	: Irk Bitig
İM	: İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn
İN	: Kitâb Fî-İlmin'n-Nüşşâb
İS	: İskender-nâme
KA	: Kadı Burhaneddin Dîvânı
KB	: Kutadgu Bilig
KE	: Kısasü'l-Enbiyâ (Harezmi Türkçesi)
KE-2	: Kısasü'l-Enbiyâ (Eski Anadolu Türkçesi)

KG	: Kitâb-ı Gunya
KH	: Kırım Hanlarına Ait Yarlık ve Bitigler
KİP	: Kuanşı İm Pular
KK	: El-Kavâninü'l-Külliyeye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye
KT	: Köl Tigin Yazıtı
KV	: Kamanents Vakayinamesi
KY	: Kıssa-i Yûsuf
KZ	: Ermeni Harfleriyle Yazılmış Kıpçakça Zebur
LD	: Lutfi Dîvânı
LM	: Leylî vü Mecnûn
MAH	: Mahzenü'l-Esrâr
MAR	: Marzubân-nâme Tercümesi
MBH	: Maymunlar Beyi Hikâyesi
MÇ	: Moyun Çor Yazıtı
ME	: Mukaddimetü'l-Edeb
MG	: Münyetü'l-Guzât
MİR	: Mi'râc-nâme (Harezmi Türkçesi)
MİR-2	: Mi'râc-nâme (Eski Anadolu Türkçesi)
MM	: Mu'înü'l-Mürîd
MN	: Muhabbet-nâme
MS	: Maytrısimit
MSD	: Mevlânâ Sekkâkî Dîvânı
MŞ	: Müntahab-ı Şifâ
MT	: Mantıku't-Tayr
MTH	: Mukaddes Tavşan Hikâyesi
MU	: Mûsâ-nâme
NF	: Nehcü'l-Ferâdis
O	: Ongin Yazıtı
RN	: Risâletü'n-Nushiyye
SN	: Süheyl ü Nev-bahâr
ŞHD	: Şiban Han Dîvânı

ŞT	: Şecere-i Terâkime
T	: Tonyukuk Yazıtı
TB	: Töre Bitiği
TE	: Tervîhü'l-Ervâh
TEV	: Türk Edebiyatı Vakfı
TN	: Ta'aşşuk-nâme
TT	: Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî
TZ	: Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye
VG	: Varka ve Gülşah
YE	: Yûnus Emre Dîvânı
YED	: Yûsuf Emîrî Dîvânı
YZ	: Yûsuf ve Zelihâ (Süle Fakîh)
YZ-2	: Yûsuf ve Zelihâ (Şeyyâd Hamza)

TARANAN ÇAĞDAŞ ESERLER VE KISALTMALARI

- AD** : *Acılar Denizi* (10. bs.), Ü. Y. Oğuzcan, Özgür Yayınları, İstanbul 1997.
- AD** : *Ak Deve*, Elçin Efendiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999.
- BBS** : *Böyle Bir Sevmek* (22. bs.), A. İlhan, TİB Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
- BFH** : *Bir Facianın Hikâyesi*, C. Meriç, Umran Yayınları, İstanbul 1981.
- BŞ** : *Bütün Şiirleri* (10. bs.), A. Haşim, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010.
- BŞ** : *Bütün Şiirleri* (15. bs.), A. H. Tanpınar, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.
- BŞ** : *Bütün Şiirleri* (32. bs.), O. V. Kanık, YKY, İstanbul 2013.
- Ç** : *Çete*, R. H. Karay, İnkılap Yayınları, İstanbul 2009.
- Ç** : *Çile* (80. bs.), N. F. Kısakürek, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2014.
- DDG** : *Damla Damla Günler I*, A. Ağaoğlu, Alkım Yayınları, İstanbul 2004.
- EG** : *Elveda Gülsarı* (16. bs.), C. Aytmatov, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.
- GD** : *Gün Doğmadan* (15. bs.), S. Karakoç, Diriliş Yayınları, İstanbul 2013.
- GH** : *Gönül Hanım* (3. bs.), A. H. Müftüoğlu, TEV Yayınları, İstanbul 2011.
- GK** : *Gurbet Kuşları* (9. bs.), O. Kemal, Everest Yayınları, İstanbul 2010.
- GOAB** : *Gün Olur Asra Bedel* (24. bs.), C. Aytmatov, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.
- HG** : *Hüküm Gecesi* (2. bs.), Y. K. Karaosmanoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.
- HHV** : *Hacı Hanım Vay* (3. bs.), A. İlhan, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999.
- HPE** : *Hasretinden Prangalar Eskittim* (6. bs.), A. Arif, Metis Yayınları, İstanbul 2012.
- HS** : *Hababam Sınıfı* (8. bs.), R. Ilgaz, TİB Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
- İBY** : *İstanbul'un Bir Yüzü*, R. H. Karay, İnkılap Yayınları, İstanbul 2009.
- İSN** : *İmparatorluğun Son Nefesi*, İ. Ortaylı, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.
- KK** : *Karılar Koşuşu* (3. bs.), K. Tahir, İthaki Yayınları, İstanbul 2008.
- KM** : *Kuvâyi Milliye* (21. bs.), N. H. Ran, YKY, İstanbul 2016.

- KMM** : *Kürk Mantolu Madonna* (73. bs), S. Ali, YKY, İstanbul 2015.
- KS** : *Kurtlar Sofrası*, A. İlhan, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975.
- M** : *Müşahadat*, A. M. Efendi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- MİM** : *Memleketimden İnsan Manzaraları* (31. bs.), N. H. Ran, YKY, İstanbul 2015.
- NY** : *Nedircik Yavrusu* (2. bs.), M. Eloğlu, YKY, İstanbul 2014.
- RA** : *Ruh Adam* (57. bs.), H. N. Atsız, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- SAF** : *Safahat* (5. bs.), M. Â. Ersoy, Akçağ Yayınları, Ankara 2008.
- SB** : *Sisler Bulvarı* (20. bs.), A. İlhan, TİB Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
- SP** : *Sırtlan Payı* (4. bs.), A. İlhan, Bilgi Yayınevi, Ankara 2000.
- TSBÖH** : *Tahir Sami Bey'in Özel Hayatı* (8. bs.), M. Kutlu, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.
- YAL** : *Yalnızız*, P. Safa, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.
- YK** : *Yağmur Kaçağı*(20. bs.), A. İlhan, TİB Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- YS** : *Yolların Sonu* (13. bs.), H. N. Atsız, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- YYŞ** : *Yarım Yüzyıldan Şiirler* (3. bs.), A. Behramoğlu, Tekin Yayınevi, İstanbul 2016.
- ZO** : *Zeyno'nun Oğlu*, H. E. Adivar, Can Yayınları, İstanbul 2010.

GİRİŞ

I. FİİLLER

Türkçe üzerine kaleme alınmış dil bilgisi kitaplarında fiil kavramı için birbirine az çok benzeyen, bazıları fiilin asıl mahiyetini anlatmaktan uzak bazıları ise bu mahiyeti tam olarak yansıtan tanımlar yapılagelmiştir. Bunlardan kimisi kısa ve özdür: *“Hareketleri karşılayan kelimelere fiil denir.”* (Toparlı, Karataş ve Vural, t.y., s. 101) Fiili, hareket kavramını genişleterek, kılış, oluş ve durum ekseninde değerlendiren araştırmacılar da vardır. Zeynep Korkmaz bunlardan biridir: *“Bir kılış, bir oluşu veya bir durumu anlatan; olumlu ve olumsuz şekillere girebilen kelime: yazmak, yazmamak, koşmak, koşmamak(kılış), sararmak, büyüme(oluş), susmak, susmamak, durmak(durum) vb.”* (Korkmaz, 1992:61) Burhan Paçacıoğlu da, yukarıdaki tanımlara az çok benzeyen bir tanım yapmıştır: *“Nesnelerin yer ve zaman içindeki iş, hareket ve oluşları fiilleri ortaya çıkarmıştır. Yani fiiller, hareketleri karşılayan kelimelerdir.”* (Paçacıoğlu, 1987:49) Tahsin Banguoğlu bu kılış, durum ve oluş’u, kısaca *“olup biten”* olarak vermektedir: *“Bir kılış, bir durum veya oluşu, toplu bir deyimle olup biteni(procés) anlatan kelimeye fiil adını veririz.”* (Banguoğlu, 2011:408) Kimi araştırmacılar ise, fiilde ifade edilen kılış, oluş veya durumun zamanı ve şahsı da kapsadığını öne sürmektedirler: Haydar Ediskun’un tanımı bunu göstermektedir: *“Fiil, varlıkların yaptıkları işleri zamana, biçime(=tarz) ve kişiye bağlayarak anlatan kelimelerdir.”* (Ediskun, 1999:170) Mehmet Hengirmen de bu tanıma yaklaşmaktadır: *“Bir iş, oluş, hareket, durum bildiren, kişi ve zaman kavramı veren sözcüklere eylem denir.”* (Hengirmen, 1998:200) Nurettin Koç da, iki araştırmacıyla hemen hemen aynı fikirdedir: *“Eylem, bir iş ya da bir durum belirtirken bunların ne zaman ve kim tarafından yapıldığını ya da yapılacağını gösterir. Yani, zaman ve kişiyi de belirtir.”* (Koç, 1990:233) Raşit Keskin’in tanımı da öncellerinden farklı değildir: *“Varlıkların yaptıkları veya etkilendikleri işleri, hareketleri, oluşları, kılışları, durumları zamana ve kişiye bağlı olarak anlatan kelimelere ‘fiil’ denir.”* (Keskin, 2003:125) Kaya Bilgegil ise, fiilde ifade edilen kılış, oluş veya durumun, şahıs hakkında olmasa bile, zaman hakkında bilgi verdiğini söylemektedir: *“Gerçek veya itibari varlıklarla niteliklere bağlanmak şartıyla bir eylemin zaman içinde vuku bulup bulmamasıyla ilgili haber yahut dileği veya -eylem söz konusu edilmeksizin- gerçek veya itibari varlıklarla*

nitelikler hakkında verilen hükmü ifade eden kelimeler fiil adını alır.” (Bilgegil, 2009:253) Süer Eker’in tanımı da Bilgegil’e yaklaşmaktadır: *“Eylemler kılış, kılınış bildiren ve zamanı belirleyen sözcüklerdir.”* (Eker, 2011:383)

Birçok dil bilgisi kitabında bunlarla ve bunlara benzer tanımlarla karşıladığımız fiil türünün genellikle iş, oluş ve hareket ekseninde döndüğü görülmektedir. Bununla birlikte yukarıdaki bazı ifadeler, irdelenmeye ve düzeltilmeye ihtiyaç duymaktadır. Zeynep Korkmaz’ın fiil tanımı içinde zikrettiği *“yazmak, koşmak vb.”* örnekleri dikkat çekmektedir. Tahsin Banguoğlu da, yukarıdaki tanımına örnekler verirken *“kılmak, kesmek vb.”* mastarlarını anmış, fiil kavramını karşılayan kelimelerin bunlar olduğunu söylemiştir (Banguoğlu, 2011:408). Fakat iki araştırmacının verdiği örnekler fiil değil birer fiil ismidir. Yani isim türünden kelimelerdir.

İkinci bir husus ise, fiil türünün kendi içinde, şekle, zamana ve şahsa bağlı olup olmadığıdır. Yukarıdaki tanımlarda da dikkatimizi çektiği üzere Haydar Ediskun, fiili zaman, şekil ve şahıs kavramlarıyla birlikte değerlendirmektedir. Kaya Bilgegil’in tanımı da, şahıs ifadesi hariç, hemen hemen aynı şeyi ifade eden bir tanımdır. Süer Eker’in fiil için, *“Zamanı belirleyen sözcüklerdir.”* demesi de sanırız benzer bir yaklaşımın ifadesidir. Mehmet Hengirmen ise, fiilin *“kişi ve zaman kavramı veren sözcük”* olduğunu öne sürmektedir. Nurettin Koç, yukarıdaki yazarlar gibi düşünerek, *“fiilin zaman ve kişi”* belirttiğini, Raşit Keskin de aynı şekilde, fiilin *“zamana ve kişiye bağlı”* olduğunu söylemektedir. Yakup Karasoy, bu tanımların genel bir ifadesi olarak, *“Fiil dendiğinde (düşünüyorum, anlatacağsın, öğreysinler vb. gibi) çekimli bir fiil kastedilir.”* demektedir (Karasoy, 2005:189). Söz konusu ettiğimiz araştırmacıların yorumları, fiil türünü karşılamaktan uzaktır. Zira zaman ve şahıs ekleri almış fiiller, artık fiil olmaktan çıkmış sayılmalıdır. Çünkü bu şekilde çekime giren bir fiil, yüklem-dolayısıyla cümle- olma yolunda ilerlemektedir. Örneğin *“düşünüyorum”* yapısı, katiyen bir fiil değildir. Zaman ekiyle yüklem ismi olmuş, ek-fiil ve şahıs ekiyle de çekimini tamamlamıştır. Bu ve benzeri ifadeler fiil değil, yüklem ve dolayısıyla bir cümledir.¹

¹ Leyla Karahan da, *“Fiil Terimi Üzerine”* başlıklı makalesinde yukarıda ifade ettiğimiz *“tanım yanlışlığı”*na değinmiş, bizimle hemen hemen aynı doğrultuda ve biraz daha ayrıntılı olarak fiil terimine getirilen yanlış tanımları irdelenmiştir (Karahan, 2011:245-248).

Burhan Paçacıoğlu ise fiildeki hareketi yalnızca nesnelere indirgemesiyle (veya bir kavram yanlışlığı yaparak) yanılmaktadır. Zira nesne, “*Belli bir ağırlığı ve hacmi, rengi, maddesi olan her türlü cansız varlık, şey, obje.*” ve “*Öznenin dışında kalan her konu, obje.*” olarak tanımlanmaktadır (*Türk Dil Kurumu [TDK], 2009:1469*).

İlk sayfada andığımız tanımları kendi süzgecimizden geçirerek ve tanım yanlışlarını göz önüne alarak şöyle bir fiil tanımı yapabiliriz: Fiil, tabiattaki canlı ve cansız varlıkların hareketlerini, durumlarını ve oluşlarını, herhangi bir şekil, zaman ve şahıs ekine bağlı olmaksızın bildiren, kök veya gövde hâlindeki kelime türüdür. Fiillerin karşıladıkları iş ve hareketlerin ortaya çıkması isimlerle olan ilişkilerine bağlı olduğundan, fiiller bağımlı söz türleridir (Korkmaz, 2009:527). Tek başlarına kullanılmazlar ve cümlede nesnelere bağlı olarak, çekimli hâleriyle anlam kazanırlar. Fiillerin şekil, zaman ve şahıs eklerinin katkısıyla kazandığı bu anlam, bize isimlere nazaran çok daha fazla bilgi verir. Örneğin kalem dediğimizde sadece bir nesnenin ismine vakıf oluruz. “*Fakat ‘yüzüyor’ dediğimiz zaman önce bir hareket, bir zaman, bir şahıs, bir şekil ile teklik ve çokluğa dair en az beş birim enformasyon ediniriz.*” (Çavuşev, 2001:177) Belirttiğimiz bu farklılığın yanında, isim soylu kelimelerle fiillerin ayrıldıkları en önemli yön, kök ve gövdelerine eklenen çekim eklerinin farklılık arz etmesidir (N. Demir ve Yılmaz, 2003:199).

II. FİİLLERİN SINIFLANDIRILMASI

Fiiller birtakım hususiyetlerine göre farklı sınıflara ayrılır. Bunları üç başlık altında incelemek mümkündür:

A. İçerikleri Bakımından Fiiller

Kılış, oluş ve durum fiilleri olarak alt başlıklara ayırabileceğimiz bu sınıflandırma, farklı dil bilgisi kitaplarında, bir kavram kargaşası içinde karşımıza çıkmaktadır. Bazı dilciler, bizim de benimsediğimiz üzere, bu alt sınıfların “*içerik*”le ilgili olduğunu söylemektedir (Korkmaz, 2009:530; Vural ve Böler, 2011:225). Tahsin Banguoğlu (2011:408) ve Tufan Demir (2006:333)’e göre, bu alt sınıflar “*nitelik*”le ilişkilidir. Raşit Keskin ise bambaşka düşünerek, bu alt sınıfların “*anlam*”a yöneldiğini belirtir (Keskin, 2003:125). Her ne olursa olsun bu alt başlıklar fiilin “*olup bitme*”sinin ifadesidir.

1. Kılış Fiilleri

Kılış fiillerinde yüklem gösterdiği iş, “*yapma, etme*” niteliği taşır. Bu iş, özne dışında bir nesneye yönelir. Dolayısıyla bu tür fiiller geçişlidir.

yaz- taşı- çek- kopar- vb.

2. Oluş Fiilleri

Oluş fiillerinde yüklem gösterdiği iş, “*olma, meydana gelme, varlık kazanma*” niteliği taşır. Bu fiillerde öznenin doğrudan bir etkisi yoktur; iş, öznenin iradesi dışında gerçekleşir. Herhangi bir nesneye ihtiyaç duymayan bu fiiller geçişsizdir.

paslan- bayatla- yeşer- don- vb.

3. Durum Fiilleri

“*Tasvir bildiren fiiller*” olarak da adlandırılan durum fiilleri, hareket hâlinde olmayan bir durumu veyahut takınılan bir tavrı anlatır (Korkmaz: 2009:532). Bu fiiller genellikle geçişsiz olarak karşımıza çıkmaktadır.

inan- uyu- konuş- titre- vb.

B. Anlamları Bakımından Fiiller

Fiiller anlamları bakımından iki alt başlığa ayrılır.² Bu ayırmda, fiilin esas anlamında kullanılıp kullanılmadığı temel alınmıştır. Fiillerin çoğu, esas anlamlarıyla kullanım alanına çıksa da kimi fiiller bu anlamlarını yitirerek dilde yardımcı bir rol üstlenmektedir.

1. Esas Fiiller

Anlamları kendilerine yeten, yalnız başlarına birer anlama sahip olan fiillere “*esas fiiller*” denir. Bu fiiller herhangi bir yardımcı ögeye ihtiyaç duymaksızın kullanılırlar.

² Banguoğlu, genel sınıflandırmanın aksine, fiilleri anlamları bakımından, “*geçişli*” ve “*geçişsiz*” olarak değerlendirmiştir (Banguoğlu, 2011:409). Biz söz konusu terimleri, “*çatı*” başlığı altında açıklayacağız.

“*Kalçasının orası kocaman gövdesini taşımaktan yorulmuştu.*” (Orhan Kemal, GK, s. 61)

“*Şimdi mücadelenin fiilî tarafını bir daha yoklayalım.*” (Peyami Safa, YAL, s. 132)

2. Yardımcı Fiiller

Kendisinden önce gelen isim türünden kelimeleri ve yabancı kelimeleri fiilleştirmek için kullanılan “*et-, eyle-, kıl-, bulun- vb.*” fiilleri ile asıl anlamını kaybedip esas fiile eklenerek bir tasvir anlamı oluşturan “*bil-, ver-, dur-, yaz- vb.*” fiilleri yardımcı fiiller içinde değerlendirilir.

“*... salkım söğütlerin ipek eteklerini aralamanız icap eder.*” (Refik Halit Karay, Ç, s. 89)

“*Ancak dört mısralık bir bendi heceleyerek okuma fırsatı bulabildim.*” (Elçin Efendiyev, AD, s. 73)

C. Zamanları Bakımından Fiiller

Fiilleri zamanlarına göre sınıflandırmak, dil bilgisi kitaplarının genelinde rastladığımız bir tasnif değildir. Biz bu tasnife, incelediğimiz eserler içinde, yalnızca Feyza Hepçilingirler’de rastladık (Hepçilingirler, 2004:249). Hepçilingirler, mevzubahis tasnifi, “*Başlama Eylemleri (doğ-, başla- vb.), Bitiş Eylemleri (bul-, bitir- vb.) ve Süreklilik Eylemleri (ara-, bekle- vb.)*” şeklinde üç alt başlıkta açıklamaktadır.

D. Yapıları Bakımından Fiiller

Fiiller yapıları bakımından “*basit fiiller*”, “*türemiş fiiller*” ve “*birleşik fiiller*” olmak üzere üç alt başlığa ayrılır.

1. Basit Fiiller

Anlamı bozulmadan daha küçük birimlere bölünemeyen, kök hâlindeki fiillere “*basit fiiller*” denir. “*Türkçede fiilin kökü kelimenin öz anlamını verir.*” (Çavuşev, 2001:179) Bu kök, üzerine aldığı yapım ekleriyle fiil gövdesi oluşturur veya fiil işletim ekleriyle birtakım farklı görevler üstlenir. Basit fiiller, “*kök fiiller*” (N. Hatiboğlu, 2000:136) ve “*yalınç fiiller*” (Gencan, 2001:331) olarak da adlandırılır.

gel-, kır-, kal-, seç- vb.

Günümüzde daha küçük anlamlı birimlere ayrılamayan “*anla-, söyle-, gör-, uğra-, otur-³ vb.*” fiillerinin “*basit fiiller*” olarak değerlendirilmesi söz konusu olabilir. Ancak bu fiilleri, bünyelerinde barındırdıkları yapım eklerini (/+IA-/ , /+A-/ vb.) ve tarihî dönemlerde daha küçük anlamlı birimlerle karşımıza çıkmalarını göz önüne alarak, “*türemiş fiil*” olarak kabul etmek gerekir.

“*Basit fiiller*” içinde değerlendirebileceğimiz “*ikili kökler*” de, Türk dilinin dikkat çeken konularından biridir. Bünyesinde türemiş biçimler barındırmasına rağmen, genellikle basit biçimlerde karşımıza çıkan ikili kökler, hem fiil hem isim kökü olarak dilde varlıklarını sürdürmektedir. “*Önceleri ikili kökler için, dil bilgisi yapıtlarında, muhtelit kök, karışık kök terimleri kullanılmıştır.*” (V. Hatiboğlu, 1970:110) Bu adlandırmalar, onların görünümündeki ayniyetten kaynaklanmaktadır.

tat/tat- ağrı/ağrı- göç/göç- vb.

Bu kelimelerin asıllarının isim mi, fiil mi oldukları tartışma konusudur. Vecihe Hatiboğlu, “*Türkçenin Yapısı ve İkili Kökler*” başlıklı makalesinde “*Sözcük türleri çok defa bilinen ya da henüz açıklanamayan ad köklerine dayanır.*” demektedir (V. Hatiboğlu, 1970:110). Ancak bazı örneklerden hareketle bunun böyle olmadığını söyleyebiliriz. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te de karşımıza çıkan “*tatıg (lezzet)*” kelimesinin “*tat-*” fiil kökünden türediği, tarihsel gelişim sürecinde, kelime sonunda düşme eğilimi gösteren /g/nin ve devamında dar ünlü /ı/nın düşmesiyle “*tat*” isim kökünün ortaya çıktığı aşikârdır. Aynı gelişim “*ağrı-*” fiil kökünün “*ağrı*” biçimini almasında da göze çarpmaktadır. Eski Türkçedeki “*agrıg*” (Gülensoy, 2011:57) kelimesi de, son hecede /g/yi kaybederek türediği kök olan “*ağrı-*” ile aynı biçimi almıştır. Bu örnekler, ikili köklerde fiil köklerinin dayanak kabul edilmesini gerektirmektedir.

³ “*Anla-*” fiili, “*düşünce, idrak, anlayış*” manalarına gelen “*an*” isim kökünden türemiştir (Gülensoy, 2011:71). Bunun yanında “*söyle- (sözle-)*” fiilinin kökü, “*sö-*” (Gülensoy, 2011:809); “*gör-*” fiilinin kökü de “*gö-*” fiiline dek götürülebilir (Gülensoy, 2011:389). “*Söyle-, söz*” ve “*gör-, göz*” örnekleri, bu kelimelerde ortak bir kök gerekliliğini kanıtlar niteliktedir. Verdiğimiz örneklerden “*uğra-*” fiili ise, “*ogur (bir işte imkân ve fırsat; vakit, zaman)*” isminden türemiştir (Gülensoy, 2011:959). “*Otur-*” fiiline gelince, bu fiil de “*ol-tur-*” yapısından, akılcı /l/ ünsüzünün düşmesiyle ortaya çıkmıştır.

2. Türemiş Fiiller

Fiil kök ve gövdelerine yahut birtakım isimlere bazı yapım ekleri getirilerek yeni anlamlara sahip fiiller türetilir. Bu tür fiiller “türemiş fiiller” olarak adlandırılır. Fiil köküne getirilen yapım ekleri “fiil gövdesi”ni oluşturur. Bu yapım eklerinden bazılarını ve onlarla oluşturulmuş şu fiilleri “türemiş fiiller”e örnek olarak gösterebiliriz:

+**lA**-: *açık+la-*, *ateş+le-*, *diş+le-* vb.

+**A**-: *tür+e-*, *dil+e-*, *kan+a-* vb.

+**kIr**-/+**kUr**-: *fış+kır-*, *süm+kür-*, *ös+kür-* (>*öksür-*) vb.

+**sA**-: *su+sa-*, *çay+sa-*, *önem+se-* vb.

-**(I)l**-/**(U)l**-: *bak-ıl-*, *kır-ıl-*, *yor-ul-* vb.

-**(I)ş**-/**(U)ş**-: *çat-ış-*, *kaç-ış-*, *gül-üş-* vb.

-**DIr**-/**DUr**-: *dön-dür-*, *uyan-dır-*, *yağ-dır-* vb.

-**(I)r**-/**(U)r**-: *geç-ir-*, *şaş-ır-*, *doy-ur-* vb.

3. Birleşik Fiiller

Birleşik fiiller, “iki ya da daha çok kelimenin birleşip kaynaşmasından oluşan yeni anlamdaki fiillerdir.” (Ediskun, 1999:228) Daha geniş tanımıyla bu fiiller, “bir ad ile bir yardımcı fiilin veya iki ayrı fiil şeklinin yahut da ad soylu bir veya birden fazla kelime ile bir esas fiilin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavrama karşılık olan fiil türleridir.” (Korkmaz, 2009:791)

Birleşik fiiller, “isim+yardımcı fiil (*et-*, *eyle*, *ol-*, *kıl-*, *bul-*, *bulun-*, *buyur-* vb.) kuruluşundaki birleşik fiiller”, “sıfat-fiil+ol- yardımcı fiili kuruluşundaki birleşik fiiller” ve “fiil+-g+fiil kuruluşundaki birleşik fiiller” başlıkları altında incelenebilir. Bunlara “ikili birleşik fiiller” ve “anlamca kaynaşmış birleşik fiiller” başlıklarını da ilave etmek mümkündür.

a. “İsim + Yardımcı Fiil” Kuruluşundaki Birleşik Fiiller

Başlıktan da anlaşılacağı üzere bu fiiller, bir isim ile buna eklenen “*et-*, *ol-*” yardımcı fiillerinin veya esas fiil olarak kullanımlarının yanında, yardımcı fiil olarak da kullanım alanına çıkan “*kıl-*, *eyle-*, *buyur-*, *bul-*, *bulun-* vb.” fiillerinin birleşiminden ortaya çıkan fiillerdir.

“*Haso, yalnız ihtiyarın hiddetini celp etmekle kalmıyordu.*” (Halide Edip Adivar, ZO, s. 56)

“*İstanbul Kültür Sarayı(İKM), sahnesinde Cadı Kazanı'nın temsili sırasında çıkan bir yangınla bir gecede yanıp kül oldu.*” (Adalet Ağaoğlu, DDG, s. 114)

☞ İkinci grupta andığımız “*eyle- ve kıl- Eski Anadolu Türkçesinin kalıntısı olarak sayılı birkaç örnekte kalmıştır.*” (Korkmaz, 2009:150)

“*... yalnız bırakmayın beni orada, mektup yazın, Allah hepinizi sağ selamet eylesin!*” (Elçin Efendiyev, AD, s. 151)

Geçen sabah bu camide namaz kıldık.

“*İsim+yardımcı fiil*” kuruluşundaki birleşik fiillerde, bazen birleşik fiil içindeki ismin nesne durumuna gelip birleşik fiilden düştüğü ve yardımcı fiilin bir esas fiilmiş gibi kullanıldığı da vakidir.

“*Yolcu ikindi namazını sahrada [namaz] kıldı.*” (Elçin Efendiyev, AD, s. 51)

Hademe, duvarlara sinmiş sessizliği dağıtmak amacıyla zili [zil] çaldı.

b. “Sıfat-Fiil + ol- Yardımcı Fiili” Kuruluşundaki Birleşik Fiiller

Birleşik fiillerin bu sınıfı, birtakım sıfat-fiillerin “ol-” yardımcı fiiliyle birleşmesi neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu birleşik fiiller, dil bilgisi kitaplarında “*karmaşık fiiller*” olarak da anılır. Karmaşık fiiller üç farklı işlevde kullanılırlar:

b.1. Öncelik Fiilleri

Öncelik fiilleri, /-mİş/, /-mUş/ geçmiş zaman sıfat-fiil eki ve “ol-” yardımcı fiili ile kurulan ve birleşik fiilin kastedilen zamandan önce gerçekleşip bittiğini/biteceğini bildiren fiillerdir. Öncelik fiillerini “*sonuç fiilleri*” (Daşdemir, 2014:47) başlığı altında değerlendiren araştırmacılar da vardır.

“*(Buda) Peşte de, bu suretle ırkdaşlarına karşı vazifesini yerine getirmiş olur.*” (Ahmet Hikmet Müftüoğlu, GH, s. 37)

İkindiden önce dersi bitmiş olur; rahatça konuşursunuz.

Böylece aradığını bulmuş oldu.

☞ Öncelik fiillerinin olumsuz çekimlerinde “*tembih*” işlevi göze çarpmaktadır:

Sen bu söylenenleri duymamış ol; başın belaya girmesin.

b.2. Alışkanlık Fiilleri

Alışkanlık fiilleri, /-(A)r/, /-(I)r/, /-(U)r/ ve /-mAz/ geniş zaman sıfat-fiil ekleri ve “*ol-*” yardımcı fiiliyle kurulan ve bir eylemin geçmişte, şimdiki zamanda ya da gelecekte alışkanlık hâlinde sürdüğünü/süreceğini bildiren fiillerdir.

“Gider olduk dostumuza iremedük kasdumuza

Namâz için üstümüze duranlara selâm olsun” (Tatcı, 1998:226 / YE, 231:5)

“Ve okunur oldu artık bir insanın ömrü

bir parti, bir memleket ve dünya kitabından” (Nazım Hikmet Ran, MİM, s. 467)

“Kızı gelini kas kas gülmez oldu. Kızıl kına ağ eline yakmaz oldu.”
(Gökyay, 2007:69)

☞ /-mAz ol-/ biçimi, tasarlama kipleriyle birlikte kullanıldığında “*istemezlik, kötü dilek, beddua*” da ifade eder (Korkmaz, 2009:805).

Anandan doğmaz olaydın.

“Çarşamba’yı sel aldı

Bir yâr sevdim el aldı

Keşke sevmez olaydım

Elim koynunda kaldı” (Samsun yöresi türküsü)

b.3. Niyet Fiilleri

Niyet fiilleri, /-(y)AcAK/, /-AsI/, /-(I)msAr⁴/ sıfat-fiil ekleri ve “ol-” yardımcı fiiliyle kurulan ve bir eylemin düşünce ve niyet aşamasında olduğunu veya bir eyleme teşebbüs edildiğini bildiren fiillerdir.

Ashında ben de gelecek oldum ama şartlar elvermedi.

Kopya çekecek olursanız sonuçlarına katlanırsınız.

c. “Fiil + -g + Fiil” Kuruluşundaki Birleşik Fiiller

Dil bilgisi kitaplarında “kurallı(özel) birleşik fiiller” (Gencan, 2001:340; T. Demir, 2006:337) ve “ulaçlı birleşik fiiller” (Hengirmen, 1998:268) gibi adlarla anılan bu fiiller, esas fiile eklenen /-(y)A/, /-(y)I/, /-(y)U/, /-(y)Ip/, /-(y)Up/ zarf-fiil ekleri ile bunlar üzerine gelen, asıl anlamını yitirmiş “bil-, ver-, dur-, kal-, yaz- vb.” yardımcı fiillerinden meydana gelmişlerdir. Mevzubahis yardımcı fiiller, esas fiildeki oluş ve kılışın biçimini, tarzını tasvir ettiğinden, ona yeni anlatım özellikleri kazandırdığından, bu fiillere “tasvir fiilleri” de denir. Eski Türkçede kullanılan zarf-fiil ekli birleşik fiiller, tasvir fiili açısından çok daha zengindir. Örneğin, “bir eylemi hürmetle yapmak” için ayrı bir tasvir fiili, “bir işi haşmetle yapmak” için ise ayrı bir tasvir fiili kullanılmıştır: “ayıt-u teginmek (saygıyla sormak)”, “nomla-yu yarlıkamak (haşmetle vaaz vermek, dini anlatmak)” birleşik fiilleri buna örnek olarak gösterilebilir (Ş. Tekin, 1990:15).

Esas fiil ile tasvir fiillerini birbirine bağlayan eklerin zarf-fiil eki olduğu bugün kesin olarak kabul edilmekle birlikte, bu eklerin mahiyeti zaman içerisinde birtakım tartışmalara konu olmuştur. Tahir Nejat Gencan (2001:341) ve Tufan Demir (2006:338), bu eklerin mahiyetini açıklamaktan kaçınmış ve bunların esas fiile eklenen ünlü harfler olduklarını belirtmekte yetinmişlerdir. Bazı araştırmacılara göre ise bu ekler “istek eki”dir. Haydar Ediskun ve Kaya Bilgegil bu görüştedir: “Temel fiile bugün için istek eki diyebileceğimiz -e ekinden sonra...” (Ediskun, 1999:234); “Bir fiilin istek kipinin üçüncü şahsından sonra...” (Bilgegil, 2009:270) Ediskun, bu ek için ayrıca “Eski Türkçede mastar ekleri olan -gü, -kü, -ig, -ig eklerindeki g ya da k'nın

⁴ Zeynep Korkmaz, /-(I)msAr/ eki ve “ol-” yardımcı fiili ile oluşturulmuş “almsar ol-, verimser ol- vb.” örneklerini zikretmektedir (Korkmaz, 2009:151).

aşınmasından oluşmuş bir ek olarak da düşünebiliriz.” demektedir (Ediskun, 1999:229).

c.1. Yeterlik Fiilleri

Esas fiilin üzerine /-(y)A/ zarf-fiil eki ve “bil-” tasvir fiilinin eklenmesiyle elde edilen bu birleşik fiiller, bünyesinde birçok farklı işlev barındırmasına rağmen⁵, belki de ilk ve en göze çarpan işlevi “yeterlik/muktedirlik” olduğundan bu adla anılmaktadır. Bu birleşik fiil türü, Eski Türkçe döneminden beri dilde varlığını sürdürmektedir. Annemarie v. Gabain, Eski Türkçe dönemindeki “kıl-u u-(kılabil-, yapabil-)” örneğini zikretmektedir (Gabain, 2000:89). “Bil-” tasvir fiili, işlevsel olarak, yukarıdaki yapıda da görülen ve eski dönemlerde kullanılan “u-(muktedir ol-)” fiilinin günümüzdeki karşılığıdır.

“Türkiye Türkçesinde yeterlik fiillerinin olumsuz biçimleri, bil- yardımcı fiili ile değil⁶, ‘yapabilmek, yeterli olmak, muktedir olmak’ anlamındaki çok eski bir u- yardımcı fiili üzerine -mA olumsuzluk ekinin getirilmesi ile yapılmaktadır(kurulmuştur). Ancak u- fiili, ünlüden ibaret bir yardımcı fiil olduğundan, esas fiilin yine bir ünlüden ibaret olan -A zarf-fiil biçimi ile yan yana gelince, kaynaşmaya uğrayarak erimiş ve kaybolmuştur.” (Korkmaz, 2009:815)

kör-e u-ma->gör-e+Ø-me- başla-yu u-ma->başla-ya+Ø-ma-

Yeterlik fiilinin bildirdiği bazı işlevleri şu şekilde örneklendirebiliriz:

“Ağlasam sesimi duyar mısınız,

Mısralarımda;

Dokunabilir misiniz,

Gözyaşlarıma, ellerinizle?” (Orhan Veli Kanık, BŞ, s. 60) → Yeterlik

“... iki kelimeyi bir araya getirip söylemek hassasından mahrum olan bu yetmişlik adam yeni idarede ne yapabilirdi?” (Refik Halit Karay, İBY, s. 50) → Yeterlik (Daha doğrusu yetmezlik...)

⁵ Funda Kara, kaleme aldığı makalede “bil-” tasvir fiilinin tarihsel incelemesinin yanında, onu işlevsel olarak da değerlendirmiş ve bu fiilin çok sayıda işlevinden söz etmiştir (Kara, 2011a).

⁶ Yeterlik fiillerinin olumsuzunun “bil-” yardımcı fiilinin olumsuzuyla kurulduğu örneklere Dede Korkut’ta rastlanmaktadır: “Sarp yürürken kazılık ata namerd yigit binebilmez.” (Gökay, 2007:20)

“Düşünsem belki makul bir sebep bulabilirim. Fakat bu hakiki sebep olmaz.” (Hüseyin Nihal Atsız, RA, s. 53) → İhtimal

Bu saat oldu gelmedi. Başına bir iş gelmiş olabilir. → İhtimal

Üst raftaki kitabı uzatabilir misiniz? → Rica

Sınavdan bu kadar yüksek bir not almış ola+Q-maz! → İnanmama/Şaşkınlık

c.2. Süreklilik Fiilleri

Süreklilik fiilleri, esas fiilin üzerine /-(y)A/, /-(y)I/, /-(y)Ip/, /-(y)Up/ zarf-fiil ekleriyle “kal-”, “dur-”, “gel-”, “gör-”; kimi zaman da “var-”, “koy-” tasvir fiillerinin eklenmesiyle oluşturulan fiillerdir. Bu tasvir fiillerinden “dur-” fiili, “Eski Türkçeden beri bir yarı yardımcı olmuş (er sökel turur), bir yandan E.O. durur üzerinden bizim -dir ekini vermiş, bir yandan ise hareketli kılış anlamı da kazanarak bu süreklilik fiillerini yaratmıştır.” (Banguoğlu, 2011:491) Bu fiiller, bir eylemin belirli bir zaman içinde yapıldığını, bir zamandan beri yapılageldiğini veya belirli bir durumda kalakaldığını bildiren fiillerdir (Korkmaz, 2009:820-821).

☼ “Kal-” tasvir fiiliyle oluşturulan süreklilik fiillerinde hareketsiz sürmekte olan bir durumdan bahsedilir. Bu süreklilikte bazen “şaşkınlık” da sezilir.

Uyuyakalırsam uyandırırınız beni.

Onu bir anda karşımda görünce donakaldım.

☼ /-(y)Ip kal-/ , /-(y)Up kal-/ ve /-mlş kal-/ , /-mUş kal-/ şekilleri de aynı işlevi gösterirler:

“... Ali Ekber, belki Fetullah Hatem’e söylersen bizim için dünürücü gider ha! Gider mi?’ dedi. Anamın bu sözleri karşısında donup kaldım.” (Elçin Efendiyev, AD, s. 237)

Kitabı okurken uyumuş kalmışım.

☼ “Dur-” tasvir fiili ile kurulan süreklilik fiillerinde hareketli bir süreklilik söz konusudur. Bu fiilin olumsuz biçimi ise esas fiile, “o eylemin sürdürülmemesi durumunda beklenmedik bir sonuç doğacağı” anlamı kazandırır (Korkmaz, 2009:822).

“Sen, başka ufuklar bularak, yükseledurdun;

Ben, kendi harabemde kalıp, çırpınadurdum!” (Mehmet Akif Ersoy, SAF, s. 474)

☼ /-(y)Ip dur-/ , /-(y)Up dur-/ , /-(I/U)r dur-/ , /-(A)r dur-/ , /-DI dur-/ , /-DU dur-/ biçimleri de aynı işlevi gösterirler.

“Ben böyle bakıpdurmayacaktım, dili bağlı,

İslam’ı uyandırmak için haykıracaktım.” (Mehmet Akif Ersoy, SAF, s. 467)

Küçük kardeşim sabaha kadar ağladı durdu.

Gittin gideli gece demem, gündüz demem ağlar dururum.

Âdetidir, baş başa kaldığımızda konuşur durur.

☼ “Gel-” tasvir fiili ile kurulan süreklilik fiillerinde geçmişten sözün söylendiği ana kadar devam eden, muhtemelen geleceğe de sarkacak olan bir süreklilik manası vardır (Bilgegil, 2009:270).

“Yolum saña oldı durak sabahın söyleyendür Hak

Yûnus Emre dilinde Hak olup dile düşegeldüm” (Tatcı, 1998:222 / YE, 224:11)

“togardın esekeldi öndün yili

ajun itgüke açtı uştmah yolu”

(Doğudan bahar yeli eserek geldi

Dünyayı süslemek için cennet yolunu açtı) (Arat, 2008:102 / KB, 63)

Dinî değeri olmayan bu rivayetler yüzyıllardır söylenegelmiştir.

☼ Yukarıdaki işlevi dışında, Gabain, “bu birleşme, çok defa şaşırtıcı veya beklenmeyen bir oluş manasına da gelir.” demektedir ve bu açıklamasına “uyanıgeldim(uyanıverdim)” yapısını örnek göstermektedir (Gabain, 1953:20). Bu açıklamayı destekleyen bir örneğe, taramamız sırasında, Metin Eloğlu’nun bir şiirinde de rastladık:

“Sonra uyuz çiringa balıklarına saldılar onu ya

Dönegeldiğinde salt yavan iskeletti” (Metin Eloğlu, NY, s. 80)

(Dönüverdiğinde)

☼ “Gel-” tasvir fiilinin tezlikle birlikte beklenmezlik, anilik işlevlerinde kullanıldığı da vakidir.

Bir adam çıkageldi.

Hoca çıkagelirse yanarız.

Korkmaz, bu “çıkagel-” fiilini istisnai bir tezlik fiili olarak kabul etmiştir. Çünkü bu fiilde asıl anlam birinci fiilde değil, ikinci fiildedir (Korkmaz, 2009:826).

☼ “Gör-” tasvir fiiliyle kurulan süreklilik fiilleri, esas fiile “sürekli bir çaba, kararlılık, istek, yakarış ve rica” anlamları katar.

Sen yeter ki isteyegör, yapamayacağın şey yok. (Kararlılık, çaba)

Arkadaşından isteyegördüğün kitabı alabildin mi? (Rica, talep)

Bu yapıya Bâkî'nin bir gazelinde de rastladık:

“Güzeller mihrîbân olmaz demek yanlıştır ey Bâkî

Olur vallâhî billâhî hemân yalvarıgörsünler” (İpekten, 2011:97)

Halûk İpekten'in aktardığı, İsmetî'nin aşağıdaki beytinde de aynı yapı mevcuttur:

“Eğer ey İsmetî mihr ü vefâ isterse âşıklar

Varup yâr eşiğine yüz sürüp yalvarıgörsünler” (İpekten, 2011:97)

☼ Bu tasvir fiilinin bazı örneklerde esas fiile, “kayıtsız, tereddütsüz sürmek” mana inceliğini kattığı da görülür (Banguoğlu, 2011:492). Ayrıca “tehdit” işlevi bildirdiğine de tanık olunmaktadır:

Sen işine bakagörecektin; olanları umursamayacaktın.

Hele evi terk edegör, bak neler oluyor!

☼ “Gör-” tasvir fiilinin olumsuzluk çekimi, “beklenmedik veya hoş olmayan bir sonucu, sonu iyi olmayacak oluş veya kılışı” (Banguoğlu, 2011:492) ifade eder. Bu yapılarda süreklilik işlevi yoktur; “şayet, eğer olursa” işlevleri mevcuttur. Bir “öğüt,

uyarı” anlamını da bünyesinde barındıran /-mA-yA+gör-/ yapısı, diğer tasvir fiillerine nazaran, yan cümle oluşturmaya daha uygundur. Kendisinden sonra bir ifadenin beklenmesiyle diğer tasvir fiillerinden ayrılır.

“Bir tren sesi duymayagöreylim,

İki gözüm,

İki çeşme.” (Orhan Veli Kanık, BŞ, s. 75)

“Görmüyorsan gönlümüzün içini körsün!

Kılıçlarımız kınlarından çıkmayagörsün!

Top sesleri, bomba sesi bize saz gelir;

17’ye karşı 44 milyon az gelir.” (Hüseyin Nihal Atsız, YS, s. 28)

İnsan dertlenmeyegörsün, erir biter iki günde.

☼ “Koy-” tasvir fiiliyle kurulan süreklilik fiilleri, bugün seyrek olarak kullanılmaktadır. Bu tasvir fiili, daha çok “alıkoy-” fiilinde kendisini gösterir. Bu fiilde süreklilikten ziyade “meşgul etme, engel olma” işlevleri ön plana çıkmaktadır.

Beni telefonda alıkoydu; o yüzden geciktim.

Sen gidekoy; ben de peşinden geliyorum.

☼ Bir fiilin görülen geçmiş zaman teklik 3. şahıs çekimi ile geniş zaman teklik 3. şahıs çekimi art arda kullanılırsa kalıplaşmış süreklilik elde edilir (Ediskun, 1999:234).

“benim babam benim dedem yad ellerde öldüler

bir giden bir daha dönmez gitti gider” (Attilâ İlhan, SB, s. 117)

c.3. Tezlik Fiilleri

Tezlik fiilleri, esas fiilin üzerine /-(y)I/, /-(y)U/ zarf-fiil eki ve “ver-” tasvir fiilinin eklenmesiyle oluşturulan fiillerdir. Bu genel kanının aksine, tezlik fiillerinin temel fiil ile “iver-(tahrik et-, çabuklaştır-, acele ettir-)” tasvir fiilinden oluştuğunu söyleyen kaynaklar da vardır (Ediskun, 1999:231). Ayrıca, iki fiil arasındaki bağ-fiilin diğer tasvir fiillerinde genişken bu tasvir fiilinde dar olması, bunun farklı bir yapı olduğunu da akla getirmektedir. Nitekim Marcel Erdal, bu yapının “ver-” fiilinden değil, “ıdu ber-”ten gelen “yiver-” fiili olduğunu ileri sürmektedir (Erdal, 2013:169). Bu fiil

“yollamak” manasına gelir ve bugün diğer Türk lehçelerinde yaşamaktadır. Eski Türkçe “*id-*” ve “*ber-*” fiillerinin “*ıdu ber-*” şeklinde birleşmesinden meydana gelmiştir (Erdal, 2013:171).

☼ Tezlik fiili, herhangi bir oluşun veya kılışın ivedilikle, çabucak gerçekleştiğini anlatır.

“*Uzanıverse gövdem, taşlara boydan boya;*

Alsa buz gibi taşlar alımdan bu ateşi.” (Necip Fazıl Kısakürek, Ç, s. 158)

“*ümit gibi serpilıverdın de maşallah ümit gibi*

seni gördüm gönül verdim yandım çakır buğda” (Attilâ İlhan, SB, s. 129)

“*... bunların arasından bir adet Ahlakın Ahlaksızlığı'nı kapıp çantama atıvermişim.*” (Adalet Ağaoğlu, DDG, s. 230-31)

“*... eçüm apam bumın kagan istemi kagan olurmuş olurupan türük bodunıñ ilin törüsün tuta birmiş itı birmiş*” (T. Tekin, 2014:24 / KT, D1)

☼ “*Ver-*” tasvir fiili, temel fiile, tezlik anlamının yanında kolaylıkla, rahatlıkla, kendiliğinden oluverme anlamları da katar.

“*Kabzımal Hüseyin daha ilk gecede bu kurnaz, bu anasının gözü kadının ağzında Hüseyin Bey olıvermişti.*” (Orhan Kemal, GK, s. 106)

“*... bu zengin kürkleri arasında esasen kısa olan boynu tamamen kaybolıvermişti.*” (Halide Edip Adıvar, ZO, s. 31)

“*Eli beyaz örtünün üzerine şöylece bırakılıvermişti.*” (Sabahattin Ali, KMM, s. 76)

“*memleketin bir dağını kafamıza yıkıvermek*

marifetinizdi” (Attilâ İlhan, SB, s. 39)

☼ “*Ver-*” tasvir fiili, temel fiile, apansızlık, beklenmezlik anlamlarını da katar.

“*Sen miydin İstanbul muydu baharda mıydık*

Tutsak gözlerim bulanıverir” (Metin Eloğlu, NY, s. 48)

“*Bir gün Hanımefendi ölüverdi. Ziya Bey ne yapacak? Çocukları da yok, bekâr da yaşayamaz ya?*” (Refik Halit Karay, İBY, s. 117)

“Doğruyol’da, ne yapacağını bilmez bir hâlde dolaşıp dururken tesadüf denilen mucizesi bol peri birdenbire karşısına yeşil gözlü Despina’yı çıkarıvermemiş miydi?” (Yakup Kadri Karaosmanoğlu, HG, s. 96)

☼ Bu tasvir fiili, 2. ve 3. şahıs çekimleriyle, tezlik görevinin yanında “rica” da bildirebilir.

“(Doktora döndü)

Efendi ağa, sen deyıver, hazırlansın.

Ve davrandı kağrı seslerine koşmak için.” (Nazım Hikmet Ran, MİM, s. 373)

☼ Tezlik fiilinin olumsuzluk çekimi, olumsuzluk ekinin getirildiği yere göre, farklı manalar bildirebilmektedir. Olumsuzluk eki esas eylemden sonra kullanılırsa “kolay yapılabilecek bir eylemin kılınmadığı”, tasvir fiilinden sonra kullanılırsa “savsaklama, önemsememe” manaları ortaya çıkmaktadır.

“Bir akşam uyudu;

Uyanıvermedi.

Aldılar, götürdüler.” (Orhan Veli Kanık, BŞ, s. 46)

Ben düştüm de kimse kaldırıvermedi.

c.4. Yaklaşma Fiilleri

Yaklaşma fiilleri, esas fiile /-(y)A/ zarf-fiil eki ve “yaz-” tasvir fiilinin eklenmesiyle oluşturulan fiillerdir. Esas fiildeki oluş veya kılışın gerçekleşmesine çok az kaldığını, az kalsın oluvereceğini bildirirler. Bu işlevlerinin yanında, dolaylı yoldan, kaçınılması gereken bir durumu da anlatırlar (Korkmaz, 2009:831).

“Yaz-” tasvir fiili Korkmaz’a göre, Eski Türkçedeki “yanılmak, hata etmek, günah işlemek” anlamlarındaki esas fiilin zamanla sözlük anlamından çıkması sonucu oluşmuştur (Korkmaz, 2009:831). Banguoğlu da “yanılmak” manasındaki fiili “yaz-” fiilinin kökeni saymaktadır (Banguoğlu, 2011:492). Haydar Ediskun ise “yanılmak, ok hedefini şaşırarak, hata etmek” anlamlarına gelen “yaz-” fiilinin yanı sıra “meyletmek, meylettirmek” manalarındaki “yay-” fiilini de bu tasvir fiilinin muhtemel kökeni olarak

kabul etmektedir (Ediskun, 1999:236). Yaklaşma fiilinin sadece görülen geçmiş zaman ile öğrenilen geçmiş zaman çekimi vardır; olumsuz ve soru biçimleri yoktur.

“Gülsarı etine değen soğuk bir şeyle ürperdi. Yeni efendisi tam gözlerinin önüne çömelmiş bakıyordu. Birden korkunç bir acıyla canı çıkayazdı.” (Cengiz Aytmatov, EG, s. 107)

Ayağımın kaymasıyla düşeyazdım.

☼ Bir fiilin görülen geçmiş zaman teklik 3. şahıs çekimi ile gelecek zaman teklik 3. şahıs çekimi art arda kullanıldığında da “yaklaşma” anlamı ortaya çıkmaktadır.

Gün ağardı ağaracak.

Gözlerim kapandı kapanacak.

☼ Esas fiilin üzerine gelen /-mAkII ol-/ yapısı da yaklaşma işlevi bildirir.

“Kaç yol, ağlamaklı olmuşum geceleri,

Asıl, bizim aramızda güzeldir hasret

Ve asıl biz biliriz kederi.” (Ahmed Arif, HPE, s. 31)

“Bir sarı saç görmeyeyim

Yüreğim burkuluyor

Ağlamaklı oluyorum” (Ümit Yaşar Oğuzcan, AD, s. 149)

Yukarıda saydığımız tasvir fiillerinin dışında, esas fiili tasvir etme özelliklerini göz önüne alarak, sıfat-fiil eki almış bir esas fiile eklenen “gel-/tut-/bulun-/görün-” tasvir fiillerinden ve /-mA-z+IIK+tAn/, /-mA-mIş+IIK+A/ eklerini almış bir esas fiile eklenen “gel-/vur-” tasvir fiillerinden de bahsedebiliriz. Örneklerle açıklayalım:

“Bu vücûdum şehrine her dem giresüm gelür

İçindeki sultânun yüzün göresüm gelür” (Tatcı, 1998:94 / YE, 46:1) → İsteklenme/Gerekseme Fiili

Bu günlerde bana yardım edeceği tuttu. → Beklenmezlik Fiili

“En leylim gecede ölesim tutmuş.

Etme gel,

Ay karanlık...” (Ahmed Arif, HPE, s. 49) → Beklenmezlik Fiili

“O günden sonra ben bir müddet Koca’yı gördüğümde görmezlikten geldim.” (Elçin Efendiyev, AD, s. 82) → Yapmacıklık Fiili

“Memed çocukları duymamış göründü.” (Orhan Kemal, GK, s. 320) → Yapmacıklık Fiili

Mevzuyu anlamamışlığa vuruyorsun; gözümden kaçıyor sanma. → Yapmacıklık Fiili

Gelmiş bulunduk bir kere; oturalım bari. → Pişmanlık Fiili

d. İkili Birleşik Fiiller

Birleşik fiillerin bir başka çeşidi de “*ikili birleşik fiiller*”dir. Bu gruptaki birleşik fiiller de “*iki ayrı fiilin belirli biçim kalıpları içinde bir araya gelip kaynaşmasından oluşmuştur.*” (Korkmaz, 2009:835) Bunlar birbirlerine ya yakın anlamlı ya da zıt anlamlı fiillerdir ve ilk fiil genellikle /-(y)Ip/, /-(y)Up/ ulacıyla ikinci fiile bağlanır.

“Memed anlamadı, Kastamonuluya dönüp baktı. Kastamonulunun yüzü asılmıştı.” (Orhan Kemal, GK, s. 183)

“... Rue Rivoli’yi yürüyüp sevdiğim pasajlara girip çıktım.” (Adalet Ağaoğlu, DDG, s. 181)

e. Anlamca Kaynaşmış ve Deyimleşmiş Birleşik Fiiller

“Bu gruptaki birleşik fiiller, ad ya da ad soylu bir veya birden çok kelimenin, belirli şekil bilgisi kalıpları içinde, bir esas fiil ile birleşerek anlam kayma ve kalıplaşmasına uğramasından oluşmuştur.” (Korkmaz, 2009:153)

“Zavallı adamlar mütehallik olabildikleri nezaket derecesinde bana cevap vermeğe de gayret gösterdiler.” (Ahmet Mithat Efendi, M, s. 62)

O toraman köpek karşıma çıkınca yüreğim ağızıma geldi.

III. EK-FİİL

“Bütün isim ve fiil şekillerinin sonuna gelerek onlardan birleşik fiiller yaptığı için ana yardımcı fiil, isimleri fiilleştirdiği için de isim fiil dediğimiz” (Ergin, 2009:314), ayrıca “*i- fiili, cevher fiili*” adlarıyla da adlandırdığımız ek-fiil, Eski Türkçede “*olmak*”

manasıyla karşımıza çıkan “er-”⁷ yardımcı fiilinin, “er- > ir- > i-(y)” değişimi ile ekleşerek, günümüze ulaşmış biçimidir. Ek-fiilin “geniş zaman, hikâye, rivayet, şart” olmak üzere dört kipi vardır. Bu kiplerden geniş zamanın eki birtakım ses olayları neticesinde düşmüştür. Diğerleri ise hâlihazırda varlığını sürdürmektedir.

A. Ek-Fiilin Kipleri

1. Ek-Fiilin Geniş Zamanı

Ek-fiilin geniş zaman kipi, Eski Türkçedeki “erür men, erür sen vb.” geniş zaman çekimlerindeki “er-” yardımcı fiili ile geniş zaman eki olan /-ür/ ekinin birbirleriyle kaynaşarak kaybolması ve çekim sırasında, “men, sen” zamirlerinin de birer ek kalıntısı hâlinde devamı ile oluşmuştur (Korkmaz, 2009:703). Bu yapı isimlerin üzerine gelerek o an içinde bulunulan durumu bildirir. Aynı yapı, dil bilgisi kitaplarında “basit zamanlı fiiller” adıyla da anılan fiil çekimlerinde de görülür.

kişi+er-ür+men>kişi+Ø-Ø+(y)im

hasta+er-ür+sen>hasta+Ø-Ø+sın

gel-di+Ø-Ø+m anlı-yor+Ø-Ø+um

Muharrem Ergin’in belirttiği üzere, yukarıda bahsettiğimiz kaynaşma, daha Eski Türkçe döneminde gerçekleşmeye başlamış ve “men men(benim), sen sen(sensin), ol ol(odur)” gibi şekiller kullanılır olmuştur (Ergin, 2009:316).

Ek-fiilin geniş zamanının üçüncü şahıs çekimlerinde /-Dir/, /-DUr/ ekinin kullanıldığı da görülmektedir. Bu ek Eski Türkçede de varlığına rastlanan “tur-” yardımcı fiilinin geniş zaman çekiminden, birtakım gelişmeler neticesinde meydana gelmiştir.

tur-ur>dur-ur > /-Dir/, /-DUr/

⁷ Ediskun, “er-” fiilinin çağlar boyunca “yetişmek, gelişmek, olgunlaşmak, erişmek, dokunmak, isabet etmek, ulaşmak, mevcut olmak” gibi anlamlarda kullanılmış olduğunu belirtmektedir (Ediskun, 1999:187).

2. Ek-Fiilin Görülen Geçmiş Zamanı

Ek-fiilin üzerine /-DI/, /-DU/ görülen geçmiş zaman ekinin getirilmesi ile elde edilir. Ek-fiilin bu zamanı, iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekime girer. Bu yapı, isimlerin üzerine geldiğinde geçmişteki bir durumun bizzat yaşanıldığını, ona tanık olduğunu bildirir; fiillerin üzerine gelerek, dil bilgisi kitaplarında “birleşik zamanlı fiiller” adıyla da anılan fiilleri oluşturur.

öğretmen+Ø-d+i+m yalnız+Ø-d+ı+m
gel-iyor+Ø-d+u+m git-ti+y-d+i+m

3. Ek-Fiilin Öğrenilen Geçmiş Zamanı

Ek-fiilin üzerine /-mİş/, /-mUş/ öğrenilen geçmiş zaman ekinin getirilmesi ile elde edilir. Ek-fiilin bu zamanı zamir kökenli şahıs ekleriyle çekime girer. Bu yapı, isimlerin üzerine geldiğinde bir durumun birisinden duyulduğunu yahut sonradan farkına varıldığını bildirir; fiillerin üzerine gelerek, dil bilgisi kitaplarında “birleşik zamanlı fiiller” adıyla da anılan fiilleri oluşturur.

güzel+Ø-miş+Ø yaramaz+Ø-muş+ım
gül-er+Ø-miş+Ø yaşı-yor+Ø-muş+sun

4. Ek-Fiilin Şartı

Ek-fiilin üzerine /-sA/ şart ekinin getirilmesi ile elde edilir. Ek-fiilin bu yapısı, işlevsel olarak olağan bir şart bildirmektedir (Korkmaz, 2009:712) ve iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekime girmektedir.

Ek-fiilin şartını yukarıdaki ek-fiil yapılarından ayıran en önemli özellik, bu yapının bitmemiş bir yargı ifade etmesi ve bir ana cümleye bağlı olmasıdır. Bu yapı, isimlerin üzerine gelerek, bir durumun şarta bağlı olduğunu bildirir; fiillerin üzerine gelerek, dil bilgisi kitaplarında “birleşik zamanlı fiiller” adıyla da anılan fiilleri oluşturur.

genç+Ø-se+m duygusal+Ø-sa+m
kız-acak+Ø-sa+n yaz-dı+y-sa+k

B. Ek-Fiilin Olumsuzu

Esas fiillerin olumsuzluk çekimlerinde kullanılan /-mA/ eki, ek-fiillerde kullanılmamaktadır. “*i- fiilinin olumsuzluk biçimi değil (< EAT degül, DLT tegül, dagol⁸) edatı ile yapılır.*” (Korkmaz, 2009:715) Aslında bu “*değil*” edatı “*i-*” fiilinin olumsuzu değildir. Bu edat bünyesinde zaten olumsuzluk anlamını taşıyan bir kelimedir. Ek-fiilin “*değil*” edatından önce değil sonra kullanılması da, bu “*değil*” edatının ek-fiilin olumsuzu olmadığına bir göstergesidir. Zira olumsuzluk bildiricisi, Hint-Avrupa dillerinin aksine, Türkçede kök veya gövdeden sonra kullanılır.

Tahsin Banguoğlu söz konusu “*değil*” kelimesine “*gerçekleme zarfı⁹*” demektedir (Banguoğlu, 2011:475). Bu yapı, klasik anlamda olumsuzluk bildirmesinin yanında fiil çekimlerinin üzerine gelerek birtakım anlam farklılıkları da yaratabilir.

kötü değil+Ø-Ø+iz mahkûm değil+Ø-miş+Ø

ağla-mış değil+Ø-d+i+m(ağlamamıştım)

dinle-mi-yor değil+Ø-Ø+im(dinliyorum)

IV. FİİL ÇEKİMİ

Türkçe, dillerin şekil özellikleri dikkate alınarak yapılan sınıflandırmada, “*eklemeli diller*” olarak adlandırılan grubun içerisinde yer alır. “*Altay ve kimi Ural dillerinin, ayrıca, bunlar dışında kalan bir bölüm dillerin (örneğin Dravida dilleri) içinde bulunduğu bu dil kümesi, hiç değişmeyen bir kökle çok çeşitli görevleri yerine getiren son eklerin sıkıca, ek yerleri belli olmayacak biçimde bağlanarak çekimin sağlandığı, türetmelerin yapıldığı dilleri kapsar.*” (Atabay, Özel ve Kutluk, 2003:182) Söz konusu türetmeler, fiil çekiminde de kendisini göstermektedir. Türkçede bir fiilden farklı işlev ve görevlerde yeni kavramlar elde etmek için eklere ihtiyaç duyulur. Bu ekler, fiil çekiminin ortaya çıkmasında büyük öneme sahiptir.

⁸ Haydar Ediskun, “*değil*” kelimesinin çok eski biçimi olarak kabul ettiği “*dagol (dağ ol)*” biçiminin “*yok*” anlamına gelen “*dağ*” kelimesi ile “*dir*” anlamına gelen “*ol*” kelimesinin birleşiminden oluştuğunu ifade etmektedir (Ediskun, 1999:194).

⁹ Banguoğlu “*gerçekleme zarfı*” için, “*Doğrudan doğruya sıfatın varlığı-yokluğu, fiilin olup bitmesi ile ilgili zarflara gerçekleme zarfları (adverbe de vérification) deriz. Bunlar -Gerçek mi? -Olur mu? sorularını karşılırlar.*” demektedir (Banguoğlu, 2011:372).

“Hareketleri karşılayan dil birlikleri olan fiil kök ve gövdelerinin tek başlarına kullanılmadığını; bir şahsa, zamana, şekle bağlanarak kullanım sahasına çıktığını” söyleyen Muharrem Ergin (2009:133), şöyle devam etmektedir: “Bu bağlantı fiil kök ve gövdelerinin çeşitli şekillere girmesi ile sağlanır. Mücerret hareketleri nesnelere bağlamak için fiil kök ve gövdelerinin kullanım sahasında böyle çeşitli şekillere girmesine fiil çekimi denir.” (Ergin, 2009:133)

Fiil çekimi, dile işleklik kazandırmakta ve bu işleklik de çeşitli fiil çekim eklerinin yardımıyla ortaya çıkmaktadır. Fiil çekim ekleri, “ad çekimi ekleri gibi, fiil kök ve gövdelerindeki hareketleri kişi ve nesnelere bağlamak, adlarla fiiller arasında çeşitli anlam ilişkileri kurmak için başvurulan eklerdir.” (Korkmaz, 2009:25) Bu çekim ekleri, fiile şekil, kip, zaman, sayı, soru ve olumsuzluk gibi yeni anlamlar kazandırır. Bu çekim eklerini alarak bir şekle, zamana ve şahsa bağlanan fiiller “çekimli fiil” olarak adlandırılır. “Çekimli fiilin söz dizimsel kurgudaki görevi, üstlendiği yüklem olma fonksiyonuyla, içinde bulunduğu cümlenin son yargısını oluşturmak ve cümlenin anlamsal bütünlüğünü sona erdirerek ona netice kazandırmaktır.” (Berbercan, 2012:26)

A. Fiilde Şahıs Kavramı

Türkçede, fiil çekiminin son aşaması olarak, şekil ve zaman eklerinden sonra fiile eklenen ve şahıs zamirlerinin yerini tutan şahıs ekleri, yüklem ifade ettiği oluş veya kılışla ilgili şahsı gösteren eklerdir. Bugün Türkçede üç tip şahıs eki bulunmaktadır:

1. Tip	2. Tip	3. Tip
+Im/+Um	+m	+AyIm
+sIn/+sUn	+n	+Ø
+Ø	+Ø	+sIn/+sUn
+Iz/+Uz	+k	+Allm
+sIn+Iz/+sUn+Uz	+nIz/+nUz	+In/+Un, +InIz/+UnUz
+lAr	+lAr	+sInlAr/+sUnlAr

1. Birinci Tip Şahıs Ekleri

Birinci tip şahıs ekleri, Türkçenin tarihsel gelişimi esnasında, şahıs zamirlerinin ekleşmesi neticesinde ortaya çıkmıştır. Bunlara “*zamir kökenli şahıs ekleri*” demek de mümkündür. “*Bugün Türkçede mevcut olan zaman ve kiplerin büyük çoğunluğu, zamir kökenli olan, yani Türk dilinin izlenebilir dönemlerinde henüz zamir iken sonradan eklenen kişi eklerini tercih eder.*” (N. Demir ve Yılmaz, 2003:191) Öğrenilen geçmiş zaman, geniş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman kipleriyle, gereklilik ve istek¹⁰ kipleri, zamir kökenli şahıs ekleriyle çekime girmektedir. Türkçenin eski devirlerinde, bu kiplerin çekimlerinin şahıs zamirleri ile yapıldığı bilinmektedir.

<i>bilür men</i>	<i>bilür biz</i>
<i>bilür sen</i>	<i>bilür siz</i>
<i>bilür ol</i>	<i>bilür olar</i>

Şahıs zamirlerinin ekleşme temayülü Eski Türkçede ortaya çıkmaya başlamıştır. “*Çokluk üçüncü şahıs eki yerinde olan ‘olar’ daha o devrede iken -lar, -ler şeklinde ekleşme yolunu tutmuştur.*” (Ergin, 2009:284)

bilür olar > bilürler

2. İkinci Tip Şahıs Ekleri

İkinci tip şahıs ekleri, isimlerin üzerine gelerek onlarla zamirler arasında sahiplik bağı kuran iyelik ekleriyle ortaklık gösterirler. İyelik eklerinin Türkçenin eski dönemlerinde anlam ve görev dallanmasına uğraması neticesinde ortaya çıkan ve “*iyelik kökenli şahıs ekleri*” olarak da adlandırılan bu ekler, tıpkı birinci tip şahıs ekleri gibi, zamir kaynaklıdır (Karaağaç, 2012:355). Günay Karaağaç’a göre bu ekler, emir ekleriyle birlikte, Eski Türkçe döneminden önce ekleşmişlerdir (Karaağaç, 2012:356). Karaağaç bu açıklamasına şu yapıları örnek göstermektedir: “*kaganlığ bodun ertim / sakıntım / siz taşıkın / kabışalım*”.

¹⁰ İstek kipinin aldığı şahıs ekleri, birinci çokluk şahıs çekimi hariç, zamir kökenli eklerle örtüşmektedir. İleride de değineceğimiz üzere, istek kipinin birinci çokluk şahsında gördüğümüz /+Allm/ eki, emir çekiminde kullanılan bir şahıs ekidir. Bu ek, işlev değişikliği neticesinde istek kipi dâhilinde kullanılır olmuştur. İstek kipinin birinci çoklukta aldığı şahıs eki aslında /+k/ (*gel-e+k / al-a+k*) ekidir ve bu da, yine ileride değineceğimiz üzere, “ok” edatının bir kalıntısıdır.

Türkçede görülen geçmiş zaman kipiyle dilek-şart kipi, iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekime girer. Bu çekimler esnasında iyelik ekleriyle ayrılık gösteren birinci çokluk şahıs eki /+k/ dikkat çekmektedir. Aslında bu ek, iyelik kökenli bir şahıs eki değildir. Köktürkçe ve Uygur Türkçesi dönemlerinde yalnızca /-DI+mIz/ şeklinde olan, Karahanlı Türkçesinde ise Kur'an tercümelelerinde nadir görülen /-DUK/ şekline rağmen (Akar, 2015:194), /-DI+mIz/ şeklinde ekseriyetle kullanılan çokluk birinci şahıs çekimi¹¹, Harezmi Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinde /-DU+k/ şeklinde kullanılır olmuştur (Kartallıoğlu, 2007:37). Bu kullanımda gördüğümüz ve iyelik ekleriyle örtüşmeyen /+k/ ekinin kökeni hakkında birçok fikir ileri sürülmüştür. Kimi araştırmacılara göre bu ek, geçmiş zaman anlamlı /-DUK/ sıfat-fiil ekindeki “k” ekinin mevzubahis çekimi kendisine benzetmesiyle ortaya çıkmıştır (Arat, 2006:141; Eraslan, 1980:26; Ercilasun vd., 2013:31; Ergin, 2009:287; Özkan, Tören ve Esin, 2006:512; Yelten, 2011:185). Kimi araştırmacılar ise bu ekin, müstakil bir geçmiş zaman eki olarak ileri sürülen, /-DUK/ ekinden “bulaşma” yoluyla ortaya çıktığını ifade etmektedir (Korkmaz, 2009:572). Mehmet Vefa Nalbant (2003) ve Mustafa Koç (2012) da yazdıkları makalelerle Türkçedeki bu müstakil /-DUK/ ekinin varlığını ortaya koymuşlardır. Her iki makalede de, söz konusu ekin Suvarlar, Kıpçaklar ve Oğuzlar arasında kullanıldığı, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten iktibasla açıklanmıştır.

men ya kurduk → ben yay kurdum
ol keldük → o geldi

Feyza Hepçilingirler ise, çok farklı bir bakış açısıyla, “Büyük olasılıkla ikinci çoğul kişiyle karışma olasılığına karşı, -iz eki -ik'e dönüşmüş: ‘geldiz’ yerine ‘geldik.’” demektedir (Hepçilingirler, 2004:255).¹²

¹¹ “Kimi içre oldurup (Gemi içerisine oturup
 İla suvın keçtimiz İla nehrini geçtik
 Uygur tapa başlanıp Uygur üzerine yönelip
 Mınlak élin açtıımız” Mınlak elini fethettik) (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015:448)

¹² Hepçilingirler’in bu görüşüne katılmak mümkün değildir. Çünkü yukarıda örnek olarak verdiği görülen geçmiş zaman kipi, zamir kökenli şahıs eklerinden olan /-Iz/ ekini değil, iyelik kökenli şahıs eklerinden olan /-mIz/ ekini alır. Yani birinci çokluğun ikinci çoklukla karışma ihtimali söz konusu değildir.

Yukarıda açıkladığımız görüşlerden ikincisi daha makul gözükmektedir. Bu müstakil /-DUK/ eki, aslında /-DI/, /-DU/ görülen geçmiş zaman ekine eklenen “ok” pekiştirme edatından başka bir şey değildir. “ok edatı Köktürk, Uygur, Karahanlı ve Harezmi metinlerinde ok/ök şekillerinde pek bol kullanılır. Yalın ya da çekim, iyelik ve çokluk ekleri almış isimler (substantiv) ile, isim hükmünde olan kelimelerden sonra gelerek, cümle içerisinde o ismin anlamını özellikle belirtme ve pekiştirme vazifesi görür.” (Korkmaz, 1995:99)

*et özüm **ök** közünü turur → gerçi vücudum görünmektedir fakat...*

*“... özüm **ök** kagan kıldım.” (Ergin, 2011:66 / T1, B6)*

James Russel Hamilton’un Toharca kökenli olabileceğinden bahsettiği (Ş. Tekin, 1990:16) “ok” edatının kullanım alanı oldukça geniştir. Yukarıda saydığımız kullanım alanlarının yanında, bu edatın çekimli fiillere ve fiil grubuna giren başka gramer biçimlerinin yanına gelebildiği de görülmektedir (Korkmaz, 1995:106). “Tonyukuk yazıtında oq/ök edatı ayrıca geniş zamanın 3. şahıs şekillerine ve {-DAÇI} gelecek zaman şekillerine eklenmektedir.” (T. Tekin, 2012:376)

*“... bini oguzug ölürt**eci ök** tir men.” (Ergin, 2011: 66 / T1, G3-4)*

Görüldüğü üzere “ok” edatının görülen geçmiş zaman kipinin üzerine gelmesinde herhangi bir sakınca yoktur. Tarihsel süreç içerisinde hem /-DI/, /-DU/ hem de pekiştirme edatını almış /-DUK/ şekli bütün şahıslarda kullanılmıştır. Zaman içerisinde ise yalnızca birinci çokluk şahıs için kullanılır olmuş ve “ok” edatı “biz” zamirinin yani iyelik kökenli /+mIz/ şahıs ekinin yerini almıştır.

3. Üçüncü Tip Şahıs Ekleri

Üçüncü tip şahıs ekleri, kendilerine has şekilleriyle, yalnızca emir kipinin çekiminde kullanılırlar. Emir kipinin 1. teklik ve çokluk çekimleri tartışma konusudur. Tahsin Banguoğlu’na göre, “Buyuru eydilen veya sözü geçene eydenin nazari olarak kesin eğilimini duyuran bir kip olduğu için 1. kişiye yönelmesi mantıki sayılmaz.” (Banguoğlu, 2011:473) Banguoğlu bu görüşüne ek olarak, “İstek kipi 1. kişi çoklusu -iz yerine -lim eki alır (bil-e-lim).” demektedir (Banguoğlu, 2011:447). Tahir Nejat Gencan da, söz söyleyenin kendisine emredemeyeceğini belirterek bu kipin birinci kişinin olmadığını savunur (Gencan, 2001:323). O da “Ilm” şeklini şahıs eki sayıp istek içinde

değerlendirir. “Sözcük Türleri” adlı eserde de, bu kipin 1. kişi kullanımlarının olmadığı kabul edilerek “*Ilm*” şekli, yine şahıs eki olarak istek kipi içinde değerlendirilmiştir (Atabay vd., 2003:213-214). Bu görüşleri ifade etmemekle birlikte, kimi araştırmacılar da, emir eklerini yok sayarak veya istek ekleri içinde değerlendirerek aynı görüşleri kabul etmiş sayılırlar. Kaya Bilgegil (2009:254), Haydar Ediskun (1999:172), Atilla Özkırmımlı (2006:162) ve İsmail Çavuşev (2001:189) gibi araştırmacılar üçüncü tip şahıs eklerinde birinci şahısları işaretli sayarak, “*Ilm*” şeklini şahıs eki olarak istek kipi içinde değerlendirmişlerdir.

Yukarıda ismini zikrettiğimiz araştırmacılar gerek morfolojik gerekse semantik açıdan yanılmaktadırlar. Öncelikle, emir kipinin birinci şahıslarını işaretli kabul edenler emir kipinin birinci tekliğini karşılayan /+AyIn/ ekini yok saymaktadır. Bu ek kitabelerde de varlığını gösteren bir ektir. Zaman içerisinde, birinci şahıslarda “m” ünsüzünün tesiriyle /+AyIm/ şekli ortaya çıkmıştır.

“... biriye çugay yış töğültün yazı kônayın tiser Türk bodun ölsikig”
(T. Tekin, 2014:20-22 / KT, G6-7)

“... bunça işig küçüg birtükkerü sakınmatı türük bodunug ölüeyin
urugsıratayın tir ermiş” (T. Tekin, 2014:52 / BK, D9)

/+AyIn/ eki kimi zaman /+Ayn/, ünlü ile biten fiil tabanlarından sonra da /+yIn/ şeklini alabilmekte, aynı zamanda, istisna olarak ardına şahıs zamiri de gelebilmektedir: “*bart-ayın men(kırayım)*” (Gabain, 2000:79).

Emir kipinin birinci çokluk şahsını da işaretli sayan yukarıdaki Türkologlar, /+Allm/ ekini istek kipi içinde değerlendirip bu eki, /-(y)A/ (istek eki) ve /+Ilm/ (şahıs eki) şeklinde tahlil etmektedirler. Fakat /Ilm/ şeklini müstakil bir şahıs eki olarak kabul etmek mümkün değildir. Çünkü Türk dilinin hiçbir döneminde böyle bir şahıs ekine rastlanmamıştır (Ercilasun, 1994:8). Bu sebeple /+Allm/¹³ eki, bütün hâlinde, bir şahıs eki olarak değerlendirilmelidir.

Semantik açıdan yanılanların temel hatası, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, kişinin kendi kendine emir veremeyeceğini düşünmeleridir. Zeynep Korkmaz bu hatalı

¹³ /+Allm/ ekini emir kipinin içinde değerlendiren Vecihe Hatiboğlu, ekin yapısı hakkında, “*Aslında ek, istek kipi eki ‘-a/-e’ ile birleşik bir ektir.*” demektedir (V. Hatiboğlu, 1974:27).

görüşü, Arap gramerlerinin etkisine bağlamaktadır (Korkmaz, 2009:668). Arapçada böyle bir çekimin kullanılmayışı, muhtemelen bizim dilcilerimizi yanıltmıştır. Oysa Eski Türkçeden günümüze ulaşan /+AyIn/ eki bu çekimin varlığının en kati delilidir. Kıpçak gramerlerinden *Kavânînü'l-Küllîyye*'de de emir kipinin birinci şahsının Arapçanın aksine Türkçede çokça kullanıldığı kaydedilmiştir (Toparlı, Çögenli ve Yanık, 1999:8).

Günümüzde birinci şahıs emir eklerinin genellikle istek eklerinin bildirdiği işlevlerde kullanılması, kişinin kendi kendine emir veremeyeceği düşüncesini güçlendirmiş olmalıdır. Fakat Ahmet Bican Ercilasun, kaleme aldığı makalede /+AyIn/ ekinin günümüzde de birçok defa emir işleviyle kullanıldığını ortaya koymuştur (Ercilasun, 1994:7). Aşağıdaki örnekler de bunu göstermektedir:

“Haydi, şimdi yola çıkalım. Hepinizin gelmesine gerek yok, zaten herkesi götüreceğiz da yok.” (Cengiz Aytmatov, GOAB, s. 103)

“Bu gün vaktimiz varken, daha fazla oyalanmadan şu vadide rahmetliyi toprağa verelim!” (Cengiz Aytmatov, GOAB, s. 405)

“Sizin yüzünüzden mi!.. Doğru... Sizin yüzünüzden... Fakat kabahat bende... Ehemmiyeti yok... Çabuk yürüyelim!..” (Sabahattin Ali, KMM, s. 104)

Yukarıda bahsettiğimiz, emir eklerinin istek işlevinde kullanılması, gayet tabii bir hadisedir. Zira *“Emir kipi, daha Eski Türkçe döneminde bile hem ‘emir’ hem de ‘istek’ görevini yerine getiren iki temel işlevli bir kip durumundadır.”* (Korkmaz, 2009:651) Aşağıdaki örneklerde ise aksi bir durum söz konusudur. Yani istek eki emir işleviyle kullanılmıştır:

“Bunlar eve girmeyeler zühd ü tâ‘at kılmayalar

Bu beyliği bulmayalar zirâ geçdi devrânları” (Tatçı, 1998322 / YE, 368:4)

“Şimden girü hiç kimesne kapuda, dergâhda ve divanda ve mecalis ve seyrandâ Türkî dilinden gayrı dil söylemeye!” (Karamanoğlu Mehmet Bey)

Türk dilinin tarihsel devirlerinde de karşımıza çıkan /+AyIm/ ve /+AlIm/ eklerini ve yukarıda ifade ettiğimiz işlevsel geçişleri dikkate alan Zeynep Korkmaz

(2009:651)¹⁴, Muharrem Ergin (2009:307), Burhan Paçacıoğlu (1987:54), Hanifi Vural/Tuncay Böler (2011:250)¹⁵, Nurettin Demir/Emine Yılmaz (2003:193) ve Yakup Karasoy (2005:166) gibi araştırmacılar kişinin kendi kendine de emredebileceğini belirtmişler ve bu ekleri emir ekleri içerisinde değerlendirmişlerdir. Yapılacak en doğru değerlendirme, kanaatimizce de budur. Günümüzde çoğunlukla istek birinci şahısları için kullanılan bu eklerin istek işlevleri ağır basan emir ekleri olduklarını unutmamak gerekir (Ergin, 2009:307).

B. Fiilde Olumsuzluk Kavramı

Fiilde ifade edilen oluş, kılış veya durumun gerçekleşmediği /-mA/ olumsuzluk ekiyle bildirilir. Bu ek, fiil kök veya gövdelerine -ünlüler uyumuna göre- eklenerek onların anlamlarını olumsuzluk yönüyle genişletir. Olumsuzluk ekini “çatı” kavramı dâhilinde değerlendiren Tahsin Banguoğlu, “*Dilimiz olumsuzluk kavramını fiilin çatısı içerisinde almış, yani onu edilen, dönüşlü vb. görünüşler gibi bir görünüş, olumsuz görünüş saymıştır.*” demektedir (Banguoğlu, 2011:452). Aynı şekilde Nadir İlhan da, “*Türkçede Olumsuzluk*” başlıklı makalesinde olumsuzluk ekini bir çatı eki saymaktadır (İlhan, 2005:272). Ancak “-mA- eki öteki çatı eklerinden farklı olarak, özne ve nesne ile bağlantılı bir ek olmadığı ve eklendiği fiilde eskisinden farklı bir anlam değişikliği yaptığı için, bu ekini çatı kategorisinin dışında tutulmasının ve bir türetme eki olarak ele alınmasının” (Korkmaz, 2009:545) daha doğru bir yaklaşım olacağı açıktır. /-mA/ olumsuzluk eki, “i-” fiili hariç, her fiil kök ve gövdesine eklenebildiği için, Türk dilinin en işlek türetme eki durumundadır (Korkmaz, 2009:128). Ekin ünsüzünün “*ses olayları nedeniyle zaman zaman -ba / -be, -pa / -pe biçiminde de kullanıldığı olur. yazba ‘yazma’, şıgarma ‘çıkarma’*” (Aktaran: İlhan, 2005:272) Aynı şekilde ünlüsü de, birtakım etkiler neticesinde daralabilir. Bu daralma, sadece söyleyişte kendini göstermesinin yanında etkisi yazı diline de taşabilir.

¹⁴ Zeynep Korkmaz, bu eklerin emir yanında istek eki olduğunu da belirtmiştir. Ona göre, bir kip incelenirken hem şekil hem de işlev göz önünde bulundurulmalıdır. Bu tarz bir inceleme de bu eklerle, hem emir hem istek eki demeyi gerekli kılmaktadır. Korkmaz, ayrıca, buna benzer bir “*şekil karışması*”nın üçüncü şahıslarda da görüldüğünü ifade etmiştir (Korkmaz, 2009:651). Gerçekten de, ikinci şahıs çekimlerinde çokça karşımıza çıkan /-(y)A/ istek eki, üçüncü şahıslarda sadece, bazı kalıplaşmış ifadelerde görülmektedir: *rastgele, Allah vere vb.* Üçüncü şahıslarda istek anlamı, aslında emir kipinin 3. şahıs teklik ve çokluk şekilleri olan /+sIn/ ve /+sInlAr/ ekleriyle karşılanmaktadır.

¹⁵ Hanifi Vural ve Tuncay Böler de, tıpkı Zeynep Korkmaz gibi, bu ekleri hem emir hem de istek kavramı içinde değerlendirmişlerdir (Vural ve Böler, 2011:247-249).

gel-me-yor > *gelmiyor* → *y'nin daraltıcı etkisi yazı dilini etkilemiştir.*

gel-me-y-ecek > *gelmeyecek* → *Yazı dilinde daralma olmamıştır.*

Olumsuzluk eki hiçbir durumda vurguyu üzerine almaz; vurgu olumsuzluk ekinden önceki hece üzerindedir. Bunu Muharrem Ergin şöyle izah etmektedir: “*Bunda, her hâlde, menfisi ifade edilen asıl hareketi belirtmek istemenin etkisi vardır. Fiilden isim yapma eki -ma, -me ile karıştırılmamak düşüncesi de bir rol oynamış olabilir.*” (Ergin, 2009:201) Ancak olumsuzluk ekinin vurgusuz olmasının asıl sebebi, ileriki satırlarda açıklayacağımız üzere, farklıdır. Bazı araştırmacılar ise, olumsuzluk ekinin geniş zaman çekiminde vurgulu olduğunu söylemektedir (Gencan, 2001:330; Atabay vd., 2003:217; T. Demir, 2006:398; Karaağaç, 2012:361). Fakat bu görüşe katılmak mümkün değildir. Çünkü bu çekimlerde vurgulu olan olumsuzluk eki değil /z/ (<r) geniş zaman ekidir. Nitekim yukarıdaki görüşün yanlış olduğu, geniş zaman ekinin düştüğü birinci şahısların olumsuzluk çekimlerinde ortaya çıkmaktadır. Bu çekimlerde vurgu olumsuzluk ekinden önceki hecede yani fiil kök veya gövdesindedir. Eğer bu çekimlerde olumsuzluk ekini vurgulu söylersek ortaya isim tamlaması veya isim cümlesi yapısında şekiller çıkar ve /-mA/ eki olumsuzluk eki değil isim-fiil eki olur.

Gelmem → *Vurgu olumsuzluk ekinde olduğunda “[ben+im] gel-me+Ø+m” şeklinde bir isim tamlaması yapısı ortaya çıkar.*

Gelmeyiz → *Vurgu olumsuzluk ekinde olduğunda “Biz gelmek eylemiyiz (işiyiz).” gibi garip bir isim cümlesi ortaya çıkar.*

Olumsuzluk ekinin kökeni hakkında birçok fikir ileri sürülmüştür. A. M. Şçerbak’a göre bu ekin tarihçesi esrarengiz şeyler barındırmaktadır ve bu ekin kökeni hakkında anlatılanlar çok yüzeysel kalmaktadır (Kuznetsov, 1997:229). G. J. Ramstedt’e göre bu ek, fiillerin /-m/ ile yapılmış isim şekillerine Tunguz dillerinde varlığını sürdüren olumsuz “e-” fiilinin getirilmesi ile meydana gelmiştir: “*bolum e-di>bolmadı vb.*” (T. Tekin, 2013b:209). Andrey N. Kononov ise aynı kökü “*ulaç kalıbına sokmuştur: “e + -pa/ -ba (< -pan/-ban)>-ma = e/-a- + -ma=a-ma ‘olmayıp’.* Bu yapının takındığı fiil de, fikrince, muhakkak ulaç biçiminde bulunacağından, şu ek zinciri oluşmaktadır: (al-)ı-a-ma>(al-)a-ma>(al-)ma.” (Kuznetsov, 1997:229) Kuznetsov yukarıdaki görüşleri zikrettikten sonra bu ekin Yakutçada hâlihazırda kullanılan /-ba/ ve /-bat/ olumsuzluk şekilleriyle aynı ek olduğunu belirtmekte ve bu

eklerin kökenini “bat-” fiiline götürmektedir: “Mecaz manaları arasında ‘yok olmak’, ‘elden gitmek’ gibisi olduğunu da hesaba katacak olursak (Parası battı. Adı battı.) bat-fiilinin -ma-, -me- ekinin kökeni olmaya pek âlâ namzet olabileceğini kabul ederiz.” (Kuznetsov, 1997:229-230)

al bat/tuk/tı → al/mak eylemi/ yok oldu, elden gitti → almadı (b>m)

W. Bang, “Türkçe -ma-, -me- ekinin yapısında, bu ekin vurgusuz olmasından dolayı, bağımsız bir verbum negativum (olumsuz fiil veya olumsuzluk fiili) gördüğünü belirtmiştir.” (T. Tekin, 2013b:207) Bang, “ihmal etmek, unutmak” manalarına gelebilecek hayalî bir “ma-/uma-/ama-” fiilinin bir zarf-fiil eki alıp başka fiillerin üzerine gelerek tasvir fiili işlevinde kullanılabileceğini söylemektedir: *al-a+ama-* (almayı ihmal etmek) gibi. Burada yan yana gelen iki ünlü kaynaşmış, zaman içerisinde “*al-ı+ma-* > *al-ma-*” gelişiminden olumsuzluk eki meydana gelmiştir. Şinasi Tekin de bu ekin vurgusuz olmasından hareket etmiş ve aynı şekilde o da /-mA/ ekinin kökenini müstakil bir kelimeye bağlamıştır. Ona göre, “Vaktiyle müstakil bir kelime olup da sonradan herhangi bir ses kaidesine uyarak eklenen dil birimleri yani yeni ekler vurgu kabul etmezler, vurguyu bir önceki heceye verirler.” (Ş. Tekin, 1990:14)

gelirdim < gelir idim Ahmet’le < Ahmet ile

Tekin, bu açıklamasının devamında /-mA/ ekinin kökenini Toharcada fiillerin belli kiplerini olumsuz yapmak için kullanılan “ma” edatına götürmektedir (Ş. Tekin, 1990:15). Bu edat diğer Hint-Avrupa dillerinde olduğu gibi, fiillerden önce gelmektedir. Türkçenin gelişme seyrinde “bu ma müstakil kelimeciği, ilkin bir olumsuzluk edatı olarak fiillerin sonuna getirilmiş daha sonra da ekleşerek fiil köklerine getirilmek suretiyle olumsuz fiiller teşkil edilmiştir.” (Ş. Tekin, 1990:16)

Talât Tekin ise Şinasi Tekin’in yukarıdaki yorumunu eleştirmiş ve şunları söylemiştir: “Toharcadaki ‘ma’ ilgili dilde fiilden önce gelen olumsuzluk ifade eden bir edattır; (bundan dolayı) bu edat herhangi bir Türkçe fiil köküne eklenmez. Üstelik Türkçe kendi olumsuzluk fiil sistemine sahip olamayacak kadar fakir dil olamaz.” (T. Tekin, 2012:375) Talât Tekin bu ekin kökenini açıklarken yine “vurgusuzluğu” esas almış ve yukarıda belirttiğimiz G. J. Ramstedt’in görüşünü kabul etmiştir. Ona göre Türkçede olumsuzluk ekinin vurguyu kabul etmemesi yalnızca bu teoriyle açıklanabilir (T. Tekin, 2013b:211):

kelim e-di > kel'medi > gel'medi *kelim e-ser > kel'meser > gel'mese*¹⁶

C. Fiilde Soru Kavramı

Fiilde ifade edilen oluş, kılış veya durumun ortaya çıkıp çıkmadığını anlamak üzere fiiller soru kalıbına sokulur. Bu kalıp “i-” fiili hariç diğer bütün fiillerde “mI/mU” edatıyla oluşturulur. “mI/mU” edatı vurgusuzdur, dil ve dudak uyumuna bağlıdır ve eklendiği yapılara ayrı yazılır. Bundan dolayı, bu biçim birimine ek değil de edat demek daha uygun olacaktır.

Soru edatının yüklem içindeki yeri kesinlik arz etmez. Bu edat, şahıs ekinden sonra gelebilir veya zaman eki ile şahıs eki arasına girebilir. Görülen geçmiş zaman ile dilek ve istek kiplerinde soru eki, kişi ekinden sonra gelmekte; öğrenilen geçmiş zaman, geniş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman ve gereklilik kiplerinde ise soru eki, zaman ve şahıs eklerinin arasına girmektedir.

“mI/mU” soru edatının kökeni hakkında Besim Atalay’ın yaptığı yorum dikkate değerdir. Atalay, bu edatın “umu”¹⁷ kelimesinden gelmiş olabileceğini söylemektedir. Kendisinin de bildirdiği üzere, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen bütün sorgulu biçimlerde bu edat “mu” şeklinde yazılmıştır: *bu ogul senin mu? bu et mu?* Atalay’a göre muhtemelen “*senin umu? keldi umu? kitti umu?*” gibi şekiller, zamanla “*senin mu? geldi mü? gitti mü?*” biçimlerine dönüşmüştür (Atalay, 1941:330). Daha sonra ise bunlar, dudak uyumuna bağlanmışlardır.

D. Fiilde Kip ve Zaman Kavramı

1. Kip Kavramı

Türkçede kip ve zaman mefhumları iç içe değerlendirilmiş ve özellikle kip konusunda birbirinin benzeri yorumlar yapılmıştır. Zeynep Korkmaz’a göre kip, “*kök veya gövde durumundaki fiilin bildirdiği hareketin, oluş ve kılışın konuşan, dinleyen veya kendisinden söz edilen açısından ne biçimde, ne tarzda yansıtıldığını gösteren bir*

¹⁶ Grup vurgusunun vurgulu hecedeki ünlünün düşmesiyle bir önceki heceye geçmesi, Türkçede genel bir kuraldır (T. Tekin, 2013b:211): *kayın'ana > kay'nana vb.*

¹⁷ Atalay’a göre “*umu kelimesi bugün bile Anadolu'nun birçok köylerinde 'umut' yerinde kullanılır. Âşık Paşazade tarihinde dahi geçmiştir.*” (Atalay, 1941:330)

gramer kalıbı, bir anlatım biçimidir.” (Korkmaz, 2009:569) Yani kip, kısaca, fiil kök veya gövdesinin ifade ettiği hareketin nasıl, ne şekilde, ne zaman gerçekleştiğini gösteren dil bilgisi kategorisidir; *“fiilin gösterdiği hareketin, oluş ve kılışın anlatım düzlemine çıkış şeklidir.”* (Özkan vd., 2006:490) Kip’i, *“açıklamada beliren ruh durumu”* (Aksan, 1989:103) ve *“konuşanın ruh durumunun eylemde yansımaları”* (Aktaran: Ünal, 2012:308) olarak değerlendirenler de vardır.

Fiillerde kip kavramı, eylemin yapılış tarzını ortaya koyar. Eylemin yapılış tarzı, bildirme(haber), istek, dilek, şart, gereklilik, emir biçimlerinde olabilir. Türkçede kipler, aşağıda da ele alacağımız üzere, *bildirme kipleri* ve *tasarlama kipleri* olmak üzere iki başlık altında değerlendirilir.

2. Zaman Kavramı

Türkçe sözlükte *“bir işin, bir oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süre, vakit”* (TDK, 2009:2221) olarak açıklanan zaman kavramı, dil bilgisinde, fiilin ifade ettiği oluş, kılış veya durumun, sürmekte olan hayatın hangi aşamasında meydana geldiğini veya geleceğini gösteren gramer kategorisidir. *“Genellikle üzerinde anlaşılmuştur ki, zamanın işlevi; olay zamanını sözce zamanından önceye, sonraya ya da onunla eş anlı bir noktaya yerleştirerek olay ve konuşma anı arasında ilişki kurmaktır.”* (Aktaran: Ünal, 2012:306)

Dil bilgisinde üç ana zaman vardır. Bunlar geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zamandır. Bu zamanlar kendi içlerinde genişleyerek, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, geniş zaman gibi alt zamanları oluşturur.

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, zaman kavramı kip kavramıyla iç içe geçmiş durumdadır. *“Kipler, zaman ekleriyle birleşmeden kendi varlıklarını ortaya koyamadıkları için, çekimli bir fiilin bir yargı kalıbı içinde mi yoksa bir niyet, bir tasarlama kalıbı içinde mi olduğunu ancak zaman ve tasarlama ekleri belli ettiğinden, bu noktada zaman kavramı ile kip kavramı iç içe girmiş bulunmaktadır.”* (Korkmaz, 2009:570) Fiillerin zaman ve anlam açısından şekillenmesi, şahıslara bağlanması kip ekleriyle mümkün olur.

3. Bildirme ve Tasarlama Kipleri

Şekil ve zaman ekini alarak çekime girmiş fiillerin bildirdiği hareketler iki çeşittir. Bunlardan biri yapılmış, yapılmakta olan ya da yapılacak olan hareketler; diğeri ise ortaya çıkması planlanan, tasarlanan hareketlerdir. İşte bu şekilde, yapılmış, yapılmakta olan veya yapılacak olan hareketleri bildiren fiil kiplerine *bildirme kipleri*, yapılması planlanan, tasarlanan hareketleri bildiren fiil kiplerine ise *tasarlama kipleri* denir.

“*Haber kipleri*” de denilen bildirme kipleri, sadece fiilin yapılış tarzını değil, zamanını da belirtmektedir. Yani bildirme kiplerinde zaman ekleri denildiğinde aynı zamanda kip ekleri de kastedilir. Tasarlama kiplerinde ise doğrudan doğruya zaman anlamı yoktur. Bununla birlikte bütün tasarlama kiplerinin arka planında bir gelecek zaman ifadesi sezilmektedir.

a. Bildirme Kipleri

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, yapılmış, yapılmakta olan veya yapılacak olan hareketleri bildiren fiil kipleri *bildirme (haber) kipleri* olarak adlandırılır. Türkçede yer alan dokuz fiil kipinden beş tanesi (görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, geniş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman) bildirme kipleri içinde değerlendirilir.

Bildirme kiplerinin aldığı ekler, fiil kök veya gövdelerine zaman kavramı katarak onları biçimlendirir (Ediskun, 1999:174). “*Her hareketi zamanın bir yerinde yaparız. Sözü söylediğimiz anı ‘şu an’ diye kabul edersek kimi eylemler konuştuğumuz andan önce, kimileri de her zaman yapılır. İşte bildirme kiplerinin aldıkları zaman ekleri buna göre ayrılır.*” (Hepeçilingirler, 2004:250) Şimdi, bildirme kiplerinin bünyesinde yer alan zamanları ve onların eklerini inceleyelim:

a.1. Görülen Geçmiş Zaman Kipi

Görülen geçmiş zaman kipi, geçmişte gerçekleşen oluş, kılış veya durumun anlatıcı tarafından görüldüğünü, bilindiğini bildirir. Kesin bir zaman olarak bilinen görülen geçmiş zaman, “*asıl geçmiş zaman*” (Banguoğlu, 2011:458) ve “*salt geçmiş zaman*” (Banguoğlu, 2011:459) adlarıyla da anılır. Bu bildirme kipi çok farklı işlevlerde kullanılabilir.

☼ Görülen geçmiş zaman kipi, meydana geldiği tarihî belgelerde sabit, toplumca bilinen olayları aktarmak için kullanılır.

“Napolyon Savaşları’na Mısır, Akkâ, Adriyatik ve İyonya Adaları’nda katılmıştı̇k ama yeni Avrupa’yı kurma işleminden Bâbîâlî diplomasisi haklı olarak uzak durdu.” (İlber Ortaylı, İSN, s. 45)

İstanbul 1453 yılında Osmanlı padişahı II. Mehmet tarafından fethedildi.

☼ Görülen geçmiş zaman kipi, “şart ifadesiyle, gelecekte ortaya çıkabilecek bir durumu, olasılığı belirtir.” (Özkan vd., 2006:491)

Gitmedin gelmedin, nasıl ünsiyet kuracaksın hocalarınla?

☼ “İvedilik ve kararlılık ifadesi için geçmiş kipini yakın gelecek için kullandığımız olur.” (Banguoğlu, 2011:459)

Ben yarın getirdim onu, hiç merak etme! (“Mutlaka getiririm” anlamı vardır.)

☼ Görülen geçmiş zaman kipinden önce gelen aynı yapıdaki ikilemeler, asıl fiilin nasıl gerçekleştiğini bildiren belirteç görevi yüklenirler (Korkmaz, 2009:588). Bu yapılarda bir ısrar, bir süreklilik de söz konusudur.

Gece gündüz yalvardım yakardım, lafımı dinletemedim.

Bağırdular çağırdular rahatsız ettiler adamcağızı.

☼ Görülen geçmiş zaman kipi, bazen de tahminî söylemler için kullanılır. Bu kullanışta, ilk yapının olumlu, ikinci yapının olumsuz olması dikkat çekmektedir.

“Feridun Hakkı birkaç yudum içti içmeddi, yeniden ‘hararetin girdaplarına’ dalıp gitti.” (Attilâ İlhan, HHV, s. 85)

Köşeyi döndüm dönmedim, birden kakkahalarını işittim.

☼ Görülen geçmiş zaman kipinin çekimli şekillerinin soru edatı “mI/mU” ile kullanımları, kimi zaman /-dIğIndA/, /-dUğUndA/ veya /-(y)IncA/, /-(y)UncA/ manalarıyla zarf yan cümlesi oluşturabilir.

“Dişlerim kendi dişim, böyle altın kaplanmamış, süt beyazı; kahkahayı attım mi etrafa su şavkı vurur.” (Attilâ İlhan, HHV, s. 355)

“Hastasını muayene ederken başında bulundular mi, hele söz söylediler mi eli ayağına dolaşır, ya kalbi bulamaz ya nabızı şaşırır.” (Attilâ İlhan, SP, s. 35)

☼ “-DI/-DU geçmiş zaman ekinin çekimli fiil olma özelliğini yitirerek, eksiltim(ellipse, ellipsis) veya kalıplaşma yolu ile bir yapım eki gibi kullanıldığı yerler de vardır.” (Korkmaz, 2009:594)

Kaç zamandır bu mahalleye bir türedi musallat oldu.

Akşam yemeği için imambayıldı yapacağım.

Ne zıpçıktı bir herif bu böyle!

☼ Görülen geçmiş zaman kipinin teklik 3. şahıs çekimi, bazı örneklerde kalıplaşarak kişi adı oluşturmuştur:

Döndü Durdu vb.

Görülen geçmiş zaman kipinin bildirdiği işlevlerin bir kısmı bu şekildedir. Mevzubahis kipin biçim birimi olan /-DI/ eki hakkında da birçok kökensel yorum yapılmıştır. O. Böhtlingk'e göre bu ek, /-DIK/¹⁸ sıfat-fiil ekinin şahıs ekleriyle kaynaşmasından oluşmuştur: *al-dık+ım > al-dı(k)+ım > al-dı(g)+ım > al-dı+ım > al-dı+m* (Çarıyarov, 1969:174-175). C. Brockelmann da hemen hemen aynı görüştedir. Görülen geçmiş zaman eki “Brockelmann'a göre fiil ismi (verbalabstrakt) rolünü oynayan -duk partisipine dayanmaktadır ki onu da -dı zamanının temelinde yatan -t ismiyle genellikle soyut isimler türeten -uq eki oluşturmaktadır.” (Kuznetsov, 1997:194) T. Banguoğlu da bu ekin kökeni hakkında fikir bildirenlerdedir. Ona göre bu ek, “eski bir -it sıfat-fiili üzerine iyelik zamirleri gelmesi suretiyle” oluşmuştur: *bil-it+üm / bil-it+ün / bil-it+i* (Banguoğlu, 2011:445). P. İ. Kuznetsov ise diğer eklerin son harflerinin

¹⁸ Yavuz Kartallıoğlu, kaleme aldığı makalede, Türkçedeki görülen geçmiş zaman ekini Sahacadaki hemicinsiyle karşılaştırmış ve sonuçta bu ekin /-DUK/ ekinden meydana gelmediğini şöyle izah etmiştir: “Sahacaya bakıldığında ‘-DXK’ sıfat-fiil ekinin Sahacada ‘-lax, -lex, -lox, -lōx; -tax, -tex, -tox, -tōx: -dax, -dex, -dox, -dōx; -nax, -nex, -nox, -nōx’ şeklinde olduğu görülür. Eğer görülen geçmiş zaman eki sıfat-fiil kökenli olsaydı, Sahacada görülen geçmiş zaman çekiminde bu sıfat-fiil eklerinin veya değişmiş şekillerinin izlerinin görülmesi gerekirdi. Görülen geçmiş zaman eki, sıfat-fiil ekinden gelseydi ‘-DXK’ ekinin sonunda yer alan -K ünsüzünün Türkçenin bir döneminde şahıs gösteren ekten önce çekimde görülmesi beklenirdi.” (Kartallıoğlu, 2007:36-37)

ünsüz olduğunu dikkate alarak bu ekin kökeninin de ünsüzle biten bir yapı olması gerektiğini söylemekte ve /-DI/ ekinin “sonradan -tük, -tuk eki hâline gelen kök-kelime tüke (ilkin belki de tük) ‘bitmek’, ‘sona ermek’, ‘tükenmek’ fiili”nden oluştuğunu belirtmektedir: *-Kel yur mu? ‘Geliyor mu?’ -Yok, kel tük(e). ‘Hayır, geldi (Gelmek eylemi tükendi.)’* (Kuznetsov, 1997:209). Bu görüşlerden farklı olarak, W. Bang ve onun takipçisi A. von Gabain, bu ekin /-t+/ fiilden isim yapan yapım ekinden çıktığını iddia etmişlerdir (Korkmaz, 2009:584-585). Talât Tekin de bu görüşe yaklaşmış ve bu ekin, /-(I)d/ fiilden isim yapan yapım ekinden türetildiğinin açık olduğunu belirtmiştir (T. Tekin, 2012:375). Görülen geçmiş zaman çekiminde iyelik kökenli şahıs eklerinin kullanılmasını hareket noktası sayan Muharrem Ergin, bu çekimin isim asıllı olduğunu ve çekimde kullanılan /-DI/ ekinin de “*t’li bir fiil isminin iyelik şekillerinden*” gelişmiş olduğunu dile getirmektedir (Ergin, 2009:299-300). Ahmet Bican Ercilasun da, /-DI/ ekinin kökenini fiilden isim yapan /-ut/ ekinde arayarak yukarıdaki araştırmacılarla birleşmektedir. Ercilasun /-ut/ etimolojisinin semantik olarak da desteklenebileceğini şöyle açıklamaktadır: “*Ekin en eski örnekleri geçit, aşıt, yüklet gibi kelimelerde ‘eskiden beri devamlı geçilen, aşılan, yüklenen yer, nesne’ anlamı vardır. Hareket eskiden beri yapıldığı için ‘geçmişlik’; herkesçe devamlı yapıldığı için de ‘kesinlik’ anlamı bulunmaktadır ve isimler, iyelik eklerini alıp fiilleşince bu anlamlar I. tip geçmiş zaman kipine de taşınmıştır.*” (Ercilasun vd., 2013:29-30)

Gerçekten de, bu çekimde kullanılan iyelik kökenli şahıs ekleri, görülen geçmiş zaman ekinin bir isim yapısından geliştiğini ortaya koymaktadır. Biz de, bu çekimde iyelik kökenli şahıs eklerinin kullanımını göz önüne alarak, W. Bang, A. von Gabain, T. Tekin ve M. Ergin, A. B. Ercilasun gibi araştırmacıların görüşlerine katılıyor ve görülen geçmiş zaman ekinin /-t/d+/ yapım ekinden oluştuğunu kabul ediyoruz.

a.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi

Öğrenilen geçmiş zaman kipi, geçmişte gerçekleşmiş oluş, kılış veya durumun anlatıcı tarafından bilinmediğini, görülmediğini, idrak edilmediğini veya sonradan başka bir vasıta yoluyla öğrenildiği bildirir. Bu bilinmeme, idrak edilmeme, öğrenilen geçmiş zamanı görülen geçmiş zamandan ayıran en önemli farktır. “*Dolaylı geçmiş zaman*” (Banguoğlu, 2011:458), “*belirsiz geçmiş zaman*” (Deny, 2012:357) ve “*duyulan geçmiş*

zaman” adlarıyla da anılan bu bildirme kipinin bildirdiği işlevlerden bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

☼ Öğrenilen geçmiş zaman, “*şaşma, hayıflanma, yakınma, yanılma, pişmanlık, sitem, küçümseme, teslimiyet bildiren anlatımlarda*” kullanılır (Korkmaz, 2009:603).

Bu güzeller güzeli resmi o mu yapmuş? → Şaşma

Yalvarıp yakardığın günleri ne tez unutmuşsun! → Sitem

Nasıl da körü körüne bağlanmışım! → Pişmanlık

Biz umudumuzu Allah’a bağlanmışız! → Teslimiyet

☼ Öğrenilen geçmiş zamanın şart işlevlerinde kullanıldığı örnekler de mevcuttur.

Bu sorumsuzluğu devam ettiği müddetçe, okuldan mezun olmuş ya da olmamuş ne fark eder! (Olsa da olmasa da fark etmez.)

☼ Bu bildirme kipi, çeşitli alametlerden hareketle sonuç çıkarma, tahminde bulunma işlevleri de bildirir.

Elindeki taşa baksana, belli ki camı bu çocuk kırmuş.

Sobayı hiç yakmamuş, yoksa oda bu kadar soğuk olmazdı.

☼ “Öğrenilen geçmiş zamanın genel tutumuna aykırı görülebilecek ve belirli bir bilinç, bir farkındalık dile getirilen örnekler de vardır.” (Ünal, 2012:307)

Ben onun gibi nicesini harcamışım!

Biz yedi düvele kafa tutmuşuz!

Maçta bir gol atmışım, muhteşem!

Bazı araştırmacılar kipi buradaki işlevini, haklı olarak, “*övünme*” olarak değerlendirmişlerdir (Korkmaz, 2009:605; Bilgegil, 2009:259).

☼ Öğrenilen geçmiş zaman kipi, yukarıdaki işlevlerin yanı sıra, sonradan fark etme, henüz farkına varma, birisinden öğrenme gibi işlevler de bildirir.

“gözlerinde karanlığı dar hücrelerin
 seni görür görmez özgürlüğünden utandım
 söyle ne içersin çay mı kahve mi
 çok de $\underline{ğ}$ işmişsin birden tanıyamadım” (Attilâ İlhan, BBS, s. 11)

“Çinliler komünlerde onlara hayatı zehir etmişler. Yemeklerini evlerinde kendileri pişirip yemelerine izin vermemişler.” (Cengiz Aytmatov, GOAB, s. 87)

Kusura bakma, dediklerini duyamadım; dal \underline{m} ışım.

Öğrenilen geçmiş zaman ekinin kökeni hakkında da birtakım yorumlar yapılmıştır. W. Bang, /-mIş/, /-mUş/ ekinin /-m/ ve /-ş/ fiilden isim yapma eklerinin birleşmesi neticesinde ortaya çıktığını belirtmiştir. Ekin ilk unsurunu açıklama noktasında Bang ile birleşen G. J. Ramstedt ise, /-mIş/, /-mUş/ ekinin kökenini, /-m/ fiilden isim yapma ekiyle “iş (iş, şey)” kelimesinin birleşiminde aramaktadır. “Bu izahları benimseyen C. Brockelmann, -m ve -ş eklerinin başlangıçta zamansız mücerret fiilden isim teşkil ettikleri hâlde, sonradan birlikte geçmiş zamana kaydıklarını ileri sürer.” (Eraslan, 1980:41).

P. İ. Kuznetsov ise bu ekin kökenini iki kelimenin birleşiminde aramaktadır: “bir iş”. Ona göre bir $b > m$ değişmesi ve r 'nin akıcılığı neticesinde /-mIş/, /-mUş/ eki teşekkül etmiştir. Kuznetsov bu görüşünü desteklemek için de “muhayyel konuşmaların ihyası” dediği bir yönteme başvurmuştur: “Bir A bir B'nin yanına gidip kendisine bir şey bildirir. Biraz ötede bulunan C, A çekildikten sonra B'ye sorar: Ne var? B kısaca cevap verir: -Kör bir iş. (= ‘gördü/görmüş bir işi’) veya -İşit (tuy, bil) bir iş. (= ‘duydu, işitti, bildi/duymuş, işitmiş, bilmiş bir işi’). Oğuzca lehçelerinin birçoğunda, hele hızlı konuşmalarda kelime sonundaki r (özellikle bir, var gibi sözcüklerde) söner, kaybolur. Bu özellik yeni olmasa gerek. Bu yüzden kör bir iş veya bil bir iş gibi deyimlerin yerini kör bi iş, bil bi iş, ara sıra da kör bîş, bil bîş gibi şekiller alabilirdi. Soru soran C (veya B-C arasındaki konuşmaya tanık olan bir D) bu bîş unsuruna ayrı anlam verebilirdi: ‘A’nın sözüne göre’, ‘güya’ vs. (=şimdiki -miş).” (Kuznetsov, 1997:211). Kuznetsov’un bu görüşüne kısmen yaklaşan Ahmet Bican Ercilasun ise, /-mIş/, /-mUş/ öğrenilen geçmiş zaman ekinin fiil ismi oluşturan /-(I)m/ ekiyle “iş” kelimesinin birleşiminden oluştuğunu söylemektedir: $alim\ iş > al-mış$. Ercilasun, ilk Türkçede isim tamlamalarının iyelik eksiz kurulmasını kendisine hareket noktası sayarak şunları söylemektedir: “Alım

iş, 'alım işi, alma işi' demektir ve bu anlamıyla tam bir fiil ismidir. Eski Uygurcadaki gereklilik kalıbında bu anlam hâlâ korunmaktadır: almış kergek = almak gerek. Bu duruma göre ekin diğer işlevleri, sonradan ortaya çıkmış olmalıdır. 'Fiil ismi yapma' asli işlevinden sonra 'belirsizlik' işlevi gelişmiş olmalıdır." (Ercilasun vd., 2013:552) Ercilasun'a göre /-mİş/, /-mUş/ eki, geçmiş zaman işlevini de Eski Türkçe döneminde kazanmıştır (Ercilasun vd., 2013:553).

a.3. Geniş Zaman Kipi

Geniş zaman kipi bir oluş, kılış ya da durumun zamanın bir yerinde başladığını, şu an sürdüğünü ve gelecekte de devam edeceğini bildirir. Hareket geniş bir zamana bağlandığından bu zamanın başlangıcında veya bitişinde bir sınırlama, bir kesinlik söz konusu değildir. Geniş zaman, geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanları içine alır. "*Şimdiki zamanda gerçekleşen dil kullanımını geçmiş ve geleceğe yayan, geniş zamandır.*" (Karaağaç, 2012:359) Her zaman yapılan işler, günlük alışkanlıklar bu kiple ifade edilir. Ayrıca, "*adeta zaman üstü anlatımı sebebiyle geniş zaman kipi genel yargılar, kanunlar kurallar, hikmetler, vecizeler, atasözleri vb. ifadesine yarar.*" (Banguoğlu, 2011:462)

"Büyük hadiseler, fikirlerde büyük inkılaplar yapar." (Mustafa Kemâl Atatürk)

Yanlış hesap Bağdat'tan döner. (Atasözü)

"İnsan zekâ karşısında eğilir, ama şefkat karşısında diz çöker." (Voltaire)

Su yüz derecede kaynar. (Kanun)

Her sabah sekizde kahvaltı yaparım. (Günlük alışkanlık)

Yukarıda ifade ettiklerimizin yanında geniş zaman, çok farklı işlevler bildirebilir. Bunlardan birkaçını şu şekilde özetleyebiliriz:

☞ Geniş zamanın soru şekillerinde yadsıma, istek, rica vb. mana incelikleri vardır (T. Demir, 2006:390).

Aşk olsun! Ben hiç öyle laf eder miyim? (Yadsıma)

Üst raftaki kitabı uzatır mısın? (İstek, rica)

☼ Geniş zamanın olumlu, olumsuz veya soru biçimlerinin tekrarlı kullanımı, ihtimal, öfke, alay/yüze vurma vb. işlevler de bildirebilir.

Ne yapacağını bilemiyorum, gider mi gider. (İhtimal)

Benim işim değil mi, yapma-Ø+m yapma-Ø+m! (Öfke)

Halleder halleder diyordun, n'oldu? (Alay/yüze vurma)

☼ "Herhangi bir işi yapmakta yeterlilik kavramı belirtilmek istendiği zaman hep bu kip kullanılır." (Acarlar, 1968:511)

Bu sorunu çözsün çözsün sen çözer sin.

Kızımız yemek pişirir, nakış da yapar.

☼ Geniş zaman eki, gelecek zamana da işaret eder. Fakat onun bildirdiği gelecek zaman, asıl gelecek zaman gibi niyetli, belirli bir gelecek zaman değil, ihtimalî bir gelecek zamandır (Ergin, 2009:302). Geniş zaman eki bunun yanında emir de bildirebilir.

İşlerimi hallettikten sonra oraya giderim. (Gelecek zaman)

Okuldan ayrılmadan hocaya da uğraşınız (uğrayın). (Emir)

Geniş zamanın biçim birimi olarak kullanılan ekler, /-r/, /-Ir/, /-Ur/ ve /-Ar/ ekleridir. Bu eklerden en eskisi /-Ur/ ekidir. /-Ar/ ekinin daha sonra oluştuğu anlaşılmaktadır. /-r/ eki ise, Eski Türkçenin sonlarına doğru ortaya çıkmıştır (Ergin, 2009:293) ve bu ek, bünyesindeki "ünlünün yardımcı ses telakki edilmesinden dolayı kısaltılmış bir şekil olacaktır." (Arat, 2006:159) Geniş zaman eklerinin belki de en yenisi /-Ir/ ekidir. Bu ekin dilimize tam olarak yerleşmesi, muhtemelen çok yakın zamanlarda olmuştur (Acarlar, 1968:510). Bu konuda, Batılı araştırmacıların kayıtları önem arz etmektedir. 17. yüzyılda M. Meninski, *Grammatica Turcica* adlı eserinde geniş zaman çekimine "gelürüm, bilürüm, virürüm" örneklerini vermiştir. Viguier ise 1790'da yayımladığı *Eléments de la Langue Turque* adlı eserinde /-Ir/ ekinin o yıllarda ara sıra da olsa kullanıldığını belirtmiştir (Acarlar, 1968:510). "Bu örneklere bakılınca son bir iki yüzyıl içinde geniş zaman ünlülerinin hem dar yuvarlak hem dar düz şekilleriyle kullanılmış olduğu kanısına varılır." (Acarlar, 1968:510)

Geniş zaman eklerinin fiil kök veya gövdelerine getiriliş durumlarının herhangi bir kurala bağlı olmadığını söyleyen araştırmacılar olsa da (Hacıeminoğlu, 2013:182), geniş zaman ekleri, bazı istisnaları saymazsak, kurallar dâhilinde fiil kök veya gövdelerine eklenirler. Ahmet Bican Ercilasun (2007), Kevser Acarlar (1968) ve Tahir Nejat Gencan (1974), bu kuralları yazdıkları makalelerle ifade etmişlerdir. Buna göre, ünlüyle biten bütün fiil kök ve gövdeleri yalnızca /-r/ geniş zaman ekiyle çekime girerler: *ağla-r, gözle-r, dinle-r vb.* Ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerine ise geniş zaman ekleri belirli kurallar dâhilinde getirilir. Tek heceli kökler genellikle düz-geniş ünlülü /-Ar/ geniş zaman ekini alır: *bin-er, bak-ar, çek-er vb.* T. N. Gencan, bu kurala aykırı olan on iki fiili zikretmektedir (Gencan, 1974:327). Onun da belirttiği üzere *al-, ol-, öl-, bil-, bul-, gel-, kal-, ver-, var-, vur-, dur-* ve *gör-* eylemleri dar ünlülü olan /-Ir/ ve /-Ur/ ekleriyle çekime girerler. Fakat bu fiillerden “gör-” fiili tek heceli bir kök değildir. Kökü “gö-” olan gövde hâlinde bir fiildir. Yani bu fiil yukarıda bahsettiğimiz kurala istisna teşkil etmez. Türemiş eylemler ise, kaç heceli olurlarsa olsunlar, dar ünlülü /-Ir/ ve /-Ur/ ekleriyle çekime girerler: *götür-ür, alış-ır, yeşer-ir vb.* “Bugünkü Türkçede bu kural kesindir ve hiçbir aykırısı yoktur.” (Gencan, 1974:327)

Geniş zaman ekinin kökeni hakkında da birtakım görüşler ileri sürülmüştür. W. Bang’a göre geniş zaman eki, /-r/ direktif eki ve /-(y)A/, /-(y)U/ zarf-fiil ekinin birleşiminden meydana gelmiştir (Eraslan, 1980:41). J. Deny bu ekin kökenini “er” isminde, İ. Batmanov ise “er-” fiilinde aramaktadır (Kuznetsov, 1997:206). Bu görüşleri doğru bulmayan P. İ. Kuznetsov ise, /-Ur/ geniş zaman ekinin “yortı-” fiilinden gelen eski bir /-yUr/ ekinden geliştiğini şöyle izah etmektedir: “Çok eski zamanlarda karşımıza çıkan *sev-yür, kil-yür(kel-yür), bak-yur* gibi gramer kelimelerinin akışma (euphonie) sürecine uğrayarak önce *sev-e-yür, kil-e-yür, bak-a-yur* kalıplarına girişlerine, sonra da kısalarak *sev-ür veya sev-er, kel-ür veya kel-er, bak-ur veya bak-ar* gibi şekiller alışlarına doğal bir gelişme seyri gözüyle bakılacaktır.” (Kuznetsov, 1997:207)

a.4. Şimdiki Zaman Kipi

Şimdiki zaman kipi bir oluş, kılış veyahut durumun içinde bulunulan zamanda gerçekleştiğini bildirir. Şimdiki zaman kipinde, gerçekleşen eylem dile döküldüğü an ile örtüşmektedir. /-Iyor/ ekli şimdiki zaman kipinde anlam sınırının genişliği göze

çarpmaktadır. Bu özelliği dolayısıyla bu kip, çoğu zaman geniş zaman yerine de kullanılabilir: *Sabahları saat yedide kahvaltı yapıyorum*. Şimdiki zaman kipinin bildirdiği işlevler dilimizde zenginlik arz etmez. Belirlediğimiz birkaç işlevi şu şekilde açıklayabiliriz:

☼ Şimdiki zaman kipi, /-(y)Inca/, /-(y)UncA/ veya /-DIğIndA/, /-DuğUndA-/ zarf fiil ekleri yerine kullanılabilir.

Söylediklerini hatırlıyorum aklım başımdan gidiyor.

Onu karşımda görüyorum elim ayağım titriyor.

☼ Gerçek olmayan bir zaman dilimi olan rüyaların muhataba aktarılmasında da şimdiki zaman kipine başvurulduğu görülür. Bunun tercih edilmesinde, ihtimal ki, kişinin dinleyicisini olayın içine çekme isteğinin, gördüğü rüyayı dinleyicinin gözünde canlandırma isteğinin rolü vardır.

Karaköy'den geçiyoruz, sonra sözüm ona gökten taş yağıyor.

Köprüden paldır küldür düşüyorum, annem birdenbire beni yakalıyor.

☼ Yukarıda bahsettiğimiz “olayın içine çekme, olayı dinleyicinin gözünde canlandırma” kaygısı, geçmişte yaşanmış birtakım dikkate değer olayların nakledilmesinde de şimdiki zaman kipinin kullanılmasını gerekli kılmaktadır.

Yıl 1917. Savaş kızııyor; elimizde mavzerler, düşmana hücum ediyoruz.

O zamanlar on sekizimdeyim. Kanım bir başka kaynıyor. Taşı sıksam suyunu çıkarıyorum.

☼ Şimdiki zaman kipinin dilimizde “emir, tembih” gibi işlevlerde kullanıldığına da rastlanmaktadır (Karasoy, 2005:170).

Bir saate kadar eve dönüyorsunuz!

Müdüriyete gidip benim geldiğimi söyliyorsunuz!

Şimdiki zaman kipinin biçim birimi olan /-Iyor/ ekinin kökeni hakkında yapılan yorumlar genellikle örtüşmektedir. Bu ekin Köktürkçe, Uygur Türkçesi ve Eski

Anadolu Türkçesi gibi tarihî lehçelerde süreklilik işleviyle kullanılan “*yori-(yürü-)*”¹⁹ fiilinin, bir tasvir fiili olarak, esas fiille birleşmesi ve “*yori-r*” geniş zaman çekiminde kullanılması neticesinde ortaya çıktığı birçok araştırmacı tarafından kabul edilen bir görüştür. “*Bu kip Batı Türkçesinde bir tasvir fiilinden gelişmiş olup sürmekte anlatımını oradan almıştır.*” (Banguoğlu, 2011:464) Şimdiki zaman kipinin böyle bir gelişmenin mahsulü olduğunu, 17. yüzyılda M. Meninski, “*Grammatica Turcica*” adlı eserinin söz dizimi kısmında açıklamıştır. Meninski’ye göre /e/ veya /i/ ulacını izleyen *yürür* kelimesi teklifsiz konuşmalarda kısalarak *yür* şeklini almıştır (Kuznetsov, 1997:193). Yine, “*yor*” ekinin “*yori-r*” şeklinden geliştiği, “*1790 senesinde İstanbul’da Fransız elçiliğinde basılmış olan Elements de la Langue Turque adlı kitabın 109’uncu sahifesinde dahi*” kaydedilmiştir (Atalay, 1941:339). Günümüzde ise “*İçel’in batısından Antalya vilayetinin doğusuna dek geniş bir parçada oturan Türkler -Akseki, Manavgat halkı, Bakışlı Türkmenleri- ‘yor’ı ‘yürür’ gibi söylerler; ‘geliyor’ denecek yerde ‘geliyörür’ ve ‘gidiyor’ denecek yerde ‘gidiyörür’ derler.*” (Atalay, 1941:339)²⁰ Bu ek, Dede Korkut Kitabı’nda da “*yürür*” şeklindedir: “*Bu dedüğü Osman neslidür, işde sürülüp gideyürür.*” (Gökyay, 2007:19)

Şimdiki zaman eki, birtakım fonetik değişimler sonucunda bugünkü şeklini almıştır: *gel-e yori-r* > *gel-e yorØ-r* > *gel-e yorØ-Ø* > *gel-i yorØ-Ø*. Görüldüğü üzere öncelikle açıklık derecesi en az olan ünlü durumundaki düz-dar /i/ ve yan yana gelen /r/ ünsüzlerinden biri düşmüştür. /y/ ünsüzünün daraltıcı etkisi neticesinde de /e/ ünlüsünde bir daralma olmuş ve ek günümüzdeki görünümünü kazanmıştır. Yukarıdaki örnekte gördüğümüz ve “*gel-*” esas fiiliyle “*yori-*” tasvir fiilini birbirine bağlayan ünlü ise şüphesiz bir zarf-fiil ekidir. Fakat bu ünlüye “*bağlama selsisi*” (Çavuşev, 2001:207) diyen araştırmacılar da vardır. Karl Foy de, yazmalarda “*ye-ye-yor*”, “*bekle-ye-yor*” gibi örneklere rastlanmadığını belirterek buradaki ünlülerin zarf-fiil eki değil, akışma ünlüsü olduğunu söylemektedir (Kuznetsov, 1997:208). Fakat bu ünlünün bir esas fiille bir tasvir fiilini birbirine bağladığını kabul etmek, onun bir bağ fiil/ulaç/zarf-fiil eki

¹⁹ Bu fiil “*yori- (yürü-)*” şekliyle Bolu, Kastamonu, Çorum gibi şehirlerde hâlen kullanılmaktadır (Kuznetsov, 1997:207).

²⁰ Besim Atalay bu açıklamalarına, “*Her sabah her sabah şakıyıp durur / Sanarsın âleme nur doğuyörür / Hoyratın elinden içtiğim dolu / O da yüreğime dert oluyörür*” şiirindeki ve Behiştî’nin “*Hasbihâlin sorayörürken tabîbe kâh-kâh / Âşık-ı dil-hasteyi dermândan Allah saklasın*” beytindeki yapıları örnek olarak göstermiştir (Atalay, 1941:339).

olduğunu da kabul etmeyi gerektirmektedir. Ayrıca “*geliyor, alıyor vb.*” örneklerinde bağlama ünlüsü gerektirecek herhangi bir durum söz konusu değildir. Söz gelişi, “*gelyor, alyor*” kelimeleri, morfolojik olarak Türkçeye aykırı yapılar değildir. Hâl böyleyken orta hecede bulunan ünlülere de bağlama ünlüsü demek anlamsız olacaktır. Bu ekleri birer zarf-fiil eki kabul etmekle birlikte, bunların günümüzde işlev kaymasıyla, birer bağlama ünlüsüymiş gibi kullanıldığını da göz önünde bulundurmak gerekir. Bu ekin ünlüyle biten fiillere doğrudan */-yor/* şeklinde bağlanması, */-(y)A/*, */-(y)I/*, */-(y)U/* zarf-fiil eklerinin birer bağlama ünlüsü işlevi kazandığını da göstermektedir: *ağla-yor, bekle-yor, koruyor vb.*

Yukarıda açıkladığımız */-Iyor/* biçim biriminin yanında, yine şimdiki zaman kipinin biçim birimleri olan */-mAktA/* ve */-mAdA/* eklerinden de bahsetmek gerekir. Kâzım Köktekin, kaleme aldığı makalede, bu eklerin üzerine eğilmiş, bu eklerle dil bilgisi kitaplarında yeteri kadar önem verilmediğini ifade etmiştir. Devamında Janos Eckmann’ın yaptığı açıklamalardan da yararlanan Köktekin, bu ekin sıfat-fiil kökenli bir ek olduğunu ve tarihî olarak Çağataycada kullanılmaya başlandığını bildirmiştir (Köktekin, 2001:634-638). */-mAktA/* ve */-mAdA/* ekli şimdiki zamanda eylemin bir süre önce başladığı, içinde bulunulan zamanda devam ettiği ve muhtemelen gelecek zamana da sarkacağı anlamları vardır. Bu anlamları hasebiyle, */-mAktA/* ve */-mAdA/* ekli şimdiki zamana, “*sürmekte hâl kipi*” (Banguoğlu, 2011:451), “*sürekli şimdiki zaman*” (Çavuşev, 2001:217; Eker, 2011:362) ve “*uzun süren şimdiki zaman*” (Karasoy, 2005:170) gibi isimler verilmiştir.

“*Bu bir lisan-ı hafidir ki ruha dolmakta,*

Kızıl hevaları seyret ki akşam olmakta.” (Ahmet Haşim, BŞ, s. 83)

“... *Fî-hi Mâ-fih, malûm-u âliniz Hazret-i Mevlânâ'nın kelâmı. On küsur senedir, tercemesine sarf-ı gayret etmekteyim.*” (Attilâ İlhan, HHV, s. 41)

Bu eklerle yapılan şimdiki zamanın */-Iyor/* ekli şimdiki zamandan ayrıldığı noktalar mevcuttur. */-mAktA/* ve */-mAdA/* ekli şimdiki zamanda hareketin mutlaka başladığı ifadesi vardır. “*Bu mana lokatifin ‘bulunma’, ‘içinde bulunma’ fonksiyonu ile ilgilidir.*” (Ergin, 2009:298) */-Iyor/* ekli şimdiki zamanda ise bazı durumlarda, hareket başlamamış, başlamak üzere olabilir: “*Yarım saate kadar çıkıyorum.*” Görüldüğü üzere */-Iyor/* ekinde zaman sınırı genişken, */-mAktA/* ve */-mAdA/* eklerinde zaman sınırı dardır.

Bu nedenle Türkiye Türkçesinin tam ve kesin şimdiki zamanının /-mAktA/ ve /-mAdA/ ekli şimdiki zaman olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (Karaağaç, 2012:362).

Yukarıdaki yorumlar bir yana, /-mAktA/ ekinin şimdiki zamanı ifade etmediğini söyleyen araştırmacılar da vardır. Nurettin Koç, “*oturmaktayım*” ve “*oturuyorum*” örneklerinden hareketle şunları söylemektedir: “*Birincisinde ‘yine bir süre önce (geçmişte) başlayan’ bir durum, ikincisindeyse ‘yeni gerçekleşen ya da hemen gerçekleşmek üzere olan’ durum söz konusudur. Dolayısıyla, geçmişe de uzanan oturmaktayım fiilinde şimdiki zaman ya da sürekli şimdiki zaman kavramı kesinlikle yoktur.*” (Koç, 1998:493) Koç’a göre, /-mAktA/ eki cümle sonunda ek fiille birlikte yüklemi oluşturuyorsa orada “*süreklilik*” belirtmektedir ve dolayısıyla /-mAktA/ yüklemelerde söz konusu olan fiilde zaman, kip değil; fiilde görünüştür (Koç, 1998:494).

a.5. Gelecek Zaman Kipi²¹

Gelecek zaman kipi oluş, kılış veya durumun anlatıcının nakletmesinden bir süre sonra ortaya çıkacağını bildirir. Bu kipte henüz gerçekleşmemiş, fakat dile döküldükten sonraki bir zaman diliminde kesinlikle gerçekleşecek bir yapma veya olma mevcuttur. “*Beklenti, istek, gereklilik vb. ifadeleri ise gelecek zamanın şekillik kullanımlarıdır. Bu yüzden Eski Türkçenin gelecek zaman eki, daha sonra, Oğuzcada istek eki olur.* (Toparlı vd., t.y., s. 369) Gelecek zaman kipi, bildirdiği işlevlerle dikkat çeken bir kiptir. Söz konusu işlevlerden bazılarını şu şekilde açıklayabiliriz:

☼ “*Metinlerde -AcAk gelecek zaman ekinin yer yer şaşkınlık, sitem, kızgınlık, şüphe, olmazlık, ihtar, tembih, sevinç, böbürlenme, kabullenme gibi birbirinden farklı işlevlere yönelmiş kullanılışları da yer almıştır.*” (Korkmaz, 2009:628-629)

*Başlata**acak** şimdi yapacağı işten!* (Kızgınlık)

*Sen okuyup adam ol**acak**sın, babanın göğsünü kabart**acak**sın, anladın mı?*
(Tembih)

*O da böyle bir adam işte, ne yap**acak**sın.* (Kabullenme)

*Ben çalışıp didine**ceğim**, o sefasını süre**cek**! Yok öyle yağma!* (Olmazlık)

²¹ Gelecek zaman kipini diğer kiplere nazaran daha ayrıntılı ele almaya çalıştık. Gelecek zaman kipinin tezimiz ana konusunu teşkil etmesi, bizi böyle bir tasarrufa sevk etti.

☼ Bu kipin “ol-” yardımcı fiiliyle beraber kullanıldığı örnekler, belli işaretlerden yola çıkarak tahmin yürütme işlevi bildirir:

Şu masada oturan Sezgin olacak.

Mutlaka gelirdi, davetinizi unutmuş olacak.

Ahmet yorgunluğundan olacak, hızlı koşamıyor.

Yakup Karasoy ise, gelecek zaman kipinin bildirdiği bu işlevi “gereklilik” olarak vermiştir (Karasoy, 2005:171). Şüphesiz ki bu işlev, /-(y)AcAK/ biçim biriminin yanında /-mAll/ biçim birimiyle de karşılanabilir. Buradan yola çıkan Karasoy, hatalı bir yorum yapmıştır. Zira yapısal olarak gereklilik kipinin eki olan /-mAll/, tahmin işleviyle de kullanılmaktadır. “Şu masada oturan Sezgin olmalı.” cümlesinde gereklilik ifadesi söz konusu değildir.

☼ Gelecek zaman kipinin emir işleviyle kullanıldığı örnekler de dilimizde varlığını sürdürmektedir:

Bundan böyle o adamın evine gitmeyercek~~sin~~!

Müdire Hanım ne derse o olacak!

Zeynep Korkmaz, gelecek zaman kipinin bu işlevi hakkında, “Bu ekin bir gereklilik işlevi yüklenmiş ve geleceğe yönelmiş bir gereklilik bildiren kullanımları da vardır.” diyerek geleceğe yönelmiş bir gereklilik işlevini öne çıkarmaktadır (Korkmaz, 2009:626). Fakat görüldüğü üzere, gelecek zaman kipi burada emir bildirmektedir.

☼ Bu bildirme kipinin olumlu soru ve olumsuz soru çekimlerinin art arda kullanılması neticesinde tehdit işlevi ortaya çıkmaktadır:

Sözünü tutacak mısın, tutmayacak mısın?

Buraya gelecek misin, gelmeyecek misin?

Burada görülen tehdit işlevine, Yakup Karasoy emir demektedir (Karasoy, 2005:171). Fakat yukarıda “tut, gel” emir şekillerinden çok, eylem yerine getirilmediği takdirde ortaya olumsuz bir sonucun çıkacağı vurgulanmaktadır.

☼ Gelecek zaman kipinin üçüncü şahıs çekimlerine eklenen /-Dir/ bildirme eki, gelecekte gerçekleşmesi beklenen veya gerçekleşmemesi öngörülen oluş veya kılışa kesinlik anlamı kazandırır.

“Sahipsiz olan memleketin batması haktır;

Sen sahip olursan bu vatan batmayacaktır.” (Mehmet Akif Ersoy, SAF, s. 233)

Yaşı kemale erdiğinde o da ailesini bırakıp gidecektir.

☼ Aynı fiilin görülen geçmiş zaman çekimi ile gelecek zaman çekiminin teklik 3. şahıslarının art arda kullanımı, eylemin gerçekleşmek üzere olduğunu bildirir.

*Acele edin biraz, gün gitt*ti* gidecek.*

Çamaşırları bir an önce toplamalısın, yağmur yağdı yağacak.

Yukarıda ifade ettiğimiz yapının “ol-” yardımcı fiili bünyesinde kullanımı, “çekinmeden, sıkılmadan” manasıyla zarf görevi üstlenebilir.

Oldu olacak bu angaryayı da bana yaptırın!

☼ “Geleceğin anlatması bazan da gerçekleşmemiş bir gereklik için kullanılır.” (Banguoğlu, 2011:466) Geleceğin anlatmasından kasıt, gelecek zaman kipinin ek-fiilin hikâyesiyle kullanılmasıdır. Burada gereklilik kipinin ek-fiilin hikâyesiyle kullanımına denk bir kullanım söz konusudur. Ayrıca, bu kullanımın birinci şahıs çekimlerinde, bir pişmanlık işlevi de öne çıkmaktadır.

Oraya giderken başına bu işlerin geleceğini düşünecektin. (düşünmeliydin)

Bir aşk uğruna ömrümü heba etmeyecektim. (etmemeliydim)

Gelecek zaman kipinin bildirdiği bu işleve, /-GU + erdi/ birlikteliğiyle *Kutadgu Bilig*'de dahi rastlanmaktadır:

“Meniñ kulkımı aydım erdi saña / Köñül bamagu erdin emdi maña” (Arat, 2008:266 / KB, 1089)

(Bununla da sana iç yüzümü anlatmıştım. Bana gönül bağlamayacaktın / bağlamamalıydın.)

☼ Bu kip, özellikle edebî eserlerde geçmiş zaman kipinin yerine de kullanılabilir. Bu kullanıma başvurulmasının sebebi, öncelikle, anlatımı tekdüzelikten kurtarmaktır (Korkmaz, 2009:631). Zeynep Korkmaz'ın verdiği örneklerden yararlanalım:

“*Ne var ki, ticaret anlaşması sonraları tadilata uğrayacaktır.*” (Cemil Meriç, BFH, s. 88)

“*Hâlâ işsizim. Hâlâ parasızım. Zehra olmasa çoktan öleceğim.*” (Attilâ İlhan, KS, s. 154)

a.5.1. /-(y)AcAK/ Eki

Gelecek zaman kipinin biçim birimi olan /-(y)AcAK/ eki, “*en geç 14. yüzyılda Oğuz sahasında doğmuş; 14-15. yüzyıldan itibaren Azerbaycan ve Anadolu edebî eserlerinde kullanılmaya başlanmış; oradan diğer Oğuz grubu lehçelerine, İdil-Ural ve Kuzey Kafkas Kıpçak lehçelerine, Özbek ve Karakalpak Türkçelerine geçmiştir.*” (Ercilasun vd., 2013:414) Bu gelişme içerisinde /-(y)AcAK/ eki, öncelikle bir sıfat-fiil eki olarak teşekkül etmiş, Osmanlı Türkçesinin içinde ise bu ek, /-(y)IsAr/ ekine galebe çalarak bir kip ve zaman eki hüviyeti de kazanmıştır.

/-(y)AcAK/ gelecek zaman ekinin yapısı hakkında birçok fikir ileri sürülmüştür. Muharrem Ergin, “*Nereden geldiği belli değildir.*” demekle birlikte, ekin iki heceli yapısının onun bir birleşme neticesinde ortaya çıktığına işaret ettiğini, hatta /-(y)AcAK/ ekinin /-(y)IcAK/ zarf-fiil ekiyle ilgili olabileceğini ifade etmektedir (Ergin, 2009:303). Vecihe Hatiboğlu, 1948 yılında hazırladığı “*Türkçede İstikbal Kipi*” başlıklı doktora tezinde, /-(y)IcAK/ ve /-(y)AcAK/ eklerindeki /cAK/ parçalarının aynı kökenlerden geldiğini söyleyerek, “*Semantik ve kullanılma bakımından -ecek ekine benzeyen şekiller -sığ, -esi, -sek ekleridir. Aynı tarzdaki bir teşekkülle -esek eki de düşünülebilir.*” açıklamasını yapmış ve /-(y)AcAK/ gelecek zaman ekini /-igsek/ > /-ecek/ şeklindeki gelişmeyle izah etmiştir (Aktaran: Korkmaz, 1995:4). Hatiboğlu, yıllar sonra, 1974'te yazdığı “*Türkçenin Ekleri*” başlıklı kitabında ise, gelecek zaman ekinin /-(y)A/ ve “cAK” biçiminde oluşmuş bir birleşik olduğunu belirtmiş ve söz konusu “cAK” parçasını bir kenara bırakarak, ekin bünyesinde bulunan /-(y)A/ ekini açıklamaya çalışmıştır. Ona göre “*ekin -a/-e parçası, gelecek zaman (futurum) kavramının yükünü taşıyan parçadır.*” ve bunun aslı da /-GA/ eki olmalıdır (V. Hatiboğlu, 1974:20). Hatiboğlu, bu /-GA/ ekini de, eski bir /-GU/ ekine götürmüş ve bu ekin 8. yüzyıldan

günümüze uzanan gelişme seyrinde, nasıl gelecek zaman ve istek kavramını veren /-(y)A/ ekini oluşturduğunu şöyle izah etmiştir: “Görülüyor ki daha VIII. yüzyılda gelecek zaman kavramı veren ‘-gu/-gü’ eki, zamanla ‘-gu > -ga > a’ değişiminden geçerek önce Orhun Yazıtları’nda ve Oğuzcada, daha sonra da Osmanlıcada kullanılan ‘yap-a, gel-e; yap-a-cak, gel-e-cek’ gibi kiplerdeki gelecek zaman, istek kavramını veren ‘-a/-e’ ekini meydana getirmiştir.” (V. Hatiboğlu, 1974:32) Tahsin Banguoğlu ise /-(y)AcAK/ ekinin gereklilik-dilek eki /-(y)A/ ve “doğru, düz” manalarına gelen “çak” kelimesinin birleşmesi neticesinde ortaya çıktığını kabul etmiştir (Vural ve Böler, 2011:243). “Bu izahın makul olmayan yönü ise, şekil ve zaman ekine isimden isim yapma ekinin veya bir edatın getirilmiş olmasıdır.” (Eraslan, 1980:35) Gelecek zaman kipini “edecektemi” olarak adlandıran Besim Atalay’a göre ise bu ek, “zaman” manasına gelen “çağ” kelimesine dayanmaktadır. Atalay, bu görüşünü temellendirmek için, Anadolu ağızlarından örnekler vermiştir: “Bugün bile Anadolu’nun birtakım yerlerinde, hele Bihisni taraflarında, bu kök büsbütün açık görülüp durmaktadır. Onlar ‘geleceğim, gideceğim’ demezler; ‘gelecağım, gidecağım’ derler.” (Atalay, 1941:335) Ahmet Bican Ercilasun da, Besim Atalay gibi, ekin ikinci parçasını “çak (çağ, zaman)” kelimesiyle ilgili görmektedir. Ercilasun’a göre, /-(y)AcAK/ şeklinin *Kitâbü’l-İdrâk*’te tespit edilen şekli olan /-GAçAk/, öncelikle zaman ve yer isimleri yapmaktadır. Bu durum da ekteki ikinci unsurun kökeni hakkında yukarıdaki yorumu yapmamızı gerektirmektedir (Ercilasun vd., 2013:415). Ercilasun ekin ilk unsuru olan /-A/ (< /-GA/) eki hakkında ise, “büyük bir ihtimalle, Eski Türkçede örneklerine seyrek olarak rastlanan *filden isim (sıfat) yapma ekidir ve Eski Uygur döneminden itibaren gelecek zaman için kullanılan -GA ile aynı ektir.*” demektedir (Ercilasun vd., 2013:416). Gelecek zaman ekinin kökeni hakkında görüş beyan eden araştırmacılardan biri de Mecdut Mansuroğlu’dur. Ona göre /-(y)AcAK/ gelecek zaman eki, Eski Türkçeden başlayarak gelecek zaman işleviyle kullanılan /-GAy/ ekiyle /-çA/ eşitlik ekinin birleşimine “ok” kuvvetlendirme edatının eklenmesiyle meydana gelmiştir (Mansuroğlu, 1958:181). Mansuroğlu’nun bu görüşünü kısmen paylaşan Zeynep Korkmaz ise, Vecihe Hatiboğlu’nun ekin /-(y)A/ parçasıyla ilgili yapmış olduğu yoruma yaklaşıp, Uygur döneminden itibaren Harezmi, Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçelerinde; günümüzde de Kırgız Türkçesi, Türkmen Türkçesi gibi lehçelerde gelecek zaman eki olarak kullanılan /-GU/, /-GA/ eklerinin, ek başında /g/ ünsüzünü

düşüren lehçelerde /-(y)A/ şeklini aldığını ifade etmiştir (Korkmaz, 1995:5-6). Bu ek, Korkmaz'a göre, zaman içerisinde gelecek zaman fonksiyonunu kaybedince kendisindeki gelecek zaman işlevini başka bir eke aktararak yeniden canlanmıştır (Korkmaz, 1995:8). Söz konusu ek de, /+cA/ eşitlik hâli ve “ok” pekiştirme edatının kaynaşmasından meydana gelen /+cAK/ ekidir: /-AcAK/ < -A+cAK < -A+cA+ok”.²²

Gelecek zaman kipinin kökeni hakkında Batılı Türkologlar da birtakım yorumlar yapmışlardır. Bu Türkologlardan W. Bang, yazdığı makaleyle, /-(y)AcAK/ ekinin kökenini bulma yolunda, bu ekin öteki lehçelerdeki karşılıklarını aramıştır. Abakan ve Şor lehçelerindeki hem çekimli fiil hem de bir alışkanlığı gösteren abartma sıfatları meydana getiren /-çaŋ/, /-çân/, /-caŋ/, /-çan/, /-çâk/, /-çak/ eklerini inceleyen Bang, daha sonra /-(y)AcAK/, /-çaŋ/ vb. eklerle ortak bir kök bulma arayışına girmiştir. Burada /-çak/ ve /-çaŋ/ sıfat ekleri ile faaliyet isimleri oluşturan /-cı/ ve /-çıl/ ekleri arasındaki fonksiyon yakınlığını göz önüne alarak, ekin yapısında farazi bir /-cı/ eki düşünmüştür. Bunun sonucunda da, /-(y)AcAK/, /-çak/, /-çaŋ/ ekleriyle, faaliyet ismi yapan /-cı/ ve abartma ekleri olan /-gan/, /-agan/, /-kak/ ekleri arasındaki yakınlıktan yola çıkarak /-(y)AcAK/ ekini, “< /-çıkak/ (> /-çığak/ > /-çâk/ > /-çak?/)” şeklinde birleşik bir köke bağlamıştır (Vural ve Böler, 2011:243). G. J. Ramstedt ise, /-(y)AcAK/ ekinin /-GAy/ gelecek zaman ekiyle /-çAk/ küçültme ekinin birleşiminden ortaya çıktığını söylemiştir (Eraslan, 1980:34). Gelecek zaman ekinin kökeniyle ilgili J. Deny de fikir yürütmüştür. “Deny, Osmanlıcadaki -acak gelecek zaman ekini, -gu gelecek zaman ekine köken olarak kabul ettiği -kay ile benzetme edatının ve -çak kelimesinin aslı olarak telakki ettiği -çaŋ zaman kelimesinden müteşekkil -kay+çaŋ köküne bağlamak taraftarıdır.” (Korkmaz, 1995:4) P. İ. Kuznetsov ise, çok farklı bir etimolojiyle bu ekin kökenini açıklamaya çalışmıştır. Araştırmasına J. Deny'nin verdiği bir örnekten yola çıkarak başlayan Kuznetsov, şunları söylemektedir: “Gereklilik ~ olasılık anlamında kullanılıp

²² /-AcAK/ gelecek zaman eki, “daha yardımcı fiiller ile predikatif olarak kullanılmaya başladığı zamandan itibaren, hem sıfat-fiil olmak vasfını hem de bünyesindeki tahsis fonksiyonunu kaybedip belirli gelecek zaman fonksiyonu kazanmış görünüyor. -a+-çak > -a+-cak ekinin -a unsurundaki gelecek zaman fonksiyonu, -a'nın çekimli fiil olarak kullanılmasında esasen silinmeye yüz tutmuş olduğundan, bu fonksiyon ekin sıfat-fiilden çekimli fiile geçişi sırasında -cak kısmına aktarılmak suretiyle yeniden canlandırılmak istenmiş olmalıdır. Bir çeşit ek yığılması (pleonasmus) olayı olarak kabul edebileceğimiz bu fonksiyon aktarmasında, -cak ekinin gelecek zaman göstermeye elverişli oluşunun da payı bulursa gerek. Böylece, asıl zaman fonksiyonunu taşımakta olan -a, gittikçe bu vasfını kaybederek, +-çak ekine bağlı bir ses hâline gelmiştir. +-çak da çekimli fiil yapan ‘belirli gelecek zaman’ eki özelliğini kazanmıştır.” (Korkmaz, 1995:11)

her zaman çekim dışı bulunan -kü, -ku/-gü, -gu ekinden söz eden Deny, Mi'râc-nâme'den şu misali vermektedir: *kelgü çağın boldı (= 'gelmenin zamanı geldi', 'geleceğin zaman/'gel-ecek çağ-ın'/oldu')*. Yazar, *çak* kelimesinin burada, henüz 'zaman' anlamını muhafaza etmekle beraber, bir fiil eki anlamını elde etmeye tamamıyla hazır olduğunu belirtiyor." (Kuznetsov, 1997:212) Kuznetsov, "*çak (zaman)*" kelimesinin eke dönüşmesini de eş veya yakın anlamlı kelimelerin ikilemeli kullanılma temayülüne bağlamıştır. "*Bağ bahçe, hâl hatır, it köpek*" ikilemelerinin yanında "*çak öd, çak vakit*" gibi ikilemelerin de kullanılmış olabileceğini ve zamanla buradaki *çak*'ın da ek hüviyeti kazandığını belirtmiştir: *bu evke kirgü çak öd (bu eve girecek vakit zaman) > bu evke kirgüçak öd (bu eve girecek zaman)*. Bu gelişme sonunda ortaya çıkan "*-güçak, -gucak eki, -giçak, giçak sonra -gecek, -gacak ve nihayet başındaki g'nin uçmasıyla -ecek, -acak, sonu ünlülü köklerden sonra da -yecek, -yacak şeklini aldı.*" (Kuznetsov, 1997:213)

a.5.2. /-(y)AsI/ Eki

Gelecek zaman kipinin biçim birimi olarak kullanan bir başka ek de /-(y)AsI/ ekidir. 11. yüzyıldan beri dilimizde varlığını sürdüren bu ek, Türkçenin Oğuz-Türkmen ve Kıpçak kollarına aittir. Çuvaşçada dahi /-as/, /-es/ şeklinde yaşamaktadır (Korkmaz, 1995:145). Genellikle gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılan /-(y)AsI/ ekinin bir kip ve zaman eki olarak kullanıldığı örnekler de vardır. Kuznetsov bu ekin kullanılış sahasının ve anlamlarının çok müphem olduğunu belirterek, "*Sözün tam manasıyla bu ne bir kip ne bir ortaç ne de bir eylem ismi; kuvvetli bir ihtimalle bunların bir nevi karışımı*"dır demektedir (Kuznetsov, 1997:214).

/-(y)AsI/ ekinin bir kip eki olarak kullanıldığı örneklerde, geleceğe yönelen bir isteklenme anlamı sezilmektedir. "*Bu günlerde köyüme gidesiyim.*" gibi bir cümlede, "*Köyüme gideceğim./Köyüme gidesim var.*" anlamı mevcuttur.

/-(y)AsI/ ekinin kökeni hakkında da pek çok yorum yapılagelmiştir. W. Bang, ilk zamanlar, bu ekin esas fiilin sonuna gelen bir "*al-*" yardımcı fiili ile /-sI/ fiilden isim yapma ekinden oluştuğunu iddia etmiştir. Daha sonra bu iddiasından vazgeçen Bang,

/-(y)AsI/ ekinin /-(y)A/ zarf-fiil ekiyle /+sI/ iyelik ekinden²³ meydana geldiğini söylemiştir (Korkmaz, 1995:145). Bang’ın görüşüne kısmen yaklaşan C. Brockelmann ise, /-(y)AsI/ ekini, /-(y)A/ zarf-fiil eki ve /+sI/ (< /+sIg/) isimden isim yapma eki birleşiminde aramaktadır (Eraslan, 1980:36). /-(y)AsI/ eki hakkında N. A. Baskakov’un /-gI/ (*fülden isim yapma eki*) + /-sA/ (*şart eki*) açıklaması ile J. Benzing’in /-As/ (*Çuvaşçada gelecek zaman imkân ismi oluşturan ek*) + /-I/ (*teklik 3. şahıs iyelik eki*) açıklaması ise, Türkçenin yapısına uygun açıklamalar değildir (Eraslan, 1980:36).

/-(y)AsI/ ekinin kökeni hakkında görüş beyan eden Türk araştırmacılardan Tahsin Banguoğlu, 1962 yılında yayımladığı “*Süheyl ü Nevbahar*” adlı çalışmasında, ekin ikinci kısmı konusunda Bang’ın görüşüne katılarak, bu ekin /-GA/ isim-fiil eki ve /+sI/ iyelik ekinin birleşmesinden oluştuğunu ifade etmiştir (Korkmaz, 1995:145). Sonraki yıllarda Banguoğlu, yayımladığı “*Türkçenin Grameri*” adlı eserde, ekin ilk kısmı hakkındaki görüşünü değiştirerek, bunun /-(y)A/ sıfat-fiil eki kökenli olduğunu ileri sürmüştür (Banguoğlu, 2011:237). Necmettin Hacıeminoğlu da, Banguoğlu’nun ilk görüşüyle ayniyet arz eden bir açıklama yapmaktadır (Hacıeminoğlu, 1997:173). Mecdut Mansuroğlu da, /-(y)AsI/ ekinin ilk unsurunun /-GA/ gelecek zaman isim-fiil ekinden oluştuğunu söylemiştir. Mansuroğlu’na göre ikinci unsur ise, /+sI/ (< /+sIg/) isimden isim yapma ekinden gelişmiştir (Mansuroğlu, 1958:178). Muharrem Ergin’e göre ise, eskiden /-GAsI/ şeklinde olan /-(y)AsI/ eki, /-GA/ gelecek zaman sıfat-fiil eki ve /+sI/ iyelik ekinin birleşiminden oluşmuştur (Ergin, 2009:337). Ahmet Bican Ercilasun da Muharrem Ergin’in bu görüşünü kabul etmektedir (Ercilasun vd., 2013:417). Yukarıdaki araştırmacılar gibi, /-(y)AsI/ ekini birleşik bir ek olarak kabul eden Vecihe Hatiboğlu da, bu eki /-(y)A/ ve /-sI/ eklerinin birleşiminden oluşan bir ek saymaktadır (V. Hatiboğlu, 1974:31-32). Ona göre /-(y)A/ eki, /-(y)AsI/ ekine gelecek zaman kavramını katan ektir ve yukarıda da açıkladığımız üzere, 8. yüzyılda gelecek zaman anlamıyla kullanılmaya başlanan /-GU/ ekinden gelişmiştir. /-(y)AsI/ ekinin /-sI/ parçası ise, Hatiboğlu’na göre, “*Orhun ve Uygur Türkçesinde ‘istek, gerek’ gibi*

²³ Bize göre bu ek tamlanan ekidir. Teklik 3. şahıs iyelik eki işaretlidir. Ayrıca, iyelik kökenli şahıs eklerinde böyle bir ekin bulunmayışı ve şahsın işaretli oluşu, üçüncü teklik şahıs iyelik ekinin de işaretli olduğunu gösterir mahiyettedir: *o+n+un araba+sı+Ø / gel-d+i+Ø-Ø+Ø*.

kavramlar veren '-sıg/-sig' ekiyle görev ve biçim bakımından aynı kuruluştadır." (V. Hatiboğlu, 1974:32) Zeynep Korkmaz da, Vecihe Hatiboğlu ile hemen hemen aynı görüşü paylaşmaktadır. Ona göre *"-ası/-esi ekinde -a/-e parçasının eski bir <-ga/-ge gelecek zaman-gereklilik sıfat-fili (participium) ekinden çıkmış olduğu"* kanıtlanmıştır (Korkmaz, 1995:146). Korkmaz'a göre ekin /-sI/ parçasının kökeni de, *"Eski Türkçede ve Orta Asya'nın ilk İslam devri yazı dillerinde fiilden gereklilik ve gelecek zaman sıfat-fiilleri türetmek üzere kullanılan -sıg/-sig"* ekidir (Korkmaz, 1995:148). Yani /-(y)AsI/ eki, hemen hemen aynı vasıfları bünyelerinde barındıran iki farklı ekin birleşiminden meydana gelmiştir ve bu birleşme ek yığılmasına güzel bir örnektir. Muhtemelen ekin ilk parçasının işlev kaybına uğraması, ikinci bir gelecek zaman kavramının oluşmasını zorunlu kılmış ve sonuçta /-sI/ ekinin de eklenmesiyle /-(y)AsI/ eki meydana gelmiştir.

Yukarıda görüşlerini verdiğimiz araştırmacıların ortak noktası, /-(y)AsI/ ekini, iki farklı unsurdan oluşmuş bir ek kabul etmeleridir. P. İ. Kuznetsov, bu görüşlere itiraz ederek, bu ekin tek bir unsurdan, hatta bir fiilden oluştuğunu öne sürmüştür: *küse-* (*iste-, dile-*) (Kuznetsov, 1997:215). Kuznetsov *"küse-*" fiilinin eklettikten sonra /-küsi/ > /-güsi/ > /-gisi/ > /-gesi/ gibi safhalardan geçip, nihayet baştaki /g/ ünsüzünü da yitirip /-(y)AsI/ şeklini almasını doğal bir süreç olarak görmekte, ekin anlam olarak *"küse-*" fiiliyle *"tıpatıp"* örtüşmesini de iddiasına dayanak kabul etmektedir (Kuznetsov, 1997:215-216).

a.5.3. /-(y)IcI/ Eki

Her ne kadar standart Türkiye Türkçesinde örnekleri görülme de, *"Anadolu'da gelecek zaman için -IcI biçiminde özel bir gövde de kullanılır."* (Deny, 2012:359) Söz temsili, Antakya ve çevresinde *"Ali gelici."* cümlesi *"Ali gelecek."* demektir (V. Hatiboğlu, 1974:75). Bu ekin /-(y)AcAK/ ekinin birtakım ses olaylarına uğraması sonucu oluştuğu düşünülebilirse de, bunun böyle olmadığını Ahmet Günşen, kaleme aldığı makalede izah etmiştir (Günşen, 2006). Ona göre, ağızlarda müstakil bir gelecek zaman eki olarak kullanılan bu ek, *Güneydoğu ve Çukurova bölgelerinde yer alan birkaç ağızla (Gaziantep, Adana, Hatay, Kahramanmaraş) bu bölgelerden İç Anadolu'ya (Kırşehir, Kayseri vb.) göç eden Türkmen unsurlarında görülmektedir."* (Günşen, 2006:70) Ekin çekiminde iyelik kökenli şahıs eklerinin kullanılması da, bunun

/-(y)AcAK/ ekinden bağımsız bir ek olduğunun göstergesidir: *gelicim, geliciñ, gelici, gelicik, geliciñiz, geliciler.*

/-(y)IcI/ eki Zeynep Korkmaz'a göre, eski bir /-GUçI/ (/-GU/ *fiilden sıfat-fiil yapma eki* + /+çI/ *isimden isim yapma eki*) şeklinden gelişmiştir ve “*getirildiği fiile ‘bir hareketi alışkanlık hâlinde yapma’ veya ‘yapan’ vasfi yükleyen sıfat-fiiller türetir.*” (Korkmaz, 2009:963) Ek Kemal Eraslan'a göre, yukarıdaki sayfalarda da açıkladığımız ve gelecek zaman ile gereklilik ifadesi taşıyan /-GU/ ekinin /-çI/ isimden isim yapma ekiyle kurduğu birliktelik sonucu oluşmuştur. Ekin Doğu Türkçesinde /+çI/, /+IUK/, /+sUZ/ ekleriyle genişlemiş şekilleri de kullanılmaktadır. Batı Türkçesinde doğal gelişme sonucu baştaki /g/ ünsüzü düşmüş, sonrasında düzlük-yuvarlaklık uyumuyla ek, /-(y)IcI/ şeklini almıştır. İki ünlü arasında kalan /ç/ ünsüzünün yumuşayıp /c/ olması ve devamında ekin düzlük-yuvarlaklık uyumuna bağlanmasıyla /-(y)IcI/, /-(y)UcU/ şekilleri ortaya çıkmıştır (Eraslan, 1980:27-28).

b. Tasarlama Kipleri

“*Bildirme Kipleri*” başlığı altında açıkladığımız kipler, görüldüğü üzere, gerçekleşmesi belli zamanlara bağlı eylem çekimleridir. Fakat “*insanoğlu yalnızca yaşanmış ve yaşanacağı kesin olayları anlatmaz. Bu gerçek olayların yanında ya da karşısında bir de düşler vardır.*” (Hepçilingirler, 2004:252) İşte bu düşler, tasarılar tasarlama kipleri dediğimiz kiplerle ifade edilir. Tasarlama kipleri, henüz gerçekleşmemiş, fakat gerçekleşmesi istek, dilek-şart, emir ve gereklilik şekillerinde tasarlanan eylem kipleridir. Bu kiplerde doğrudan doğruya zaman anlamı olmamasına rağmen, düşlenen, tasarlanan eylemler geleceğe yönelik olduğundan bu kiplerde örtülü bir gelecek zaman anlamı mevcuttur.

Tasarlama kipleri, “*dilek kipleri*” veya “*uyarı kipleri*” (Banguoğlu, 2011:443) adlarıyla da anılırlar. Türkçede yer alan dokuz eylem kipinden dört tanesi (istek kipi, dilek-şart kipi, emir kipi ve gereklilik kipi) tasarlama kipleri içinde değerlendirilir.

b.1. İstek Kipi

İstek kipi bir oluş, kılış veyahut durumun ortaya çıkmasındaki isteği, niyeti bildirir. Bu kipte gerçekleşmemiş bir olaya “*niyet etme*” anlamı vardır. “*İstek çekimi,*

bir şekil çekimi olarak, gerçekleşmemiş, ama gerçekleşmesi istenen bir olaya işaret ettiği için, bizi gelecek ve geniş zamana gönderir.” (Karaağaç, 2012:373) Her tasarlama kipinde kendini hissettiren gelecek zaman, istek kipinde de arka planda varlığını sürdürür. Çünkü isteğin gerçekleşmesi geleceğe bağlı bir durumdur.

İstek kipi, bildirdiği işlevlerle de dikkat çekmektedir. Bu işlevlerden bazıları şunlardır:

☞ İstek kipinin ikinci ve üçüncü şahıs çekimlerinde kimi zaman istek-emir arasında bir işlevin ortaya çıktığı görülür (Korkmaz, 2009:656). İstek kipinin emir işlevinde kullanıldığı örneklere özellikle padişah fermanlarında çokça rastlanmaktadır.

“... hareket ve hilâfından tahaşşî ve mücânebet eyleyesiz, şöyle bilesiz alâmet-i şerîfe itimâd kılasız.” (3. Selim’in Hanya kadısına 1792 Ağustos’unda gönderdiği fermanndan... Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Tasnifi Dosya:23 Gömlek:1113)

“Şimden girü hiç kimesne kapuda, dergâhda ve divanda ve mecalis ve seyranda Türkî dilinden gayrı dil söyleme!” (Karamanoğlu Mehmet Bey)

Resul’e bu olanlardan bahsetmesin!

☞ İstek kipinin *kargış* ve *temenni/dua* bildirdiği örneklerde mevcuttur. Özellikle Erzurum ağzında bunların örneklerine çokça rastlanmaktadır.

Başan gara gele! (Başına kara gelsin!) → Kargış

Başan gara kilit assıla! (Başına kara kilit asılsın!) → Kargış

Hiç dar gün görmesin! → Temenni/Dua

Çoktandır görünmüyörlar, Allah vere de kaybolmayalar. → Temenni/Dua

☞ İstek kipinin üçüncü şahıs çekimleri, dilimizde varlığını sürdüren kalıplaşmış ifadeler (*hayrola, rastgele vb.*) dışında, işlekliliğini yitirdiğinden genellikle bunların yerine emir kipinin üçüncü şahısları kullanılır.

gel-e > *gel-sin* *gel-e+ler* > *gel-sin+ler*

☼ İstek kipinin “*merak, şaşkınlık, çaresizlik, rica, ihtimal (olasılık), beklenmedik sonuç bildirme gibi işlev inceliklerine de rastlanır.*” (Korkmaz, 2009:663) Bu işlevlerde kullanılan kip ekleri aslında *emir* ekleridir. Fakat işlev kavramını da göz önüne alan Zeynep Korkmaz, bunlara hem emir hem istek eki demektedir (Korkmaz, 2009:651).

Birden elimden alıverdi, ne yapayım. → Çaresizlik

Yalvarırsa yalvarsın, ne yapayım! → Umursamazlık

Bir de ne duyuayım, hırsızlığı yapan oymuş. → Şaşkınlık

Kaşla göz arası bıçağı dizine saplamasın mı! → Beklenmedik Sonuç

İstek kipinin biçim birimi olan /-(y)A/ ekinin kökeni hakkında genellikle birbirleriyle örtüşen yorumlar yapılmıştır. Bu ekin, gelecek zaman ekinin kökenini açıklarken ifade ettiğimiz ve gereklilik ve gelecek zaman bildiren /-GU/, /-GA/ ekinden gelişmiş olduğu birçok araştırmacı tarafından kabul edilen bir görüştür. Zeynep Korkmaz ‘a göre ekin arkaik şeklindeki /g/ ünsüzü daha 13. yüzyılda erime temayülleri göstermiş ve devamında bütünüyle /-(y)A/ eki kullanılır olmuştur (Korkmaz, 2009:649). İstek ekinin kökeninin eski gelecek zaman eklerine dayandığı görüşü, Özbek Türkçesinde karşımıza çıkan bir durumla da kanıtlanmaktadır. Özbek Türkçesinde kullanılan istek eklerinin birinci tipi, Eski Türkçe devresinden bildiğimiz /-GAy/ gelecek zaman eki vasıtasıyla oluşturulur (Coşkun, 2000:150):

“İnsāniy säādätgä müşärräf bolgaylär.” (İnsani mutluluğa nail olalar.)

b.2. Dilek-Şart Kipi

Dilek-şart kipinin, isminden de anlaşılacağı üzere, Türkiye Türkçesinde iki türlü kullanımı mevcuttur. Bunlardan ilki ve en yaygın kullanımı, bu kipin şart işlevinde kullanımıdır. “*Şart çekimi bütün dillerde yardımcı eylemin yüklemi olarak ortaya çıkar; daha sonra gerçekleşecek bir yapma veya olmanın gerçekleşebilmesi için gerekli olan eylemi bildirir.*” (Karaağaç, 2012:371) Şart kullanımı cümlede bir zarf-fiil görünümündedir. Bu kullanım “*gerçekten de işlev açısından çekim ekleriyle zarf-fiil ekleri arasında bir yerde bulunur. İşlevi bakımından zarf-fiil gibi davranırken yapısı açısından diğer kip ekleri gibidir ve şahıs eki alır.*” (N. Demir ve Yılmaz, 2003:191)

İngilizcede de benzer bir durum söz konusudur. “If” ile kurulan şart çekimi, bünyesinde çekimli bir fiil barındırır, fakat bu fiil, cümlenin ana fiili değildir, bağlı cümlenin fiilidir.

“Çocuklar olmasaydı, Yedigey, yemin ederim ki bir dakika beklemez, hayatıma son verirdim.” (Cengiz Aytmatov, GOAB, s. 268)

Babasından izin alabilirse tatile çıkabiliriz.

If he comes here, we can go to the cinema. (Buraya gelirse sinemaya gidebiliriz.)

Dilek-şart kipinin ikinci kullanımı ise, dilek işlevinde kullanımıdır. Bu kullanımda, şart işlevinin aksine, bağımsız bir yargı oluşabilmektedir. Bu tür kullanımlara dilimizde çok az rastlanmaktadır. Mevcut kullanımların bazılarında ise, cümlenin sonuna, “ya” ünleminin /y/ ünsüzü erimiş şekli olan /a/ ünlemi getirilir: *Selma Hanım, yemek hazırlasınıza!* Bu ünlem, dilek anlamını pekiştirme göreviyle kullanılmaktadır.

Aşağıda verdiğimiz şu cümleler de, dilek-şart kipinin dilek işleviyle kullanımını örneklendirmektedir:

*“ikimiz iki sap buğday olsak
sen benim olsan ben senin olsam
bir gece vakti aklına gelsem
uykunu tutsam bırakmasam
seni kucaklasam kucaklasam
birbirimizin kalbini dinlese
dünyanın kalbini dinlese
büyük ateşler yaksalar
iki güvercin uçursalar
nerede olduğumuzu bilsek”* (Attilâ İlhan, YK, s. 32)

*“Sen bir gece gelsen
Güneş doğmasa
Gitmeden yine gelsen
Bu yeni geleni*

Bu bize bakanı

Sana bir anlatsam

Güneş doğmasa” (Sezai Karakoç, GD, s. 65)

“Kapanıp üstüne boş gecelerin

Bir mezar hüznünde seni uyutsam” (Ahmet Hamdi Tanpınar, BŞ, s. 131)

“Başım çığlıklı çocuk, onu nasıl avutsam?

Ne yapsam da ölümü bir saatçik unutsam?” (Necip Fazıl Kısakürek, Ç, s. 141)

“Gün senden ışık alsa da bir renge bürünse;

Ay secde edip çehrene yerlerde sürünse...” (Hüseyin Nihal Atsız, YS, s. 76)

“Korkmayın, zannettiğiniz gibi değil. Ama keşke öyle olabilsem.”
(Sabahattin Ali, KMM, s. 98)

Hazırladığı eserinde tasarlama kiplerinden de bahseden Yakup Karasoy ise, yukarıda açıkladığımız görüşlerden farklı olarak, dilek-şart kipinin her durumda bağlı cümleler oluşturduğunu, aslında bağımsızmış gibi görünen dilek çekiminin de aslında bir şart çekimi olduğunu ve bünyesinde eksiltili bir ifade taşıdığını iddia etmektedir: *“Esasında dilek anlamı taşıyan biçimlerinde de eksiltili bir kullanımla birlikte şart işlevi vardır.”* (Karasoy, 2005:172): *Söz verdiği çantayı alsa [ne güzel olur.] vb.* Fakat bizce, bu kipin dilek işleviyle kullanıldığı örneklerde, cümlenin sonunda yer alabilen ve hatta ünlemden ziyade artık ekmiş gibi kullanılan /a/ parçası, bu kipin dilek işleviyle bağımsız yargılar oluşturabildiğini kanıtlar niteliktedir.

Kaya Bilgegil de dilek-şart kipleri konusuna ilginç bir yorum getirmiştir. Ona göre /-sA/ eki, *“bir temenniye ifade ettiği takdirde dilek kiplerinden, bir şartı ifade ettiği takdirde de haber kiplerinden”* sayılmalıdır (Bilgegil, 2009:255). Bilgegil’e göre, *“Ah bir yağmur yağsa!”* cümlesinde fiil bir temenniye ifade ettiğinden burada tasarlama kipi mevcuttur. Fakat *“Yağmur yağarsa köylüler sevineceklerdir.”* gibi bir cümle, *“Köylülerin sevinmesi için yağmurun yağması lazımdır.”* anlamına geldiğinden burada bildirme kipi söz konusudur (Bilgegil, 2009:255). Görüldüğü üzere Bilgegil bu yorumunda yanılmaktadır. Zira *“Köylülerin sevinmesi için yağmurun yağması*

lazımdır.” cümlesi gereklilik bildirmektedir. Yani burada da bir tasarlama kipi söz konusudur.

Dilek-şart kipinin bildirdiği işlevler de incelenmeye değerdir. Bu işlevlerden bazılarını şu şekilde açıklayabiliriz:

☼ “*Kim, ne, kime, nerede, nereye gibi soru zamirlerine yer veren şartlı cümlelerde, temel cümledeki yargının gerçekleşmesini ‘her şart altında, her ne olursa olsun’ anlamında bir kabul ve kararsızlığa bağlama işlevi göze çarpar.*” (Korkmaz, 2009:774)

Ne getirirse getirsin kabul etmeliydin.

Kim ne derse desin kararımдан vazgeçmeyeceğim.

☼ Dilek-şart kipinin kararsızlık/tereddüt, tahmin işlevlerinde kullanıldığına da rastlanmaktadır:

Güzel mi desem çirkin mi bilemedim. → Kararsızlık/Tereddüt

Bu soruyu bilse bilse Halit bilecektir. → Tahmin

☼ Dilek-şart kipi bazen istek kipini ifade etmek için de kullanılır. Böyle bir kullanımda “*temenni*” ifade edilir. “*Şart şekli bu temenni ifadesi ile hükümlü bir fiil çekimi durumuna girerek müstakil cümle fiili olarak kullanılabilir.*” (Ergin, 2009:310)

Parayı götürmüş olsa bari.

Keşke o da aramıza katılsa.

☼ Dilek-şart kipi, kimi durumlarda, “*olması imkânsız bir şey gerçekleşse dahi*” ifadesi vermek için kullanılır.

Dünya yansa umrunda olmayacak, bu nasıl adam böyle!

Kulum kölem olsa dahi bir daha onunla barışmam.

☼ Bir cümle dilek-şart kipi çekimine sahip bir fiille kurulmasa dahi dilek bildirebilir. Temenni ifade eden “*ola ki, umarım ki vb.*” cümle başı edatları ve dilek bildiren “*inşallah, büznillah vb.*” sözleriyle başlayan bir cümle bildirme kiplerine ait

eklerden biriyle kurulmuş olsa dahi bu kip dilek bildirir ve tasarlama kiplerinden sayılır (Bilgegil, 2009:255).

*Bekleyelim biraz daha. **Ola ki** gelmek ister.*

***İnsallah** İngilizce sınavında başarılı olacaksın.*

☞ Bu kipi bazı kullanımlarında şartın belirttiği oluş ve kılış ile temel cümledeki fiilin ifade ettiği yargı arasında bir zıtlama söz konusudur. “*Birleşik şart kipi burada şarta rağmen gerçekleşmeme anlamında bir işlev yüklenmiştir.*” (Korkmaz, 2009:775)

Geleceğini ümit ediyorum. Gelmezse de kendi bilir.

Bu akım yüzyılın başlarında popüler olmuşsa da bugün artık revaçta değildir.

/-sA/ eki, bilindiği üzere, Eski Türkçede /-sAr/ biçimindedir. 11. yüzyıldan itibaren sondaki /r/ ünsüzü düşme eğilimi göstermeye başlamıştır. Bu devreler /-sA/ ve /-sAr/ şekillerinin ortak kullanıldığı dönemlerdir. Doğu Türkistan’ın konuşma dilinde ise bu ortak kullanım, 10. yüzyılda da tespit edilmektedir. Şart çekiminde kullanılan /-sA/ eki bu yüzyılda oldukça yaygındır. “*Dunhuang’da bulunmuş pek çok Uygurca belge arasında yer alan, özel mektup, vb. gibi din dışı metinlerde, -sa/-sä biçimine, hemen hemen -sar/-sär biçimi kadar sık rastlanmaktadır.*” (Hamilton, 1998:120) *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te de bu şekillerin ikisi ortak yer almaktadır. Bu ortak kullanım 13. yüzyıldan sonra son bulmuş ve /-sA/ eki /-sAr/ ekine galebe çalarak dilek-şart kipinin yegâne eki olmuştur (V. Hatiboğlu, 1954:254-255).

Dilek-şart ekinin kökeni hakkında birçok araştırmacı görüş beyan etmiştir. Bu araştırmacılardan biri G. J. Ramstedt’tir. Ramstedt, şart kipi yapan /-sA/ ekiyle “*arzu, istek*” ifade eden ve isim kök ve gövdelerine eklenen /+sA/ (*susa-*, *çaysa-*) eki arasında ilgi olduğunu ifade etmektedir. Ona göre böyle bir /+sA-/ ekiyle /-Ar/ geniş zaman ekinin birleşmesinden şart eki olan /-sAr/ teşekkül etmiştir (V. Hatiboğlu, 1954:256). Vecihe Hatiboğlu da Ramstedt’in kurduğu ilgiyi mantıklı bulmuş ve bu iki ek (-sA ve +sA-) arasında “*belki de ayniyet*” olduğunu söylemiştir (V. Hatiboğlu, 1954:258). Zeynep Korkmaz da, bu ek hakkında yapılan yorumların en kabul edilebilir olanının Ramstedt’inki olduğunu ifade etmektedir (Korkmaz, 2009:679). Bununla birlikte Korkmaz, /-sA/ şart ekiyle /-sA/ dilek ekinin farklı yapılara sahip olduğunu dile

getirmektedir. Ona göre, bu eklerdeki işlev ayrılığı, ancak böyle bir yorumla açıklanabilir. Şart ekinin kökeni konusunda Ramstedt'in yorumunu doğru bulduğunu ifade eden Korkmaz, dilek bildiren /-sA/ ekinin ise biraz farklı bir yapıdan meydana geldiğini şöyle ifade etmektedir: “*Bunun yapısı da kökünde yine addan ‘istek, niyet, dilek’ görevinde fiiller türeten bir +sA- eki ile fiilden sıfat-fiil oluşturan bir -k eki birleşmesine (+sA-k) dayanmaktadır.*” (Korkmaz 2009:680)

Ol evge barıgsak ol. (O eve gitmek isteğindedir.)

Ol tavar terigsek ol. (O mal toplamak arzu ediyor.)

Zeynep Korkmaz, /-sAk/ ekinden /-sA/ ekine geçişi ise bir “karışma” ile açıklamıştır: “*Bizce -DI geçmiş zaman eki ile -DUk sıfat-fiil kaynaklı geçmiş zaman eklerinin birbirine karıştırılarak dil hafızasında -DUk sıfat-fiil ekindeki -k ünsüzü nasıl bir şahıs eki olarak kabul edilmiş ise -sA şart eki ile -sAk sıfat-fiil ekinde de böyle bir karışma olmuş ve dil hafızasında -sAk > -sa-k biçiminde yanlış bir ayırımla -k eki şahıs eki olarak kabul edilmiş olmalıdır.*” (Korkmaz, 2009:680)

J. R. Hamilton, W. Bang’ın bu ek hakkındaki görüşlerine değinmiş ve Bang’ın haklı olabileceğini ifade etmiştir. Bang’a göre dilek-şart kipinin biçim birimi olan /-sAr/ eki, “saymak, sanmak, istemek” manalarındaki “sa-” fiilinin geniş zaman çekiminden ibarettir (Hamilton, 1998:120). P. İ. Kuznetsov ise, ekin kökenini “sa-” fiiline götürmesiyle Bang’a yaklaşırsa da, özellikle /r/ unsuru hakkında, yukarıdaki görüşlerden bütünüyle ayrılan bir görüşle karşımıza çıkmaktadır. Kuznetsov’a göre bu ekin Eski Türkçedeki aslı olan /-sAr/ şekli içinde yer alan /r/ unsuru, genel kanının aksine, geniş zaman eki değildir. Ona göre bu ek, “sa- (say-)”²⁴ fiilinin ulaçlı şekli olan “sa-yu” şeklinden gelmektedir. Türk lehçelerinde de örneklerine rastlanan “y>r, r>y” değişimi²⁵ sayesinde bu ulaçlı şekil “sa-ru/sa-ri” şekline geçmiştir. Bu “sayu/saru/sarı” ulacının “sayarak” anlamında kullanıldığına dikkat çeken Kuznetsov, buradan hareketle şart ekinin kökenini açıklamaya çalışmıştır. Ona göre, örneğin “*Kel sayu sebinür ben. (Gelse sevinirim.)*” cümlesi “*Onu gelmiş sayarak sevinirim.*”

²⁴ Kuznetsov, şart ekinin yanında /+şAr/ üleştirme ekiyle /+lAr/ çokluk ekinin kökenini de bu “sa- (say-)” fiiline bağlamaktadır: “*sa- fiili, gerek sayı gerekse sanı ile ilgili olduğu için üç ekimizin kökeni olmaya en layık, hatta biricik namzettir.*” (Bunlar hakkında bkz. Kuznetsov, 1997:217-219).

²⁵ A. T. Kaydarov Uygur Türkçesinde ve T. Kowalski Adakale diyaleğinde bu tür değişikliklerin olduğunu bildirmektedir (Kuznetsov, 1997:218).

anlamına gelmektedir ve buradaki “sayu” kelimesi de, önce yukarıda belirttiğimiz “y>r” değişimiyle “saru/sarı” ve sondaki dar ünlünün düşmesiyle de “sar” şeklini almıştır. Zaman içerisinde de bu “sar” şekli şart anlamıyla eklenerek /-sAr/ ekini meydana getirmiştir: *kal sayu > kal sarı > kal sar > kalsar > kalsa*. (Kuznetsov, 1997:216-219). Ahmet Bican Ercilasun ise, /-sAr/ ekini “sa-” fiilinin geniş zaman sıfat-fiiline bağlamanın fonetik açıdan çok kolay olacağını, ancak bunun semantik açıdan açıklanamayacağını ifade etmiştir. Bu ekin Göktürkçe döneminde bir zarf-fiil eki olarak, içinde şart kavramı da barındıran /-dlkçA/, /-dlğl sürece/, /-dlğl zaman/ anlamları taşımasından hareket eden Ercilasun, /-sAr/ ekinin kökenini bulma yolunda “zaman” kavramından yararlanmanın mümkün olabileceğini ifade etmiştir. Türkiye Türkçesinde “zaman” kavramıyla ilgili olan “sıra”²⁶ edatının böyle bir kullanımı olduğuna da değinen Ercilasun (-tlk sıra=-DlkçA), Eski Uygur Türkçesinde “devam etmek” manasıyla kullanılan “sap-” fiilinden ve “sıra” anlamına gelen “sap” isminden de yararlanarak, /-sAr/ ekini, bu kelimelerin ortak kökü olan “sa-” fiiline götürmektedir: “ ‘Sıra’ anlamındaki *sar kelimesiyle tıpkı aldık sıra, açtık sıra gibi, al-u sar, aç-a sar birleşikleri düşünülebilir.” (Ercilasun vd., 2013:693) Ercilasun’a göre “al-u sar” ve “aç-a sar” örneklerinde vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesiyle de /-sAr/ eki meydana gelmiştir.

b.3. Emir Kipi

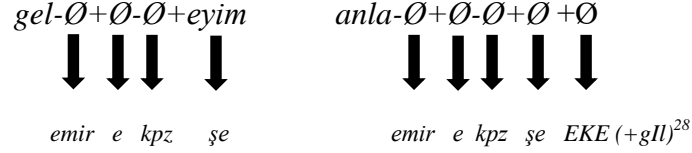
Emir kipi, dile döküş sırasında veya sonraki süreçte kati olarak gerçekleşmesi istenen bir oluş, kılış veya durumu ifade etmektedir. Bu kipte tam anlamıyla bir buyurma söz konusu olduğu için, “kendisinde tam bir hitap biçimi vardır.” (Ediskun, 1999:185) Diğer tasarlama kiplerinde olduğu gibi, emir kipinde de doğrudan bir zaman anlamı yoktur. Fakat bir emrin yerine getirilmesi gelecek zamanla alakalı bir durum olduğundan, bu kipte de örtülü bir gelecek zaman anlamı sezilmektedir.

Emir kipinde kullanılan şahıs ekleri, deyim yerindeyse, “nevi şahsına münhasır” şahıs ekleridir.²⁷ Bazı dil bilgisi kitaplarında fiil kök veya gövdesine getirilen kip eklerinin aynı zamanda şahsı da karşıladığı, kip ekleriyle şahıs eklerinin iç içe girmiş

²⁶ “Baktık sıra kızcağızın yüzü kızarıyor. (Baktıkca kızın yüzü kızarıyor.)”

²⁷ Bu şahıs ekleri hakkındaki ihtilafli görüşlere “Üçüncü Tip Şahıs Ekleri” başlığı altında değinildiği için, tekrara düşmemek adına, burada onlardan bahsedilmeyecektir.

olduğu ve kipe ayrıca şahıs eklerinin getirilmediği söylene de (Korkmaz, 2009:665; Vural ve Böler, 2011:237 vb.), bizce emir kipini karşılayan ekler, Türkçenin eski bir devrinde düşmüş kabul edilmeli ve fiile eklenen ekler müstakil birer şahıs eki sayılmalıdır:

Emir kipinin bildirdiği işlevlerde çok fazla çeşitlilik bulunmamaktadır. Geçtiğimiz sayfalarda belirttiğimiz “*emir kipinin üçüncü şahıs çekimlerinin istek kipinin üçüncü şahıs çekimlerinin yerine kullanılması*”, dikkat çeken bir işlev farklılığı olarak karşımıza çıkmaktadır: *gel-e > gel-sin, anla-ya+lar > anla-sın+lar vb.* Bunun yanında emir kipinin “*kuvvetli istek*” işlevinde kullanıldığı örnekler de dikkat çekmektedir. Özellikle dua ederken kullanılan emir kipine, kuvvetli istek demek uygun olacaktır. Her ne kadar “*Dualarda, dileklerde, yalvarmalarda, ricalarda emir kipi kullanılır.*” diyen araştırmacılar varsa da (T. Demir, 2006:397), buralarda emir işlevi söz konusu olmadığından, bunların emir olmaktan çıktığı düşünülmelidir. “*Allah’ım sen yardım et!*”, “*Günahlarımızı bağışla!*” gibi cümlelerde Allah’a emretmek söz konusu olamayacağından, burada emir kipinin “*kuvvetli istek*” bildirdiği kabul edilmelidir.

b.4. Gereklilik Kipi

Gereklilik kipi bir oluş, kılış veya durumun yapılmasındaki gerekliliği, belki de vicdani bir mecburiyeti bildirir. “*Bu gereklilik emir biçiminde bir gereklilik değil, daha çok içten gelen, konuşana bağlı bir gerekliliğin ifadesidir.*” (Korkmaz, 2009:695) Gereklilik, geleceği ilgilendiren bir mevzu olduğundan gereklilik çekimi de arka planında bir gelecek zaman barındırır.

²⁸ Emir kipinin teklik 2. şahıs çekiminde kullanılan ve “*emir kuvvetlendirme edatı*” olarak bilinen /+gII/, dikkatleri çeken bir edattır. Eski Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinin başlarında kullanıldığı bilinen bu edat, çok nadir yuvarlak ünlülü örnekler de bulunmakla birlikte (bkz. Eraslan, 2012:346), genellikle düz ünlülü biçimleriyle karşımıza çıkmaktadır: *gelgil, algıl vb.*

Gereklilik kipinin asıl işlevi bir fiilin gerekliliğini bildirmek olmakla birlikte, bu kip birtakım farklı işlevlerde de kullanılabilir. Bunlardan bazılarını şu şekilde açıklayabiliriz:

☼ ”Gereklilik kipinin üçüncü şahıs olumlu ve olumsuz çekimlerinde, çok zaman şahısları belli olmayan gayrişahsi bir anlatım yer alır.” (Korkmaz, 2009:696)

“Bu sırada denizciliğin ilerlemesi için Ak ve Karadeniz kıyılarında bulunan büyük şehirlerde Ticaret Kaptan Mektepleri açılmasına da çok ehemmiyet verilmeli ve dikkat edilmelidir.” (Ahmet Hikmet Müftüoğlu, GH, s. 81)

Başka çaresi yok, bu binayı birkaç aya bitirmeli.

Nasıl çıkıp gitmeli bu güzelim evden.

☼ Gelecek zaman kipinin işlevlerini anlatırken de andığımız gibi, “ol-” fiili üzerine gelen /-mAlI/ biçim birimi, “tahmin” işlevi bildirebilmektedir.

Bu saate kadar gelmedi. Otobüsü kaçırmış olmalı.

Köşede bekleyen adam kocası olmalıydı.

☼ Gereklilik kipinin bazı kullanımlarında bir tereddüt, bir çaresizlik anlamı da sezilebilmektedir. Bu kullanımlar da, şahısları meçhul kullanımlar olarak dikkat çekmektedir.

Şimdi çıkıp gitmeli mi, yoksa oturup beklemeli mi? (Tereddüt)

Allah'ım! Onu vazgeçirmek mümkün değil. Ne yapmalı? (Çaresizlik)

Gereklilik kipinin biçim birimi olan /-mAlI/ ekinin kökeni hakkında yapılan yorumlar birbiriyle uyusmaktadır. Türk dili araştırmacılarına göre bu ek, /-mA/ fiilden isim yapma ekiyle /-II/ (< /-IIg/) sıfat yapma ekinin birleşmesinden oluşmuştur (Ergin, 2009:313; Korkmaz, 2009:695; Vural ve Böler, 2011:253). Bu ek Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında, Oğuzcaya özgü bir ek olarak ortaya çıkmakla birlikte, bu dönemde henüz bir kip teşkil edememiş ve başlangıçta bir sıfat-fiil eki olarak kullanılmıştır (Vural ve Böler, 2011:253; Ercilasun vd., 2013:556): *görmelü göz (görülecek göz) vb.* Osmanlı Türkçesi döneminde bir kip eki olarak kullanılmaya başlanan ek, Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi, bu dönemde de /-mAlU/

şeklinde. Ekin bu şekilde olması, “-malığ/-melig’den -ğ/-g seslerinin düşmesi sonucu meydana geldiğini açıkça ortaya koymaktadır.” (Eraslan, 1980:40) Çünkü /g/ sesi düşerken, daha doğrusu kaynaşırken arkada bir iz bırakmış ve kendisinden önceki ünlüyü yuvarlaklaştırmıştır.

Gereklilik kipi, günümüzde de, Azerbaycan sahasında bir sıfat-fiil eki olarak çokça kullanılmaktadır (Ergin, 2009:313): *ögmeli güzel (övülecek güzel), yaşamalı yer (yaşanacak yer) vb.*

V. FİİL KİPLERİNİN EK-FİİLİN KİPLERİYLE KULLANIMLARI

Fiil kök ya da gövdelerine kip ve zaman eklerinin getirilmesiyle oluşturulan ve birçok dil bilgisi kitabında *basit fiil çekimi* olarak da adlandırılan fiil çekiminin yanında, bir de, mevcut fiil çekiminin üzerine ek-fiilin ve onun bazı kiplerinin eklenmesiyle oluşturulan, yine aynı dil bilgisi kitaplarında *birleşik çekim* diye anılan bir fiil çekimi daha vardır. Aslında, etraflı bir inceleme göstermektedir ki, bu çekimlerin *basit* ve *birleşik çekim* olarak adlandırılması yanlıştır. Eğer ek-fiilin kiplerini göz önüne alarak bir çekime *birleşik çekim* diyeceksek, öyleyse ek-fiilin geniş zaman kipiyle çekimlenen (Ör. *gel-di+Ø-Ø+m*) ve klasik dil bilgisinde *basit çekim* olarak adlandırılan çekime de *birleşik çekim* demek lazım gelmektedir. Ayrıca, bir çekime *birleşik çekim* demek, o çekimin bünyesinde birden fazla zaman barındırması demektir. Oysa mevzubahis çekimlerde çift zamanlılık söz konusu değildir. Ek-fiilin kipleri yalnızca anlatıcının üslubunu ifade etmektedir. Örneğin, *geliyordun* cümlesinde anlatıcının yaşadığı, tanık olduğu ve ikinci şahıs tarafından yapılan bir eylemin artık geçmişte kaldığı ifade edilmektedir. Bu fiil çekiminde, ana kipi yanında, ek-fiilin dört kipinden biri kullanılır. Bu kipler, *ek-fiilin geniş zamanı*, *ek-fiilin hikâyesi*, *ek-fiilin rivayeti* ve *ek-fiilin şartı*’dır.

A. Ek-Fiilin Geniş Zamanı

Türkçede /-Ø-/ biçim birimiyle karşılanan ek-fiilin geniş zamanı, dil bilgisi kitaplarında basit çekim olarak adlandırılan bütün çekimlerin bünyesinde bulunur. Esas fiilin üzerine gelen kip ve zaman eklerinin oluşturduğu yüklem ismini tekrar fiilleştirmek için kullanılan ek fiil, üzerine aldığı geniş zaman kipiyle esas fiile düz, yalın bir anlatım kazandırır.

Birçok dil bilgisi kitabında ek-fiilin geniş zaman çekimine yer verilmemiştir. Bu yaklaşımın ana sebebi, şüphesiz, bu çekimlerin herhangi bir biçim birimine sahip olmamasıdır. Fakat Haydar Ediskun'un da belirttiği üzere örneğin “*öğretmendim*” ile “*geliyordum*” kelimelerinin zaman bakımından herhangi bir ayrılığı yoktur (Ediskun, 1999:209). Bunlar “*öğretmen+Ø-d+i+m*” ve “*gel-iyor+Ø-d+u+m*” şeklinde tahlil edilmektedir. Öyleyse “*öğretmenim*” ve “*geliyorum/gelirim*” arasında da zaman açısından bir fark yoktur. Nasıl ki, “*öğretmenim*” kelimesi derin yapıda “*öğretmen+Ø-Ø+im*” şeklinde tahlil ediliyorsa “*geliyorum/gelirim*” kelimeleri de “*gel-iyor+Ø-Ø+um/gel-ir+Ø-Ø+im*” şeklinde tahlil edilmeli ve ek-fiil ile onun geniş zaman kipi gösterilmelidir.

B. Ek-Fiilin Hikâyesi

Ek-fiilin hikâyesi, belli bir kip ve zaman eki alarak çekime girmiş esas fiilin üzerine “*i-*” fiilinin ve devamında */-DI/* biçim biriminin eklenmesiyle elde edilir. Ek-fiilin hikâyesinde, herhangi bir zamanda gerçekleşmiş veya gerçekleşecek bir eylemin artık geçmişte kaldığının veya şu an farkında olunduğunun ifadesi mevcuttur. Bildirme kiplerinden görülen geçmiş zaman kipinin, öğrenilen geçmiş zaman kipinin, şimdiki zaman kipinin, geniş zaman kipinin, gelecek zaman kipinin; tasarlama kiplerinden istek kipinin, dilek-şart kipinin ve gereklilik kipinin ek-fiilin hikâyesiyle kullanımları vardır. Emir kipi, “*söyleniş anında kesin olarak gerçekleşmesi istenen ve beklenen bir oluş ve kılışı karşıladığı için, bu kipin geçmiş zamana aktarılarak anlatılması söz konusu değildir.*” (Korkmaz, 2009:754) Bundan dolayı emir bildiren kipin ek-fiilin hikâyesiyle kullanımı yoktur. “*Bununla beraber Eski Anadolu Türkçesinde bilsün idi gibi misallerle de karşılaşıyoruz.*” (Ergin, 2009:323) Bu örnekler, sıklıkla olmasa da, günümüzde “*umursamama vb.*” bir işlevde kullanılmaktadır:

“Çaresiz

Vurulacaktı,

Buyruk kesindi,

Gayrı gözlerini kör sürüngenler

Yüreğini leş kuşları yesindi...” (Ahmed Arif, HPE, s. 111)

Görülen geçmiş zamanın ek-fiilin hikâyesiyle birlikte kullanımı, ilginç bir kullanım olarak göze çarpmaktadır: *geldiydim*²⁹ veya *geldimdi* vb. Uzak geçmiş zaman anlamını bünyesinde barındıran bu yapılar, bugün yerini daha çok öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesine bırakarak kullanımdan düşmüştür. Yukarıda göze çarpan “*geldimdi*” yapısına gelecek olursak, Zeynep Korkmaz’a göre bu yapı, daha çok Cumhuriyet’in ilk dönem yazarları tarafından tercih edilmiştir. “*Öyle sanıyoruz ki bu tercihte, aynı ses yapısındaki -DI/-DU geçmiş zaman ve hikâye eklerinin arka arkaya söylenmesinden doğan ses uyumsuzluğunu giderme amacı etken olmuştur.*” (Korkmaz, 2009:736)

“*Zinadan üç ay yattı. O zaman daha bu hapisaneyeye taşınmamıştık.*”
(Kemal Tahir, KK, s.73)

Ek-fiilin hikâyesi ile çekimlenen kip ve zamanları, “gel-” fiilini kullanarak şu şekilde gösterebiliriz:

Görülen geçmiş zamanın hikâyesi: *geldiydim/geldimdi – geldiydin/geldindi – geldiydi – geldiydik/geldikdi – geldiydiniz/geldinizdi – geldiydiler/geldilerdi*

Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi: *gelmiştim – gelmiştin – gelmişti – gelmiştik – gelmiştiniz – gelmiştiler/gemişlerdi*

Şimdiki zamanın hikâyesi: *geliyordum – geliyordun – geliyordu – geliyorduk – geliyordunuz – geliyordular/geliyorlardı*

Geniş zamanın hikâyesi: *gelirdim – gelirdin – gelirdi – gelirdik – gelirdiniz – gelirdiler/gelirlerdi*

Gelecek zamanın hikâyesi: *gelecektim – gelecektin – gelecekti – gelecektik – gelecektiniz – gelecektiler/geleceklerdi*

İstek kipinin hikâyesi: *geleydim – geleydin – geleydi – geleydik – geleydiniz – geleydiler/gelelerdi*

Dilek-şart kipinin hikâyesi: *gelseydim – gelseydin – gelseydi – gelseydik – gelseydiniz – gelseydiler/gelselerdi*

Gereklilik kipinin hikâyesi: *gelmeliydim – gelmeliydin – gelmeliydi – gelmeliydik – gelmeliydiniz – gelmeliydiler/gelmelilerdi*

²⁹ Bu kullanımda göze çarpan /y/ ünsüzüne Muharrem Ergin yardımcı ses demektedir (Ergin, 2009:322). Oysa bu ünsüz ek-fiilin bir değişkenidir, yani ek-fiildir. Bu ünsüzün ünlülere ve özellikle söyleyişte /i/ ünlüsüne yakınlığı malumdur. Bununla birlikte “*geldiydim*” kelimesinde /y/ yardımcı sesine ihtiyaç duyulacak herhangi bir durum da söz konusu değildir.

C. Ek-Fiilin Rivayeti

Ek-fiilin rivayeti, belli bir kip ve zaman eki alarak çekime girmiş esas fiilin üzerine “i-” fiilinin ve devamında /-mİş/ biçim biriminin eklenmesiyle elde edilir. Ek-fiilin rivayetinde, herhangi bir zamanda gerçekleşmiş veya gerçekleşecek bir eylemin birinden duyulduğunun veya sonradan farkına varıldığının ifadesi mevcuttur. Bildirme kiplerinden öğrenilen geçmiş zaman kipinin, şimdiki zaman kipinin, geniş zaman kipinin, gelecek zaman kipinin; tasarlama kiplerinden istek kipinin, dilek-şart kipinin ve gereklilik kipinin ek-fiilin rivayetiyle kullanımları vardır. Bu kullanımlardan öğrenilen geçmiş zamanın rivayeti, “*inanmama, alaya alma*” gibi işlevler bildirmektedir: *Beni yakaladığı yerde dövecekmışmiş. / Ödevini ta geçen hafta bitirmişmiş. vb.*

Tıpkı ek-fiilin hikâyesinde olduğu gibi, ek-fiilin rivayetinin de emir bildiren bir çekimin üzerine gelmesi mümkün değildir. “*Çünkü bir hitap kipi olan emir rivayet edilmez. Yalnız üçüncü şahıs emirler benimsenmeden tekrarlanır ve başkasına anlatılırken parantez içi sözü şekline sokularak sonlarına rivayet eki eklenebilir. Nadir kullanılan gelsin-miş, gitsinler-miş misallerinde olduğu gibi.*” (Ergin, 2009:324) Ek-fiilin rivayeti, emir kipinin yanında, görülen geçmiş zaman kipinin üzerine de gelmez. “*Çünkü görülen ve bilinen bir oluş ve kılışın duyuma ve rivayete dayanılarak anlatılması mümkün değildir.*” (Korkmaz, 2009:754)

Ek-fiilin rivayeti ile çekimlenen kip ve zamanları, “gel-” fiilini kullanarak şu şekilde gösterebiliriz:

Öğrenilen geçmiş zamanın rivayeti: *gelmişmişim – gelmişmişsin – gelmişmiş – gelmişmişiz – gelmişmişsiniz – gelmişmişler/gelmişlermiş*

Şimdiki zamanın rivayeti: *geliyormuşum – geliyormuşsun – geliyormuş – geliyormuşuz – geliyormuşsunuz – geliyormuşlar/geliyorlarmış*

Geniş zamanın rivayeti: *gelirmişim – gelirmişsin – gelirmiş – gelirmişiz – gelirmişsiniz – gelirmişler/gelirlermiş*

Gelecek zamanın rivayeti: *gelecekmişim – gelecekmişsin – gelecekmiş – gelecekmişiz – gelecekmişsiniz – gelecekmişler/geleceklermiş*

İstek kipinin rivayeti: *geleymişim – geleymişsin – geleymiş – geleymişiz – geleymişsiniz – geleymişler/gelelermiş*

Dilek-şart kipinin rivayeti: *gelseymişim – gelseymişsin – gelseymiş – gelseymişiz – gelseymişsiniz – gelseymişler/gelselermiş*

Gereklilik kipinin rivayeti: *gelmeliymişim – gelmeliymişsin – gelmeliymiş – gelmeliymişiz – gelmeliymişsiniz – gelmeliymişler/gelmelilermiş*

D. Ek-Fiilin Şartı

Ek-fiilin şartı, belli bir kip ve zaman eki alarak çekime girmiş esas fiilin üzerine “i-” fiilinin ve devamında /-sA/ biçim biriminin eklenmesiyle elde edilir. Ek-fiilin şartında, herhangi bir zamanda gerçekleşmiş veya gerçekleşecek bir eylemin şarta bağlandığının ifadesi mevcuttur. Bildirme kiplerinden görülen geçmiş zaman kipinin, öğrenilen geçmiş zaman kipinin, şimdiki zaman kipinin, geniş zaman kipinin, gelecek zaman kipinin; tasarlama kiplerinden gereklik kipinin ek-fiilin rivayetiyle kullanımları mevcuttur. Bugün standart Türkiye Türkçesinde, ek-fiilin şart çekiminde şahıs ekleri şart ekinden sonra kullanılsa da, Eski Anadolu Türkçesinde “*kıldum ise, döktüñ ise, itdik ise, olduñuz ise*” gibi kullanımlara da rastlanmaktadır (Ergin, 2009:325). Bu tür kullanımlar günümüzde Anadolu ağızlarında da görülmektedir.

Ek-fiilin şartı ile çekimlenen kip ve zamanları, “gel-” fiilini kullanarak şu şekilde gösterebiliriz:

Görülen geçmiş zamanın şartı: *geldiysem – geldiysen – geldiyse – geldiysek – geldiyseniz – geldiyseler/geldilerse*

Öğrenilen geçmiş zamanın şartı: *gelmişsem – gelmişsen – gelmişse – gelmişsek – gelmişseniz – gelmişseler/gelmişlerse*

Şimdiki zamanın şartı: *geliyorsam – geliyorsan – geliyorsa – geliyorsak – geliyorsanız – geliyorsalar/geliyorlarsa*

Geniş zamanın şartı: *gelirsem – gelirsen – gelirse – gelirsek – gelirseniz – gelirseler/gelirlerse*

Gelecek zamanın şartı: *geleceksem – geleceksen – gelecekse – geleceksek – gelecekseniz – gelecekseler/geleceklerse*

Gereklik kipinin şartı: *gelmeliysem – gelmeliysen – gelmeliyse – gelmeliysek – gelmeliyseniz – gelmeliyseler/gelmelilerse*³⁰

³⁰ Her üç çekimde de üçüncü çokluk şahıslarda /+lAr/ ekinin durumu dikkat çekmektedir. Yapısal olarak ek-fiilin kipinden sonra kullanılan bu ek, çoğu zaman (bilhassa ağızlarda) asıl fiile eklenen kip ve zaman ekinden sonra da kullanılabilir. Zeynep Korkmaz, /+lAr/ ekindeki bu değişkenliği farklı bir etkene bağlamaktadır. “*Bu etken göçüşme (metathesis) olayıdır. Bilindiği gibi göçüşme, yan yana bulunan seslerin birbirleriyle karşılaşmasından doğan söyleyiş (telaffuz) güçlüklerini ortadan kaldırma amacına dayanır. Birleşik kip çekimlerinde birbirleri ardınca gelen kiplerin ses yapıları gözden*

VI. FİİLDE ÇATI

Türkçede çatı kavramı, esas itibariyle, cümle içindeki yüklemın özne ve nesneyle olan ilişkisini ifade eder. Eyleyen-eylem arasındaki ilişkiler, çatı kavramıyla karşılığını bulur. Fiilden fiil yapan birtakım yapım eklerinin fiil kök ve gövdelerine eklenmesiyle bu eyleyen-eylem ilişkisi gerek özne gerekse nesneye göre kendisini göstermiş olur. Fiil kök ve gövdelerine eklenen bu yapım ekleri, “*filin cümlede bir özneye (işi yapana) veya bir nesneye (yapılan işten etkilenene) ihtiyacı olup olmadığını, özne ile nesnenin aynı varlıkta birleşip birleşmediğini yahut da yapılan işin birden çok özne tarafından mı, yoksa, birden çok özne ile karşılıklı veya ortaklaşa olarak mı yapıldığını gösteren eklerdir.*” (Korkmaz, 2009:538)

Türkçede fiiller, “*öznelerine göre fiiller*” ve “*nesnelere göre fiiller*” olmak üzere ikiye ayrılır. Bu ayrım, aslında, çatı konusunu ortaya çıkaran ayrımdır. “*Öznelerine göre fiiller*” de kendi içerisinde “*etken çatılı fiiller, edilgen çatılı fiiller, dönüşlü çatılı fiiller, ettirgen çatılı fiiller, işteş çatılı fiiller, karşılıklılık çatısında olan fiiller ve meçhul çatılı fiiller*” olarak alt gruplara ayrılır. Aynı şekilde “*nesnelere göre fiiller*” de “*geçişli fiiller, geçişsiz fiiller ve oldurganlık çatısında olan fiiller*” şeklinde alt gruplara ayrılır.

A. Öznelerine Göre Fiiller

1. Etken Çatılı Fiiller

Etken çatı, fiilde ifade edilen hareketin aktif bir yapan, eden tarafından gerçekleştirildiğini ifade eden çatıdır. Kısacası, özneleri yapıcı, edici konumda olan fiillere etken çatılı fiil denmektedir. Bu tanımlı yeterli ve doğru bulmayan Kaya Bilgegil, etken çatılı fiilleri şöyle tanımlamaktadır: “*Çekimleri esnasında meydana çıkan şahıs ekleri öznelerine delalet eden fiiller etken çatılıdır.*” (2009:267) Etken çatı, yüklem içinde işaretlidir, derin yapıda /-Ø-/ biçim birimiyle gösterilir ve dizimsel yeri edilgenlik ekiyle aynıdır (Daşdemir, 2014:40).

geçirilince, iki ayrı kip eki arasında yer alan i- ek-fiilinin eriyip kaybolmasından sonra, söz gelişi geldiydiler, gelmiştiler, geliyormuşlar, gelecekseler gibi çekim kalıplarında telaffuz güçlüğü ortaya çıkmaktadır. Bu güçlüğü giderilmesi için dil, geldilerdi, gelmişlerdi, geliyorlarmış, geleceklerse gibi basit kip çekimlerindeki kalıbı esas alarak, -lAr çokluk ekinin yerini değiştirmekte bir sakınca görmemiş olmalıdır.” (Korkmaz 2009:731-732)

Ne yapacağımı bilmez bir hâlde sokakları arsınladım.

Bu gördüğünüz şiirleri Yahya Kemal yazmış.

Etken çatı, herhangi bir biçim birimine sahip olmamakla birlikte, bazı durumlarda çatı eki almış birtakım fiiller de etken çatılı olabilmektedir. Zira eylem çatılarının belirlenmesinde işlevin önemi büyüktür. “*Küreklere asıldı.*” örneğinde görülen fiil, her ne kadar edilgenlik ekine sahip olsa da, burada etken eylem işlevindedir. Süer Eker aynı duruma, “*Düşman üzerine atıldı.*”, “*Yarışmalara katıldı.*” cümlelerini de örnek göstermektedir (Eker, 2011:353). Fakat bizce burada görülen fiiller, etken çatılı değil, dönüşlü çatılı fiillerdir. Yukarıdaki ifadelerde “*kendini attı, kendini kattı*” anlamları mevcut olduğundan, bunları dönüşlülük çatısı içinde değerlendirmek gerekmektedir.

2. Edilgen Çatılı Fiiller

Edilgen çatı, fiilde ifade edilen hareketin aktif bir yapan, eden tarafından gerçekleştirilmediğini, bilakis, öznenin yapılan işin etkisi altında kaldığını gösteren ve esas fiile getirilen /-(I/U)l-/ ve /-(I/U)n-/ ekleriyle ve zaman zaman /-Ø-/ biçim birimiyle kurulan çatıdır. Muharrem Ergin’e göre bu eklerden /-(I/U)n-/ aslında bir dönüşlülük ekidir ve sonradan edilgenlik eki vasfını kazanmıştır (2009:204). /-(I/U)n-/ eki, çoğunlukla, ünlüyle biten fiilleri edilgen çatılı hâle getirmek için kullanılır. Bu eklerle kurulan edilgen çatıda özne pasiftir ve gerçek özne değil “*sözde özne*”dir.

Edilgen çatılı fiilleri bünyesinde barındıran cümlelerde, kimi zaman “*özne+CA*” veya “*özne+tarafından*” yapılarıyla özne açığa çıkarılabilir. Fakat bu tür ifadelerde bir vasıta olma durumu söz konusu olduğundan yukarıdaki yapılar, cümle içerisinde özne değil, birer “*vasıta tümleci*” görevindedirler. Yani bu yapıların bulunduğu cümlelerde de edilgen çatılı fiil bulunmalıdır. Vasıta tümlecinde asıl özne tümleçle örtülü durumda olduğundan, vasıta tümleci, “*örtülü özne*” olarak da adlandırılır.³¹

Bina öğleden sonra saat 13.00’te yıkılacak.

↓

sözde özne

³¹ Tahsin Banguoğlu’nun gerek “*sözde özne*” gerekse “*vasıta tümleci/örtülü özne*” için kullandığı adlandırmalar da dikkat çekicidir. Banguoğlu, edilgen çatıdaki sözde özneye “*gramerce kimse*”, vasıta tümleci/örtülü özneye de “*mantıkça özne*” demektedir (Banguoğlu, 2011:413).

Mektubun dün gel-Ø-di.

↓ ↓

sözde özne

/-Ø-/ biçim birimi mevcuttur. Mektup kendi kendine gelmemiştir.

Hakan tarafından ellerimiz bağlandı.

↓ ↓

Vasıta tümleci/örtülü özne

sözde özne

Edilgen çatılı fiillerde, kimi zaman, iki edilgenlik eki art arda gelebilmektedir. Bilhassa ünlüyle biten kelimelerde karşımıza çıkan bu durum, İsmail Çavuşev'e göre, anlam karışıklığına meydan vermemek için başvurulmuş bir yoldur (Çavuşev, 2001:193). Bizce bu tasarrufun nedeni farklıdır. Zira, örneğin “de-” fiiline /-n-/ ekinin gelmesi neticesinde oluşan “den-” fiili, herhangi bir semantik karışıklığa sebebiyet vermemektedir. Öyleyse iki farklı edilgenlik ekinin art arda kullanılmasındaki amaç, anlam karışıklığına meydan vermemek değildir. İşlevi azalan ilk edilgenlik eki, üzerine bir edilgenlik eki daha almış ve edilgenlik devam etmiştir. Burada bir ek yığılması söz konusudur.

3. Dönüslü Çatılı Fiiller

Dönüslü fiiller, ifade edilen hareketin doğrudan doğruya hareketi yapan yöneldiğini bildiren fiillerdir. Yani eylemi yapanla eylemin etkisi altında kalan, ondan etkilenen aynı kişiye orada dönüslülük çatısı söz konusudur. Dönüslülük çatısında özne, işi kendi kendine yapar ve işin doğurduğu sonuçlar yine özneyi etkiler. Bundan dolayı, dönüslü çatılarda özne aynı zamanda nesnedir. Özne, nesne yerine de kullanılamıyorsa dönüslü çatıdan bahsedilemez.

Dönüslü çatılı fiiller kurmak için başvurulmuş biçim birimi, /-(I/U)n-/ ekidir. Bu ek en yaygın dönüslülük ekidir. Bu ekin yanı sıra /-(I/U)ş-/ eki ile Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımından sonra günümüzde de ağızlarda varlığını sürdüren /-(U)z/ eki de dönüslü çatılar yapmak için kullanılır. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere, aslında edilgenlik eki olan /-(I/U)l-/ ekinin dönüslülük işleviyle kullanıldığı da vakidir. Bunların dışında, dönüslülük zamirinin kullanıldığı cümlelerde ise dönüslülük çatı eki /-Ø-/ biçim birimi ile karşılanmaktadır.

Aynanın karşısında saatlerdir taranıyor.

“Dersaadet, düşkün fakat soylu bir kahpe gibi ilk işgal kışına hazırlanıyordu.” (Attilâ İlhan, SP, s. 323)

“... Ama Abutalip’in çocukları yüzünden, son zamanlarda trene binmekten çekiniyordu.” (Cengiz Aytmatov, GOAB, s. 272)

“Aldırma söz olur diye;

Tak takıştır,

Sür sürüştür;

İnadına gel,

Piyasa vakti,

Mahallebiciye.” (Orhan Veli Kanık, BŞ, s. 67)

“Nitekim Cengiz’in torunlarından Batu Han, Kazan ve Ejderhan’dan geçerek maiyetindeki Kıpçaklılar ve Türkmenlerle Macaristan’a ulaştı.” (Ahmet Hikmet Müftüoğlu, GH, s. 108)

Kazadan üç saat sonra yatışmaya başlamış.

Bakkaldan aldığım bütün misketleri serserinin birine (y)uduzdum.

Akşama kadar peşinde koştuktan çok yoruldum.

Bekir haftalardır kendisini sınava hazırlı-Ø-yor. (hazırlanıyor)

4. Ettirgen Çatılı Fiiller

Ettirgen çatılı fiiller, ifade edilen hareketin direkt olarak değil de başka bir aracı vasıtasıyla yapıldığını bildiren fiillerdir. Ettirgen fiillerde, birine bir işi gönüllü veya zorunlu olarak yaptırmak söz konusudur. “Söz içinde kimse olan nesne üzerinde doğrudan doğruya kılıcı olmayıp bir başkasını kılıcı kılıyorsa fiil tabanı bir -dir- (bazan -it-, -ir-) eki alıp ettiren görünüşüne (aspect factitif) girer.” (Banguoğlu, 2011:417) Faktitif ekleri olarak da bilinen bu yapım ekleri, hem geçişli hem de geçişsiz fiillere eklenebilmektedir. Üzerine eklendiği fiilin geçişli olması ettirgenliği, aynı fiilin geçişsiz olması ise oldurganlığı³² ilgilendiren bir durumdur. Faktitif ekleri bütünüyle geçişlilik

³² Oldurganlığa, bu kavram nesne-eylem ilişkisini ifade ettiğinden, “nesnesine göre fiiller” başlığı altında değinilecektir.

ekleridir. Ettirgenlik işlevlerini yitirerek bugün geçişsiz fiil niteliğinde olan “*sal-dır-*, *seğir-t-*” gibi fiiller, sonradan geçişli olma niteliklerini kaybetmişlerdir (Ergin, 2009:209).

Ettirgenlik eklerinin geçişli fiillere eklenip yeni bir geçişlilik oluşturması, bazı araştırmacılar tarafından “*geçişlilik derecesinin arttırılması*” olarak yorumlanmıştır (Bilgegil, 2009:268; Ediskun, 1999:222; N. Hatiboğlu, 2000:141). Oysa ettirgenlikte söz konusu olan durum, geçişli bir fiilden, yeni eklerle, tekrar geçişlilik elde edilmesi (geçişlilik derecesinin arttırılması) değil, eyleyen sayısının arttırılmasıdır. Nesnelere herhangi bir değişiklik olmadığından “*geçişlilik derecesinin artması*”dan bahsedilemez. Çünkü geçişlilik nesne ile ilgilidir. Ettirgen çatıda esas işlev, eylemi ikinci veya üçüncü bir şahsa yaptırmak/yaptırtmak’tır.

Bir fiili ettirgen çatılı yapmak için kullanılan biçim birimleri, yukarıda da kısaca değindiğimiz üzere, */-Dİr-/*, */-DUR-/*, */-t-/* ve */-Ir-/*, */-Ur-/* ekleridir. Bunların yanında bugün “*emzir-* (< *em-iz-ir-*)” fiilinin bünyesinde bulunan */-Iz-/* ettirgenlik eki de dikkate değerdir. Buradaki ettirgenlik eki, Eski Anadolu Türkçesinde görülen “*tamzir-* (< *tam-iz-ır-*)” fiilinde de kendisini göstermektedir (Ergin, 2009:214). Buralardaki */-Iz-/* eki, zaman içerisinde ettirgenlik işlevini yitirdiğinden üzerine bir ettirgenlik eki daha almıştır.

Ettirgenlik eki olan */-Dİr-/*, */-DUR-/* Tahsin Banguoğlu’na göre, daha eski ettirgenlik ekleri olan */-It-/*, */-Ut-/* ve */-Ir-/*, */-Ur-/* eklerinin üst üste gelmesi neticesinde ortaya çıkmıştır (Banguoğlu, 2011:418). Bu ekin eski yazıtlarda tümüyle yuvarlak olmasını hareket noktası sayan P. İ. Kuznetsov ise, Banguoğlu’ndan bütünüyle farklı bir tahlil yapmaktadır. Ona göre, bu ekteki yuvarlak ünlünün varlığı, bu ekin kökenindeki ünlünün de yuvarlaklığına delalettir. Kuznetsov, buradan hareketle, bu ekin kökeninin “*tur-/dur-*” fiili olduğunu söylemektedir. Hatta Kuznetsov’a göre “*tur-/dur-*” fiili ile */-DUR-/* eki arasında anlam bilimsel bir ilişki de vardır: “*Bugünkü lehçelerde bile tur-/dur- fiili arada bir ‘üstelemek’, ‘ısrar etmek’ anlamına gelir (‘fazla üstünde durma adamı bıktırır’)*” (Kuznetsov, 1997:228)

Standart Türkiye Türkçesindeki, “*bir işin yaptırılması için birini görevlendirme*”, hatta “*bir işin yaptırılması için birini görevlendirme*” gibi anlamlara sahip yapılar da mevcuttur. Bu tür yapılarda eyleyen sayısı arttığından bir “*üst ettirgenlik*” ortaya

çıkılmaktadır. Bu anlamın ortaya çıkması için de üst üste faktitif ekleri kullanılmaktadır. Üst ettirgen çatılı fiillerde kimi zaman bir “zorlama” anlamı da sezilebilir.

“*Şiir gözyaşı **döktürüyor**, kız da gözyaşı **döktürüyor**, değil mi?*” (Hüseyin Nihal Atsız, RA, s. 69)

“*Evlenme kararlaştırılınca, bulduğu riyali **bozdurarak** iki yüzük **yaptırır**.*” (Ahmet Hikmet Müftüoğlu, GH, s. 143)

*Bütün işleri şu kadıncağıza **yaptır**maktan bıkmadın mı?*

*Geç geleceğimi annesine söyleyip çocuğu **yaptırtım**.* → Üst ettirgenlik

*Albay Teğmen’e erleri **yürüttürttü**.* (Belki Teğmen de Çavuş’a yürüttürdü.)
→ Üst ettirgenlik

5. İşteş Çatılı Fiiller

İşteş çatı, fiilde ifade edilen hareketin en az iki kişi tarafından aynı anda, ortak olarak gerçekleştirildiğini, ortaya konulduğunu ifade eden çatıdır. İşteş çatıda özne tek olamaz. Bunun yanında, var olan özneler de, ortaya konulan hareketi birbirlerini etkilemeden yapmak zorundadırlar. Birbirini etkilemek söz konusu olursa, aşağıda da açıklayacağımız, “*karşılıklılık çatısı*” ortaya çıkar. Bazı kaynaklarda, bu “*işteşlik*” ve “*karşılıklılık*” ayrımı yapılmassa da, örneğin Tahsin Banguoğlu, işteş çatıyı “*karşılıklı görüş*” ve “*iş birliği görüşü*” olarak, ayrı ayrı değerlendirerek, bizim de benimsediğimiz, doğru bir yaklaşım sergilemiştir (Banguoğlu, 2011:416-417).

İşteş çatıyı oluşturmak için kullanılan yegâne biçim birimi /-(I/U)ş-/ ekidir. Bu ek “*ortaklaşma eki (müşareket eki)*” olarak da anılmaktadır (Ergin, 2009:207). Bir çatı eki olmasına rağmen, /-(I/U)ş-/ ekinin bazı durumlarda fiile yeni bir çatı kazandırmadığını, sadece fiil köküne bir intenzitet anlamı verdiğini dile getiren İsmail Çavuşev, bu açıklamasına “*kızış-, uyuş-, bekleş-*” fiillerini örnek olarak göstermektedir (Çavuşev, 2001:194). Çavuşev’in verdiği bu örneklerin içinde açıklamasına uyan tek örnek “*kızış-*” fiilidir. Zira “*uyuş-*” fiili, eğer “*Soğuk, basınç vb. yüzünden vücudun bir yerinde, duygu ve hareket geçici olarak azalmak.*” (TDK, 2009:2046) anlamında kullanılırsa dönüşlülük, eğer “*Her konuda birbirine uymak, imtizaç etmek. / Bir iş, düşünce, görüş vb. üzerinde anlaşmaya varmak, uzlaşmak, mutabık kalmak.*” (TDK, 2009:2046) anlamlarında kullanılırsa karşılıklılık çatısı ortaya çıkmaktadır. Yani her hâlükârda

/-(I/U)ş-/ eki, bu fiile bir çatı anlamı kazandırmaktadır. Aynı şekilde, Çavuşev'in verdiği son örnek olan “*bekleş-*” fiili de işteş çatılı bir fiildir, yani çatı kavramını bünyesinde barındırmaktadır.

İşteş çatının biçim birimi olan /-(I/U)ş-/ ekinin kökeni hakkında P. İ. Kuznetsov'un yorumları dikkat çekicidir. Kuznetsov'a göre bu ekin kökeni “*üş-*” fiilidir. “*Bu fiilin anlamı eyleme birkaç (veya birçok) katılışını öngörür: kel üş/ti/ (birkaç kişi) geldi (sözü sözüne: 'gel/di/ üş/tüler/'); olar bir birkä barışdı 'onlar birbirine gittiler' (barışdı < bar üşdi = 'bar/dı/ üşdi')*” (Kuznetsov, 1997:227) Kuznetsov, 12. veya 13. yüzyıllarda yazılmış olan ve Borovkov tarafından incelenen *Tefsir*'de, bu işteşlik ekinin uyum dışı kaldığını ve hep /-(U)ş-/ şeklinde kullanıldığını belirtmiştir. Ona göre bu durum, ekin “*üş-*” fiilinden geldiğini ortaya koymaktadır (Kuznetsov, 1997:227): *ayduş-, baruş-, yetilüş- vb.*

“*Bahaettin Şakir, Talât ve Cemal Beyler birbirlerinin yüzüne bakıp gülüştüler.*” (Yakup Kadri Karaosmanoğlu, HG, s. 322)

“*Etrafi tel örgü ile çevrilmiş korularda mini mini çam fidanları, üstlerine yüklenen karla, beyaz pelerinli çocuk gibi titreşiyorlardı.*” (Sabahattin Ali, KMM, s. 121)

Tramvay durağında, soğuk tenimize geçmiş bir hâlde bekleşiyorduk.

6. Karşılıklılık Çatısında Olan Fiiller

Karşılıklılık çatısı, “*aynı eylemi iki tarafın karşılıklı olarak, birbirlerini hedef alarak yaptıklarını ifade eder.*” (Daşdemir, 2014:42) Karşılıklılık çatısında da, tıpkı işteş çatıda olduğu gibi, özne tek olamaz. Bu ortaklık bir kenara, karşılıklılık çatısını işteş çatıdan ayıran en önemli özellik, yukarıda da ifade ettiğimiz, öznelerin ortaya konulan hareketin etkisinde kalmalarıdır. Bu çatıda karşılıklı bir etkileşim söz konusudur.

Karşılıklılık çatısını oluşturan yegâne biçim birimi de /-(I/U)ş-/ ekidir. Bunun yanında istisnai bir kullanım dikkate şayandır. Standart Türkiye Türkçesinde kullanılan örneklerde yalnızca /-(I/U)ş-/ biçiminde olan bu ek, argoda kullanılan ve “*seviş-, öpüşüp emiş-*” manasına gelen “*yiyiş-*” örneğinde (Aktunç, 1990:291) /-(y)Iş-/ biçimindedir, yani yardımcı ünlüyü de bünyesine katmıştır.

“Kadriye ile diğer öğretmenler ve üç kız göz kamaşmasından bir şey anlamayarak **bakıştılar**.” (Hüseyin Nihal Atsız, RA, s. 137)

“Sen açılmış bir bahardın, biz kara kışık;

Bizden üstün ordularla böyle **carpıştık**...” (Hüseyin Nihal Atsız, YS, s. 15)

Ülkenin mevcut durumu hakkında saatlerce **tartıştık**.

Temelli Kiraathanesi’nde her pazar şehrin maharetli âşıkları **atışır**.

Balkondaki muhabbet kuşları ne de güzel **ötüşüyor**.³³

7. Meçhul Çatılı Fiiller

Meçhul çatı, fiilde ifade edilen hareketin belli bir şahıs tarafından yapılip edilmediğini, kim tarafından yapıldığının bilinmediğini ifade eden çatıdır. Genel olarak, nesne alamayan, yani geçişsiz bir fiile edilgenlik çatı eki getirildiğinde özne meçhul hâle gelir. Edilgen çatıda pasif olan özne, meçhul çatıda hiçbir şekilde mevcut değildir; cümle öznesizdir. Çekimli şekillerinde yapan-eden belirtisi bulunmayan bu meçhul çatılı fiiller, şahıs olarak daima teklik 3. şahıs çekimiyle kullanılırlar. “*Meçhul fiillerin teklik üçüncü şahısları ise şekli bir üçüncü şahıstan, daha doğrusu fiillerde teklik üçüncü şahıslar için kullanılan kip şeklinden ibarettir. ‘gidildi’ hiçbir şahıs ifade etmez, fail meçhuldür.*” (Ergin, 2009:205) Bazı araştırmacılar, edilgen çatıda ve meçhul çatıda aynı biçim birimin kullanılmasından dolayı yanlışlığa düşüp meçhul çatılı bazı fiilleri, edilgen çatı içinde değerlendirmişlerdir. Örneğin Atilla Özkırımlı, “*Sinemaya birlikte gidildi.*”, “*Hızlı hızlı yüründü.*” cümlelerinde yer alan fiillerin edilgen çatılı fiiller olduğunu söylemektedir (Özkırımlı, 2006:218). Benzer şekilde Tufan Demir de, E. Cem Güney’den alıntılacağı “*Padişah çağırır da gidilmez mi?*” ve Yaşar Kemal’den alıntılacağı “*Bataklıklar geçildikten sonra, tekrar sürülmüş tarlalara gelinir.*” cümlelerinde yer alan fiillerin edilgen çatılı fiiller olduğunu belirtmektedir (T. Demir, 2006:367-368). Oysa bu cümlelerde görülen “*gidil-, yürün-, gelin-*” eylemleri meçhul çatılı eylemlerdir; çünkü yukarıdaki cümleler, aktif veya pasif herhangi bir özneye sahip değildir.

³³ “Ötüş-” eylemi muhabbet kuşları arasında bir nevi iletişim olduğundan, yani bu kuşlar arasındaki eylem karşılıklı bir etkileşim sonucunda ortaya çıktığından, bu fiilde var olan çatıya “işteş” değil, “karşılıklılık” dedik.

“Gereklilik Kipi” başlığı altında kısaca değindiğimiz gibi, genel bir ifade ortaya koyan ve gereklilik kipinin teklik 3. şahsı ile çekimlenen bazı fiillerde de şahsı belirsiz, meçhul çatılı ifadeler ortaya çıkmaktadır: *Ülkemizin kalkınması için çok çalışmalı.*

Sorduğumuz adrese şu yoldan gidilir.

Bu hengâmede otobüse binilmez, hususi araçla gidelim.

Salı çünkü şampiyonluk maçına gidilmeyecek.

8. Bağlama Göre Çatının Değişmesi

Türkiye Türkçesinde yer alan bazı eş anlamlı fiiller, bünyelerinde bulunan mana ayrılığından dolayı, farklı çatılarda kullanılabilir. Bu eş anlamlı fiiller şöyle dursun, dilimizde kullanılan bazı fiiller ise, anlamlarını hiçbir şekilde kaybetmeden veya anlamlarında hiçbir değişiklik olmadan, bağlam içinde, farklı çatılarda kullanılabilir. Türkiye Türkçesinin zenginliğini ortaya koyan bu durumu, aşağıdaki cümlelerle örneklendirmek mümkündür:

Çok arandı, belasını buldu.

“Gesi bağlarında dolanıyorum

Yitirdim yârimi aranıyorum” (Kayseri yöresi türküsü)

Yukarıdaki örneklerde görülen “aran-” fiili dönüşlü çatılı bir fiildir. Aynı fiil şu örnekte edilgen çatılı bir fiil hüviyetine bürünmektedir:

Cinayet zanlısı günlerdir aranıyor.

Aynı şekilde, “söylen-, süslen-, ulaş- vb.” fiilleri de, farklı örneklerde, farklı çatılarla karşımıza çıkabilmektedir:

Soğuk hava dalgasının yurt genelinde etkili olacağı söyleniyor. → Edilgenlik

Divana kurulmuş, kendi kendine söyleniyor. → Dönüşlülük

Bayram coşkusuyla caddeler bayraklarla süslenidi. → Edilgenlik

Kardeşim saatlerdir randevusu için süsleniyor. → Dönüşlülük

Annemin mektubu dün elime ulaştı. (Kendi kendine ulaşmıyor.) → Edilgenlik
Saatler süren yolculuğun ardından köye ulaştık. (Kendimizi köye uladık.) →
 Dönüştülük

“Çekil-, sıkış- vb. “ fiilleri de, eş anlamlı kullanımlarıyla, farklı çatılarda karşımıza çıkabilmektedir:

Ne olduğunu anlamadan, yaka paça odadan içeri çekildi. → Edilgenlik
Günlerdir harap hâldeyim; sanki kanım çekiliyor. → Dönüştülük

Tika basa dolu otobüsten inerken kapının arasına sıkıştım. → Dönüştülük
Samimiyetine inanmadığım insanlarla sadece el sıkışırım. → Karşılıklılık

“Taran-, yıkan-” gibi pek çok fiil, cümlede bildirilen şahsın yaşına bağlı olarak farklı çatı özellikleri kazanabilmektedir:

Küçük bebek her pazartesi taranıyor. (Annesi tarafından) → Edilgenlik
Zeynep hem güzelim saçlarını seyrediyor hem taranıyordu. → Dönüştülük

Kızları doğar doğmaz ılık suyla yıkanmıştı. → Edilgenlik
Çabuk geleceğini sanmam; şu an banyoda yıkanıyor. → Dönüştülük

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız fiil çatılarının dışında, kaynaklarda rastladığımız iki farklı çatı türünden daha bahsetmek istiyoruz. Bunlardan ilki, Feyza Hepçilingirler’in ifade ettiği “kendi kendine olma” çatısıdır. /-(I/U)l-/ ve /-(I/U)n-/ ekleriyle oluşturulan bu çatı, Hepçilingirler’e göre, birtakım örneklerde edilgen veya dönüştü diyemeyeceğimiz farklı bir çatı oluşturmaktadır (Hepçilingirler, 2004:320-322).

Dağlar boyunca uzanan nehir buraya dökülüyor.

Görünüşe bakılırsa deniz çekilmiş.

Kendi kendine olma çatısının dışında, Süer Eker de, bir başka çatı türüne değinmektedir: “Kuvvetlendirme çatısı”. Eker’e göre kuvvetlendirme çatısı, “eylemin gösterdiği hareketin daha kuvvetli bir biçimde yapıldığını ifade eder. Kuvvetlendirme çatısı, sözcüğün anlamında az ya da çok kaymaya yol açabilir.” (Eker, 2011:355) Eker,

bu çatının eklerini, /-A-/ (*tuka-*), /-I-/ (*kazı-, sancı-*), /-k-/ (*burk-, kırk-*) ve /-y-/ (*koy-, doy-*) olarak göstermektedir.

B. Nesnelere Göre Fiiller

1. Geçişli Fiiller

Fiil kök veya gövdelerinin ifade ettiği hareketler, nesnelere etkileme biçimlerine göre ikiye ayrılır: *Geçişli Fiiller* ve *Geçişsiz Fiiller*. Tahsin Banguoğlu, her ne kadar, bu fiilleri “*anlamlarına göre fiiller*” başlığı altında incelese de (Banguoğlu, 2011:409), bunları çatı kavramı içinde değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Nesnelere göre fiillerin ilki olan geçişli fiillerde, yüklemde ifade edilen eylem, öznenin nesneye geçer. Eylem, cümle içerisinde bir nesneyi etkilemektedir. Dil bilgisi kitaplarında da ifade edildiği gibi, kısaca, cümle içerisinde nesne alabilen fiillere geçişli fiil denilmektedir. Bu fiiller nesne alabildikleri için eylem, hareketi yapan özne ile değil, hareketten etkilenen nesne ile bağlantılıdır (Sarı, 2011:127). Geçişli fiillere şu cümlelerdeki fiilleri örnek olarak gösterebiliriz:

“*Şahane prensesin gönülden gelen sözleri Pusat’ın içindeki hüznü dağıtmıştı.*” (Hüseyin Nihal Atsız, RA, s. 202)

Çocuğun yaramazlığından bıktığım için velisini çağurdım.

Dağ gibi bulaşıkları yarım saatte yıkayıverdi.

Evin köhne karanlığı dağılsın diye bütün perdeleri açtı.

2. Geçişsiz Fiiller

Nesnelere göre ayırdığımız fiillerin ikinci grubu ise geçişsiz fiillerdir. Geçişsiz fiillerde yüklemde ifade edilen eylem, öznenin üzerinde kalır ve başka bir nesnenin üzerine geçmez. Eylem, cümle içerisinde herhangi bir nesneyi etkilemez. Geçişsiz bir eyleme sahip cümlelerde, eylemin gerçekleşmesi herhangi bir nesnenin varlığına bağlı değildir. Kısaca, cümle içerisinde nesne alamayan fiillere geçişsiz fiil denilmektedir.

“*Rüzgâr dün akşamkine pek benziyordu, belki biraz sonra kar da sepelemeye başlayacaktı.*” (Sabahattin Ali, KMM, s. 37)

Babasının bu akşam da gelmeyeceğini duyunca hüngür hüngür ağladı.

Geçtiğimiz kış bu ayakkabılar yüzünden defalarca kayıp düştüm.

Uçağımız iki saat rötarlı kalktı.

Açıklamaya çalıştığımız geçişli ve geçişsiz fiillerin dışında, kullanıldıkları yerlere göre veya eş anlamlı kullanışlarına göre hem geçişli hem de geçişsiz olabilen fiiller de vardır. Tahsin Banguoğlu bu fiillere, “*ortada fiiller*” demektedir (Banguoğlu, 2011:409). Bunlara şu cümlelerdeki fiilleri örnek olarak gösterebiliriz:

Arkadaşımın Kültür Merkezi 'nde açtığı sergiyi gezdim. → Geçişli

Söz verdiği saatte gelmeyince sokaklarda boş boş gezdim. → Geçişsiz

Sene sonunda derslerine çok çalışarak beni geçti. → Geçişli

Tatile giderken sizin yazlığın önünden de geçtik. → Geçişsiz

Çiftçi Hasan, yeni aldığı öküzüyle tarlayı sürüyordu. → Geçişli

Yolculuğumuz, tahmin ettiğimiz gibi, iki gün sürdü. → Geçişsiz

3. Oldurganlık Çatısında Olan Fiiller

Ettirgen çatılı fiiller başlığı altında açıkladığımız üzere, fiillere eklenen /-Dir-/, /-DUR-/, /-t-/ ve /-Ir-/, /-Ur-/ faktitif ekleri, ettirgenliği ve oldurganlığı meydana getiren eklerdir. Faktitif ekleri, bütünüyle geçişlilik ekleri olduğundan, oluşturduğu fiiller de daima geçişli fiillerdir. İşte bu faktitif eklerinin üzerine geldiği fiil eğer geçişsiz bir fiilse faktitif ekleri o fiili geçişli yaptığı, “*oldurduğu*” için oldurganlık çatısı ortaya çıkmaktadır. Nesne alamayan, ifade ettiği hareket öznenin üzerinde kalan fiil, bu faktitif eklerini alınca bir anda, nesne alabilen, bildirdiği hareket özne dışında bir varlığa tesir eden bir fiil hüviyetini kazanır.

“O yıldırıcı sancı, bir bıçak keskinliğiyle göğsünü dürterek Miralay Ferid’i terli yaz uykusundan uyandırdı.” (Attilâ İlhan, SP, s. 149)

“Hele küçük Ermek hepsinden daha telaşlıydı. O hâliyle insanı hem duygulandırıyor hem güldürüyordu.” (Cengiz Aytmatov, GOAB, s. 201)

Arkadaşımı cumartesi günkü millî maça götüreceğim.

Münasebetsiz sözler söyleyip kızcağızı ağlattı.

Kökene hakkındaki yorumlara ettirgen çatılı fiiller başlığı altında yer verdiğimiz /-Dİr-/ , /-DUR-/ ekine benzerliğiyle dikkat çeken, standart dilden ziyade ağızlarda kullanılan /-der/ eki de, oldurganlığı meydana getiren bir başka faktitif ekidir. Bugün yazı dilimizdeki “gön-der (gön-: yola çık-)” fiilinde de kalıplaşmış olarak yer alan bu ekin, Eski Türkçedeki “köndger- (< könd-ger-)” şekli de dikkate alınarak, arkaik /-gAr-/ şekline dayandığı ve hece başındaki /g/ ünsüzünün yitmesiyle meydana geldiği kabul edilebilir (Ergin, 2009:214).

VII. FİİLİMSİLER

Tabiattaki canlı ve cansız varlıkların hareketlerini, durumlarını ve oluşlarını, herhangi bir şekil, zaman ve şahıs ekine bağlı olmaksızın bildiren, kök veya gövde hâlindeki kelime türü olarak açıkladığımız fiiller, cümlede nesnelere bağlı olarak, çekimli hâlleriyle anlam kazanırlar. Bu çekimli hâller ise, fiillerin şekil, zaman ve şahıs ekleriyle birleşmesinden ortaya çıkmaktadır. Fiilimsiler ise, “*yine fiil kök ve gövdelerinden belirli eklerle türetilen; ancak kişi ekleri alarak çekime girmedikleri için bir yargı bildirmeyen ve bitmemiş fiil (Lât. verbum infinitum) diye adlandırılan fiillerdir.*” (Korkmaz vd., 2010:189) Bu nedenle “*çekimsiz fiil*” fiil olarak da adlandırılan fiilimsiler, “*bir oluş, bir kılış ve bir durum bildirdikleri, olumlu ve olumsuz biçimleri yapılabildiği, bir türü zaman gösteren ekler de alabildiği için bu yönleri ile fiil özelliği taşırlar. Ancak, çekime girmemiş olmaları dolayısıyla, diğer yönleri ile de ad sınıfına girerler.*” (Korkmaz, 2009:863) Fiilimsiler, “*isim-fiiller*”, “*sıfat-fiiller*” ve “*zarf-fiiller*” olmak üzere üç grupta incelenir. Her grup kendine has eklerle ifadesini bulur. Bu ekler, kimi zaman kalıplaşarak bir sözlük elemanı oluştururlar: “*çেকেcek (ayakkabı aleti), sarma (yemek türü), kıran (hastalık türü) vb.*”. Fakat çoğu zaman, bunlar birer söz dizimi elemanıdır ve geçici hareket isimleri bildirirler. Yani fiilimsi ekleri “*tümleçleriyle beraber bağımsız bir cümlenin isim, sıfat veya zarfa dönüşmesini sağlayan çekim ekleridir.*” (Kara, 2009:567)

A. İsim-Fiiller

İsim fiiller, fiil kök veya gövdelerinin bildirdikleri oluş ve kılışları herhangi bir zaman veya şahsa bağlı olmaksızın gösteren fiil isimleridir. İsim-fiiller, fiil kök veya gövdelerine /-mAk/, /-mA/ ve /-(y)Iş/, /-(y)Uş/ eklerinin getirilmesi sonucunda elde

edilir: “yaşamak, dolaşmak, ısınmak, düşünmek, bunalma, gülme, saklanma, anlatış, bakış, yükseliş...”

B. Sıfat-Fiiller

Kısaca sıfat göreviyle kullanılabilen fiil şekilleri olan sıfat-fiiller, fiil kök veya gövdelerine eklenen /-DIK/, /-DUK/, /-mİş/, /-mUş/, /-(y)An/, /-r/, /-Ar/, /-Ir/, /-Ur/, /-mAz/, /-(y)IcI/, /-(y)UcU/, /-(y)AcAK/ ve /-(y)AsI/ ekleri vasıtasıyla oluşturulan geçici sıfatlardır. Sıfat- fiiller, “isimler gibi, çokluk, iyelik ve hâl ekleri ile çekim edatlarını alabilirler; özne, nesne, sıfat, zarf niteleyicisi ve bir cümlede fiilin isim unsuru olarak kullanılabilirler.” (Eckmann,2013:107)

Sıfat-fiil ekleri bünyelerinde zaman kavramını barındıran fiilimsi eklerindedir. /-DIK/, /-DUK/ ve /-mİş/, /-mUş/, geçmiş zaman bildiren sıfat fiiller ekleridir. /-(y)An/, /-r/, /-Ar/, /-Ir/, /-Ur/, /-mAz/ ve /-(y)IcI/, /-(y)UcU/ ekleri geniş zaman bildirmektedir. Geriye kalan /-(y)AcAK/ ve /-(y)AsI/ ekleri ise gelecek zaman bildiren sıfat-fiil ekleridir: “beklediğim gün, pişmiş yemek, kuşa benzer bir şey, şaşırtıcı hâl, gelecek hafta...”

C. Zarf-Fiiller

Fiilimsilerin üçüncü grubunu oluşturan zarf-fiiller, “zarf işleyişine girmiş bulunan, zarf olarak kullanılan fiil şekilleridir.” (Korkmaz, 2009:983) Zarf-fiiller, bir oluş veya kılışın durum veya tarzını bildirme görevini üstlenirler. Bunlar ya tek başlarına zarf hâlinde kullanılırlar ya da esas fiil ile yardımcı fiilin arasına girerek birleşik fiil oluştururlar: “geliver-, bakakal-, tutulmayagör- vb.” (Ergin, 2009:339). /-(y)A/, /-(y)I/, /-(y)ArAk/, /-(y)Ip/, /-(y)Up/, /-(y)InCA/, /-(y)UncA/, /-(y)All/, /-mAdAn/ ve /-ken/ ekleri en yaygın kullanılan zarf-fiil ekleridir: “yorulup, dikilince, biteli, anlayarak, ağlarken...”

Yukarıda kısaca açıkladığımız fiilimsilerden bazılarını aşağıdaki örneklerden de incelemek mümkündür:

“Ellerimiz ayrıldı

Kokularımız

Aynı yatakta uyanmalarımız” (Ataol Behramoğlu, YYŞ, s. 155)

“Çocuklarımıza Türkçe okutmak,
öğretmek, sevdirmek onlara

dünyanın en diri, en taze dillerinden birini...” (Nazım Hikmet Ran,
KM, s. 47)

“Ey şimdi kara haber gibi bana yaklaşan,

Sonra saadet olup yanımdan uzaklaşan” (Necip Fazıl Kısakürek, Ç, s. 214)

“İşin uzayacağını anlayan Palamut, hem etüdüün hem işlerin selameti
namına...” (Rıfat Ilgaz, HS, s. 41)

“Rıhtımda uyuyan gemi

Hatırladın mı engini

Gidip de gelmeyenleri

Beyhude bekleyenleri...” (Ahmet Hamdi Tanpınar, BŞ, s. 43)

“O koridordan yürüyerek köşeyi dönüp bahçeye yöneldik.” (Mustafa Kutlu,
TSBÖH, s. 23)

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİNDE KİP VE ZAMAN

1.1. TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİ

Türkoloji alanında, zaman içerisinde, Türk dilinin tarihî süreçleri göz önüne alınarak birtakım tasnifler yapılagelmiştir. Bunun sonucu olarak Türkçenin lehçeleri, “*Tarihî Türk Lehçeleri*” ve “*Çağdaş Türk Lehçeleri*” olmak üzere iki ana gruba ayrılmıştır. Tarihî Türk lehçeleri, Türk dilinin ilk yazılı eserlerinin verildiği Köktürkçe dönemiyle başlar ve birtakım yazı dilleriyle 20. yüzyıla kadar uzanır. Bu devre Eski Türkçe ve Orta Türkçe olmak üzere alt gruplara ayrılmaktadır.

Eski Türkçe, Köktürkçeye birlikte Uygur Türkçesini de içine alan ve 6-11. yüzyıllar arasını kapsayan yazı dilini ifade etmektedir. Bununla birlikte Eski Türkçenin kapsam alanı, araştırmacılar arasında tartışmalara da yol açmıştır. Ahmet Caferoğlu (2015/II:1), Mecdut Mansuroğlu (1988:133), Talât Tekin (2003:31), Cevat Heyet (2008:65), Fuat Bozkurt (2012:101), Tuncer Gülensoy (2005:110), Ali Akar (2012:135) ve Özcan Tabaklar (Argunşah, Sağol Yüksekaya ve Tabaklar, 2011:15) gibi araştırmacılar Eski Türkçe dönemini, Köktürkçe ve Uygur Türkçesini içine alan bir dönem olarak kabul etmişler ve Karahanlı Türkçesini Orta Türkçe içerisinde değerlendirmişlerdir. Ahmet Bican Ercilasun (2009:342), Akartürk Karahan (2013:211), Aysu Ata, Andras Rona-Tas ve Lars Johanson gibi bazı araştırmacılar ise, Karahanlı Türkçesini de Eski Türkçe içinde değerlendirmektedir (Ata, 2010:29). Bu araştırmacılar, İslamiyetin kabulünü, yeni bir dönemin başlaması için yeterli sebep olarak görmediklerinden, Uygur Türkçesinin devamı niteliğinde olan Karahanlı Türkçesini de Eski Türkçe içine dâhil etmektedirler.

Ahmet Bican Ercilasun, Akartürk Karahan, Aysu Ata, Andras Rona-Tas ve Lars Johanson’un görüşlerine rağmen, Eski Türkçe döneminden sonra, İslamiyetin kabulüyle birlikte yeni bir dönemin kapılarının açıldığı kabul edilmelidir. Karahanlı Türkçesinin gramer bakımından Uygur Türkçesiyle önemli bir farklılığı yoktur, fakat sonrasında yüzyıllarca kullanılacak Arap alfabesinin benimsenmesi, Türk dilinin yine yüzyıllarca kullanılacak birçok Arapça ve Farsça kelimeyi ödünçlemesi, en önemlisi de geniş çaplı bir kültür değişikliği, Karahanlı Türkçesi dönemini Eski Türkçeden ayrı bir grup

içerisinde saymayı gerektirmektedir. Bu farklı grup Carl Brockelmann'ın koyduğu isimle “*Orta Türkçe*”dir.

11-13. yüzyılları içine alan Karahanlı Türkçesi döneminden sonra, Moğol istilalarının da etkisiyle, farklı coğrafyalarda farklı yazı dilleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Farklı lehçelerin konuşurlarının, Moğol istilalarının etkisiyle, aynı coğrafyalara göç edişleri, buralarda yeni yazı dillerinin ortaya çıkması için uygun ortamı oluşturmuştur. Talât Tekin ve Mehmet Ölmez, hazırladıkları “*Türk Dilleri-Giriş*” adlı kitapta, “*Orta Türkçe-Volga Bulgarçası*” başlığı altında, Karahanlı Türkçesiyle birlikte şu lehçeleri anmaktadırlar (Tekin ve Ölmez, 2003):

Karahanlı Türkçesi (11-13. yüzyıllar)

Harezm Türkçesi (14. yüzyıl)

Çağatay Türkçesi (15-17. yüzyıllar)

Kıpçak (Kuman) Lehçesi (13-17. yüzyıllar)

Memlük Kıpçakçası (14-16. yüzyıllar)

Ermeni Kıpçakçası (16-17. yüzyıllar)

Eski Anadolu Türkçesi (13-15. yüzyıllar)

Volga Bulgarçası (13-14. yüzyıllar)

1.2. TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİNDE KİP VE ZAMAN

1.2.1. Köktürkçe

Türkçenin bir yazı dili olarak ilk kez kullanıldığı Eski Türkçe döneminin ilk evresi olan Köktürkçe, tarih sahnesinde iki büyük devlet kurarak var olan Köktürklerin dilidir ve birçok açıdan ilkleri bünyesinde barındıran bir evredir. Bu dönemde “*Türk*” adı, bizzat Türklere ait kaynaklarda ilk kez zikredilmiş, resmî bir devlet adı olarak ilk kez kullanılmıştır. Bu bilgilerimizin kaynağı, Türk dilinin ilk “*büyük çaplı*” metinleri olan Köktürk bengu taşlarıdır. Bu müstesna eserler, Türk dili ve tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir ve ilk millî alfabemiz olan ve küçük istisnaları saymazsak sağdan sola doğru yazılan Köktürk alfabesiyle taşa nakşedilmiş olmaları hasebiyle de önem arz etmektedir. Bu eski Türk alfabesi, bünyesinde barındırdığı harfler eski İskandinav runik

yazısına benzediğinden, Batılı Türkologlar tarafından “*Türk runik yazısı*” olarak adlandırılmıştır. Eski İskandinav dilindeki “*run~siv*” sözcüğünden örnek alınarak türetilen bu “*runik yazı*” terimi, genellikle İskandinav halklarına ait Eski German yazısını ifade etmek için kullanılmaktadır (Samdan, Monguş ve Simçit, 2003:27).

☼ Köktürkçe döneminde kullanılan kip ve zaman eklerinin çoğu, günümüzde kullanılan kip ve zaman eklerine kaynaklık etmiştir. Bu eklerin tüm şahıslarla çekimi olmalıdır; fakat mevcut olan kaynak eserlerin azlığı dolayısıyla kişi çekimlerinin hepsi örneklendirilememektedir.

Köktürkçede kullanılan ve bazıları kişi zamirleriyle bazıları ise iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekime giren kip ve zaman eklerini şu şekilde açıklayabiliriz:

1.2.1.1. Görülen Geçmiş Zaman Kipi

Kesin geçmiş zaman, bilinen geçmiş zaman olarak da adlandırılan görülen geçmiş zaman kipi, geçmişte gerçekleşen oluş, kılış veya durumun anlatıcı tarafından görüldüğünü, bilindiğini bildirir. İyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenen bu zaman, Köktürkçede 1. ve 2. kişilerde /-DI/, /-DU/, 3. kişide /-DI/ ekiyle oluşturulur. “*l, n, r ile biten fiil tabanlarından sonra ekin -t’li, diğer durumlarda -d’li biçimi kullanılır.*” (Ercilasun, 2009:183) Bunun istisnaları, Orhun yazıtları için, “*bar-*” fiili, Yenisey yazıtları içinse “*adril-*” ve “*adrin-*” fiilleridir (T. Tekin, 2000:183).

Köktürkçede, görülen geçmiş zamanın ikinci şahıslarında göze çarpan bir ses hadisesi de dikkate değerdir. Çoğu örnekte /+η/ (+ng) ve /+η+Iz/ (+ng+Iz) şeklinde kullanılan 2. teklik ve çokluk şahıs eklerinin, bazı örneklerde nazal n’nin ayrılmış hâlindeki /n/ düşürülerek, /+g/ ve /+g+Iz/ şeklinde kullanıldığına da rastlanmaktadır.

Köktürkçede, görülen geçmiş zaman eki, şu örneklerde kendisini göstermektedir:

sakıntım (düşündüm) (T. Tekin, 2014:38 / KT, K10)

içikdiñ (bağımlı oldun) (T. Tekin, 1994:3 / T, 3)

bardıg (gittin) (T. Tekin, 2014:30 / KT, D24)

birmedi (vermedi) (T. Tekin, 2014:38 / KT, K9)

sünüşdümüz (savaştık) (T. Tekin, 2014:60 / BK, D29)

bardıñız (gittiniz) (Orkun, 2011:314 / İhe-Ashete, B3)

1.2.1.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi

Anlatılan geçmiş zaman, belirsiz geçmiş zaman olarak da adlandırılan öğrenilen geçmiş zaman kipi, geçmişte gerçekleşmiş oluş, kılış veya durumun anlatıcı tarafından bilinmediğini, görülmediğini, idrak edilmediğini veya sonradan başka bir vasıta yoluyla öğrenildiğini bildirmektedir. Köktürkçede yalnızca düz ünlülü olarak, /-mIş/ biçim birimiyle kurulan öğrenilen geçmiş zaman ekinin olumsuzu, /-mA-mIş/ şeklinde değil, /-mA-dUk/ şeklinde çekimlenmektedir (Ata, 2010:127). /-mA-dUk/ yapısı, Orhun Yazıtları'nın yanı sıra, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki bir atasözünde de karşımıza çıkmaktadır:

“*Oğlı kañın teg kılınmaduk erinç.*” (T. Tekin, 2014:24 / KT, D5)

(*Oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz.*)

“*Kadaş temiş kaymaduk, kadhın temiş kaymış.*” (Atalay-I, 2013:403)

(*Kardeş demiş tunmamış, dönüp bakmamış; kayın demiş dönüp bakmış - iltifat etmiş-.*)

Öğrenilen geçmiş zaman kipinin dönem eserlerinde yalnızca 3. şahıslarla çekimlenmiş örnekleri mevcuttur. Bununla birlikte Talât Tekin, “*Şu örnekte özne, büyük bir olasılıkla, tekil 1. kişidir.*” diyerek aşağıdaki cümleyi nakletmektedir (T. Tekin, 2000:190):

“*Beş yegirmi er ölür-miş m[en]* (*On beş düşman askeri öldürmüşüm ben.*)” (Uyuk-Oorzak, I:2)

Öğrenilen geçmiş zamanın kullanımına vereceğimiz diğer örnekler ise şunlardır:

kılınmış (yaratılmış) (T. Tekin, 2014:24 / KT, D1)

terilmiş (toplanmış) (T. Tekin, 1994:13 / T, 28)

bolmuş (olmuş) (T. Tekin, 2014:20 / KT, G1)

yoglamış, sıgtamış (yas tutmuşlar, ağlamışlar) (T. Tekin, 2014:24 / KT, D4)

1.2.1.3. Geniş - Şimdiki Zaman Kipi

Köktürkçede geniş zaman ve şimdiki zaman, henüz müstakil iki zaman hüviyeti kazanmış durumda değildir. Bu kip bağlama göre geniş zaman veya şimdiki zaman

olarak değerlendirilebilir. Zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenen bu kip için Köktürkçede /-Ur/ biçim birimi kullanılır. Nadiren /-Ar/, /-Ir/ ve /-r/ ekleri; fiil tabanının ünlü ile bitmesi durumunda ise /-yUr/ eki kullanılabilir (Gabain, 2000:80). Ahmet Bican Ercilasun, “yori-” fiilinin de, doğrudan doğruya şimdiki zamanı anlatan bir yardımcı fiil olarak, az da olsa Köktürkçede kullanıldığını belirtmiştir (Ercilasun vd., 2013:237):

“Anta kalmışı yir sayu kop toru ölü yoryur ertig.” (Ercilasun vd., 2013:237 / KT, G9)

(Orada kalanlar, her yere doğru ölüp biterek yürüyordunuz.)

konar köçer ben (konar göçerim) (T. Tekin, 2000:187 / Taryat, B4)

sebinür (sevinir) (T. Tekin, 2013a:20 / IB, 15)

korkur biz (korkuyoruz) (T. Tekin, 1994:17 / T, 39)

bilir siz (bilirsiniz) (T. Tekin, 2014:32 / KT, D34)

1.2.1.4. Emir Kipi

Emir kipi, dile döküş sırasında veya sonraki süreçte kati olarak gerçekleşmesi istenen bir oluş, kılış veya durumu ifade etmektedir. Köktürkçede var olan emir kipi, teklik 1. şahısta /+(A)yIn/, teklik ve çokluk 3. şahısta /+zU(n)³⁴, çokluk 1. şahısta /+(A)IIm/, çokluk 2. şahısta /+(I/U)η/ şahıs ekleriyle kurulur (Ercilasun, 2009:184). Bu şahıs ekleri, belki de, emir ekleri Türkçenin eski bir devrinde düştüğünden, aynı zamanda emir kipinin biçim birimi olarak da kabul görmektedir. Teklik 2. şahsı ifade eden ek ise derin yapıda /Ø/ biçim birimiyle gösterilir ve fiil tabanı, kendi başına emir kipinin teklik 2. şahsını ifade eder. Ayrıca emir kipinin teklik 2. şahıs çekiminde bazen /+gIl/ emir kuvvetlendirme edatı kullanılarak buyuru pekiştirilir. Birinci şahıslar için verdiğimiz /+(A)yIn/ ve /+(A)IIm/ ekleriyle kurulmuş kipe, “bir eylemi işlemek isteği” söz konusu olduğu için, “gönüllülük kipi” diyen araştırmacılar da vardır (T. Tekin, 2000:182).

³⁴ Talât Tekin, bu ekin bir örnekte /-çun/ şeklinde tespit edildiğini söylemektedir (T. Tekin, 2000:182): “Türük bodun yok bolmazun bodun bolçun tiyin... (Türk halkı yok olmasın, (yeniden) halk olsun diye...)”

yoglatayın (cenaze töreni yaptırayım) (T. Tekin, 1994:15 / T, 31)

yalbar (yalvar) (T. Tekin, 2013a:21 / IB, 19)

eşidgil (işit) (T. Tekin, 2014:20 / KT, G1)

yorımazun (gelişmesin) (T. Tekin, 1994:7 / T, 11)

kabişalım (buluşalım) (T. Tekin, 1994:9 / T, 20)

biliñ (öğrenin) (T. Tekin, 2014:22 / KT, G12)

1.2.2. Uygur Türkçesi

Köktürkçeden sonra, Eski Türkçe döneminin ikinci yazı dili olan Uygur Türkçesi, Köktürk alfabesi yanında, Sami asıllı Soğd yazısından oluşturulmuş Uygur alfabesi temelinde gelişen ve telif eserler vermekten ziyade, bir tercüme eserler edebiyatı oluşturan Uygurların ve tebaalarının yazı dilidir. Köktürkler döneminde birçok boydan oluşan ve Tölis birliği olarak anılan boylar birliğinin en büyük boyu olan Uygurlar (Ş. Tekin, 1976a:8), tabi oldukları Budizm ve Maniheizm'in öğretilerini anlatan eserlerle Mani ve Buda'nın hayatına dair eserleri Türkçeye çevirerek, Uygur yazı dilinin işleyişine katkıda bulunmuşlardır. Denilebilir ki, "*Eski Uygurca, Orta Asya'da Xinjiang'da bulunan VIII-XI. yüzyıllardan kalma yazıtların, yazmaların ve blok basmaların dilidir.*" (Özbay, 2014:36)

☼ Uygur Türkçesinde kullanılan kip ve zaman ekleri, önemli farklılıklar olmakla birlikte Köktürkçedeki kip ve zaman ekleriyle ortaklık arz etmektedir. Bu ortaklığa aykırı gözükten yeni kip yapıları, kip ve zaman ekleri de dikkat çekmektedir. Köktürkçede olduğu gibi, Uygur Türkçesinde de kip ve zaman eklerinden bazıları şahıs zamirleriyle bazılarıysa iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekime girmektedir. Bu kip ve zaman eklerini şu şekilde açıklayabiliriz:

1.2.2.1. Görülen Geçmiş Zaman Kipi

Uygur Türkçesinde görülen geçmiş zamanı ifade etmek için kullanılan ek, Köktürkçede olduğu gibi, /-DI/ biçim birimidir. Bu ek, Uygur Türkçesinde dudak uyumuna ve ünsüz uyumuna tabi bir ek değildir. Görülen geçmiş zaman ekinde ilginç bir durum da söz konusudur: Sonu "d" ile biten fiillerde, "-dtı/ -dti" yerine "-tdı/-tdi" yapısı ortaya çıkabilmektedir (Eraslan 2012:338).

Uygur Türkçesinde görülen geçmiş zaman kipinin kullanımına şu çekimleri örnek olarak gösterebiliriz³⁵:

tartdım (çıkardım) (Eraslan, 2012:338)

keltiñ (geldin)

tutdı (sundu) (Ş. Tekin, 1993:16 / KİP, 168)

birtimiz (verdik) (Eraslan, 2012:339)

yarutduñuz (parlattınız) (Eraslan, 2012:339)

utdılar (yendiler) (Eraslan, 2012: 339)

Uygur Türkçesinde, yukarıda örneklendirdiğimiz /-DI/ görülen geçmiş zaman ekinin yanında, seyrek olarak kullanılan /-yUk/ ekli görülen geçmiş zaman kipi de mevcuttur. Kemal Eraslan'a göre bu ek duyulan geçmiş zamana yaklaşmaktadır (Eraslan, 2012:342). Ercilasun ise, /-yUk/ ekini, günümüzde Hakasça ve Tuvacada görülen /-CIK/ ekinin kökeni saymaktadır. (Ercilasun, 2013:116). Köktürkçe döneminde tespit edilemeyen /-yUk/ eki Bang'a göre, /y/ bağlayıcı ünsüzü ile /-Uk/ fiilden isim yapma ekinden meydana gelmiştir. "Ünlüyle biten fiil kök ve gövdelerinden sonra araya getirilen -y- ünsüzü, umumileşerek ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerine getirilince -uk/-ük ekinin bünyesine dâhil kabul edilmiş olmalıdır: sı-yuk (< sı-y-uk), alk-yuk (alk-y-uk) gibi." (Eraslan, 1980:43) Bu geçmiş zaman şekli, /-DI/ ekli geçmiş zaman şeklinin aksine, şahıs ekleriyle çekime girmektedir. Gabain, bu ekin görülen geçmiş zaman bildirdiğini gösteren şu örnekleri zikretmiştir (Gabain, 2000:81):

tüşeyük men (düş gördüm)

sakınyuk sen (düşündün)

kelyük ol (geldi)

karıyuk biz (ihtiyarladık)

ugrayuk siz (kastettiniz)

³⁵ Uygur Türkçesindeki (gelecek zaman eki hariç) kip ve zaman eklerine sunduğumuz örneklerin çoğu için Kemal Eraslan'ın "Eski Uygur Türkçesi Grameri (2012)" adlı eserinden faydalandık.

1.2.2.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi

Uygur Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman, Köktürkçede olduğu gibi, /-mIş/ biçim birimiyle oluşturulur. Şahıs zamirleriyle çekime giren öğrenilen geçmiş zaman kipinde, /-mIş/ ekinin ünlüsü dudak uyumunun dışındadır. Ek, “n” ağzında, yani Mani metinlerinde yer yer /-mAş/ şeklindedir; yuvarlak ünlülerden sonra ise nadiren /-mUş/ olabilmektedir (Gabain, 2000:81).

Uygur Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman eki, şu örneklerde karşımıza çıkmaktadır:

üsmiş men (kesmişim) (Eraslan, 2012:341)

bolmuş sen (olmuşsun)

sünüşmüş (savaşmış) (Özbay, 2014:85 / HU, 203)

ilinmiş yapşınmış biz (bağlanmışız) (Eraslan, 2012:341)

titmiş siz (denilmişsiniz) (Eraslan, 2012:342)

barmışlar (gitmişler) (Eraslan, 2012:342)

1.2.2.3. Geniş - Şimdiki Zaman Kipi

Uygur Türkçesinde geniş zaman kipini ifade etmek için kullanılan ekler /-(A)r/, /-(I/U)r/ ve /-(y)Ur/ ekleridir. Kemal Eraslan’a göre bütün bu geniş zaman ekleri /r/ ekine dayanıyor olmalıdır. Bu ek çoğunlukla tek heceli fiillere, kimi zaman da birden fazla heceli fiillere eklenir; ünlüyle biten fiillere doğrudan, ünsüzle biten fiillere ise bağlayıcı ünlü ile ilave edilir (Eraslan, 2012:334). Geniş zaman kipi bu dönemde, şahıs zamirleriyle çekime girmektedir. Köktürkçede olduğu gibi, geniş zaman ve şimdiki zamanda ek ayrımı henüz ortaya çıkmadığından kip, bağlama göre belirlilik kazanmaktadır.

Uygur Türkçesinde kullanılan geniş zaman eklerinden /-Ar/ eki, bu dönemden sonra yaygınlık kazanmıştır. Ek daha çok, ünsüzle biten tek heceli fiillerin üzerine getirilir (Eraslan, 2012:335). Bir başka geniş zaman eki olan /-Ur/ eki ise dudak uyumuna bağlı değildir. Eski Türkçe döneminden sonra bu ekin kullanım sahası daralmıştır (Eraslan, 2012:336).

Uygur Türkçesinde geniş zaman ekinin kullanımına aşağıdaki çekimli fiilleri örnek olarak gösterebiliriz:

sıkılır men (sıkılıyorum) (Eraslan, 2012:336)

öğretinür sen (öğreniyorsun) (Eraslan, 2012:336)

tugar (doğar) (Eraslan, 2012:335)

teger biz (erişiriz) (Eraslan, 2012:336)

sever mü siz (sever misiniz) (Tulum ve Azılı, 2015:64 / EÖT, 15)

turgururlar (beslerler) (Eraslan, 2012:337)

1.2.2.4. Emir Kipi

Uygur Türkçesinde emir kipi, küçük farklılıklarla birlikte, Köktürkçedeki emir kipiyle ortaklık arz etmektedir. Uygur Türkçesinde emir kipi teklik 1. şahısta /+(A)yIn/, teklik ve çokluk 3. şahısta /+zUn/, /+zUnlAr/, çokluk 1. şahısta /+(A)lIm/, çokluk 2. şahısta /+(I/U)η/, /+(I/U)ηlar/ şahıs ekleriyle kurulmaktadır. Bu ekler, ifade ettiğimiz üzere emir kipinin biçim birimi olarak da kabul görmektedir. Teklik 2. şahıs için ise, Köktürkçede ve Türk dilinin genelinde olduğu üzere, /-Ø/ biçim birimi kullanılır. Teklik 2. şahısta hem emir eki hem de şahıs eki işaretsizdir. Fiil tabanı kendi başına emir kipinin teklik 2. şahsını karşılar. Bu 2. şahıs çekiminde çoğu kez, buyuruyu pekiştirmek için /+gIl/ emir kuvvetlendirme edatına başvurulur.

Uygur Türkçesinde emir kipinin teklik ve çokluk 1. şahıslarında birtakım dil hususiyetleri de ortaya çıkmaktadır. Teklik 1. şahıs eki olan /+(A)yIn/ eki, Mani metinlerinde nadiren /+(A)yAn/ ve /+Ayn/ şeklinde de tespit edilebilmektedir: “bolayan”, “olurayn” vb. (Gabain, 2000:79). Aynı şekilde çokluk 1. şahıs eki olan /+(A)lIm/ eki de Mani metinlerinde /+(A)lAm/ şekliyle karşımıza çıkabilmektedir (Gabain, 2000:79).

nomlayım (anlatayım) (Ş. Tekin, 1993:17 / KİP, 180)

tiğil! (söyle!) (Eraslan, 2012:346)

közedzün (baksın, gözetin) (Tulum ve Azılı, 2015:144 / EÖT, 192)

ayalım (söyleyelim) (Eraslan, 2012:347)

atañlar! (anınız!) (Ş. Tekin, 1993:11 / KİP, 52)

birzünler (versinler) (Eraslan, 2012:347)

1.2.2.5. Şart Kipi

Uygur Türkçesinde şart kipini oluşturan biçim birimi /-sAr/ ekidir³⁶. Henüz şart kipinin oluşmadığı Köktürkçe döneminde bu ek, zarf-fiil eki olarak kullanılmakta (Ercilasun, 2009:278), “varsayımlı ya da gerçeğe aykırı şart içeren yan cümle”ler oluşturmaktaydı (T. Tekin, 2000:193). Uygur Türkçesinde şahıs zamirleriyle birlikte kullanılmaya başlanan /-sAr/ eki, müstakil bir şart kipini de meydana getirmiş oluyordu.

Uygur Türkçesinde şart kipi, yukarıda da belirttiğimiz üzere, şahıs zamirleriyle çekime girmektedir. Bu durum, şart kipinin çekiminde Uygur Türkçesi ve Türkiye Türkçesini ayırmaktadır. Zira bilindiği üzere, Türkiye Türkçesinde şart kipi iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmektedir.

titser men (terketsem) (Eraslan, 2012:349)

sımdasar sen (tembellik edersen) (Ercilasun, 2009:278)

tirgürser (diriltirse) (Özbay, 2014:79 / HU, 26)

tapınsar biz (hizmet etsek) (S. Şen, 2014:67)

tegser siz (ulaşırsanız) (Tulum ve Azılı, 2015:107 / EÖT, 107)

sokuşsarlar (rastlasalar) (Eraslan, 2012:349)

1.2.2.6. Gereklilik Kipi

Uygur Türkçesinde Köktürkçe döneminde varlığını tespit edemediğimiz gereklilik yapılarına rastlanır. Gereklilik kipini ifade etmek için herhangi bir şekil ve zaman ekine ihtiyaç duymayan Uygur Türkçesi, gereklilik anlamını vermek için “*kergek*” kelimesinin anlam dünyasından faydalanmaktadır. Bu “*kergek*” kelimesi, /-GU/, /-mİş/, /-mAk/ gibi eklerle ve seyrek olarak “*erür*” (Ercilasun vd., 2013:551) ile birlikte kullanılır ve böylece gereklilik yapıları ortaya çıkmış olur. Ayrıca /-GU ol/, /-GUIUK [ol]/ ve /-GU erür/ (Ercilasun vd., 2013:551) yapıları da, müstakil olarak gereklilik kipi oluşturabilmektedir.

bolgu kergek (olmak gerek) (Eraslan, 2012:350)

ukmış kergek (kavramak gerek) (Ercilasun, 2009:279)

³⁶ Araştırmamız sırasında, “*Edgü Ögli Tigin-Anyıg Ögli Tigin*” hikâyesinde, şart kipinin, günümüzde olduğu gibi, /-sA/ biçim birimiyle karşılandığını gösteren bir örneğe de rastladık: “*Kaçan Burkan kutın bulsa m[e]n... (Ne zaman Buda saadetini bulursam...)*” (Tulum ve Azılı, 2015:147).

tayanmak kergek (dayanmak gerek) (Eraslan, 2012:351)

sakıngu ol (düşünmek gerek) (Eraslan, 2012:351)

sakıguluk (korunmalı) (Gabain, 2000:83)

yüküngülük ol (hürmet etmek gerekir) (Eraslan, 2012:351)

kirgü erür (girmek gerek) (Arat, 2007:142)

1.2.3. Karahanlı Türkçesi

Bir yazı dili olarak 6-7 yüzyıllardan itibaren büyük bir hızla gelişme gösteren Türk dilinin, Göktürkçe ve Uygur Türkçesinin ardından, üçüncü yazı dili Karahanlı Türkçesidir. Yabancı Türkologların, Orta Asya Türk edebiyatının ortak edebî dili olması hasebiyle, “*Müşterek Orta Asya Türkçesi*” olarak adlandırdığı (Argunşah vd., 2011:16) Karahanlı Türkçesi, Göktürkçenin ve Uygur Türkçesinin tabii bir devamı niteliğindedir. 11-13. yüzyıllarda kendisine hâkimiyet alanı bulan Karahanlı Türkçesi, adını, 9. yüzyılda büyük bir devlet kuran, devamında Satuk Buğra Han’ın İslamiyet’i kabul etmesiyle ilk Türk-İslam devleti olan Karahanlılardan almaktadır. Karahanlıların meşhur hükümdarlarından bazılarının “*Kara Han, Kara Hakan, Arslan Kara Hakan, Tamgaç Buğra Kara Hakan*” gibi unvanlar kullanmalarından hareket eden V. V. Grigorev, 1874’te yayımladığı bir makalede bu devlete “*Karahanlılar*” ismini layık görmüştür (Genç, 2002:445). Devlet isminde yer alan bu “*kara*” kelimesi ise, anlam dünyasıyla dikkat çekmektedir. O. Pritsak’a göre “*kara*” sözcüğü, eski Türklerde kuzey yönü için kullanılan bir sözcük olduğundan, bu sözcük Türklerin hukuki rumuzunda büyüklük ve yücelik ifade eden bir deyim hâline gelmiştir ve “*Kara Han*”, “*Büyük Baş*” anlamında kullanılmıştır (Genç, 2002:445). A. Dilaçar da, “*kara*” sözcüğünün kuzey yönü için kullanıldığından hareketle, Türklerde kuzeyde oturan kağanların “*Büyük Han*” sayıldığını ifade etmiş, Türk töresinde “*kara*” sanının “*büyüklük, yükseklik, başatlık*” sembolü olduğunu belirtmiştir (Dilaçar, 1995:15).

Karahanlıların hangi Türk boyundan çıktığı, Türkologlar arasından tartışmalara yol açmıştır. Bununla birlikte en fazla kabul gören tezler Karluk ve Yağma tezleridir. Reşat Genç, “*Karahanlı Devleti’ni Yağmalar kurmuştur.*” diyerek, görüşünü açıkça ifade etmiştir (Genç, 2002:445). V. V. Barthold ve Zeki Velidi Togan da “*Yağma*” tezini kabul edenlerdendir (Ercilasun, 2009:287). Karluk tezinin en büyük savunucusu ise O. Pritsak’tır. “*Ona göre öteden beri Uygurlarla hâkimiyet mücadelesi içinde olan*

Karluğlar, 840 yılında Orhun Uygurlarının yıkılması üzerine kendilerini kağanlığın meşru halefi saymışlar ve kağanlıklarını ilan etmişlerdir.” (Ercilasun, 2009:287)
Akartürk Karahan da Karahanlıları, “*Çiğiller başta olmak üzere, Karluk, Yağma, Tuhsı gibi boyların etkili olduğu bir devlet*” olarak kabul etmektedir (Karahana, 2013:31).

☼ Karahanlı Türkçesinde kullanılan kip ve zaman eklerinin çoğu, Uygur Türkçesinde kullanılan kip ve zaman ekleriyle ortaklık arz etmektedir. Uygur Türkçesinin tipik gelecek zaman eki olan /-GAy/ ekinin Karahanlı Türkçesinde de yoğun olarak kullanılması, bu ortaklığın en bariz örneğidir.

Karahanlı Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman, geniş zaman, gelecek zaman ve şart kipinin kurulmasında şahıs zamirleri kullanılmaktadır. Görülen geçmiş zaman kipi iyelik kökenli şahıs ekleriyle, emir kipi ise kendine has şahıs ekleriyle kurulmaktadır.

1.2.3.1. Görülen Geçmiş Zaman Kipi

Karahanlı Türkçesinde görülen geçmiş zamanı ifade etmek için kullanılan biçim birimi, Köktürkçede ve Uygur Türkçesinde olduğu gibi /-DI/ ekidir. Bu ekin 1. ve 2. şahıslarda yuvarlak ünlülü şekillerine rastlanmasına rağmen, ek, 3. şahıslarda daima düz ünlülü bir kullanıma sahiptir.

/-DI/ ekinin çokluk 1. şahıs çekiminde dikkat çeken bir değişme, ilk kez Karahanlı Türkçesinde görülmüştür. Bu değişme, bundan önce yalnızca /-DI+mIz/ şeklinde olan çokluk 1. şahıs çekiminin /-DUK/ şekliyle de kullanılmasıyla kendisini göstermiştir. Karahanlı Türkçesindeki Kur’an tercümelerinde bu şekle az da olsa rastlanmaktadır (Akar, 2015:194): “*bit(t)ük (iman ettik)* (Kök, 2004:39 / Âl-i İmrân, 52 – 43r9)”.

Karahanlı Türkçesinde görülen geçmiş zaman kipinin kullanımına şu çekimler örnek olarak gösterilebilir:

bitidim (yazdım) (Arat, 2006:78 / AH, 475)

ötediñ (ödedin) (Arat, 2008:336 / KB, 1559)

ıdtı (gönderdi) (Ünlü, 2004:233 / Cum’a, 2 – 408r8)

biçtımız (biçtik) (Atalay-I, 2013:434 / DLT-I)

ıdıldınız (gönderildiniz) (Ata, 2004:116 / Fussilet, 14 – 80a2)

satgaştılar (karşılaştılar) (Üşenmez, 2010:246 / Âl-i İmrân, 13 – 93b5)

1.2.3.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi

Karahanlı Türkçesinde, Köktürkçede ve Uygur Türkçesinde olduğu gibi, öğrenilen geçmiş zamanı bildirmek için */-mIş/* biçim biriminden faydalanılır. Öğrenilen geçmiş zaman eki, Karahanlı Türkçesinde daima düz ünlülü olduğu için, */-mIş/* eki yuvarlak ünlülü fiillere eklense dahi ünlüsünde bir yuvarlaklaşma olmaz.

Öğrenilen geçmiş zaman çekiminde kullanılan ve şahıs ifade eden unsurlarda birtakım farklılıklar göze çarpmaktadır. Bazı örneklerde şahsı, bizzat şahıs zamirleri ifade ederken, bazı örneklerde şahıs ekinin eklediği görülmektedir. Bu durum aynı eserlerde dahi söz konusu olabilmektedir.

Karahanlı Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman, şu örneklerde karşımıza çıkmaktadır:

unutmuş men (unutmuşum) (Arat, 2008:340 / KB, 1577)

körmüşim (görmüşüm) (Arat, 2008:480 / KB, 2516)

kizlemiş sen (gizlemişsin) (Arat, 2008:1040 / KB, 6308)

bilmişin (bilmişsin) (Arat, 2008:964 / KB, 5815)

bezemiş (süslemiş) (Ünlü, 2004:92 / Neml, 24 – 275r5)

kelmiş miz (gelmişiz)

kılmışınız (yapmışsınız)

bilinmişler (Üşenmez, 2010:208 / Bakara, 197 – 51b2)

1.2.3.3. Geniş-Şimdiki Zaman Kipi

Karahanlı Türkçesinde kullanılan geniş zaman kipi, */-r/*, */-Ar/*, */-Ur/*, */-Ir/* biçim birimleriyle kurulur. Bu ekler, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, Karahanlı Türkçesinde de belli durumlara göre fiillere eklenir. Geniş zaman eklerinin Karahanlı Türkçesindeki kullanılış durumlarını, Ahmet Bican Ercilasun, “*Türk Dili Tarihi*” adlı eserinde açıklamıştır (Ercilasun, 2009:348). Buna göre, geniş zaman eki, ünlüyle biten fiillerden sonra genellikle */-r/* şeklindedir. “ç, g, ħ, k, m, ŋ, p, s, ş, t, w, y, z” ünsüzleriyle biten tek heceli fiillerde geniş zaman eki çoğunlukla */-Ar/*dır. Diş arası “d” ünsüzüyle biten

tek heceli fiillerde /-Ar/, /-Ir/, /Ur/ ekleri karışık olarak görülebilir. Ünsüzle biten çok heceli fiillerde ise çoğunlukla /-Ur/ eki kullanılmaktadır.

Karahanlı Türkçesinde geniş zaman kipi ile şimdiki zaman kipi, müstakil eklerle birbirinden ayrılmış değildir. Geniş zaman ekinin zaman sınırındaki esneklik ve kayganlığın da etkisiyle, geniş zaman eki bazen şimdiki zamanı da ifade edebilmektedir. Bununla birlikte /-(I)p + yorır/ birleşiminden oluşan kimi örnekler, müstakil olarak şimdiki zaman bildirebilir (Ercilasun vd., 2013:238): *ayıglap yorırlar (kötülüyorlar)* (Arat, 2008:198 / KB, 685). Ayrıca “yori-” fiilinin /-Ar/, /-Ur/ geniş zaman ekini almış fiillerle birlikte kullanımından da şimdiki zaman kipi ortaya çıkabilmektedir (Ercilasun vd., 2013:238): *avnur yorır (avunuyor)* (Arat, 2008:1052 / KB, 6382).

Karahanlı Türkçesinde geniş zaman kipinin kullanımı, şu şekilde örneklendirilebilir:

kaçar men (kaçarım) (Arat, 2008:206 / KB, 722)

tañlar sen (şaşarsın) (Ata, 2004:92 / Sâffât, 12 – 19a3)

küçeyür (zulmediyor) (Atalay-III, 2013:258 / DLT-III)

içrür miz (içiririz) (Ünlü, 2004:58 / Mü'minûn, 21 – 249r1)

belgürtür siz (açıklarsınız) (Üşenmez, 2010:310 / En'âm, 91 – 244a4)

birürler (verirler) (Arat, 2006:74 / AH, 432)

1.2.3.4. Emir Kipi

Karahanlı Türkçesinde emir kipinin kullanımı, küçük farklılıklar dışında, Köktürkçe ve Uygur Türkçesiyle ortaklık arz etmektedir. Bu farklılıklar özellikle teklik 1. şahsın kullanımında ortaya çıkmaktadır. Birtakım ses değişiklikleriyle, emir kipinin teklik 1. şahsında /+AyIn/ ekinin yanında, /+yIn/, /+AyI/, /+yI/, /+(A)y/ ekleri de kullanılır olmuştur: “*ivmeyin (acele etmeyeyim)* (Arat, 2008:940 / KB, 5648)”; “*kolayı (isteyeyim)* (Arat, 2008:1078 / KB, 6568)”; “*körey (göreyim)* (Arat, 2008:78 / KBM, 47)”; “*yırayı (uzaklaşayım)* (Arat, 2008:1082 / KB, 6599)”.

Teklik 2. şahısta /Ø/ biçim birimli kullanım, Karahanlı Türkçesinde de devam etmektedir. Bu şahısta emir kuvvetlendirme edatı /+gII/ın yanı sıra, /+gIn/ edatı ile ünleme edatları olan “A” ve “I” da kullanılabilir (Ercilasun, 2009:350):

“sözlemegin (söyleme) (Ercilasun, 2009:350)”; “körgile (gör) (Arat, 2008:1038 / KB, 6298)”.

Teklik 3. şahısta ise Köktürkçede ve Uygur Türkçesinde kullanılan “z”li kullanımlar, yerini “s”li kullanımlara bırakmıştır: /+sU/, /+sUn/. Ayrıca tasarlama kiplerinde sıklıkla kullanılan /+I/ pekiştirme unsuru da, emir kipinin teklik 3. şahsına eklenebilmektedir (Ercilasun vd., 2013:592-593): “öklitsüni (çoğaltsın) (Arat, 2008:932 / KB, 5590)”. “Bunun dışında -sUn ekinden sonra gelen -A ünlem edatının kullanımı da dikkat çekicidir.” (Çetin, 2014:456): “çıkarmasuna (çıkarmasın) (Ata, 2004:71 / Tâhâ, 117 – 89a1)”.

Emir kipinin çokluk 1. şahsında /+(A)IIm/ ekinin kullanımı Karahanlı Türkçesinde de devam etmektedir. Necmettin Hacıeminoğlu, bunun yanında, çokluk 1. şahıs için /+Allıη/ ekini de vermektedir: “kireliη (girelim)” (Hacıeminoğlu, 2013:192).

Emir kipinin çokluk 2. şahsında, Köktürkçe ve Uygur Türkçesinde de görülen /+(I/U)η/ ekinin yanında, /+(I/U)ηlAr/ eki de karşımıza çıkmaktadır. “Karşıdaki bir kişi ise veya yaşlı-saygın birisi ise +(I/U)η eki, birden fazla kişi ise +(I/U)ηlAr eki kullanılmaktadır.” (Karahana, 2013:182) Bu iki ekin yanında nadiren /+(I)ηIz[lAr]/ eki de, emir kipinin çokluk 2. şahsı için kullanılmıştır: “kaytıηız (dönünüz) (Üşenmez, 2010:230 / Bakara, 196 – 54b4)”; “köriηizler (görün) (Ata, 2004:131 / Câsiye, 34 – 108a1)”.

Emir kipinin çokluk 3. şahsı ise /+sUnlAr/ ekiyle yapılmaktadır. Nadiren /+sUlAr/ ekinin kullanıldığına da rastlanır: “öğretsüler (öğretsınler) (Arat, 2008:926 / KB, 5554)”.

Karahanlı Türkçesinde emir kipinin “genel” kullanımı aşağıdaki gibidir:

ukturayın (anlatayım) (Kök, 2004:218 / Kehf, 78 – 220v4)

eşit (dinle) (Arat, 2006:52 / AH, 147)

kopgıl (ayağa kalk) (Ünlü, 2004:253 / Müddessir, 2 – 427v5)

sakınsun (korksun) (Üşenmez, 2010:244 / Bakara, 282 – 89a5)

keçürsü (yerine getirsin) (Kök, 2004:130 / Enfâl, 42 – 135r6)

yortalım (yürüyelim) (Atalay-III, 2013:434 / DLT-III)

barıŋ (gidin) (Atalay-II, 2013:45 / DLT-II)

emüzsünler (emzirsinler) (Kök, 2004:26 / Bakara, 233 – 28v8)

1.2.3.5. Şart Kipi

Karahanlı Türkçesinde şart kipini oluşturmak için, Türk yazı dillerinde ilk kez olmak üzere, /-sA/ eki kullanılmıştır. Eski Türkçede şart kipini oluşturmak için kullanılan biçim birimi olan /-sAr/ eki, Karahanlı Türkçesi için arkaik bir ektir. Bu şekil, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te iki defa (*buşmasar, ivmeser*) geçmektedir (Ercilasun, 1984:135). Karahanlı Türkçesi, şart kipinde /r/siz kullanımların yaygınlaştığı dönemdir. Fuat Bozkurt (2012:146) ve Necmettin Hacıeminoğlu (2013:188)'nun bildirdiğine göre, şart kipinin biçim birimi, Karahanlı Türkçesindeki birkaç örnekte de /-sAy/ şeklinde tespit edilmiştir: “*edleseymen (değer verirsem)*” vb.

Karahanlı Türkçesinde şart kipinin çekiminde şahıs zamirleri kullanılmaktadır. Bununla birlikte iyelik kökenli şahıs eklerinin kullanıldığına da rastlanır. “*Şart kipinde zamir kökenli şahıs eklerinden iyelik kökenli şahıs eklerine geçilmesi, Karahanlı Türkçesinin sonlarındadır. Atebetü'l-Hakâyık'taki örneklerde şahıs ekleri artık iyelik kökenlidir: ersem, erseñ, sözleseñ, tegseñ. Bu eserde sadece bir örnekte zamir kökenli şahıs eki vardır: erse sen (AH, 142). Buna karşılık Dîvân'da bir dörtlükte geçen tek örnek [apañ kolsam 'eğer istesem' (DLT I, 399)], iyelik kökenli şahıs eklerinin hiç olmazsa bazı ağızlarda 11. yüzyılda başlamış olduğunu gösterir. Nitekim Kutadgu Bilig'in Mısır ve Fergana nüshalarında da iyelik kökenli birkaç örneğe rastlanır: birseñ, kelseñ (KBG, 135).*” (Ercilasun vd., 2013:696)

Karahanlı Türkçesinde şart kipinin kullanımına şu çekimleri örnek olarak gösterebiliriz:

ölse men (ölsem) (Arat, 2008:238 / KB, 920)

kolsam (istesem) (Atalay-I, 2013:399 / DLT-I)

ewürse sen (çevirsen) (Kök, 2004:80 / Mâide, 42 – 85v1)

tegeñ (erişsen) (Arat, 2006:69 / AH, 353)

erklense (sahiplense) (Ata, 2004:81 / Ahzâb, 52 – 15b1)

körse miz (görsek) (Üşenmez, 2010:214 / Bakara, 55 – 12b1)

ölse siz (ölseniz) (Ata, 2004:5 / Âl-i İmrân, 157 – 21b3)

örtseñiz (gizleseniz) (Kök, 2004:36 / Âl-i İmrân, 29 – 40v9)

tokıssalar (savaşılar) (Ünlü, 2004:199 / Feth, 22 – 377r6)

1.2.3.6. Gereklilik Kipi

Çekimli fiillerin bünyesinde bir tasarlama kipi olarak, ilk olarak Uygur Türkçesinde tespit edilen gereklilik kipi, Karahanlı Türkçesinde de karşımıza çıkmaktadır. Karahanlı Türkçesinde gereklilik kipini oluşturmak için /-GU/ ekinden faydalanılır. Tek başına kullanımında da gereklilik anlamı verebilen /-GU/ eki, çoğu zaman “*kerek*” kelimesiyle birleşir. “*Esasen -gu, -gü’nün gereklilik eki hâlini alması da herhâlde ‘kerek’ ile kullanılışı ve sonra ‘kerek’ sözünün düşmesi sonucudur. Kelime bir taraftan düşerken bir taraftan da ‘kerek’li şekiller devam etmiştir.*” (Ercilasun, 1984:150) Karahanlı Türkçesi döneminde ayrıca /-mİş kerek/ şeklinde gereklilik yapısına da rastlanmaktadır (Ünlü, 2004:225). Gereklilik kipinde “*şahıs ifadesi için şahıs zamirleri veya dönüşlülük zamiri (öz) kullanılır.*” (Ercilasun, 2009:349)

Karahanlı Türkçesinde gereklilik kipi, şu çekimlerde karşımıza çıkmaktadır:

öteğü kerek men (ödemeliyim) (Arat, 2008:344 / KB, 1593)

aydgu öz (Ercilasun, 2009:349)

sen aygu kerek (cevap vermelisin) (Arat, 2008:394 / KB, 1910)

öpmiş kerek (öpmeli) (Atalay-I, 2013:163 / DLT-I)

yırak turgu (uzak durmalı) (Arat, 2006:57 / AH, 216)

âzâd kalmış kerek (azat etmeliler) (Ünlü, 2004:225 / Mücâdele, 3 – 400v6)

1.2.4. Harezmi Türkçesi

Uygur Türkçesi temelinde gelişen ve 11-13. yüzyıllarda Türkçenin egemen yazı dili olan Karahanlı Türkçesinden sonra Türk dili, Harezmi bölgesinde yeni bir yazı dili oluşturarak varlığını devam ettirmiştir. Aral Gölü’nün aşağı kesimlerini oluşturan Harezmi bölgesi, başlangıçta uzak bir İran lehçesinin konuşulduğu bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Zaman içerisinde bölgede hâkimiyet kuran Türk nüfusu, bu lehçenin sonunu hazırlamış ve bu topraklara Türk dilinin yıllarca süreceğ egemenliğinin ilk tohumlarını atmıştır.

Harezmliler ve Harezmliler ile ilgili ilk bilgileri Herodotus vermektedir. “Ona göre Harezmliler, Amu Derya nehri üzerinde her tarafı dağlarla çevrili bir ovada yerleşik idiler. Kaynaklarda bu kavmin yaşadığı ülkenin başkenti Horasmia olarak geçmektedir ki bu isim yani Harezmliler, XIII. yüzyıla kadar Kat şehri için kullanılmıştır.” (Ata, 2002:9) İslam öncesi dönemde Afrigoğulları (305-995) tarafından kontrol edilen ve 10. yüzyılın başlarında Sâmânîler ile birlikte Müslüman toprağı hâline gelen Harezmliler, 11. yüzyılın başlarında Gazneli Mahmut tarafından fethedilmiş, Selçuklular devrinden itibaren de hızlı bir Türkleşme sürecine girmiştir. “Tarihî kaynaklar, Harezmliler’deki Türk dilinin hakiki gelişmesinin başlangıcını XI. yüzyıl olarak göstermektedir. Aynı dönemden itibaren burası Türk yoğunluğunun yerleştiği bir saha olmuş ve buralarda Türk şehirleri meydana gelmeye başlamıştır.” (Toparlı ve Vural, 2007:11) Henüz 10. yüzyılda Arap coğrafyacıların kaydettikleri “Kılavuz, Karatigin, Bağırkan (Bakırgan), Barkan, Çağiroğuz, Karasu, Suburnı, Temirtaş, Gürten, Gürledi” gibi Türkçe kelimelerin Harezmliler’de kullanılmakta oluşu, bölgede hâkimiyet kuran “El-Hâcib el-Hârizmî et-Türk”, “Atsız bin İnâk el-Hârizmî” gibi Harezmliler Türk komutanların mevcudiyeti ve Kâşgarlı Mahmut’un Harezmliler’de yerleşmiş bir Türk boyu olan Küçet boyundan bahsetmesi, Harezmliler bölgesindeki Türkleşmenin ilk belgeleridir (Yüce, 2014:4). Harezmliler’in bu Türkleşme sürecinde, Küçet boyu bir tarafa, birçok Türk boyu da etkili olmuştur. Özellikle Oğuz, Kıpçak ve Kanglı boyları, bu sürecin en önemli aktörleridir. Bu boyların yanında Kalaçlar, Uygurlar, Peçenekler, Kimekler ve Bayavutlar ile birtakım göçebe Türk aşiretlerinin de bölgenin Türkleşmesinde önemli etkileri vardır (Argunşah vd., 2011:110).

Hızlı bir Türkleşme sürecinden sonra Harezmliler, yıllar içerisinde, Kâşgar’la birlikte, Türk dünyasının önemli bir kültür merkezi hâline gelmiştir. *Mukaddimetü’l-Edeb*’le başlayan edebî faaliyetler, 14. yüzyılda zirveye ulaşmış ve *Kıyasü’l-Enbiyâ*, *Nehcü’l-Ferâdis*, *Hüsrev ü Şîrin*, *Mu’înü’l-Mürîd* gibi gerek telif gerekse tercüme niteliği taşıyan, Türk dilinin kıymetli eserleri ortaya konulmaya başlamıştır. Bu eserler, hem bir geçiş döneminin mahsulleri olduklarından (Ercilasun, 2009:380) hem de farklı boyların lehçe hususiyetlerini barındırdığından önem arz etmektedir. Her ne kadar Karahanlı Türkçesinin devamı niteliğinde olsa da, Harezmliler Türkçesi, Oğuz Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi özelliklerinin de hatırı sayılır derece görüldüğü bir yazı dilidir. Kısaca denilebilir ki, “Harezmliler Türkçesi, XI-XII. yüzyıllarda gerek etnik yapı gerekse siyasi

hayat bakımından Türkleşen Harezmi bölgesinde Oğuz, Kıpçak ve Kanglı boylarının yerleşik hayata geçmelerinin sonucu olarak Türk dilinin doğu kolunu teşkil eden Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi temelinde, güneybatı kolunu teşkil eden Oğuz Türkçesi ve kuzeybatı kolunu teşkil eden Kıpçak Türkçesinin bu bölgede karışık kaynaşmasından oluşan Türkçeye verilen addır.” (Ata, 2002:12) Bu lehçede “eski ve yeni şekillerle ağız özellikleri yan yanadır. Bu dil merhalesi, Timurlular devrinde, yerini kendisinden çıkmış olan Çağataycaya bırakmak üzere söniüp gitmiştir.” (Eckmann, 1996:1)

☼ Harezmi Türkçesinde kullanılan kip ve zaman ekleri, bu lehçenin Karahanlı Türkçesinin tabii bir devamı olması hasebiyle, Karahanlı Türkçesiyle büyük ölçüde ortaklık arz etmektedir. Harezmi Türkçesinde gelecek zaman kipinin ifadesinde kullanılan /-GAy/ eki, Uygur Türkçesi ve onun takipçisi olan Karahanlı Türkçesinin etkisinin önemli bir yansımasıdır. Böyle olmakla birlikte, Harezmi Türkçesini Karahanlı Türkçesinden ayıran birtakım kullanımlar da göze çarpmaktadır. Janos Eckmann, Harezmi Türkçesinin Karahanlı Türkçesinden ayrılan belli başlı özelliklerini zikrederken, “görülen geçmiş zaman 1. çokluk çekiminde -dımız/-dimiz aleyhine -duk/-dük eklerinin yaygınlaşması”nı ve “-gum/-güm turur ile gelecek zaman teşkili”ni ifade etmektedir (Eckmann, 1996:1). Bu farklı kullanımlara /-(I/U)p [tur{ur}]/ birleşimiyle yapılan belirli geçmiş zaman şekli de eklenebilir.

Harezmi Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman, /-(I/U)p [tur{ur}]/ ile kurulan geçmiş zaman, geniş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman kipinin kurulmasında şahıs zamirleri kullanılmaktadır. Görülen geçmiş zaman, belirli gelecek zaman ve şart kipi iyelik kökenli şahıs ekleriyle, emir kipi ise kendine has şahıs ekleriyle çekime girmektedir.

1.2.4.1. Görülen Geçmiş Zaman Kipi

Türk dilinin gelişme seyrinde en az değişikliğe uğrayan eklerden biri olan görülen geçmiş zaman eki, Köktürkçe, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi, Harezmi Türkçesinde de /-DI/, /-DU/ biçim birimi ile karşılanmaktadır. Ekin 1. ve 2. şahıslarında, kelime kök veya gövdesine göre yuvarlak şekiller ortaya çıkabilmesine rağmen, 3. şahıslarda daima düz ünlülü kullanımlar söz konusudur.

/-DI/, /-DU/ görülen geçmiş zaman ekinin çokluk 1. şahıs çekiminde bir dil hususiyeti göze çarpmaktadır. Bu hususiyet, örneklerine Karahanlı Türkçesi dönemindeki Kur'an tercümelelerinde seyrek olarak rastlanan ve Harezmi Türkçesi döneminde iyiden iyiye yaygınlık kazanan “*/-DImIz/, /-DUMUz/ > /-DUK/*” değişimidir. Harezmi Türkçesi döneminde çokluk 1. şahıs çekimi, çoğunlukla */-DUK/* birleşimiyle yapılsa da dönem eserlerinde */-DImIz/, /-DUMUz/* birleşimine de rastlanmaktadır. Aynı fiil, bir eserin farklı nüshalarında hem */-DUK/* hem */-DImIz/, /-DUMUz/* şeklinde görülebilmekte³⁷, hatta tek bir nüshanın içinde */-DUK/* ve */-DImIz/, /-DUMUz/* şekilleri karışık olarak kullanılabilir³⁸. Buradan, “*o devirde eski ve yeni şekillerin henüz karışık kullanıldığı anlaşılmaktadır.*” (Arat, 2006:142)

Harezmi Türkçesi döneminde, görülen geçmiş zaman kipinin çokluk 2. şahıs çekiminde de bir dil hususiyeti göze çarpmaktadır. Nadiren de olsa, çokluk 2. şahısta nezâket şekli olarak */-ηIzAr/* şahıs eki de kullanılmıştır (Toprak, 2002:231): “*keterdinizler (giderdiniz)* (Eckmann, 2014:24 / NF, 33:2).

Harezmi Türkçesinde görülen geçmiş zaman kipinin kullanımına şu çekimleri örnek olarak gösterebiliriz:

inandım (inandım) (Toparlı ve Argunşah, 2014:95 / MM, 28)

kurtuldun (kurtuldun) (Hacıeminoğlu, 2000:184 / HŞ, 58)

tiğürdi (ulaştırdı) (Özyetgin, 1993:82 / KH, VIII:2)

berdük (verdük) (Ata, 1997:5 / KE, 3r4)

yıgladımız (ağladık) (Eckmann, 2014:75 / NF, 103:8)

kısarlandınız (Sağol, 1993:101 / En‘âm, 119 – 138b2)

kemleşdiler (kararlaştırdılar) (Yüce, 2014:56 / ME, 121:5)

³⁷ Rabguzî'nin Kısasü'l-Enbiyâ adlı eserinin Kazan nüshasında “*başladımız, âgâz kıldımız, birdimiz*” şeklinde olan fiil çekimleri, Londra nüshasında “*başladuk, âgâz kılduk, berdük*” şeklindedir (Gözütok, 2008b:5). Aynı şekiller Tahran nüshasında da “*başladımız, âgâz kıldımız, birdimiz*” şeklindedir (Cin, 2010:244).

³⁸ Kısasü'l-Enbiyâ'nın Londra nüshasındaki “*satdımız* (Ata, 1997:101 / KE-L, 73v2)” ve “*kutkarduk* (Ata, 1997:114 / KE-L, 82v4)” fiil çekimleri bunun tipik bir örneğidir. Aynı şekilde Nehcü'l-Ferâdis'in Yeni Cami nüshasındaki “*yıgladımız* (Eckmann, 2014:75 / NF, 103:8)” ve “*yarattuk* (Eckmann, 2014:240 / NF, 345:11)” fiil çekimleri de aynı nüshadaki farklı kullanımlara örnek teşkil etmektedir.

1.2.4.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi

Harezmi Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman kipinin ifadesi için, Köktürkçe, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi, /-mIş/ biçim birimi kullanılır. /-mIş/ eki daima düz ünlülü bir kullanıma sahip olduğundan, eklendiği kök veya gövde yuvarlak ünlüye sahip olsa dahi, ekin ünlüsünde herhangi bir yuvarlaklaşma meydana gelmemektedir.

Öğrenilen geçmiş zaman kipi, Harezmi Türkçesinde az kullanılan bir çekim şekli olarak karşımıza çıkmaktadır (Hacıeminoğlu, 1997:151). Bu dönemde öğrenilen geçmiş zamanın çokluk 1. şahıs çekimlerine rastlanmamaktadır. Dönem eserlerinde genellikle teklik 2. şahıs ile teklik ve çokluk 3. şahısların örnekleri mevcuttur. Teklik 1. şahıs ile çokluk 2. şahsın çekimlerine ise nispeten az rastlanmaktadır.

Harezmi Türkçesi döneminde görülen öğrenilen geçmiş zaman çekimine şu fiil çekimleri örnek olarak gösterilebilir:

unutmuş men (unutmuşum) (Ata, 1997:127 / KE, 91r7)

ewürmiş sen (çevirmişsin) (Eckmann, 2014:10 / NF, 13:16)

tıntaşmış (sözleşmiş) (Yüce, 2014:53 / ME, 110:4)

kelmiş miz (gelmişsiz)

olmuş siz (olmuşsunuz) (Özyetgin, 1993: 80 / KH, VI:27)

turukmuşlar (durmuşlar) (Hacıeminoğlu, 2000:353 / HŞ, 2955)

1.2.4.3. /-(I/U)p [tur{ur}]/ ile Kurulan Geçmiş Zaman Yapısı

Harezmi Türkçesi döneminde, görülen geçmiş zaman ve öğrenilen geçmiş zaman kiplerinin yanında, bir de, “zarf-fiil + yardımcı fiil” birleşiminden oluşan, /-(I/U)p [tur{ur}]/ ile kurulan geçmiş zaman yapısı dikkat çekmektedir. Aysu Ata (2002:74)’nın ve Gülden Sağol Yüksekaya (Argunşah vd., 2011:151; Sağol, 1993:LXXVIII)’nın “belirsiz geçmiş zaman(öğrenilen geçmiş zaman)” içerisinde değerlendirdiği bu yapı, Janos Eckmann (1996:34) ve Recep Toparlı (Toparlı ve Vural, 2007:50)’nın eserlerinde “belirli geçmiş zaman” olarak geçmektedir. Kimi zaman yalnızca /-(I/U)p/ ekiyle kurulan bu kip, bazen “turur”, nadiren ise “tur” eklentileriyle oluşturulmaktadır. /-(I/U)p [tur{ur}]/ ekli geçmiş zaman yapısının şahıs belirleyicileri, şahıs zamirleridir.

/(I/U)p [tur{ur}]/ ekli geçmiş zaman yapısı, “*neticeleri devam etmekte olan tamamlanmış eylem*”leri ve “*başlanmış ve hâlâ devam etmekte olan eylem*”leri ifade etmek için kullanılır (Eckmann, 1996:34). “*Bu şekilde bir zaman çekimi bugün güneybatı Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde, güneydoğu Türk lehçelerinden Özbek ve Uygur Türkçelerinde, kuzeybatı grubunda ise özellikle Kırgız ve Kazak Türkçelerinde aynı işlevde kullanılmaktadır.*” (Ata, 2002:74-75) Bu çekimde “*tur-*” yardımcı fiilinin veya bu fiilin üzerine gelen geniş zaman ekinin düştüğüne sıklıkla tesadüf edilmektedir.

Harezmi Türkçesinde */(I/U)p [tur{ur}]/* ile kurulan geçmiş zaman şekline, şu çekimleri örnek olarak gösterebiliriz:

körüp men (görmüşüm/gördüm) (Ata, 2002:74 / MİR, 21:1)

körüp turur men (görmüşüm/gördüm) (Eckmann, 2014:43 / NF, 58:14)

fıkr kılıp sen (düşünmüşsün/düşündün) (Ata, 1997:265 / KE, 186v11)

mütehayyir bolup turur (şaşırmış/şaşırdı) (Sağol, 1993:246 /Hac, 2 – 319a3)

kelip turur miz (gelmişiz/geldik) (Eckmann, 2014:80 / NF, 112:1)

kelip siz (gelmişsiniz/geldiniz) (Ata, 1997:131 / KE, 93v13)

yulup tururlar (tıraş etmişler/tıraş ettiler) (Eckmann, 2014:60 / NF, 81:13)

1.2.4.4. Geniş Zaman Kipi

Harezmi Türkçesinde geniş zaman kipini ifade etmek için */-r/*, */-Ar/*, */-Ur/* biçim birimlerinden faydalanılır. Bu eklerden */-r/*, ünlü ile biten fiil kök veya gövdelerine eklenmektedir. Böyle olmakla birlikte, dönem eserlerinde, ünlü ile biten fiil kök veya gövdelerine */y/* bağlayıcı ünsüzünü alan */-Ur/* geniş zaman eki de eklenebilmektedir. Necmettin Hacıeminoğlu’na göre bu durum, “*-yor ekinin mevcut olabileceği ihtimalini düşündürmektedir.*” (Hacıeminoğlu, 1997:148) Bu kullanım Harezmi Türkçesi döneminde çok düzensizdir. Öyle ki, aynı eserde bulunan bir fiilin hem */-r/* ekiyle hem de */(y)Ur/* ekiyle çekime girdiği görülmektedir: “*tiler (diler)* (Eckmann, 2014:45 / NF, 61:1) – *tileyür (diler)* (Eckmann, 2014:5 / NF, 7:8)”.

Geniş zaman kipinin teklik 1. şahsının olumsuz çekiminde de bir hususiyet göze çarpmaktadır. Genelde */-mAz men/* veya */-mAs men/* şeklinde olan bu çekim, */-mezin/*,

/-mAn/ (< /-Az men/) şeklinde de karşımıza çıkmaktadır (Ata, 2002:76). Bu yapılar, Oğuz Türkçesi ve Çağatay Türkçesinden haberler verir.

“Geniş zaman eki çekimlerinde Harezmi Türkçesi için tespit ettiğimiz bir diğer özellik de aynı fiil için hem düz ünlülü hem de yuvarlak ünlülü şekillerin var olmasıdır.” (Toprak, 2002:250) *Kıyasü'l-Enbiyâ, Nehcü'l-Ferâdîs* ve *Kur'an Tercümesi*'nde bu durumun örnekleri mevcuttur: “bilürler (bilirler) (Ata, 1997:141 / KE, 101r11) – bilirler (bilirler) (Ata, 1997:295 / KE, 206v6-7)”; “ölür bolsam (ölür olsam) (Eckmann, 2014:107 / NF, 154:3) – öler men (ölürüm) (Eckmann, 2014:127 / NF, 184:11)”; “ewrerler (çevirirler) (Sağol, 1993:94 / En'âm, 46 – 129a1) – “ewrür miz (çeviririz) (Sağol, 1993:94 / En'âm, 46 – 128b9)”.

Yukarıda saydığımız hususiyetlerden başka Melek Özyetgin, Harezmi Türkçesi dönemindeki yarlık ve bitiglerde, geniş zaman ekinin bir örnekte /-(y)A/ ekiyle kurulduğunu ifade etmektedir (Özyetgin, 1993:33): “turamız (dururuz) (Özyetgin, 1993:72 / AO, III:9)”.

Harezmi Türkçesi döneminde geniş zaman kipinin kullanımına şu çekimler örnek olarak gösterilebilir:

körer men (görürüm) (Hacıeminoğlu, 2000:187 / HŞ, 100)

keltürür sen (getirirsin) (Ata, 1997:163 / KE, 116r16)

bilür (bilir) (Yüce, 2014:37 / ME, 33:6)

uruşur biz (savaşırız) (Eckmann, 2014:32 / NF, 44:8)

alur siz (alırsınız) (Toparlı ve Argunşah, 2014:150 / MM, 395)

sögerler (iftira atarlar) (Sağol, 1993:260 / Nûr, 4 – 335b8)

1.2.4.5. Şimdiki Zaman Kipi

Köktürkçe, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi yazı dillerinde müstakil bir ekle karşılanmayan ve geniş zaman kipini ifade eden eklerdeki esnekliğin yardımıyla ifade edilen şimdiki zaman kipi, Harezmi Türkçesinde fiile getirilen /-(y)A turur/, /-(y)U turur/ birleşimleriyle ifade edilmeye başlamıştır. Her ne kadar Harezmi Türkçesi döneminde şimdiki zamanı ifade etmek için yaygın olarak geniş zaman ekleri kullanılsa da (Eckmann, 1996:31), /-(y)A turur/, /-(y)U turur/lu şimdiki zaman şekillerine de

rastlanmaktadır. Bu şimdiki zaman şekillerinde şahıs ifadesi, şahıs zamirleriyle tesis edilmektedir.

Harezmi Türkçesinde kullanılan şimdiki zaman şekli, 14. yüzyıl eserlerinde seyrektiler. 14. yüzyıl metinlerinde çoklukla geniş zaman yerine kullanılan bu şekil, sonradan müstakil bir şimdiki zaman şekli olmuş ve Çağatay Türkçesi döneminde de genel şimdiki zaman şekli hâline gelmiştir (Eckmann, 1996:33). “*Aslında bu şekil bugün Türkiye Türkçesinde de kullanıldığı gibi, tur-/dur- yardımcı fiili ile yapılan bir devamlılık ifadesidir. Zamanla devamlılık ifadesi ile şimdiki zamanın karışması ve tur-/dur- yardımcı fiilinin muzari şeklinde benzer hece düşmesi ile bir -a-dur şekli ortaya çıkarak yeni bir şimdiki zaman ifadesi meydana getirmiştir.*” (Karamanlıoğlu, 1989:LXX)

Harezmi Türkçesinde /-(y)A turur/, /-(y)U turur/lu şimdiki zaman şekillerine şu çekimler örnek olarak gösterilebilir:

çika turur men (çıkıyorum) (Ata, 1997:39 / KE, 28r3)

za ‘if bolu turur sen (zayıflıyorsun) (Eckmann, 2014:250 / NF, 360:2)

tike turur (-yılan- sokuyor) (Ata, 1997:315 / KE, 220r16)

ıslâh kılı turur miz (ıslah ediyoruz) (Eckmann, 2014:304 / NF, 436:13)

boza tutur siz (bozuyorsunuz) (Ata, 1997:326 / KE, 226r18)

yanaşu tururlar (yaklaşıyorlar) (Eckmann, 2014:123 / NF, 179:8)

1.2.4.6. Emir Kipi

Harezmi Türkçesinde emir kipinin kullanımı, genel hatlarıyla, Köktürkçe, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi ile ortaklık arz etmektedir. Bununla birlikte, çok dikkat çeken farklılıklar da söz konusudur. Göze çarpan ilk farklılık, teklik 1. şahıs çekiminde ortaya çıkmaktadır. Harezmi Türkçesi döneminde /+AyIn/ ekinin yanında /+AyIm/, /+gayIn/ hatta /+gAyIm/ şekilleri de ortaya çıkmıştır (Ercilasun, 2009:399). Anorganik bir /g/ türemesiyle karşımıza çıkan ve çoğunlukla ünlü ile nadiren ise ünsüzle biten fiillerden sonra gelen /+gAyIn/, /+gAyIm/ şekilleri, Kıpçak Türkçesinin bir etkisi olmalıdır (Toprak, 2002:275): “*istegeyin (arayayım)* (Ata, 1997:251 / KE, 176v9)”; “*uftanmagayın (utanmayayım)* (Eckmann, 2014:88 / NF, 123:12)”; “*ıygayın (serbest bırakayım)* (Sağol, 1993:317 / Ahzâb, 28 – 402a7)”; “*yegeyim (yiyeyim)* (Eckmann,

2014:97 / NF, 138:2)”. Bu /g/ ünsüzünün türeme ile meydana geldiğini kabul etmeyen araştırmacılar da vardır. Necmettin Hacıeminoğlu’na göre /+gAyIn/, /+gAyIm/ şekilleri, /-GAy/ gelecek zaman eki ile /+AyIn/ emir ekinin karışmasından ortaya çıkmıştır (Hacıeminoğlu, 2000:141). Bu teklik 1. şahıs şekillerinin yanında, kimi zaman da, ünlü ile biten fiillerden sonra /+yIn/ eki gelebilmektedir. Kullanışta bir birlik oluşmadığından, aynı eserdeki bir fiilin hem /+gAyIn/ hem /+yIn/ı şekillerine rastlanabilmektedir: “saklayın (saklayayım) (Ata, 1997:332 / KE, 230r1) – saklagayın (saklayayım) (Ata, 1997:260 / KE, 183r4)”.

Emir kipinin teklik 2. şahıs çekimi, diğer tarihî Türk yazı dillerinde olduğu gibi, eksizdir. Bununla birlikte /+gIl/ emir kuvvetlendirme edatı sıklıkla kullanılmaktadır. Bu ek çoğunlukla düz ünlülü olsa da, dönem eserlerinden *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Nehcü'l-Ferâdîs*, *Mu'înü'l-Mürîd*, *Hüsrev ü Şîrîn* ve *Kur'an Tercümesi*'nde, ekin yuvarlak ünlülü kullanımları da mevcuttur: “*tutgul* (Yüce, 2014:51 / ME, 101:4)”; “*sewgül* (Eckmann, 2014:111 / NF, 160:1)”; “*oturgul* (Toparlı ve Argunşah, 2014:110 / MM, 127)”; “*bolgul* (Hacıeminoğlu, 2000:204 / HŞ, 407)”; “*tegürgül* (Sağol, 1993:177 / Yûsuf, 101 – 238a5)”. Ayrıca /+gIl/ edatı, *Muhabbet-nâme*'de /+gIn/ şeklinde, *Nehcü'l-Ferâdîs* ve *Kur'an Tercümesi*'nde ise /+kIl/ şeklinde tespit edilebilmektedir: “*işitgin* (*duy*) / *bilgin* (*bil*) (Sertkaya, 1972:205 / MN, 133)”; “*yıgkıl* (*uzak tut*) (Eckmann, 2014:184 / NF, 266:11)”; “*kılkal* (*yap*) (Sağol, 1993:487 / Kalem, 19 – 577a9)”. Son olarak, Karahanlı Türkçesinde de görülen ve emir kipinin üzerine gelerek emri pekiştiren “A” ünleme edatı, Harezmi Türkçesinde de karşımıza çıkmaktadır (Çürük, 2005:91): “*kılğıla* (*yap*) / *bilğile* (*bil*) (Toparlı ve Argunşah, 2014:108 / MM, 114)”.

Emir kipinin teklik 3. şahıs çekiminde kullanılan ek /+sUn/ ekidir. “z>s” değişimiyle ilk kez Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkan bu ek, Harezmi Türkçesinde de bu şekilde kullanılmıştır. *Mu'înü'l-Mürîd* ve *Hüsrev ü Şîrîn*'de bu çekim için /+sU/ ekinin kullanıldığı da vakidir: “*bolsu* (*olsun*) (Toparlı ve Argunşah, 2014:91 / MM, 3)”; “*kilsü* (*gelsin*) (Hacıeminoğlu, 2000:181 / HŞ, 6)”.

Köktürkçe, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi'nde /+(A)Ilm/ biçim birimiyle karşılanan emir kipinin çokluk 1. şahıs çekimi, Harezmi Türkçesinde birtakım farklılıklarla karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde emir kipinin çokluk 1. şahıs çekiminin

asıl eki /+(A)llη/ ekidir. Ek, ünlü ile biten fiillere /+llη/ şeklinde gelmekle birlikte, /g/ türemesiyle, /+gAllη/ şeklinde de gelebilmektedir: “*añlalıñ (anlayalım)* (Ata, 1997:261 / KE, 184r11)”; “*boguzlagalıñ (keselim)* (Eckmann, 2014:29 / NF, 39:16)”. Emir kipinin çokluk 1. şahıs çekiminde, nadiren de olsa, eski çekim şekli /+(A)llm/ da kullanılır. *Nehcü'l-Ferâdis*, *Mu'înü'l-Mürîd*, *Hüsrev ü Şîrîn* ve *Kur'an Tercümesi*'nde bu şeklin kullanımları mevcuttur: “*öltürelim (öldürelim)* (Eckmann, 2014:246 / NF, 353:14)”; “*n'etelim (ne yapalım)* (Toparlı ve Argunşah, 2014:146 / MM, 368)”; “*ıdalım (gönderelim)* (Hacıeminoğlu, 2000:247 / HŞ, 1134)”; “*zârılık kılalım (ağlayalım)* (Sağol, 1993:41 / Âl-i İmrân, 61 – 55a9)”. Ünlü ile biten fiillerden sonra /g/li kullanım (+gAllm) bu emir şeklinde de söz konusudur. Bu şekil de *Hüsrev ü Şîrîn* ve *Mu'înü'l-Mürîd*'de tespit edilmektedir: “*yigelim (yiyelim)* (Hacıeminoğlu, 2000:246 / HŞ, 1125)”; “*tegelim (diyelim)* (Toparlı ve Argunşah, 2014:128 / MM, 247)”. Yine çokluk 1. şahıs için kullanılan /+All/ şekli de, yalnızca *Kıyasü'l-Enbiyâ* ve *Mi'râc-nâme*'de görülmektedir (Ata, 2002:79): “*bereli (verelim)* (Ata, 1997:309 / KE, 215v10)”; “*baralı (gidelim)* (Ata, 2002:79 / MİR, 5:8)”. /+Allk/ ekinin de *Nehcü'l-Ferâdis*'te çokluk 1. şahıs için kullanıldığını, Ali Fehmi Karamanlıoğlu bildirmektedir (Karamanlıoğlu, 1969:48): “*kılalık (yapalım)* (Eckmann, 2014:29 / NF, 40:7)”.

Harezmi Türkçesinde emir kipinin çokluk 2. şahıs için kullanılan ek, diğer tarihî Türk lehçelerinde olduğu gibi, /+(I/U)η/ ekidir. Bu ek ünlü ile biten fiillere direkt gelse de, bir örnekte /y/ kaynaştırma ünsüzü ile gelmiştir (Ata, 2002:80): “*külçireyin* (Hacıeminoğlu, 2000:371 / HŞ, 3273)”. Bu eke nazaran daha az kullanılan ve nezaket şekli olan (Toprak, 2002:280) /+(I/U)ηIz/ ve /+(I/U)ηIAr/ ekleri de dikkat çekmektedir: “*yeñiz (yiyiniz)* (Ata, 1997:134 / KE, 95v19)”; “*berihler (veriniz)* (Eckmann, 2014:22 / NF, 29:11)”.

Emir kipinin çokluk 3. şahıs çekimi ise /+sUnlAr/ eki ile yapılmaktadır. Funda Toprak, Karahanlı Türkçesinde görülen /+sUlAr/ ekinin Harezmi Türkçesinde kullanılmadığını söylese de (Toprak, 2002:281), *Hüsrev ü Şîrîn*'de /+sUlAr/ ekinin de varlığına tesadüf edilmektedir: “*kelsüler (gelsinler)* (Hacıeminoğlu, 2000:421 / HŞ, 4100)”.

Harezmi Türkçesinde emir kipinin “*genel*” kullanımı aşağıdaki gibidir:

kaynatayın (kaynatayım) (Ata, 1997:56 / KE, 40v14)
eletgil (ilet/gönder) (Eckmann, 2014:113 / NF, 163:7)
erklendürsün (güçlendirsün) (Yüce, 2014:52 / ME, 107:8)
alalın (alalım) (Sağol, 1993:421 / Hadid, 13 – 515b6)
aytın (söyleyin) (Toparlı ve Argunşah, 2014:146 / MM, 368)
tegürsünler (ulaştırırsınlar) (Özyetgin, 1993:70 / AO, I:19)

1.2.4.7. Şart Kipi

Eski Türkçede /-sAr/ biçim birimiyle ifade edilen ve ilk kez Karahanlı Türkçesinde /r/siz bir kullanımla karşımıza çıkan şart kipi, Harezmi Türkçesinde de, Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi /-sA/ biçim birimiyle ifade edilmektedir. Bu biçim birimi ile kurulan şart kipinin şahıs belirleyicileri çoğunlukla iyelik kökenli şahıs ekleridir. Bununla birlikte şahıs zamirlerine de rastlanabilmektedir: “*tese men (desem)* (Ata, 1997:177 / KE, 126v12)”; “*yaksa sen (yaksan)* (Toparlı ve Argunşah, 2014:139 / MM, 321)”; “*sözlese biz (söylesek)* (Hacıeminoğlu, 2000:329 / HŞ, 2541)”.

Uygur Türkçesi döneminde şahıs zamirleriyle çekime giren şart kipi, Karahanlı Türkçesinde de şahıs zamirleriyle çekime girmeye devam etmiş, bu devrenin sonuna doğru iyelik kökenli şahıs ekleri de şart kipinin çekiminde yoğun olarak kullanılır olmuştur. Bu yoğun kullanım Harezmi Türkçesi ile birlikte zirveye ulaşmış ve bu devrede şart kipinin çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri hâkim konuma geçmiştir.

Harezmi Türkçesinde şart kipinin teklik 2. şahıs çekiminde bir dil hususiyeti de göze çarpmaktadır. Özellikle *Hüsrev ü Şîrin*'de sıklıkla görülen bu hususiyet, şahıs ekinden sonra /-An/ pekiştirme unsurunun getirilmesidir (Hacıeminoğlu, 2000:151): “*köydürseñen (yaksan)* (Hacıeminoğlu, 2000:289 / HŞ, 1856)”; “*körseñen (görsen)* (Hacıeminoğlu, 2000:445 / HŞ, 4490)”. Bu /-An/ unsurundan ilk bahseden A. N. Samoyloviç'tir. “*Samoyloviç, II. Türk Dili Kurultayı'na sunduğu bildiride bu gramer şekline dikkat çekmiş ve [bu eki] II. teklik şahıs şart eki olarak saymıştır.*” (Toprak, 2002:288) Necmettin Hacıeminoğlu bu /-An/ unsurunu şu şekilde açıklamıştır: “*-an/-en unsurunu -a-n/-e-n olmak üzere ayırmak mümkün; -a/-e-, bugünkü gramerde çağrı hâli denilen ve şart kipinden sonra bir kuvvetlendirme edatı vazifesi gören bir ektir. -n ise, yanlış benzetme yolu ile halk tarafından ilave edilen bir vasıta hâli eki olabilir.*”

(Hacıeminoğlu, 1997:159) Aysu Ata'ya göre ise “*bu ek, +sAη sen > sAηAn gelişmesiyle ortaya çıkmıştır.*” (Ata, 2002:83)

Şart kipinin çokluk 1. şahıs çekiminde görülen bir hususiyet de *Kıyasü'l-Enbiyâ* ve *Kur'an Tercümesi*'nde göze çarpmaktadır. Diğer şahıslarda tümüyle iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmasına rağmen, *Kur'an Tercümesi*'ndeki çokluk 1. şahıs çekiminde şahıs zamiri kullanılmaktadır (Sağol, 1993:LXXX): “*yokatsa miz (yok etsek)* (Sağol, 1993:205 / İsrâ, 16 – 272a8)”. *Kıyasü'l-Enbiyâ*'daki hususiyet ise nüshalardaki farklı kullanımlardır. Londra nüshasındaki “*başla-*” fiili, iyelik kökenli şahıs ekiyle çekime girerken, aynı fiil Kazan nüshasında şahıs zamiriyle çekime girmiştir (Gözütok, 2008b:5): “*başlasak (başlasak)* (Ata, 1997:5 / KE, 3r1) – “*başlasa mız (başlasak)* (Gözütok, 2008b:5)”.

Harezmi Türkçesinde şart kipinin çokluk 2. şahıs çekiminde yalnızca iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır. Bu çekimde /+ηIz/ ekinin yanında /+ηIzlar/ eki de göze çarpmaktadır. Bu şekil yalnızca *Nehcü'l-Ferâdis*'te ve tek yerde geçmektedir (Ata, 2002:83): “*bolsaηızlar (olsanız)* (Eckmann, 2014:238 / NF, 343:4)”.

Harezmi Türkçesinde şart kipinin “*genel*” kullanımını aşağıdaki gibidir:

oηalsam (iyileşsem) (Ata, 1997:292 / KE, 204v17)

yawusaη (yaklaşsan) (Eckmann, 2014:180 / NF, 261:16)

tilese (dilese) (Hacıeminoğlu, 2000:236 / HŞ, 942)

iysek (göndersek) (Özyetgin, 1993:72 / AO, III:12)

kısarlansaηız (çaresiz kalsanız) (Sağol, 1993:23 / Bakara, 196 – 28b5)

taşlasalar (dışlasalar) (Toparlı ve Argunşah, 2014:139 / MM, 319)

1.2.4.8. İstek Kipi

Köktürkçe, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde belirgin bir kip olarak oluşmayan istek kipi, Harezmi Türkçesi dönemi ile birlikte, kipler içerisinde kendisine müstakil bir yer edinmiştir. Bu dönemde istek kipini ifade etmek için farklı ekler kullanılmıştır. Aysu Ata bu ekleri /-GAy/ ekinden /g/ ünsüzünün düşmesiyle ortaya çıkan /-y/ ve /-Ay/ ile /-(y)A/ olarak verirken (Ata, 2002:81), Necmettin Hacıeminoğlu, /-(y)A/, /-GA/ ve /-Ay/ olarak vermekte (Hacıeminoğlu, 1997:156-157), aynı zamanda /-GAy/ ekinin de yer yer istek bildirdiğini ifade etmektedir (Hacıeminoğlu, 2000:147):

“*yaraşgay men (yaraşayım)* (Hacıeminoğlu, 2000:210 / HŞ, 510)”; “*sakingay sen kim (zannede[r]sin ki)* (Hacıeminoğlu, 2000:236 / HŞ, 952)”. /-GAy/ ekinin *Mu‘înü’l-Mürîd*’te de istek bildirdiği eserin dil incelemesinde kaydedilmiştir (Toparlı ve Argunşah, 2014:78): “*tiñmegey (dinmeye)* (Toparlı ve Argunşah, 2014:96 / MM, 36)”.

Harezmi Türkçesinde istek kipinin teklik 1. şahıs çekiminde bir dil hususiyeti de göze çarpmaktadır. Gerek /-(y)A/ ekli istek kipinin çekiminde gerekse /-GA/ ekli istek kipinin çekiminde genel olarak şahıs zamiri kullanılsa da, bu şahısta iyelik kökenli şahıs ekinin kullanımına da rastlanmaktadır: “*ölem (öleyim)* (Hacıeminoğlu, 2000:457 / HŞ, 4680)”; “*yigem (yiyeyim)* (Hacıeminoğlu, 2000:295 / HŞ, 1965)”.

Harezmi Türkçesinde istek kipinin kullanımına şu çekimleri örnek olarak gösterebiliriz:

tiley men (dileyem/dileyeyim) (Ata, 1997:148 / KE, 106v1)

bilge sen (bilesin) (Hacıeminoğlu, 2000:433 / HŞ, 4298)

köye (yaka) (Hacıeminoğlu, 2000:322 / HŞ, 2424)

kelmey miz (gelmeyek/gelmeyelim) (Ata, 1997:135 / KE, 97r11)

alga siz (alasıınız) (Hacıeminoğlu, 2000:307 / HŞ, 2161)

bilgeler (bileler) (Özyetgin, 1993:75 / KH, I:34)

1.2.4.9. Gereklilik Kipi

Çekimli fiillerin bünyesinde bir tasarlama kipi olarak ilk olarak Uygur Türkçesinde tespit edilen ve devam eden süreçte Karahanlı Türkçesinde de sıkça kullanılan gereklilik kipi, Harezmi Türkçesinde de Karahanlı Türkçesine eş bir kullanımla karşımıza çıkmaktadır. Harezmi Türkçesinde gereklilik kipi esasen /-GU/ eki ile oluşturulur. Bu dönemde /-GU/ eki, zaman göstermeyen bir mecburiyet bildirmektedir (Eckmann, 1996:33). Bu ekle birlikte /-GU kerek/, /-sA kerek/, /kerek ...-sA/, /-mİş kerek/, /-mAk kerek/ ve /-(I/U)gII kerek/ yapıları da gereklilik kipini oluşturmakta kullanılan diğer unsurlardır. /-sA kerek/, /-(I/U)gII kerek/ ve /-mİş kerek/ yapılarına özellikle *Mu‘înü’l-Mürîd*’de, /-mAk kerek/ yapısına ise özellikle *Nehcü’l-Ferâdis*’te tesadüf edilmektedir.

Harezmi Türkçesinde gereklilik kipi, şu çekimlerle örneklendirilebilir:

yıglagu (ağlamalı) (Toparlı ve Argunşah, 2014:97 / MM, 45)

yörüŷgü kerek (yürümeli) (Toparlı ve Argunŷah, 2014:134 / MM, 289)
berilse kerek (verilmeli) (Toparlı ve Argunŷah, 2014:123 / MM, 210)
kerek tursa (durmali) (Toparlı ve Argunŷah, 2014:132 / MM, 272)
tüketmiŷ kerek (bitirmeli) (Toparlı ve Argunŷah, 2014:122 / MM, 206)
saklamak kerek (takip etmeli) (Eckmann, 2014:166 / NF, 241:1)
okuglı kerek (okumali) (Toparlı ve Argunŷah, 2014:141 / MM, 338)

1.2.5. Kıpçak Türkçesi

Karahanlı Türkçesinden sonra Türk dili, Harezmi bölgesinde yeni bir yazı dili oluştururken kuzey ve güneybatıda da Kıpçak Türkçesini oluşturarak hızlı gelişimini devam ettirmiştir. Kıpçak Türkçesi, tarih sahnesine Orta Asya’da çıktuktan sonra çeşitli sebeplerle batıya göç eden ve Bizans ile Latin kaynaklarında *Kuman*³⁹, Rus kaynaklarında *Polovets*, Macar kaynaklarında *Kun*, İslam, Moğol ve Çin kaynaklarında ise *Kıfşak*, *Kıbçak* olarak adlandırılan (Argunŷah vd., 2011:213) Kıpçakların dilidir. “Bir çocuğun ağacın kovuğunda dünyaya gelmesini anlatan destana dayandırılarak Reŷîdü’-d-dîn tarafından yazılan ve Ebu’l-Gâzî tarafından da tekrarlanan halk etimolojisine göre Kıpçak kavim adı, *kabu-çak < kabuk ~kavuk ‘kovuk, oyuk’un küçültme şeklinden gelmektedir.” (Kononov, 2000:525) Andrey Kononov’a göre ise Kıpçak kelimesi “*kub-aç-ak” kelimesine dayanmaktadır. Burada, “kub (< quu)” kelimesi “solgun, sarışın” anlamlarına gelmektedir. /-Aç/ eki küçültme eki, /-Ak/ eki ise topluluk ekidir (Kononov, 2000:525).

Ahmet Bican Ercilasun’un 759 yılında dikilmiş olan Bayan Çor (Şine Usu) yazıtındaki “*Türk Kıbçak elig yıl olurmuş.*” cümlesinden hareketle Doğu Köktürklerinin kendileri saydığı Kıpçaklar (Ercilasun, 2009:355), 11. yüzyılın başlarında Yayık boylarında yaşarken 1030’lu yıllarda İdil nehrini geçerek Uzları batıya itmişler ve Rus knezlikleriyle komşu olmuşlardır (Ercilasun, 2009:357). “*Deŷt-i Kıpçak*” denilen bu bölgede uzun bir süre siyasi bir birlik oluşturamadan varlıklarını sürdüren Kıpçaklar, Cengiz Han’ın torunu Batu Han’ın Altın Orda Devleti’ni kurmasıyla bu devletin tebaası

³⁹ Recep Toparlı, Kıpçaklar ve Kumanların iki ayrı Türk kavmi olduğunu ifade etmektedir. Kumanlar, 11. yüzyılın başında Doğu Avrupa’da bulunmuşlar, Ruslar, Bizanslılar ve Peçeneklerle mücadele etmişlerdir. Kıpçaklar ise, daha sonra, Kumanlar dağılınca bölgeye yerleşmişlerdir (Toparlı, 1989:1).

olmuşlardır. Kimi Kıpçak grupları ise, Karadeniz ve Balkanlar üzerinden Mısır'a göç ederek burada Eyyübilerin himayesine girmişler ve Eyyübilerin kölemenleri, paralı askerleri olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. “*Eyyübilerin sultan ve emirlerinin özel muhafız kıtalarında hizmet eden savaşçı Kıpçak askerler, devlet içerisinde kısa zamanda büyük bir güç hâline gelmişler, 1250 yılında Eyyübilerin hâkimiyetine son vererek bağımsız Memlûk-Kıpçak Devleti’ni kurmuşlardır.*” (Argunşah vd., 2011:217)

Anadolu'nun kuzeyinde ve güneyinde, yukarıda anlattığımız şekilde devinim hâlinde olan Kıpçak varlığı, bu bölgelerde kendi yazı dillerini de oluşturmuşlardır. Bir “*Kıpçak ağzı derlemesi*” olan ve İtalyanlar ile Almanlar tarafından kaleme alınan *Codex Cumanicus*, kuzey sahası dilinin önemli bir mirasıdır. Mısır'da *Memlûk Kıpçakçasıyla* ortaya konulan eserler ise, genellikle sözlük ve gramer türünde eserlerdir. Memlûk Devleti'nde yöneten sınıfın Türk, halkın ise Arap olmasının doğal bir sonucu olarak Türk dilini öğrenme gerekliliği, bu sözlük ve gramer kitaplarının yazılması sonucunu doğurmuştur. Bunların dışında, Memlûk sahasında Seyf-i Sarâyî tarafından yazılan *Gülistan Tercümesi*, Memlûk Kıpçakçasının en önemli edebî eseri olarak dikkat çekmektedir. Zikrettiğimiz bu Memlûk Kıpçakçası metinlerinin dili bir bütünlük arz etmez. T. Halasi Kun bu sahada üç Türk şivesi (ağzı) tespit etmiştir: “*Asıl Kıpçakça*”, “*Asıl Oğuzca*”, “*Oğuz-Kıpçak karışımı bir dil*” (Pritsak, 1988:112).

Kıpçak Türkçesinin kuzeydeki gelişiminde özel bir durum da ortaya çıkmıştır. 11. yüzyılın ortalarında Ermeni Bograthlılar Devleti'nin yıkılmasıyla Kırım tarafına yoğun bir Ermeni göçünün başlangıcı, bu özel durumu ortaya çıkaran ilk faktördür. Devamında ise, 13. yüzyıldaki Moğol istilalarıyla bölgeye göç eden Ermeni nüfusu, hatırı sayılır seviyelere ulaşmıştır (Kasapoğlu Çengel, 2012:20). Bu göçler neticesinde Kıpçak Türkleri ve Ermeniler arasında sıkı bağlar oluşmuştur. Bunu takip eden süreçte ise, Ermeniler Kıpçak Türkçesini kilise dili ve konuşma dili olarak benimsemişler, kendi millî alfabeleriyle Kıpçak Türkçesine ait metinler ortaya koymuşlardır.

☀ Karahanlı Türkçesinin ardından Harezmi Türkçesi, Orta Asya'da bir geçiş dönemi lehçesi olarak kendisini gösterirken, aynı dönemlerde kuzeybatı ve güneybatıda bu görevi Kıpçak Türkçesi üstlenmiştir. Geçiş dönemi lehçesi olması hasebiyle farklı şekilleri bünyesinde barındıran Kıpçak Türkçesi, kip ve zamanın ifadesinde diğer tarihî Türk lehçeleriyle çok büyük farklılıklar göstermese de, bir geçiş dönemi lehçesi olduğu

konusunda bize ipuçları vermektedir. Şimdiki zaman kipini ifade etmek için kullanılan /-(y)AdIr/, /-(y)AdUr/, /-ydIr/, /-(y)A turur/ vb. şekillerinin Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde de kullanılması bu ipuçlarının bir örneğidir. Ayrıca gelecek zaman kipinin ifadesinde /-GAy/ ekinin yoğun olarak kullanılması, Kıpçak Türkçesinin Uygur Türkçesi çizgisinde geliştiğinin bir göstergesi sayılabilir.

Kıpçak Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman, /-(I/U)p [tur{ur}]/ ile kurulan geçmiş zaman, geniş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman ve istek kipinin kurulmasında şahıs zamirleri kullanılmaktadır. Görülen geçmiş zaman ve şart kipi iyelik kökenli şahıs ekleriyle, emir kipi ise kendine has şahıs ekleriyle çekime girmektedir.

1.2.5.1. Görülen Geçmiş Zaman Kipi

Görülen geçmiş zaman kipi, diğer tarihî lehçelerinde olduğu gibi, Kıpçak Türkçesinde de /-DI/, /-DU/ biçim birimleriyle ifadesini bulmaktadır. /-DI/ ve /-DU/ biçimlerinin fiil kök veya gövdelerine gelme durumlarında birtakım hususiyetler göze çarpmaktadır. Teklik 1. şahısta, yuvarlak ünlülü kelimelere eklenen görülen geçmiş zaman eki, yuvarlak ünlülü olmakta ve uyum sağlanmaktadır. Ancak düz ünlülü kelimelerde böyle bir uyum söz konusu değildir. Fiil düz ünlülü olduğu hâlde, ek yuvarlak ünlülü gelebilmektedir: “*izdedüm (istedim)* (Delice, 2003:154 / H, 3a2)”. Teklik 3. şahısta ise, diğer tarihî lehçelerde görülen düz ünlülü kullanımın Kıpçak Türkçesindeki bazı örneklerde bozulduğu görülmektedir. Her ne kadar *Kavânînü'l-Küllîyye* (Toparlı, Çögenli ve Yanık, 1999:9-13) ve *Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugali* (Toparlı, Çögenli ve Yanık, 2000:66)'de teklik 3. şahısta ekin daima düz ünlülü olduğu ifade edilse de, özellikle Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde yuvarlak ünlülü fiillere, uyum dâhilinde, yuvarlak ünlülü ekler gelebilmektedir: “*toldurdu (doldurdu)* (Arıkan, 2006:110 / KZ, 79:10)”; “*körgüzdü (gösterdi)* (Argunşah vd., 2011:306)”. Çokluk 1. şahıs çekiminde de düzlük-yuvarlaklık uyumu tam olarak mevcut değildir.

Düzlük-yuvarlaklık uyumunun görünümü yanında, görülen geçmiş zaman ekinin kullanımındaki tonluluk-tonsuzluk uyumunun görünümünde de birtakım hususiyetler göze çarpmaktadır. Teklik 2. şahısta “*ekin tonsuz ünsüzle biten fiillerden sonra tonlu ünsüzlü*” gelebildiği de görülmektedir (Güner, 2013:200): “*kitdiñ (gittin)* (Toparlı, 1992:158 / İM, 21a2)”.

“*Kip ve Zaman*” başlığı altında değindiğimiz üzere, görülen geçmiş zamanın çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır. *Dürretü'l-Mudiyye*'de ise teklik 2. şahıs çekiminde şahıs zamirinin kullanıldığına rastlanır: “*yeñdi sen (yendin)* (Toparlı, 2003:50)”; “*incitmedi sen (incitmedin)* (Toparlı, 2003:57)”. Bununla birlikte, teklik ve çokluk 1. şahıs ile teklik 2. şahısta iyelik kökenli şahıs eki almış çekimin üzerine bir de şahıs zamiri gelebilir. Böylece iyelik kökenli şahıs ekiyle yapılmış çekim, zamirle pekiştirilmiş olur (Güner, 2013:198): “*tiledim men (diledim)* (Toparlı, 1992:151 / İM, 7b3)”; “*işittik biz (duyduk)* (Toparlı, 1992:347 / İM, 317b4)”.

Kıpçak Türkçesinde görülen geçmiş zaman kipinin kullanımına şu çekimleri örnek olarak gösterebiliriz:

olturdum (oturdam) (Karamanlıoğlu, 1989:58 / GT, 119:13)

ayıtıñ (söyledin) (Toparlı, 1992:159 / İM, 22b1)

ayıldı (söylendi) (Altınkaynak, 2006:93 / TB, 10)

kördük (gördük) (Uğurlu, 1987:91 / MG, 76b1)

içtiñiz(içtiniz) (Toparlı vd., 1999:63 / KK, 57a)

tergediler (topladılar) (Arıkan, 2006:124 / KZ, 94:9)

1.2.5.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi

Kıpçak Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanı ifade etmek için, diğer tarihî Türk lehçelerinde olduğu gibi, */-mIş/* eki kullanılmaktadır. Bu dönemde de */-mIş/* eki, daima düz ünlülü bir kullanıma sahiptir. Yani */-mIş/* eki bu dönemde de düzlük-yuvarlaklık uyumuna tam olarak uymamaktadır.

Diğer zamanlar göz önüne alındığında, bu dönemde çok daha az kullanılan öğrenilen geçmiş zamanın teklik 1. şahıs çekiminde bir dil hususiyeti göze çarpmaktadır. Şahıs zamirleriyle kullanılan öğrenilen geçmiş zamanda, nadiren teklik 1. şahısta zamirin ekleştiği görülür (Güner, 2013:208). *Tuhfetü'z-Zekiyye*'de bu ekleşmenin “*bitişik zamir*” oluşturduğu dile getirilmiştir: “*kelmişem (gelmişim)* (Atalay, 1945:90 / TZ, 53a)”.

Kıpçak Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman kipinin kullanımına şu çekimler örnek olarak gösterilebilir:

ketmiş men (gitmişim) (Toparlı vd., 1999:14 / KK, 13b)
azâd kılınmış sen (özgür bırakılmışsın) (Toparlı, 1992:403 / İM, 396a5)
ölmüş (ölmüş) (Karamanlıoğlu, 1989:83 / GT, 167:12)
kelmiş biz (gelmişsiz) (Atalay, 1945:90 / TZ, 53a)
kelmiş siz (gelmişsiniz) (Atalay, 1945:90 / TZ, 53a)
dimişler (demişler) (Delice, 2003:164 / H, 23b3)

1.2.5.3. /-(I/U)p [tur{ur}]/ ile Kurulan Geçmiş Zaman Yapısı

Harezmi Türkçesinde tanıklanan /-(I/U)p [tur{ur}]/ ekli geçmiş zaman yapısı, küçük farklılıklar olmakla birlikte, Kıpçak Türkçesinde de kullanılmıştır. Bu kullanımda “tur-” fiiline eklenen geniş zaman eki genellikle düşürülmüştür. Bazen de yalnızca /-p/ zarf-fiiline şahıs ekleri getirilerek geçmiş zaman oluşturulmuştur. Kimi dönem kaynaklarında öğrenilen geçmiş zamanın ikinci şekli olarak değerlendirilen /-(I/U)p [tur{ur}]/ ekli geçmiş zaman yapısı (Karamanlıoğlu, 1989:LXVIII; Argunşah vd., 2011:283; Güner, 2013:209), kimi kaynaklarda ise “belirli geçmiş zaman” başlığı altında verilmiştir (Toparlı, 1992:126).

Kavâninü'l-Küllîyye ve Tuhfetü'z-Zekiyye'de de açıklanmaya çalışılan /-(I/U)p [tur{ur}]/ ekli geçmiş zaman yapısı, *Kavâninü'l-Küllîyye* müellifine göre “geçmiş zaman ile şimdiki zaman arasında ortaklaşa kullanılır. Ancak şimdiki zaman anlamı daha ağır basmaktadır.” (Toparlı vd., 1999:14) Mustafa Argunşah da bu yapının *Codex Cumanicus*'taki bazı örneklerde şimdiki zaman bildirdiğini söylemektedir: “çırmaluptur (sarılıyor), yazluptur (çözülüyor)” (Argunşah, 2015:104).

Kıpçak Türkçesinde görülen ve /-(I/U)p [tur{ur}]/ ile kurulan geçmiş zaman şeklini şu şekilde örneklendirebiliriz:

turuptur men (durmuşum/durdum) (Argunşah, 2015:307 / CC, 74b18)
tüşüp turur sen (düşmüşsün/düştün) (Karamanlıoğlu, 1989:129 / GT, 260:2)
ketiptir (gitmiştir/gitti) (Toparlı vd., 1999:13 / KK, 12b)
keliptir biz (gelmişsiz/geldik) (Atalay, 1945:90 / TZ, 53b)
keliptir siz (gelmişsiniz/geldiniz) (Atalay, 1945:90 / TZ, 53b)
umsanıptırlar (güvenmişlerdir/güvendiler) (Arıkan, 2006:163 / KZ, 134:18)

1.2.5.4. /-GAN+dır/ ile Kurulan Geçmiş Zaman Yapısı

Kıpçak Türkçesinde geçmiş zamanı ifade etmek için kullanılan yapılardan biri de /-GAN+dır/ yapısıdır. /-GAN/ sıfat-fiil eki ile “tur-” ek fiilinin birleşmesiyle oluşan bu geçmiş zaman yapısı, ilk olarak Kıpçak Türkçesi döneminde tanıklanmıştır. Bu yapı daha sonra Çağatay Türkçesinde de kendisine yer bulmuştur. /-GAN+dır/ ile kurulan geçmiş zaman yapısının, dönem içerisinde, yalnızca 3. şahıs çekimlerine rastlanmaktadır:

tohtalgandır (kurulmuştur) (Arıkan, 2006:118 / KZ, 88:38)

yazılgandır (yazılmıştır) (Altınkaynak, 2006:65 / KV, 155)

buyurgandır (buyurmuştur) (Altınkaynak, 2006:141 / TB, 77k)

1.2.5.5. Geniş Zaman Kipi

Kıpçak Türkçesinde geniş zaman kipini ifade etmek için /-r/, /-Ar/, /-Ir/, /-Ur/ biçim birimlerinden faydalanılır. Bu eklerden /-r/, ünlü ile biten fiil kök veya gövdelerine, diğer ekler ise ünsüzle biten fiil kök veya gövdelerine gelmektedir. *Tuhfetü’z-Zekiyye*’de bu eklerin geniş zaman yanında, şimdiki zaman ve gelecek zaman bildirme ihtimallerinin olduğundan da bahsedilir (Atalay, 1945:91). *Kavâninü’l-Küllîyye*’de de, geniş zaman kipinin “*teklik için kullanıldığında şimdiki ve gelecek zamana uygun*” olduğu ifade edilmektedir (Toparlı vd., 1999:15). *Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî*’de ise bu geniş zaman ekleri “*şimdiki zaman*” başlığı altında dikkatlere sunulmuştur (Toparlı vd., 2000:69). “*Geniş zaman kipinin taşıdığı genellik ifadesi sebebiyle eklerin Kıpçak Türkçesinde şimdiki zamanı karşılamak üzere*” kullanılması tabii bir durumdur (Güner, 2013:213).

Kıpçak Türkçesinde geniş zaman kipinin çekiminde birtakım hususiyetler de göze çarpmaktadır. Teklik 1. şahsın olumsuz çekiminde /-mAs men/ yapısının kimi zaman /-mAn/ olabileceği, *Kavâninü’l-Küllîyye*’de ifade edilmektedir (Toparlı vd., 1999:4). Teklik 2. şahıs çekiminde de, şahıs zamirinin ekleşerek /-sIn/ biçiminde kullanılmasına *Münyetü’l-Guzât*’ta rastlanmaktadır: “*barursın (gidersin)* (Uğurlu, 1987:61 / MG, 39b8)”; “*alursın (alırsın)* (Uğurlu, 1987:77 / MG, 60a1)”. Çokluk 1. şahıs çekiminde ise “*biz*” zamirinin “*miz*” şekline de nadiren tesadüf edilebilmektedir: “*tiler miz (dileriz)* (Toparlı, 1992:267 / İM, 197b1)”. Çokluk 1. şahıs çekiminde bir başka dil

hususiyeti daha göze çarpmaktadır. *Kavâninü'l-Küllîyye*'de, emir kipinde bahsi geçen /-(A)llk/ ekinin geniş zaman kipi için de kullanıldığı söylenmektedir: “*yatalık (yatarız)*”; “*yelik (yeriz)*”. *Kavâninü'l-Küllîyye* müellifi bu şekil için, “...*fasihtir, kullanılmıştır.*” demektedir (Toparlı vd., 1999:16).

Kıpçak Türkçesi döneminde geniş zaman kipinin kullanımına şu çekimleri örnek olarak gösterebiliriz:

korkutur men (korkuturum) (Toparlı, 1992:194 / İM, 82a7)

söger sen (söversin) (Toparlı, 2003:54 / DM, 21a)

tezginür (yuvarlanır) (Delice, 2003:180 / H, 63b9)

buyurur biz (buyururuz) (Altınkaynak, 2006:134 / TB, 57k)

sorar siz (sorarsınız) (Karamanlıoğlu, 1989:108 / GT, 218:3)

tepretirler (titretirler) (Arıkan, 2006:82 / KZ, 54:30)

1.2.5.6. Şimdiki Zaman Kipi

Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde müstakil bir ekle karşılanmayan ve geniş zaman kipinin ekleri ile ifadesini bulan şimdiki zaman kipi, Harezmi ve Kıpçak Türkçeleriyle birlikte müstakil eklerle ifade edilmeye başlamıştır. Kıpçak Türkçesi döneminde bu kipi ifade etmek için, çoğunlukla /-A+/ zarf-fiil eki ve “*tur-*” yardımcı fiilinden oluşmuş /-(y)AdIr/, /-(y)AdUr/, /-ydIr/ ve /-(y)A turur/ şekilleri kullanılmıştır. Benzer şekillere Harezmi Türkçesinde ve sonrasında Çağatay Türkçesinde de rastlanmaktadır. *Tuhfetü'z-Zekiyye*'de bu şekillerin şimdiki zaman yanında gelecek zaman da bildirebileceği belirtilmiştir (Atalay, 1945:90). Bu şekiller, modern Kıpçak yazı dillerinde de şimdiki zaman yanında gelecek zaman bildirebilmektedir (Kasapoğlu Çengel, 2012:54).

Kıpçak Türkçesinde şimdiki zaman kipinin ifadesinde /-yor/, /-yorur/ ekleri de kullanılmıştır. Bu şekiller *Tuhfetü'z-Zekiyye*'de zikredilmiştir: “*Hâl belgelerinden birisi de 'y' ve sakin 'r'dir. (Bunlar sonu sahih olan fiile sonu harekelendikten sonra gelir.) keleyor, keteyor, yatayor gibi ki 'geliyor, gidiyor, yatıyor' demektir.*” (Atalay, 1945:111) *Tuhfetü'z-Zekiyye*'nin yanı sıra, *Codex Cumanicus*, *Kavâninü'l-Küllîyye* ve *Töre Bitiği*'ndeki örnekler de dikkat çekicidir: “*keliyorlar (geliyorlar)*” (Argunşah,

2015:313 / CC, 80b18)”; “*keleyor (geliyor)* (Toparlı vd., 1999:35 / KK, 34a)”; “*buyuruyurlar (buyuruyorlar)* (Altınkaynak, 2006:105 / TB, em2)”.

Geniş zaman eklerinin şimdiki zaman kipini de ifade ettiği, *Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* adlı eserde ifade edilmektedir: “*çizar men (yazıyorum/yazarım), çizar sen (yazıyorsun, yazarsın)* (Toparlı vd., 2000:69 / TT, 52b-53b). Ayrıca bu zamanın ifadesinde, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde /-(I)yIr/, /-(U)yUr/ ve /-(I)y/ ekleri de kullanılmıştır (Pritsak, 1988:127): “*bahıyır sen (bakıyorsun)* (Arıkan, 2006:177 / KZ, 151:54)”; “*körmey men (görmüyorum)* (Altınkaynak, 2006:65 / KV, 155)”. Bu eklerin dışında, İbrahim Delice, *Hulasa*’da “-yer” ekinin de şimdiki zaman eki olarak kullanıldığını ifade etmiştir: “*diyerler*” (Delice, 2003:77). Buradaki ekin bir geniş zaman eki olduğu ve muhtemelen yöre ağzının tesiriyle “-yer” şeklinde kullanıldığını söyleyebiliriz.

Kıpçak Türkçesinde /-(y)AdIr/, /-(y)AdUr/, /-ydIr/ ve /-(y)A turur/lu şimdiki zaman şekillerine şu çekimler örnek olarak gösterilebilir:

yumruklaydır men (yumrukluyorum) (Atalay, 1945:90 / TZ, 53b)

keledir sen (geliyorsun) (Atalay, 1945:90 / TZ, 53b)

bişe durur (pişiyor) (Karamanlıoğlu, 1989:73 / GT, 147:9)

aladır biz (alıyoruz) (Atalay, 1945:80 / TZ, 44a)

sözleydir siz (söylüyorsunuz) (Atalay, 1945:90 / TZ, 53b)

keledirler (geliyorlar) (Atalay, 1945:107 / TZ, 71b)

1.2.5.7. Emir Kipi

Kavâninü'l-Külliyeye (Toparlı vd., 1999:6) ve *Tuhfetü'z-Zekiyye* (Atalay, 1945:5)'de “*fiillerin temeli*” olarak ifade edilen emir kipi, Kıpçak Türkçesinde genel itibariyle diğer tarihî Türk lehçelerindeki gibi kullanılır. Böyle olmakla birlikte bazı eserlerde, dikkat çeken dil hususiyetleri de görülebilmektedir. Emir kipinin teklik 1. şahıs çekiminde çoğunlukla /+AyIm/ eki kullanılmaktadır. *Gülistan Tercümesi*'nde görülen /+gAyIm/ şekli de genellikle ünlüyle biten fiillerden sonra görülmektedir: “*tilegeyim (dileyeyim)* (Karamanlıoğlu, 1989:134 / GT, 269:10)”. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde ise bu ek, /+(I)yIm/ biçimindedir (Pritsak, 1988:127): “*övretyim (öğretiyim)* (Arıkan, 2006:58 / KZ, 33:12)”.

Emir kipinin teklik 2. şahıs çekimi, diğer tarihî Türk lehçelerinde olduğu gibi, Kıpçak Türkçesinde de eksiz bir kullanıma sahiptir. Bununla birlikte dönem eserlerinde /+GIl/, /+GUV/, /+GIn/ ve /+GUn/ edatlarının bu çekimde pekiştirme göreviyle kullanıldığına sıklıkla rastlanır: “*turgun (dur)* (Atalay, 1945:87 / TZ, 50b)”; “*alışkal (alış)* (Argunşah, 2015:145 / CC, 7a14)”. *Kavâninü'l-Külliyye* müellifi, bu edatların özellikle konuşma dilinde kullanıldığını ifade etmektedir (Toparlı vd., 1999:8). *Tuhfetü'z-Zekiyye* müellifi ise, bunlardan /+GIl/ edatının bir pekiştirici olmadığını öne sürmekte ve bunun pekiştirici olduğunu söyleyenlerin sözüne değer verilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır (Atalay, 1945:108).

Kıpçak Türkçesinde emir kipinin teklik 3. şahıs çekimi için, genellikle /+sUn/ biçim biriminden faydalanılır. Bunun yanında /+sIn/ ekinin kullanıldığı örnekler de az değildir: “*baksın (baksın)* (Uğurlu, 1987:56 / MG, 32b8)”; “*beslesin (beslesin)* (Karamanlıoğlu, 1989:158 / GT, 317:10)”; “*yarlıgasın (bağışlasın)* (Argunşah, 2015:349 / CC, 61a9)”; “*sagışlamasın (düşünmesin)* (Altınkaynak, 2006:94 / TB, 10)”.

Emir kipinin çokluk 1. şahıs çekiminde ise çoğunlukla /+Allm/ eki kullanılır. *Münyetü'l-Guzât*'ta ekin /+AlUm/ şekli de mevcuttur: “*kılmayalum (yapmayalım)* (Uğurlu, 1987:98 / MG, 85a2)”. Bunun yanında /+gAllm/ ekinin kullanımına da rastlanmaktadır: “*degelim (diyelim)* (Argunşah, 2015:304 / CC, 73a17)”. *Kavâninü'l-Külliyye*'de ise çokluk 1. şahıs ekinin /+Allk/ olduğu ifade edilmekte [“*kelelik (gelelim)*”] ve /m/li şeklin Türkmenler arasında kullanıldığı söylenmektedir (Toparlı vd., 1999:8). Aynı ekin /+llk/ şeklinde kullanıldığına da yine aynı eserde rastlanmaktadır: “*yelik (yiyelim)* (Toparlı vd., 1999:8 / KK, 8a)”. Harezmi Türkçesinde de görülen /+All/ ekli örneklere ise *Codex Cumanicus*'ta tesadüf edilmektedir: “*sö[v]eli (sevelim)*; *yu[v]unalı (yıkanalım)* (Argunşah, 2015:308 / CC, 75b2-3)”.

Kıpçak Türkçesinde emir kipinin çokluk 2. şahıs çekimi için kullanılan biçim birimi /+(I/U)η/ ekidir. Bunun yanında /+(I/U)ηIz/, /+(U)ηUz/ eki de çokça kullanılmıştır. Görüldüğü üzere, ek, ünsüzle biten fiillerden sonra geldiğinde yardımcı ünlüyle kullanılmaktadır. Fakat *Dürretü'l-Mudiyye* ve *Kavâninü'l-Külliyye*'de bu duruma aykırı örnekler mevcuttur: “*öğrenηiz (öğreniniz)* (Toparlı, 2003:62)”; “*olturnηız (oturunuz)* (Toparlı vd., 1999:7 / KK, 6b)”.

Emir kipinin çokluk 3. şahıs çekiminde ise /+sUnlAr/ eki kullanılmaktadır. Bununla birlikte, *Codex Cumanicus*'ta ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde /+sInlAr/ şekline de sıklıkla rastlanmaktadır: “*yalbarsınlar (yalvarsınlar)* (Argunşah, 2015:259 / CC, 61a8)”; “*üleşsinler (paylaşsınlar)* (Arıkan, 2006:86 / KZ, 58:16)”; “*bilsinler (bilsinler)* (Altınkaynak, 2006:81 / TB, 6)”.

Kıpçak Türkçesinde emir kipinin “*genel*” kullanımını aşağıdaki gibidir:

keltüreyim (getireyim) (Toparlı, 1992:173 / İM, 46a6)

ögrengil (öğren) (Uğurlu, 1987:35 / MG, 7a7)

saklansun [sakınsın (?)] (Delice, 2003:169 / H, 39b3)

tüşelim (uğrayalım) (Karamanlıoğlu, 1989:89 / GT, 180:13)

çızıñ (yazın) (Toparlı vd., 2000:65 / TT, 48b)

haygursunlar (kaygılsınlar) (Arıkan, 2006:86 / KZ, 58:16)

1.2.5.8. Şart Kipi

Karahanlı Türkçesiyle birlikte /-sA/ (< /-sAr/) ekiyle karşılanmaya başlanan şart kipi, Harezmi Türkçesinin yanında Kıpçak Türkçesinde de /-sA/ biçim birimiyle karşılanmaktadır. Bu dönemde şart kipinin bünyesinde kullanılan pekiştiriciler özellikle dikkat çekmektedir. “*Şart kipine gelen pekiştiricilerden ilk defa Et-Tuhfetü’z-Zekiyye’de söz edilir.*” (Ercilasun vd., 2013:698) Bahsi geçen pekiştirici ise “*e/a*” edatıdır ve teklik 2. şahısta karşımıza çıkar: “*kelsene (gelsene)* (Atalay, 1945:87 / TZ, 51a)”. Bu pekiştirme edatına *Dürretü’l-Mudiyye*’de de rastlanmaktadır: “*bildürsene (bildirsene)* (Toparlı, 2003:63)”. Bu pekiştiricinin yanında, *Gülistan Tercümesi*’nde /+An/ pekiştiricisiyle genişlemiş /-sAnAn/ şekline de tesadüf edilmektedir: “*ikseñen (eksene)* (Karamanlıoğlu, 1989:4 / GT, 9:2)”.

Şart kipinin çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır. Bununla birlikte, *Codex Cumanicus*’ta ve *Kavâninü’l-Külliyeye*’de, bu çekimde şahıs zamirlerinin de nadiren kullanıldığını gösteren örnekler mevcuttur: “*sagınsa men (hatırlasam)* (Argunşah, 2015:307 / CC, 75a1)”; “*ketse sen (gitsen)* (Toparlı vd., 1999:27 / KK, 26a)”.

Kıpçak Türkçesinde şart kipinin “*genel*” kullanımını aşağıdaki gibidir:

yüzlensem (yönelsem) (Toparlı, 1992:332 / İM, 295b3)

atsañ (atsan) (Delice, 2003:173 / H, 49a8)

aytsa (söylese) (Karamanlıoğlu, 1989:163 / GT, 327:6)

ağırlasak (ağırlasak) (Argunşah, 2015:262 / CC, 61b28)

yuhlasañız (uyusanız) (Arıkan, 2006:93 / KZ, 67:13)

tapuşsalar (karşılaşsalar) (Uğurlu, 1987:72 / MG, 54a6)

1.2.5.9. İstek Kipi

Köktürkçe, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde müstakil olarak tespit edilemeyen ve Harezmi Türkçesiyle birlikte ifade edilmeye başlanan istek kipi, Kıpçak Türkçesi döneminde de karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar, bu dönemde emir eklerinde de istek ifadesi bulunsa da, bazı eserlerde /-(y)A/ ekinin istek kipi oluşturduğuna tanık olunmaktadır. Çoğunlukla teklik 3. şahsa ait olan bu örnekleri şu şekilde özetleyebiliriz:

tutam (tutam/tutayım) (Toparlı, 1992:323 / İM, 283a5)

yaza men (yazam/yazayım) (Delice, 2001:71 / İN, 2b2)

yana (yana) (Karamanlıoğlu, 1989:115 / GT, 231:11)

teyire (erdire) (Argunşah, 2015:302 / CC, 72b19)

atalar (atalar) (Delice, 2003:157 / H, 9b8)

1.2.5.10. Gereklilik Kipi

Uygur Türkçesi döneminde ilk defa tanımlanan ve Karahanlı Türkçesi devrindeki yoğun kullanımının ardından Harezmi Türkçesinde de karşımıza çıkan gereklilik kipi, Kıpçak Türkçesi döneminde de hatırı sayılır bir kullanıma sahiptir. “Kıpçak Türkçesinde gereklilik kipi ya zaman eklerinin, özellikle de gelecek zamanın, gereklilik göreviyle kullanılmasıyla ya da -Ar, -sA, -mAK, -mAh kerek yapılarıyla ifade edilir.” (Güner, 2013:249) Bunların dışında, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde /-mAGA kerek/, /kerek ...-GAy/ ve /-mAlI/ yapılarının da gereklilik kipini oluşturduğuna rastlanır (Güvenç, 2014:426). İstek eki /-(y)A/’nın *Hulasa* adlı eserde gereklilik kipini oluşturduğunu da İbrahim Delice kaydetmektedir (Delice, 2003:80).

Kıpçak Türkçesinde gereklilik kipinin kullanımına şu çekimleri örnek olarak gösterebiliriz:

bildirmek kerek sen (bildirmelisin) (Toparlı, 2003:59 / DM, 22b)
tutmah kerek sen (tutmalısın) (Altınkaynak, 2006:133 / TB, 56k)
işitmeli (işitmeli) (Arıkan, 2006:176 / KZ, 150:5)
kider kerek (yaralamalı) (Uğurlu, 1987:47 / MG, 21b1)
'âdet bolsa kirek (âdet olmalı) (Uğurlu, 1987:44 / MG, 18b5)
yidürmek kerek (yedirmeli) (Ağar, 1986:3 / BV, 2b20)
etmege kerek (etmeli) (Güvenç, 2014:429)
kerek körgeyler (görmeliler) (Altınkaynak, 2006:161 / TB, 123k)

1.2.6. Çağatay Türkçesi

Karahanlı ve Harezmi Türkçesi edebî dillerinin bir devamı olarak Orta Asya'da gelişme gösteren Çağatay Türkçesi, bu bölgelerde yaşayan Türk nüfusu arasında 15. yüzyıl başlarından 20. yüzyıl başlarına kadar kullanılan edebî yazı dilidir. Bu edebî yazı dilinin gelişmesinde müşterek Orta Asya yazı dilinin ve Moğol istilalarından sonra bu bölgelerdeki mahallî şivelerin karışmasının etkisi aşikârdır (Eraslan, 1993:168). Batıya göç eden Oğuz gruplarının önce Eski Anadolu Türkçesi, sonrasında Osmanlı Türkçesi edebî dillerini oluşturmalarına benzer olarak, doğuda kalan ve farklı mahallî şiveleri konuşan Türk grupları da, bütün Orta Asya'yı etkisi altına alacak ve yüzyıllarca kullanılacak Çağatay Türkçesini oluşturmuştur. Bu bağlamda denilebilir ki, "*Orta Asya Türkçesinin gelişmesinde Çağataycanın rolü, günümüz Roman dillerinin gelişmesinde Latince'nin rolü*"ne eş değerdir (Eckmann, 2013:9).

Çağatay Türkçesinin gelişmesinde Timur'un ve hanedanının etkisi de yadsınamayacak derecededir. Timur'un Türk birliğini sağlamasıyla oluşan uygun ortamda, oğlu Şahruh, torunu Uluğ Bey ve hanedandan gelen Hüseyin Baykara'nın da katkılarıyla, edebî bir dilin gelişmesi için gerekli olan altyapı sağlamış ve Çağatay Türkçesi hızlı gelişimini sürdürmüştür. Ali Şîr Nevâyî öncülüğünde kurulan bu edebî dil, zaman içerisinde "*Farsça ile her hususta rekabete muktedir bir kültür dili*" (Aktaran: Ercilasun, 2009:509) hâline gelmiştir.

Çağatay Türkçesi, adını Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'dan almaktadır. Fakat bu edebî dil, Çağatay Hanlığı (1227-1345) döneminden çok sonra ortaya çıkmıştır. Önceleri Çağatay Hanlığı bünyesindeki göçebeler için kullanılan "*Çağatay*" adı,

sonraları Timurluların hâkimiyeti altında teşekkül eden Orta Asya edebiyat dili için kullanılır olmuştur (Eckmann, 1988:213). Bu devrenin adlandırılmasında dönem şairlerinin söyledikleri de önem arz etmektedir. Ali Şîr Nevâyî, kullandığı dile genel olarak “*Türkçe, Türki, Türk tili*” demektedir. Edebî dil anlamında ise “*Çağatay lafzı*” tabirini kullanmaktadır. Ebü'l-Gâzî Bahadır Han da, Şecere-i Türk adlı eserinde “*Çağatay Türkisi*” tabirini, Arapça ve Farsça unsurlarla dolu edebî dil için kullanmaktadır. Onun için “*Türk tili*” halkın konuştuğu gerçek dildir. Benzer şekilde Mirzâ Mehdî Han da, Nevâyî, Lutfi, Hüseyin Baykara ve Bâbü Şah’ın edebî eserlerinin diline “*Lugat-i Çağatay*” demektedir (Ercilasun, 2009:404). Buradan da anlaşılmaktadır ki, “*Çağatay Türkçesi*”, devrin müellifleri tarafından edebî dili karşılamak için kullanılan bir tabirdir.

Modern zamanlarda ise “*Çağatay*” adlandırması, ilk defa A. Vambery tarafından kullanılmıştır. “*Vambery, 1867 yılında Leipzig’de basılan Çağataische Sprachstudien (Çağatay Dili Araştırmaları) adlı kitabıyla, bir dönemin diline Çağatayca denilmesi ve bu adın yerleşmesinin öncüsü olmuştur.*” (Argunşah, 2014:15) Günümüzde birçok Türkolog tarafından kabul edilen Çağatay Türkçesinin 15-20. yüzyılları kapsadığı görüşü ise, ilk defa A. N. Samoyloviç tarafından dile getirilmiştir (Eckmann, 1988:214). Samoyloviç’in fikirleri, ayrıca, J. Eckmann’ın “*Klasik Öncesi Devir*”, “*Klasik Devir*” ve “*Klasik Sonrası Devir*”⁴⁰ ayrımının da temelini oluşturmaktadır (Eckmann, 1988:215).

☼ Çağatay Türkçesinin Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi çizgisinin bir devamı olmasının yansımaları, kip ve zaman eklerinin kullanımında da kendisini göstermektedir. Bu lehçeler arasında, kip ve zaman eklerinin kullanılmaları hususunda birtakım küçük farklılıklar söz konusu olsa da, bu farklılıklar, ortak noktalar

⁴⁰ J. Eckmann Çağatay Türkçesini “*Klasik Öncesi Devir*”, “*Klasik Devir*” ve “*Klasik Sonrası Devir*” olmak üzere üç başlıkta ele almaktadır. Ona göre “*Klasik Öncesi Devir*”, “*bir dizi Eski Türkçe hususiyetin muhafaza edildiği bir geçiş devridir.*” Başlıca temsilcileri ise, Sekkâki, Lutfi, Atâ’î, Hocendî, Seyyid Ahmet Mirzâ, Yûsuf Emîrî, Haydar Tilbe vb. müelliflerdir. “*Klasik Devir*” ise, Ali Şîr Nevâyî ile başlayan ve Çağatay Türkçesinin kâmil bir edebî dil hâline geldiği dönemdir. Bu dönemin başlıca temsilcileri ise, Nevâyî’nin yanı sıra, Hüseyin Baykara, Hâmidî, Şibân Han, Muhammed Sâlih, Bâbü Şah, Bayram Han vb. müelliflerdir. “*Klasik Sonrası Devir*”e gelince, bu dönemde de “*Bir taraftan Nevâyî dilinin dikkatli bir taklidi, diğer taraftan Özbek unsurlarının tesiri vardır.*” Bu son dönemin temsilcileri ise, Ebü'l-Gâzî Bahadır Han, Baba Rahîm Meşreb, Saykalî, Muhammed Rızâ Agâhî, Mirzâ Ahmed bin Mirzâ Kerîm, Zâkircân Furkat vb. müelliflerdir (Eckmann, 2013:16).

göz önünde bulundurulduğunda, dikkate değer bir yoğunluğu haiz değildir. Özellikle, Uygur Türkçesinin karakteristik eklerinden olan /-GAy/ gelecek zaman ekinin Çağatay Türkçesinin de hâkim gelecek zaman eki olması, ortak noktaların önemini anlama yolunda bize ışık tutmaktadır.

Çağatay Türkçesi döneminde, bu döneme has fiil şekilleri de ortaya çıkmıştır. Emir kipinin üçüncü şahıslarında görülen /+dik/, /+dikler/ yapısı bunun tipik bir örneğidir. Ayrıca, ilk defa Kıpçak Türkçesi döneminde görülen ve öğrenilen geçmiş zaman bildiren /-GAndur/, /-GAn turur/ yapısının Çağatay Türkçesinde kullanılması da dikkat çekici bir başka noktadır.

Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman, /-(I/U)p [tur{ur}]/ ile kurulan geçmiş zaman, geniş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, kesin gelecek zaman ve istek kipinin kurulmasında şahıs zamirleri kullanılmaktadır. Görülen geçmiş zaman, şart ve gereklilik kipi, iyelik kökenli şahıs ekleriyle, emir kipi ise kendine has şahıs ekleriyle çekime girmektedir.

1.2.6.1. Görülen Geçmiş Zaman Kipi

Görülen geçmiş zaman kipi, diğer tarihî Türk lehçelerinde olduğu gibi, Çağatay Türkçesinde de /-DI/, /-DU/ biçim birimiyle ifade edilmektedir. Görülen geçmiş zaman ekinin 1. ve 2. şahıslarında, kelime kök veya gövdesine göre yuvarlak şekiller ortaya çıkabilmesine rağmen, 3. şahıslarda daima düz ünlülü kullanımlar söz konusudur.

Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde, görülen geçmiş zaman kipinin çokluk 1. şahıs çekiminde göze çarpan ikili kullanım, Çağatay Türkçesinde tamamen ortadan kalkmıştır. Harezmi Türkçesinde çoğunlukla /-DUK/ birleşimiyle ifade edilmesine rağmen, /-DImIz/, /-DUmUz/ birleşimiyle de ortaya konulan çokluk 1. şahıs çekimi, Çağatay Türkçesinde bütünüyle /-DUK/ birleşimiyle ifade edilmeye başlamıştır. J. Eckmann'a göre bu değişim, Çağatay Türkçesini "Orta Asya İslam-Türk yazı dilinin önceki devirlerinden ayıran başlıca morfolojik" hususiyetlerdendir (Eckmann, 1996:139).

Çağatay Türkçesinde görülen geçmiş zaman kipinin kullanımına şu çekimleri örnek olarak gösterebiliriz:

sagındım (zannettim) (Karaağaç, 1997:50 /LD, 56:4)

bozduñ (harap ettin) (Eraslan, 1999:210 / MSD, 467)
taptı (buldu) (Köktekin, 2007a:218 / YED, 199:3)
bildük (bildik) (Çelik Şavk, 2011:267 / LM, 2438)
üleştiñiz (paylaştınız) (Kargı Ölmez, 1996:149 / ŞT, 78b11)
sayd kıldılar (avladılar) (Tekcan, 2005:133 / BHD, XLIII:4)

1.2.6.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi

Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın ifadesi için, diğer tarihî Türk yazı dillerinde olduğu gibi */-mIş/* biçim biriminden istifade edilir. Bundan önce açıkladığımız lehçelerde yalnızca düz ünlülü kullanımlarla karşımıza çıktığını belirttiğimiz */-mIş/* eki, Çağatay Türkçesinde yuvarlak ünlülü kullanımlarla da *(-mUş)* karşımıza çıkabilmektedir. Bu yuvarlak ünlülü kullanımlar, M. Argunşah (2014:164) ve G. Karaağaç (1997:XXXVIII)’ın çalışmalarında zikredilmiştir.

Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman çekiminin teklik 1. şahıs çekiminde bir dil hususiyeti göze çarpmaktadır. “*Teklik 1. kişide Oğuz Türkçesinden alınan -mIş+Am yapısı da nadiren kullanılır: bil-mişem ‘bilmişim’*” (Argunşah, 2014:164)

Çağatay Türkçesi döneminde öğrenilen geçmiş zaman çekimine şu fiil çekimleri örnek olarak gösterilebilir:

takmış min (takmışım) (Köktekin, 2007a:267 / YED, 258:6)
dimiş sin (demişsin) (Eraslan, 1999:200 / MSD, 433)
togmuş (doğmuş) (Tekcan, 2005:74 / BHD, V:2)
kalmış biz (kalmışız)
koymuş siz (koymuşsunuz) (Çelik Şavk, 2011:207 / LM, 1797)
birmişler (vermişler) (Karaağaç, 1997:16 / LD, 8:4)

1.2.6.3. */(I/U)p [tur{ur}]/* ile Kurulan Geçmiş Zaman Yapısı

Harezmi ve Kıpçak Türkçelerindeki yoğun kullanımının yanında, Çağatay Türkçesinde de kendisine yaşama ortamı bulan ve */(I/U)p [tur{ur}]/* ile kurulan geçmiş zaman yapısı, Harezmi Türkçesi ile ilgili yazılan kaynaklarda olduğu gibi, Çağatay Türkçesi ile ilgili yazılan kaynaklarda da bir “*adlandırma problemi*” ile karşımıza çıkmaktadır. Bu geçmiş zaman yapısını “*belirli geçmiş zaman*” (Köktekin, 2007a:33;

Teres, 2013:74) başlığı altında müstakil olarak değerlendiren araştırmacılar yanında, aynı yapıyı “*öğrenilen geçmiş zaman*”ın ikinci bir şekli olarak değerlendiren araştırmacılar da vardır (Argunşah, 2014:165; Eraslan, 1999:78; Karaağaç, 1997:XXXVIII). Hatta /-(I/U)p [tur{ur}]/ ile kurulan geçmiş zaman yapısına “*görülen geçmiş zaman*”ın ikinci bir şekli gözüyle bakanlar da mevcuttur (Kargı Ölmez, 1996:99).

/-(I/U)p [tur{ur}]/ ile kurulan geçmiş zaman yapısında “*tur-*” yardımcı fiilinin veya bu fiilin üzerine gelen geniş zaman ekinin düştüğüne sıklıkla tesadüf edilmektedir. Bu çekimde “*tur- yardımcı fiili yerine bazen er- fiili de kullanılır.*” (Argunşah, 2014:165)

Çağatay Türkçesinde /-(I/U)p [tur{ur}]/ ile kurulan geçmiş zaman şekline şu çekimleri örnek olarak gösterebiliriz:

tapıp men (bulmuşum/buldum) (Tekcan, 2005:70 / BHD, III:3)

alıp sin (almışsın/aldın) (Köktekin, 2007a:280 / YED, 271:4)

ketiptür (gitmiş/gitti) (Çelik Şavk, 2011:270 / LM, 2467)

ayıp turur miz (söylemişiz/söyledik) (Kargı Ölmez, 1996:158 / ŞT, 82a12)

öğretüptür siz (öğretmişsiniz/öğrettiniz)

töşüptürler (döşemişler/döşediler) (Eraslan, 1999:160 / MSD, 282)

1.2.6.4. /-GAN+dUr/, /-GAN turur/ ile Kurulan Geçmiş Zaman Yapısı

Çağatay Türkçesinde karşımıza çıkan geçmiş zaman kiplerinden biri de /-GAN+dUr/, /-GAN turur/⁴¹ ile kurulan geçmiş zaman kipidir. /-GAN/ sıfat-fiil ekiyle “*tur-*” ek fiilinin birleşmesinden ortaya çıkan bu yapı, Kıpçak Türkçesinde /-GAN+dır/ şeklinde kullanılmasının ardından Çağatay Türkçesinde de kendisine yer bulmuştur. Dönem içerisinde bu yapının yalnızca teklik ve çokluk 3. şahıs çekimlerine rastlanmaktadır (Argunşah, 2014:166):

kalgandur (kalmıştır) (Argunşah, 2014:166)

ötken turur (yaşamıştır) (Kargı Ölmez, 1996:208 / ŞT, 99a11)

⁴¹ Ersin Teres’e göre bu geçmiş zaman şekli /-GAN/ sıfat-fiil eki ile şahıs eklerinin birleşiminden oluşmaktadır. Teres, bu zamanın bütün şahıslarla çekimlendiğini gösteren örneklere de yer vermiştir (Teres, 2013:74).

kelgen tururlar (gelmişlerdir) (Kargı Ölmez, 1996:203 / ŞT, 96b14)

1.2.6.5. Geniş Zaman Kipi

Çağatay Türkçesinde geniş zaman kipini ifade etmek için kullanılan biçim birimleri */-r/*, */-Ar/*, */-Ur/* ekleridir. Bu eklerden */-r/*, ünlü ile biten fiil kök veya gövdelerine, diğer iki ek ise ünsüzle biten fiil kök veya gövdelerine gelmektedir. Bununla birlikte, dönem eserlerinde, ünlü ile biten fiil kök veya gövdelerine */y/* bağlayıcı ünsüzünü alan */-Ur/* geniş zaman eki de eklenebilmektedir. Bu geniş zaman ekleri, ilerleyen satırlarda tekrar değineceğimiz üzere, gelecek zaman kipinin teşkilinde de kullanılmıştır. Muhammed Ya'kûb-ı Çîngî'nin "*Zebân-ı Türki*" adlı sözlük çalışmasında gelecek zamanı ifade etmek için geniş zaman eklerinin kullanıldığı görülür (Kara, 2011b:98).

Çağatay Türkçesinde geniş zaman kipinin teklik 1. şahıs çekiminin olumlu ve olumsuz şekillerinde bir dil hususiyeti de göze çarpmaktadır. Oğuz Türkçesinin bir etkisi olarak, teklik 1. şahısta şahıs zamiri, zaman zaman */+Am/* şeklinde ekleşmekte ve şahıs bu şekilde ifade edilmektedir: "*alur men > aluram*" veya "*bilmes men > bilmezem* (Köktekin, 2007a:202 / YED, 182:2) *vb.*". Aynı şekilde, çokluk 1. şahısta da */-Iz/* şeklinde ekleşme vakidir: "*avlar biz > avlarımız*" (Kargı Ölmez, 1996:226 / ŞT, 105a4). Yine Oğuz Türkçesinin etkisiyle, olumsuz biçimlerde, */-s + men/* şeklinde olan kip ve şahıs eki birleşimi, */-mAn/* şekline bürünebilmektedir: "*almas men > alman / bilmes men > bilmen vb.*". Oğuz Türkçesinin etkisiyle oluşmuş bu biçimlere çoğunlukla şiirde, nadiren ise nesirde rastlanmaktadır. (Eckmann, 1996:143)

Çağatay Türkçesi döneminde geniş zaman kipinin kullanımına şu çekimler örnek olarak gösterilebilir:

tiler min (dilerim) (Eraslan, 1999:256 / MSD, 629)

isteyür sin (istersin) (Köktekin, 2007a:302 / YED, 302:7)

körsetür (gösterir) (Tekcan, 2005:113 / BHD, XXVII:8)

aytur miz (söyleriz) (Kargı Ölmez, 1996:165 / ŞT, 84b13)

iter siz (edersiniz) (Karaağaç, 1997:283 / LD, 430:2)

derler (söylerler) (Çelik Şavk, 2011:192 / LM, 1639)

1.2.6.6. Şimdiki Zaman Kipi

Köktürkçe, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi yazı dillerinde müstakil bir ekle karşılanmayan, ancak Harezmi Türkçesi dönemiyle birlikte /-(y)A *turur*/, /-(y)U *turur*/, Kıpçak Türkçesi dönemiyle birlikte ise /-(y)AdIr/, /-(y)AdUr/, /-ydIr/ ve /-(y)A *turur*/ birleşimleriyle ifade edilmeye başlayan şimdiki zaman kipi, Çağatay Türkçesinde de /-(y)AdUr/, /-(y)A *turur*/ ve /-ydUr/, /-y *turur*/ birleşimleriyle ifadesini bulmaktadır. Daha geniş ifadesiyle Çağatay Türkçesinde “*Şimdiki zaman çekimi, -A/-y zarf-fiil ekleri ve tur- yardımcı fiilinin geniş zamanı olan turur ile birlikte oluşturulur. Tur- fiiline gelen geniş zaman eki bazen düşmekte ve ekleşmeyle yapı -AdUr / -ydUr olmaktadır.*” (Argunşah, 2014:23) Kimi zaman “*tur-*” fiili de düşebilmekte ve bunun sonucunda “*zarf-fiil + şahıs eki*” görünümünde şimdiki zaman kipi ortaya çıkabilmektedir: “*oltura siz (oturuyorsunuz)*” (Kargı Ölmez, 1996:186 / ŞT, 90b19).

Çağatay Türkçesinde /-(y)AdUr/, /-(y)A *turur*/ ve /-ydUr/, /-y *turur*/lu şimdiki zaman şekillerine şu çekimler örnek olarak gösterilebilir:

korka turur men (korkuyorum) (Kargı Ölmez, 1996:151 / ŞT, 79b8)

öltüredür sin (öldürüyorsun) (Karaağaç, 1997:19 / LD, 13:1)

ivrüledür (çevriliyor) (Köktekin, 2007a:234 / YED, 218:6)

kele turur miz (geliyoruz) (Kargı Ölmez, 1996:139 / ŞT, 75b6-7)

ayta turur siz (söylüyorsunuz) (Kargı Ölmez, 1996:180 / ŞT, 89a7)

bitiydürler (yazıyorlar) (M. Şen, 1993:206 / BA, 286a5)

1.2.6.7. Emir Kipi

Çağatay Türkçesinde emir kipinin kullanımı, esas itibariyle diğer Türk yazı dillerindeki kullanımlarla ortaklık arz etmektedir. Teklik 1. şahsın birincil eki /+AyIn/ ekidir. Bu ek, ünlü ile biten fiil kök veya gövdelerine /+yIn/ şeklinde gelmektedir. Bu şekillerin yanında /+y/, /+Ay/, /+AyIm/ ve nadiren de olsa /+AyIn/ ve /+gAyIn/ ekleri de kullanılabilir: “*koyay (koyayım)* (Atalay, 1970:338)”; “*bereyim (vereyim)* (Kargı Ölmez, 1996:143 / ŞT, 77a5)”; “*dey (diyeyim); kalayın (kalayım); tokugayın (dokuyayım) vb.*” (Argunşah, 2014:173).

Emir kipinin teklik 2. şahıs çekiminde eksiz kullanım Çağatay Türkçesinde de söz konusudur. Bununla birlikte /+gIl/ edatı ile bu edatın varyantları olan /+kIl/ ve /+gIn/

emir kuvvetlendirme edatlarının kullanımı da göze çarpmaktadır: “*asragıl (koru)* (Tekcan, 2005:120 / BHD, XXXIII:2)”; “*unutkıl (unut)* (Çelik Şavk, 2011:192 / LM, 1639)”; “*yangın (yan)* (Köktekin, 2007a:217 / YED, 197:5) vb.”. Bazı örneklerde “*emre nezaket tonu vermek için*” teklik 2. şahıs çekimine /+çI/ ekinin eklendiği de görülmektedir: “*koyçı (koy)*”, “*barcı (git)*” vb. (Eckmann, 2013:123).

Çağatay Türkçesinde emir kipinin teklik 3. şahıs çekimi için kullanılan biçim birimi /+sUn/ ekidir. J. Eckmann, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde görülen /+sU/ ekli teklik 3. şahıs çekimlerinin bu dönemde kalktığını ifade etse de (Eckmann, 1996:143), M. Argunşah bu şekli de örneklendirmektedir: “*kessü (kessin)*” (Argunşah, 2014:173). Bunların yanında, teklik 3. şahıs çekimi, Ali Şîr Nevâyî’de /+di/ ekiyle de ifadesini bulmaktadır (Eckmann, 1996:143).

Emir kipinin çokluk 1. şahıs çekiminin ifadesinde /+Allm/, /+Allη/, /+AlUη/, /+All/ ve /+AlUk/ eklerinden faydalanılır. Bu ekler, dönem eserinde karışık bir kullanımla karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, *Şecere-i Terâkime*’de bu şahsın ifadesinde /+Allη/ ve /+All/ ekleri kullanılmışken (Kargı Ölmez, 1996:91), *Sekkâkî Dîvânî*’nda yalnızca /+All/ eki kullanılmıştır (Eraslan, 1999:80). Bu karışık kullanımlar diğer eserlerde de görülmektedir: “*tartalı (katlanalım)* (Eraslan, 1999:252 / MSD, 615)”; “*bereliş (verelim)* (Kargı Ölmez, 1996:219 / ŞT, 102a16)”; “*içelük (içelim)* (Köktekin, 2007a:267 / YED, 258:8)” vb.

Emir kipinin çokluk 2. şahıs çekiminde ise /+(I/U)η/ ekinin yanı sıra, /+(I/U)ηız/, /+(I/U)ηIAr/ ve /+(I/U)ηIzIAr/ ekleri kullanılmaktadır: “*ayb itmeniz (ayıplamayınız)* (Eraslan, 1999:274 / MSD, 693)”; “*kelişler (geliniz)* (Kargı Ölmez, 1996:146 / ŞT, 78a4)”; “*ötkeriñizler (geçiriniz)* (Kargı Ölmez, 1996:223 / ŞT, 104a5) vb.”.

Emir kipinin çokluk 3. şahıs çekimi ise /+sUnIAr/ eki ile oluşturulmaktadır. Ali Şîr Nevâyî’de, bu çekim için /+dikler/ eki de kullanılmıştır (Eckmann, 1996:143).

Çağatay Türkçesinde emir kipinin “*genel*” kullanımını aşağıdaki gibidir:

öleyin (öleyim) (Karaağaç, 1997:41 / LD, 43:3)

kandır (kandır) (Tekcan, 2005:104 / BHD, XXII:3)

öğrensün (öğrensün) (Eraslan, 1999:232 / MSD, 543)

beyân kılalıñ (açıklayalım) (Kargı Ölmez, 1996:155 / ŞT, 81a5)

yayılıñ (yayılın) (Kargı Ölmez, 1996:115 / ŞT, 67b15)
yapışsunlar (yapışsunlar) (M. Şen, 1993:119 / BA, 217b3)

1.2.6.8. Şart Kipi

Eski Türkçedeki /-sAr/ biçim birimli kullanımından sonra Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde /r/siz kullanımlarla karşımıza çıkan şart kipi, Çağatay Türkçesinde de /-sA/ biçim birimiyle ifade edilmektedir. Şart kipinin şahıs belirleyicileri, bilindiği üzere, önceki tarihî lehçelerde karışık bir şekilde kullanılmıştır. J. Eckmann, bu karışık kullanımın Çağatay Türkçesi dönemiyle birlikte ortadan kalktığını söylese de (Eckmann, 1996:143), bu dönemde de şart kipi, nadiren şahıs ekleriyle çekime girebilmektedir. Bunun örnekleri *Sekkâkî Dîvânî*'nda mevcuttur: “*da ‘vî kılsa men (dava etsem)* (Eraslan, 1999:116 / MSD, 106); “*içse men (içsem)* (Eraslan, 1999:208 / MSD, 469)”.

Çağatay Türkçesinde şart kipinin kullanımına şu çekimleri örnek olarak gösterebiliriz:

birsem (versem) (Karaağaç, 1997:21 / LD, 16:1)
izdesen (istesen) (Eraslan, 1999:298 / MSD, 777)
saginsa (saysa) (Tekcan, 2005:99 / BHD, XIX:3)
aytsak (söylesek) (Kargı Ölmez, 1996:166 / ŞT, 84b17)
kirseniz (girseniz) (Köktekin, 2007a:127 / YED, 96:1)
uygatsalar (uyandırtsalar) (M. Şen, 1993:42 / BA, 157a11)

1.2.6.9. İstek Kipi

Köktürkçe, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde belirgin bir kip olarak oluşmayan, ancak Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde müstakil olarak ifade edilmeye başlayan istek kipi, Çağatay Türkçesi döneminde de kendisine kipler içerisinde yer bulmuştur. Çağatay Türkçesinde istek kipini ifade etmek için gelecek zaman kipinin biçim birimlerinden faydalanılır. /-GAy/ ve /-GA/ eklerinin işlevsel esnekliği sayesinde, bu ekler istek kipinin ifadesinde de kullanılabilir. /-GAy/ ekinden zaman içerisinde gelişen /-(y)A/ istek eki de Çağatay Türkçesi döneminde tanıklanmaktadır: “*aya men (söyleyeyim)*, “*saça sen (saçasın)*” (Argunşah, 2014:176).

Çağatay Türkçesi döneminde, yukarıdaki eklerin yanında, /-mAkçI bol-/ ve /-mAkçI er-/ yapılarının da istek kipini ifade ettiği görülmektedir: “*kılmakçı bolsañ (kılmak istesen)*”, “*taşlamakçı er- (atmak iste-)*” (Argunşah, 2014:177).

Çağatay Türkçesinde istek kipinin kullanımı şu şekilde örneklendirilebilir:

ülege men (paylaşam/paylaşayım)

öltürgey sen (öldüresin)

yana (yana) (Eraslan, 1999:208 / MSD, 455)

içeliñ (içek/içelim)

korkuta siz (korkutasınız) (M. Şen, 1993:64 / BA, 174a6)

keleler (geleler)

1.2.6.10. Gereklilik Kipi

Uygur Türkçesi dönemindeki ilk kullanımlarının ardından Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde de sıklıkla karşımıza çıkan gereklilik kipi, Çağatay Türkçesindeki kullanımıyla da dikkat çekmektedir. Bu dönemde “*kerek*” kelimesinden faydalanılarak gereklilik kipi teşkil edilir. “*Kerek kelimesi bildirme ile (kerekdür, kerek durur/turur) geldiği gibi -mAk kerek, -sA kerek vb. yapılarla da ifade edilir.*” (Argunşah, 2014:177) Bunların yanında /*kerek* + ...-sA/ yapısının da örnekleri mevcuttur. Özbek, Uygur ve Kırgız Türkçelerinde kullanımına rastlanan /-(I)ş/ + *iyelik eki* + *kerek/lazım* yapısındaki gereklilik kipi de Çağatay Türkçesi döneminde oluşmuştur (Ercilasun vd., 2013:559).

Çağatay Türkçesinde gereklilik kipinin kullanımına şu çekimleri örnek olarak gösterebiliriz:

i 'tikâd kerek (inanmak gerek) (Tekcan, 2005:102 / BHD, XX:7)

keltürmek kerek (getirmeli) (M. Şen, 1993:300 / BA, 360a7)

ötse kerek (geçmeli) (Kargı Ölmez, 1996:208 / ŞT, 99a6)

tapşurmak kerek (teslim etmeli) (Köktekin, 2007a:65 / YED, 30:4)

kerek kulsak (yapmalıyız) (Eraslan, 1999:156 / MSD, 264)

1.2.7. Eski Anadolu Türkçesi

Eski Anadolu Türkçesi, 12. yüzyılın ortalarından başlayıp 16. yüzyıla kadar uzanan devrede, Anadolu ve Rumeli bölgesinde, Oğuz-Türkmen lehçesi temelinde kurulup gelişme gösteren edebî yazı dilinin adıdır (Korkmaz, 2005:471). Bu yazı dili, 7-8. yüzyıllarda Tula ırmağı boylarında yaşayan (Sümer, 1992:1), 10. yüzyılda Siriderya boyları ve Aral gölü kıyılarında şehirler kurarak yerleşik hayata geçen, 11-13. yüzyıllarda Harezm'in Türkleşmesinde etkin rol oynamalarının ardından, Aral gölü ve Siriderya yakasından Horasan'a kadar uzanıp burada Büyük Selçuklu Devleti'ni kuran ve akabinde büyük kitleler hâlinde Anadolu'ya göç ederek burada da Anadolu Selçuklu Devleti'nin temellerini atan Oğuzların⁴² konuşma diline dayanmaktadır (Özkan, 2000:60).

Anadolu'da, Eski Anadolu Türkçesi döneminden önce, Türkçe henüz bir yazı dili hüviyeti kazanmamıştı. Anadolu Selçuklularında Türkçe, yalnızca İslamlık ve tasavvuf ilkelerini büyük halk kitleleri arasında yaymak amacıyla, pratik ve didaktik gayelerle yazılmış eserlerin dili olarak kullanılabilirdi (Korkmaz, 1995:431-432). Bu dönemde Arapça ve Farsçanın hâkimiyeti söz konusuydu. İşte böyle bir ortamda Oğuz Türkçesi, bir yandan Arapça ve Farsça karşısında kimliğini bulmaya çalışmış, bir yandan da konuşma dilini bir yazı dili hâline getirme yolunda çok çetin bir mücadeleye girişmiştir. İki yüz yıl süren bu mücadelenin sonunda Oğuz Türkçesine dayalı bir yazı dili teşekkül etmiştir. Bu süreçte Anadolu beyliklerinin katkıları da göz ardı edilemeyecek kadar büyük ve değerlidir. Karamanoğlu Mehmet Bey'in Selçuklu şehzadesi Alaaddin Siyavuş ile birlikte 1277 yılında Konya'yı işgal ettikten sonra topladığı divanda, "*Şimden girü hiç kimesne kapuda, dergâhda ve divanda ve mecalis ve seyranda Türki dilinden gayri dil söylemeye!*"; emrini vermesi, bu katkıların en güzel örneği ve Türk dili için bir "*dönüm noktası*"dır (Köktekin, 2011:12). Yıkılan Selçuklu Devleti'nin

⁴² Oğuzların kavim adı hakkında çok farklı görüşler ileri sürülmüştür. J. Marquart, Oğuz'un "*ok+uz*" birleşiminden çıktığını iddia etmektedir. Ona göre "*ok*", bildiğimiz manasıyla "*ok*", "*uz*" ise adam demektir ve bu birleşim de "*oklu adamlar*" manasına gelmektedir (Sümer, 1992:13). J. Hamilton'a göre ise, "*oğuz*", "*akraba, aile*" manasına gelen "*oğuş*"tan gelmektedir (Sümer, 1992:14). D. Sinor'un "*oğuz*"u "*öküz*", L. Bazin'in ise "*tosun*" ile bağlantılı görmeleri de ayrıca ilgi çekicidir (Sümer, 1992:13). Bütün bu iddiaların gerçeği yansıtmaktan çok uzak olduklarını dil bilimsel kanıtlarla açıklayan Faruk Sümer, son olarak G. Nemeth'in bu kelimeyi "*ok (oymak) + uz (çokluk eki)*" şeklinde açıkladığını ifade etmiş ve "*...gerçeğe en yakın olanı, bize göre Nemeth'in görüşüdür.*" açıklamasını yapmıştır (Sümer, 1992:14).

yerini almak isteyen her beyliğin kendi hükûmet merkezini bir kültür ve medeniyet merkezi hâline getirmeye çalışması (Özkan, 2000:74) ve bu beyliklerin Arap ve Fars kültürlerine uzak oluşları da Türk dilinin işine ayrıca yaramış ve Oğuz Türkçesinin bir yazı dili olmasının yolunu açmıştır.

Eski Anadolu Türkçesi döneminin ilk safhalarında (12-13. yüzyıl) verilen *Kıssa-i Yûsuf*, *Behçetü'l-Hadâ'ik fi Mev'izeti'l-Halâ'ik*, *Kuduri Tercümesi*, *Ferâiz Kitabı* ve *Kitâb-ı Gunyâ* gibi eserlerde Eski Türkçenin şekilsel özelliklerine de rastlanır. Bu eserlerin dil yapısı, Oğuz Türkçesinin özellikleri yanında Doğu Türkçesine özgü birtakım dil özellikleri de barındırdığından ve fiil yapısında “*olga-bolga*” veya “*olgay-bolgay*” şekilleri yer aldığından, bu eserler bir geçiş dönemi mahsulü olarak değerlendirilmiş ve “*karişik dilli eserler*” olarak adlandırılmıştır (Korkmaz, 2013:82). G. Doerfer'in çalışmaları ise bu tartışmalara yeni bir boyut kazandırmıştır. Doerfer, İran'daki Horasan Türkçesi üzerine yaptığı araştırmalar sonucunda Oğuz Türkçesini kendi içinde batıda Selçuklu Türkçesi, doğuda Türkmence olarak ikiye ayırmıştır. Selçuklu Türkçesini de kendi içinde Batı Selçukçası ve Doğu Selçukçası olarak ikiye ayırarak Anadolu ve Azerbaycan Türkçelerini Batı Selçukçasına, Horasan Türkçesini ve Özbek Oğuzcasını ise Doğu Oğuzcasına dâhil etmiştir. Zeynep Korkmaz, G. Doerfer'in İran'daki Horasan Türkçesi üzerine yaptığı araştırmalardan hareketle “*bu dönem dilinin Doğu Türkçesinden Batı Türkçesine uzanan bir geçiş evresi olarak değil, doğrudan doğruya Oğuzcanın kendi içindeki farklı biçimlenme sürecinin ortaya koyduğu birer ayrılık olarak değerlendirilmesi*” gerektiği üzerinde durur ve “*karişik dilli eserler*” yerine “*Selçuklu Türkçesi Ağızları*” terimini uygun görür (Korkmaz, 2013:85-86).

Batılı Türkologlar tarafından “*Altosmanishe*”, Mecdut Mansuroğlu tarafından “*Eski Osmanlıca*” (Mansuroğlu, 1988:247), Faruk Kadri Timurtaş tarafından “*Eski Türkiye Türkçesi*” (2012) ve Ahmet Bican Ercilasun tarafından “*Eski Oğuz Türkçesi*” (Ercilasun, 2009:430) olarak adlandırılan ve Eski Türkçe ile Türkiye Türkçesi arasında kısmen bir köprü vazifesi gören Eski Anadolu Türkçesi, gerek fonetik gerekse morfolojik açıdan çok dikkat çekici hususiyetler göstermektedir. Bu hususiyetler içinde Eski Türkçeden haber veren ve Türkiye Türkçesini müjdeleyen çok sayıda fonetik ve morfolojik çağrışım bulunmaktadır.

❁ 12-16. yüzyıllarda Orta Asya’da Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçeleri, Anadolu’nun kuzeyinde ve güneyinde ise Kıpçak Türkçesi birer yazı dili olarak varlık sahnesine girip çıkarken, Anadolu ve Rumeli sahasında da, Oğuz-Türkmen lehçesine dayalı Eski Anadolu Türkçesi gelişme göstermiştir. Bu tarihî lehçe, diğer lehçelerle birçok noktada birleşse de, Oğuzcaya ait birtakım karakteristik özelliklerle dikkat çekmektedir. Bu karakteristik özellikler, diğerleri bir tarafa, kip ve zamanın ifadesinde kendisini göstermektedir. Eklerin bir kısmında karşımıza çıkan yuvarlaklaşma hadisesi, /-(y)AsI/ ve /-(y)AcAK/ gelecek zaman eklerinin gerek çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki olarak gerekse müstakil birer sıfat-fiil eki olarak artık oturmuş kullanımları, nihayet /-(y)IsAr/ ekinin gelecek zamanın ifadesindeki hâkim görünümü, bu karakteristik özelliklerdendir. Bilhassa diğer tarihî lehçelerde gelecek zamanın ifadesinde /-GAY/ ekinin yaygın kullanımı söz konusuysen Eski Anadolu Türkçesinde bu ekin neredeyse hiç kullanılmayıp /-(y)IsAr/ ekinin tercih edilmesi, bu lehçenin karakteristiğini gösteren önemli bir durumdur.

Eski Anadolu Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman, /-(U)p [DUr{Ur}]/ ile kurulan geçmiş zaman, geniş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman ve gereklilik ile istek kipinin kurulmasında şahıs zamirleri kullanılmıştır. Bu kullanımlarda Eski Anadolu Türkçesine has birtakım hususiyetler de göze çarpmaktadır. 1. şahıs ekleri sıklıkla /+vAn[In]/, /+vAm/, /+vUz/ biçimlerinde kullanılmıştır. Bu kullanım, Batı Türkçesi fiil çekimi ile Doğu Türkçesi fiil çekimi arasındaki önemli bir ayrımdır ve bugünkü 1. şahıs çekimleri için de ipucu mahiyetindedir. *“Batı Türkçesi fiil çekimini Doğu Türkçesi fiil çekiminden ayıran temel sebep, Oğuzların ‘ben’ ve ‘biz’ şahıs eklerini ‘men’ ve ‘mIz’ yapmamalarıdır. Eğer Oğuzlar da ‘b’yi ‘m’ye çevirmiş olsalardı ‘m’, ‘v’ye dönemeyeceği için bugünkü 1. şahıs ekleri ortaya çıkmayacak, diğer Türklerde olduğu gibi ‘m’li biçimler devam edecekti.”* (Ercilasun, 2009:456)

Eski Anadolu Türkçesinde, diğer tarihî lehçelerde olduğu gibi, görülen geçmiş zaman ve şart kipi iyelik kökenli şahıs ekleriyle, emir kipi ise kendine has şahıs ekleriyle çekime girmektedir.

1.2.7.1. Görülen Geçmiş Zaman Kipi

Görülen geçmiş zaman kipi, diğer tarihî Türk lehçelerinde olduğu gibi, Eski Anadolu Türkçesinde de /-DI/, /-DU/ ekleriyle ifade edilmektedir. Ekin ünsüzü daima

ötümlü olduğundan görülen geçmiş zaman eki, ünsüz benzeşmesine aykırı bir ektir. Bununla birlikte birkaç eserde, nadiren de olsa, “t”li şekillere de tesadüf edilmektedir (Gülsevin, 2011:89): “*ırahtum (ıraaktum)* (Dilçin, 1991:414 / SN, 3235)”. Bu dönemde görülen geçmiş zaman kipinin 1. ve 2. şahıslarında karşımıza çıkan yuvarlaklaşma da dikkat çekmektedir. Bu şahıslarda, fiil kök veya gövdesinde düz ünlü bulunsa dahi, görülen geçmiş zaman ekinin ünlüsü daima yuvarlaktır. *Behçetü'l-Hadâ'ik*'te karşımıza çıkan “*kezdîy (gezdin)* (Buluç, 2007:91)” örneği, bir istisna kabul edilmelidir. Teklik ve çokluk 3. şahıslarda ise görülen geçmiş zaman ekinin ünlüsü daima düzdür.

/-DI/, /-DU/ biçim birimlerinin yanında, öğrenilen geçmiş zaman eki olan */-mİş/* ekinin de bazı örneklerde görülen geçmiş zaman işlevinde kullanıldığı görülmektedir: “*gark olmuşam günâh deryasına / düşmüşem bugz u hased gavgâsına*” vb. (Şahin, 2009:65).

Eski Anadolu Türkçesindeki görülen geçmiş zaman kipinin kullanımını şu çekimlerle örneklendirebiliriz:

avındum (avundum) (Dilçin, 1991:544 / SN, 5155)

ısmarladuñ (ısmarladın) (Akkuş, 1995:357 / KG, 108b7)

öldi (öldü) (Tatçı, 1998:218 / YE, 218:3)

geydük (giydik) (Köktekin, 2007b:221 / VG, 1008)

yazduñuz (yazdınız) (Köktekin, 1994:434 / YZ, 4173)

soydular (soydular) (Korkmaz, 1973:228 / MAR, 23a9)

1.2.7.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi

Eski Anadolu Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanı ifade eden biçim birimi, diğer tüm tarihî lehçelerde olduğu gibi, */-mİş/* ekidir. Ek, bu dönem eserlerinde de daima düz ünlülü bir kullanımla karşımıza çıkmakta ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırılık göstermektedir.

Gürer Gülsevin'e göre, bugün 1. şahıslarda da kullanımına rastladığımız öğrenilen geçmiş zaman kipinin Eski Anadolu Türkçesinde böyle bir kullanımı yoktur. Gülsevin, bu dönemde */-mİş/* ekinin 1. şahıslarla kullanımlarında aslında görülen geçmiş zaman ifadesinin bulunduğunu söylemektedir (Gülsevin ve Boz, 2010:70).

Eski Anadolu Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman kipinin kullanımına şu çekimler örnek olarak gösterilebilir:

kınamışvanın (kınamışım) (Dilçin, 1991:217 / SN, 345)

uymışsin (uymuşsun) (Tatçı, 1998:356 / YE, 414:6)

yanmış (yanmış) (Korkmaz, 1973:256 / MAR, 48a13)

armışuz (yorulmuşuz) (Yılmaz, Demir ve Küçük, 2013:290 / KE-2, 456:15)

kılmışsız (yapmışsınız) (Köktekin, 1994:436 / YZ, 4194)

sevişmişler (sevişmişler) (Köktekin, 2007b:126 / VG, 56)

1.2.7.3. /-(U)p [DUr{Ur}]/ ile Kurulan Geçmiş Zaman Yapısı

Eski Anadolu Türkçesinde karşımıza çıkan geçmiş zaman bildiricilerinden biri de /-(U)p [DUr{Ur}]/ ile kurulan geçmiş zaman yapısıdır. Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde de, küçük farklılıklar olmakla birlikte kullanılan bu geçmiş zaman yapısı, 13. yüzyılın ilk yarısında Ali adlı bir müellif tarafından kaleme alınan ve Eski Anadolu Türkçesinin ilk eserlerinden olan *Kıssa-i Yûsuf*'ta da geçmektedir. Buradan hareketle, bu geçmiş zaman yapısının ilk olarak Eski Anadolu Türkçesinde oluştuğunu söylemek çok da yanlış olmayacaktır.

/-p/ zarf-fiil eki ve “tur-” yardımcı fiiline dayanan bu yapı, kimi araştırmacılar tarafından öğrenilen geçmiş zamanın ikinci şekli olarak değerlendirilmiştir (Timurtaş, 2012:122; Gülsevin, 2011:80; Şahin, 2009:66; Türk, Doğan ve Şerifoğlu, 2011:22). Bünyesinde “*devam etmekte olma*” fonksiyonunu da barındıran ve öğrenilen geçmiş zamandan biraz farklı olan bu yapıyı Zeynep Korkmaz (1973:163) ve Kâzım Köktekin (1994:47) ise “*belirli geçmiş zaman*” başlığı altında dikkatlere sunmuşlardır. Genellikle 3. şahıslarda karşımıza çıkan bu geçmiş zaman yapısında yardımcı fiile eklenen geniş zaman eki çoğu zaman düşürülmüş, bazen de yalnızca /-p/ zarf-fiil ekine şahıs ekleri getirilerek çekim sağlanmıştır.

Eski Anadolu Türkçesinde /-(U)p [DUr{Ur}]/ ile kurulan geçmiş zaman şeklini şu şekilde örneklendirebiliriz:

idüpven (etmişim/ettim) (Timurtaş, 2012:122)

gelüpsin (gelmişsin/geldin) (Dilçin, 1991:287 / SN, 1381)

gizlenüpdür (gizlenmiştir/gizlendi) (Tatçı, 1998:379 / RN, 203)

sarmaşubdurur (sarmaşmıştır/sarmaştı) (Korkmaz, 1973:265 / MAR, 56b1)
kelipdurur (gelmiştir/geldi) (Uyğur, 2003:255 / KY, 3809)
giyüptür (giymiştir/giydi) (Köktekin, 1994:389 / YZ, 3646)

1.2.7.4. Geniş Zaman Kipi

Eski Anadolu Türkçesinde geniş zaman kipi, /-r/, /-Ar/, /-Ur/ ekleriyle meydana getirilir. Bu eklerden /-r/, ünlü ile biten fiil kök veya gövdelerine, diğer ekler ise ünsüzle biten fiil kök veya gövdelerine gelmektedir. Kıpçak Türkçesinde karşımıza çıkan düz-dar ünlülü /-Ir/ geniş zaman eki, Eski Anadolu Türkçesi döneminde kullanılmamaktadır. Bu dönem eserlerinde düz-dar ünlülerin yerine yuvarlak-dar ünlülerin tercih edilmesi, Eski Anadolu Türkçesini günümüz Türkiye Türkçesinden ayıran özelliklerden de birini teşkil etmektedir (Gülsevin ve Boz, 2010:71).

Eski Anadolu Türkçesinde, yukarıdaki eklerin dışında, /-(y)A/ ekinin de geniş zamanı karşıladığı, bazı örneklerde sabittir (Gülsevin, 2011:94; Şahin, 2009:67). “Ancak bu ek tarihî gelişme koşullarına uygun olarak kesin geniş zamandan çok şimdiki zamana ve gelecek zamana kayan bir geniş zaman eki durumundadır.” (Korkmaz, 2013:99) /-(y)A/ ekinin geniş zaman bildirdiği çekimler şu örneklerde görülmektedir:

“Şimdi yirsem soğra ödeyem dimegil.” (Şahin, 2009:67)

“sanasın açılmayaa (açılmaz sanırsın)” (Korkmaz, 2013:99)

Eski Anadolu Türkçesi döneminde geniş zaman kipinin kullanımına şu çekimler örnek olarak gösterilebilir:

‘ârlanurvan (utanırım) (Yılmaz vd., 2013:194 / KE-2, 264:3)

uyursın (uyursun) (Tatcı, 1998:105 / YE, 61:7)

yider (acısını çeker) (Köktekin, 2007b:151 / VG, 305)

öldürürüz (öldürürüz) (Akkuş, 1995:382 / KG, 143b8)

buyurursız (emredersiniz) (Dilçin, 1991:529 / SN, 4936)

korlar (bırakırlar) (Korkmaz, 1973:212 / MAR, 9a8)

1.2.7.5. Şimdiki Zaman Kipi

Köktürkçe, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi yazı dillerinde müstakil bir ekle karşılanmayan ve geniş zaman ekleriyle ifade edilen şimdiki zaman kipi, Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde, geniş zaman ekleriyle ifade edilmelerinin yanında, artık kendine has yapılarla da ifade edilir olmuştur. Eski Anadolu Türkçesinde çok daha az kullanılan bu kip, diğer tarihî lehçelerde olduğu gibi, yine geniş zaman eklerinin verdiği imkânlarla ifade edilmiştir. Geniş zaman ekleri, “*eyit-*”, “*di-*” gibi fiillerle, “*yâ*”, “*iy*” gibi hitaplarla ve soru cümleleriyle birlikte kullanılırsa şimdiki zamanı bildirebilmektedir (Gülsevin ve Boz, 2010:73). Bunun yanında, Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde örneklerine sıklıkla rastlanan */-A Durur/*, */-I Durur/*, */-U Durur/* yapısıyla, Kıpçak Türkçesinde de tanıklanan */-A yor{ur}/* yapısı da, bu dönemde şimdiki zamanı ifade etmek için kullanılmıştır.

Eski Anadolu Türkçesinde */-A Durur/*, */-I Durur/*, */-U Durur/* ve */-A yor{ur}/*lu şimdiki zaman şekillerine şu çekimler örnek olarak gösterilebilir:

gümürdeni durur (homurdanıyor) (Korkmaz, 1973:239 / MAR, 33a11)

dögeyorır (dövüyor) (Mansuroğlu, 1956:4 / ÇN, 12)

sefer ide turur (sefer ediyor) (Tatçı, 1998:102 / YE, 56:6)

söyleşüyorurdu (söyleşiyorlardı) (Köktekin, 2007b:216 / VG, 954)

1.2.7.6. Emir Kipi

Eski Anadolu Türkçesinde emir kipinin kullanımı, ufak tefek farklılıkları saymazsak, diğer tarihî Türk lehçeleriyle ortaklık arz etmektedir. Ortaya çıkan farklılıklar ise, Eski Anadolu Türkçesinin karakteristiğinden kaynaklanan farklılıklardır. Emir kipinin teklik 1. şahıs çekiminin asıl eki */+AyIn/* ekidir (Timurtaş, 2012:129). Bunun yanında */+AyIm/* ekinin de hatırı sayılır bir kullanımı mevcuttur: “*elikdüreyim (ele geçireyim)* (Dilçin, 1991:312 / SN, 1753)”; “*uyuyayım (uyuyayım)* (Köktekin, 2007b:277 / VG, 1563)”. Nadiren */+AyUm/* ve */+yIm/*, */+yUm/* şekillerine de rastlanabilmektedir: “*añladayum (anlatayım)* (Tatçı, 1998:286 / YE, 317:2)”; “*inanayum (inanayım)* (Dilçin, 1991:529 / SN, 4934)”; “*ağlayayum (ağlayayım)* (Köktekin, 2007b:285 / VG, 1638)”; “*isteyim (isteyeyim)* (Köktekin, 1994:394 / YZ, 3706)”; “*eyleyüm (eyleyeyim)* (Köktekin, 1994:291 / YZ, 2531)”.

Emir kipinin teklik 2. şahıs çekimi, diğer tarihî Türk yazı dillerinde olduğu gibi eksizdir. Bununla birlikte, bu 2. şahıs çekiminde çoğu kez, buyuruyu pekiştirmek için /+gII/ emir kuvvetlendirme edatına başvurulur. /+gII/ edatı, bu dönemde daima düz ünlülü bir kullanıma sahiptir.

Eski Anadolu Türkçesinde emir kipinin teklik 3. şahıs çekimi için, /+sUn/ biçim biriminden faydalanılır. Böyle olmakla birlikte, bazı dönem eserlerinde /+sIn/ şeklinin de kullanıldığı tespit edilmektedir: “*korusun (korusun)* (Köktekin, 1994:268 / YZ, 2282)”; “*kawuşsun (kavuşsun)* (Uygur, 2003:297 / KY, 4644)”.

Emir kipinin çokluk 1. şahıs çekiminde kullanılan ek ise /+AIUm/ ekidir. Bu ekin yoğun kullanımının yanında /+Allm/ eki de bazı eserlerde kendisini göstermektedir: “*isteyelim (isteyelim)* (Tatçı, 1998:127 / YE, 93:7)”; “*yazalım (yazalım)* (Köktekin, 1994:381 / YZ, 3548)”. Ekin Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde görülen /+Alıñ/ şekli de *Kıssa-i Yûsuf*’ta geçmektedir: “*istigfâr kılalıñ (tövbe edelim)* (Uygur, 2003:123 / KY, 1184)”.

Eski Anadolu Türkçesinde emir kipinin çokluk 2. şahıs çekimi için kullanılan biçim birimi /+(U)ñ/ ekidir. Bunun yanında /+(I)ñUz/, /+(U)ñUz/ ekleri de çokça kullanılmıştır. /+(U)n/ eki, müstakil kullanıldığında yuvarlak ünlüye sahip olsa da, *Kıssa-i Yûsuf*’ta bu ekin düz ünlülü şekilleri de karşımıza çıkmaktadır: “*keliñ (gelin)* (Uygur, 2003:123 / KY, 1184)”. Yine *Kıssa-i Yûsuf*’ta çokluk 2. şahıs çekiminde saygı ve nezaket ifadesi için kullanılan /+Uz/ ekinin düz ünlülü kullanımlarına ve örneklerine Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde rastladığımız /+(I/U)ñAr/ ekine de rastlanmaktadır: “*keliñiz (geliniz)* (Uygur, 2003:250 / KY, 3715)”; “*ketürünler (getiriniz)* (Uygur, 2003:311 / KY, 4927)”. Ayrıca *İskender-nâme*’de, /ñUz/ ekindeki /ñ/nin /g/ye dönüştüğü, ünlüsünün de düz olduğu tanıklanmaktadır: “*diñlegiz (dinleyiniz)* (Akçay, 1999:232 / İS, 7988)”. *Kıssa-i Yûsuf*’taki bir örnekte de çokluk 2. şahıs eki yardımcı ünlüyü bünyesine dâhil etmiştir: “*eglenmeyin (oyalanmayın)* (Uygur, 2003:250 / KY, 3715)”.

Emir kipinin çokluk 3. şahıs çekimi ise /+sUnAr/ eki ile yapılmaktadır. Ekin /+sUn/ parçası, Eski Anadolu Türkçesinde daima yuvarlak ünlülüdür. Teklik 3. şahıs çekimindeki farklı kullanımlar bu çekimde söz konusu değildir.

Eski Anadolu Türkçesinde emir kipinin “*genel*” kullanımı şu şekilde örneklendirilebilir:

boşayayın (boşayayım) (Köktekin, 2007b:272 / VG, 1512)

gözet (gözet) (Tatcı, 1998:371 / RN, 98)

yapışdurgıl (yapıştır) (Yılmaz vd., 2013:363 / KE-2, 607:1)

virşün (versin) (Korkmaz, 1973:280 / MAR, 68b11)

ündeyelüm (davet edelim) (Dilçin, 1991:267 / SN, 1088)

okıy (okuyun) (Akkuş, 1995:288 / KG, 16b3)

çekişmesünler (çekiştirmesinler) (Alpaslan, 2000:198 / KA, 69:4)

1.2.7.7. Şart Kipi

İlk kez Karahanlı Türkçesinde /-sAr/ > /-sA/ değişikliğine uğrayan ve takip eden lehçelerde de daima /r/siz olarak karşımıza çıkan şart kipi, Eski Anadolu Türkçesinde de /-sA/ biçim birimi ile ifadesini bulur. Bu biçim birimi ile kurulan şart kipinin şahıs belirleyicileri iyelik kökenli şahıs ekleridir. Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde şahıs zamirleriyle de çekime girebilen şart kipi, Eski Anadolu Türkçesinde çokluk 1. şahısta genellikle /+k/ ekiyle çekime girse de, yer yer /+vUz/ ekine de tesadüf edilebilmektedir: “*bilsevüz (bilsek)* (Köktekin, 1994:343 / YZ, 3116)”; “*girersevüz (girersek)* (Tatcı, 1998:302 / YE, 342:4)”.

Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde görülen “*şart pekiştiricileri*”, Eski Anadolu Türkçesinde de karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde şart kipiyle birlikte yaygın olarak kullanılan /+A/ pekiştiricisi, Eski Anadolu Türkçesi döneminde de tanıklanmaktadır: “*baksana (baksana)* (Köktekin, 2007b:294 / VG, 1727)”.

Eski Anadolu Türkçesi döneminde, “*gerçekleşmemiş durumlar*” için kullanılan ve şart ekini bünyesinde barındıran /-mIsA/ (< /-mIssA/) yapısına da rastlanmaktadır: “*Türk dilin bilürmisedüm. (Türk dilini bilseydim.)*” (Mansuroğlu, 1988:271).

Bu dönemde yan cümle oluşturan şart kipinin ifadesi için /-(y)A/ eki de kullanılmaktadır. “*Bu ekle kurulan şart cümleleri, bazen cümle başına ayrıca anlamı güçlendirmek üzere şart gösteren bir ‘eğer’ bağı da alırlar.*” (Korkmaz, 1973:169): “*Eğer bu işi bilmek dileyeler ben gizlemeyiserdüm. (Eğer bu işi bilmek isteselerdi ben gizlemeyecektim.)*” (Korkmaz, 1973:267 / MAR, 57b12)”.

Eski Anadolu Türkçesinde şart kipinin “*genel*” kullanımını aşağıdaki gibidir:

viribisem (göndersem) (Dilçin, 1991:289 / SN, 1414)

açsañ (açsan) (Yılmaz, vd., 2013:75 / KE-2, 27:6)

kıgırsa (çağırrsa) (Korkmaz, 1973:211 / MAR, 8b3)

düzsek (bezese) (Alpaslan, 2000:162 / KA, 57:7)

dutsaңыз (tutsanız) (Akkuş, 1995:295 / KG, 24b15)

koysalar (koysalar) (Tatçı, 1998:310 / YE, 352:3)

1.2.7.8. İstek Kipi

Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde müstakil olarak ifade edildiğinden bahsettiğimiz istek kipi, Eski Anadolu Türkçesi döneminde de /-GAy/ > /-GA/ > /-A/ gelişmesiyle ortaya çıkan /-(y)A/ biçim birimiyle ifade edilmiştir. Dönem içerisinde geniş zaman, gelecek zaman ve gereklilik kiplerinin ifadesinde de kullanılan /-(y)A/ eki, asıl olarak istek bildirmektedir.

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden olan *Tervîhü'l-Ervâh*'ta, istek kipinin çekiminde bir hususiyet göze çarpmaktadır. Aşağıdaki örneklerde, anlamsal olarak teklik 2. şahısla çekime girdiği anlaşılan istek ekinde, kafiye kaygısından, şahıs ekinin “*n*” unsuru kullanılmamıştır:

“*Olur meşrûbdan cismünğ gıdâsı / Süci vü şıra vü sūd gey bilesi*” (Özer, 1995:101 / TE, 627)

(*Bedenin gıdası şarap, şıra ve sūt gibi içecek şeylerden olur, iyi bilesin.*)

“*Gerek safrâvînünğ ola gıdâsı / Murattıb hem müberrid gey bilesi*” (Özer, 1995:187 / TE, 1668)

(*Soğutan ve tazelik veren şeyler safranın gıdasıdır, iyi bilesin.*)

Eski Anadolu Türkçesinde istek kipinin kullanımına şu çekimler örnek olarak gösterilebilir:

öldürem (öldürem/öldüreyim) (Korkmaz, 1973:263 / MAR, 54b7)

terk idesin (terkedesin) (Tatçı, 1998:93 / YE, 44:7)

toylaya (ziyafet vere) (Dilçin, 1991:268 / SN, 1107)

câsûslayavuz (casusluk edek/casusluk edelim) (Köktekin, 2007b:132 / VG, 114)
añlayasız (anlayasınız) (Yılmaz vd., 2013:79 / KE-2, 34:5)
iledeler (götüreler) (Akkuş, 1995:331 / KG, 73b11)

1.2.7.9. Gereklilik Kipi

Uygur Türkçesi dönemindeki ilk kullanımlarının ardından Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde de yoğun olarak kullanılan gereklilik kipi, aynı dönemlerde Eski Anadolu Türkçesinde de hatırı sayılır bir şekilde kullanılmıştır. Bu kullanımda göze çarpan yapılar, dönem üzerine kaleme alınan eserlerde dağınık olarak verilmiştir. Faruk Kadri Timurtaş, yalnızca /-sA gerek/ yapısını örneklendirmektedir (Timurtaş, 2012:132). Hatice Şahin'e göre, bu dönemde yalnızca /-(y)A/ eki ve /-sA gerek/ yapısı gereklilik kipini ifade etmektedir (Şahin, 2009:69-70). Muzaffer Akkuş ise, gereklilik kipini ifade eden yapıları /-sA gerek/, /-mAk gerek/ ve /-mİş gerek/ olarak vermektedir (Akkuş, 1995:250).

Taramamız neticesinde Eski Anadolu Türkçesi döneminde /-mAk gerek/ yapısı başta olmak üzere, /-sA gerek/, /-mİş gerek/, /-A gerek/, /-(y)A/ ve /gerek ...-A/ yapılarının gereklilik kipini karşıladığına rastladık:

düzeltemek gerek (düzeltemeli) (Dilçin, 1991:201 / SN, 95)
virme gerek (vermeli) (Köktekin, 2007b:253 / VG, 1321)
bilse gerek (bilmeli) (Tatçı, 1998:156 / YE, 136:1)
gitsek gerek (gitmeliyiz) (Köktekin, 1994:307 / YZ, 2706)
yitürmiş gerek [(namazı)kaza etmeli] (Akkuş, 1995:290 / KG, 19b4)
yastana gerekdür (yaslanmalıdır) (Alpaslan, 2000:292 / KA, 106)
içe gerek (içmeli) (Köktekin, 1994:249 / YZ, 2053)
saklayalar (saklamalılar) (Korkmaz, 1973:232 / MAR, 26b7)
gerek dartınasın (çekinmelisin) (Tatçı, 1998:400 / RN, 488)
gerek göndüre (göndermeli) (Dilçin, 1991:339 / SN, 2148)

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİNDE GELECEK ZAMAN

2.1. KÖKTÜRKÇEDE GELECEK ZAMAN

Gelecek zaman bir oluş, kılış veya durumun anlatıcının nakletmesinden bir süre sonra ortaya çıkacağını bildirir. Tarihsel süreç içerisinde Türk dili, gelecek zamanı ifade etmek için türlü biçim birimleri kullanmıştır. Köktürkçe dönemi de, bünyesinde orijinal gelecek zaman ekleri barındırmasıyla dikkat çekmektedir.

Köktürkçede gelecek zaman iki farklı ekle ifade edilir. Bunlar */-DAÇI/* ve */-sIk/* ekleridir. */-DAÇI/* eki, */-sIk/* ekine nispeten, çok daha fazla örnekte karşımıza çıkmaktadır. Bu ekler, hem çekimli bir fiilin bünyesinde bulunmakta hem de cümlede sıfat-fiil işlevleriyle varlıklarını sürdürmektedir.

2.1.1. */-DAÇI/* Eki

Köktürkçede kullanılan iki gelecek zaman ekinden biri olan */-DAÇI/* eki, kullanım alanının genişliğiyle dikkat çekmektedir. Özellikle kitabelere has bir ek olduğu izlenimi veren ve zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenen bu gelecek zaman eki, Kâşgarlı Mahmud'un bildirdiği üzere Oğuzlara has bir ektir (Atalay-II, 2013:168). Kâşgarlı, “*tapındaçı*” ve “*yükündeçi*” örneklerini vermektedir. Bu da göstermektedir ki, */-DAÇI/* eki, Oğuzcaya has bir gelecek zaman sıfat-fiil ekidir. Bu ek zamanla bir kip eki hüviyeti de kazanmıştır ve Köktürkçedeki asıl kullanımı da bu şekildedir.

“*-DAÇI* eki Menges’e göre, *-DA* fiilden isim yapma ekine *-ÇI* fail yapma ekinin gelmesiyle oluşmuştur.” (Gültekin, 2006:35) Ekin ilk unsurunu açıklama noktasında Menges’le birleşen G. J. Ramstedt de, */-DAÇI/* ekini, */-DA/* fiilden isim yapma ekiyle */+ÇI/* isimden isim yapma ekinin birleşimiyle açıklamıştır (Eraslan, 1980:37). Belirtmek gerekir ki Türkçede */+DA/* eki isimden fiil yapma ekidir [*al+da-*, *iz+de-* (> *iste-*)]. Bu şekilde bir fiilden isim yapma eki bulunmadığından bu iki Türkologun izahı açıklamaya muhtaçtır. W. Bang ise */-DAÇI/* ekini “*at-*” fiilinden getirmektedir. Ona göre, “*at-*” fiilinin */(y)A/* zarf-fiil eki ve */+ÇI/* tain ismi ekiyle birleşiminden */-DAÇI/* eki doğmuştur (Gökdağ, 1989:119). Şinasi Tekin ise, */-DAÇI/* ekinin oluşumunu bir nevi ek yığılmasıyla açıklamıştır. Tekin’e göre bu ek, “*öl-teçi ‘ölecek’ < öl-üt+e-çi*” gibi bir

gelişmeyle ortaya çıkmıştır. “Burada -çi'nin kullanım alanı daraldığı için ve öte yandan ek yığılması olayını andırarak, ü düştükten sonra -teçi ayrılmış ve vaktiyle yalnız -çi'nin taşıdığı 'gelecek zaman' görevi bunun üzerine yüklenmiştir.” (Ş. Tekin, 1976a:301-302)

2.1.1.1. Köktürk Yazıtlarında Gelecek Zaman Eki Olarak /-DAÇI/

Köktürk yazıtlarında /-DAÇI/ ekli gelecek zaman şekli, çekimli fiillerin bünyesinde birçok kez kullanılmıştır. Şimdi bu kullanımları, Talât Tekin'in hazırladığı “Orhon Yazıtları” (T. Tekin, 2014) ve “Tonyukuk Yazıtı” (T. Tekin, 1994) adlı eserlerden faydalanarak örneklendirelim:

“Ol yergerü barsar, Türük bodun ölt^{teci} sen! Ötüken yir olurup arkış tirkış isar, neş buşug yok. Ötüken yış olursar beñgü il tuta olurt^{acı} sen.” (T. Tekin, 2014:22 / KT, G8)

(O yere doğru gidersen, -ey- Türk halkı öleceksin! Ötüken topraklarında oturup -buradan Çin'e ve diğer ülkelere- kervan gönderirsen, hiç derdin olmaz. Ötüken dağlarında oturursan, sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedeceksin.)

“Ögüm Katun ulayu, öglerim, ekelerim, kelişünüm, kunçuylarım, bunca yeme tiriği küñ bolt^{acı} erti. Ölügi yurtda yolta yatu kalt^{acı} ertigiz.” (T. Tekin, 2014:38 / KT, K9)

(-Kültigin olmasaydı- Annem Hatun başta olmak üzere, -diğer- annelerim, ablalarım, prenseslerim, bunca hayatta kalanlar cariye olacak idi. Ölenler de yazıda yabanda yatakalacak idiniz.)

“Eki şad ulayu, iniygünüm, oğlanım, beglerim bodunum közi kaşı yablak bolt^{acı}, tip sakıntım.” (T. Tekin, 2014:38 / KT, K11)

(İki şad başta olmak üzere, kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin -ve- halkımın gözleri, kaşları berbat olacak, deyip düşündüm.)

“Türük amtı bodun begler, bödke körügme [beg]er[g]ü ya[η]ilt^{acı} siz?” (T. Tekin, 2014:46 / BK, K8)

(-Ey- Şimdiki Türk halkı -ve- beyleri, bu devirde -bana- tabi olan beyler, -sizler- mi yanılacak, hata edeceksiniz?)

“Edgü körteci sen. Ebişe kirteci sen. Buşuz boltacı sen.” (T. Tekin, 2014:48 / BK, K14)

(İyilik göreceksin. Evine gireceksin. Dertsiz olacaksın.)

“Bilge Tonyukuk anyığ ol, üz ol. Sü yorıldım tedeci. Unamañ.” (T. Tekin, 1994:15 / T, 34)

(Bilge Tonyukuk aksi mizaçlıdır, öfkelidir. Orduyu sevk edelim, diyecektir. Kabul etmeyin.)

Yukarıda verdiğimiz örneklerin yanında, /-DAÇI/ ekinin bünyesinde barındırdığı birtakım hususiyetler de dikkate değerdir. Bu gelecek zaman eki, “gerçekleşmeyen gelecek zaman” da bildirir. “Gerçekleşmeyen gelecek zaman ‘-DAÇI’ ekli eylem sıfatına er- yardımcı eyleminin geçmiş zaman biçiminin eklenmesi ile oluşur. Bu kip gelecekte gerçekleşmesi beklenen, fakat gerçekleşmeyen bir eylemi anlatır.” (T. Tekin, 2000:193)

“Altı yolu süñüşdüm. [...s]üsin kop ö[l]ürtüm. Anta içreki ne kişi tin[...i] yok [boltacı erti...]” (T. Tekin, 2014:60 / BK, D28)

(Altı kez savaştım. [...] Askerlerini hep öldürdüm. Onun içindeki insanlar [...] yok olacak idi. [...])

“Türük bodun adak kamşattı, yablak boltacı erti.” (T. Tekin, 2014:60 / BK, D30-31)

(Türk halkı[nun] ayağı sendeledi, fena olacak idi.)

/-DAÇI/ ekinin bir başka hususiyeti de, şart bildiren /-sAr/ ekli bir yan cümleyi bünyesinde barındıran cümle içerisinde, “er-” yardımcı eyleminin geçmiş zamanlarıyla birlikte kullanılmasıyla ortaya çıkmaktadır. Bu hususiyeti Talât Tekin, “gerçeğe aykırı şartlar” başlığı altında ele almış ve şu açıklamaları yapmıştır: “Gerçeğe aykırı şartlar asla doğru ya da gerçek olmayan ya da gerçekleşmeyecek olan varsayımlı eylemler ve durumlardır. Varsayımlı ya da gerçeğe aykırı şart içeren yan cümle şart eki ‘-sAr’ ile kurulur. Varsayımlı şartın ana cümlesinin yüklemi ise ‘-DAÇI’ ekli gelecek zaman eylem sıfatına er- yardımcı eyleminin geçmiş zaman biçimlerinin eklenmesi ile oluşturulur.” (T. Tekin, 2000:193)

“Köl Tigin yok erser kop ölteci ertigiz.” (T. Tekin, 2014:38 / KT, K10)
(Köl Tigin yok olsa -idi- hep ölecek idiniz.)

“Men iniligü bunça başlayu kazanm[asar] Türük bodun ölteci erti, yok boltacı erti.” (T. Tekin, 2014:62 / BK, D33)

(Ben erkek kardeşimle beraber bu kadar önderlik edip çalışmasa ve muvaffak olmasa idim Türk halkı ölecek idi, yok olacak idi.)

“Neñ yerdeki kaganlıg bodunka büntegi bar erser ne buñi bar erteci ermiş?” (T. Tekin, 1994:23 / T, 56-57)

(Herhangi bir ülkedeki kağanlı -yani ‘bağımsız’- bir halkın böylesi bir -devlet adamı- var ise -o halkın- ne -gibi- bir sıkıntısı olacak imiş?)

“İlteriş Kagan kazanmasar, yok erti erser, ben özüm Bilge Tonyukuk kazanmasar, ben yok ertim erser, Kapgan Kagan Türük Sir bodun yerinte bod yeme, bodun yeme, kişi yeme idi yok erteci erti.” (T. Tekin, 1994:23 / T, 59-60)

(İlteriş Kağan kazanmasa -idi-, -ya da hiç- olmasa idi, ben kendim Bilge Tonyukuk kazanmasa -idim-, -ya da- ben hiç olmasa idim, Kapgan Kağan Türk Sir halkı ülkesinde boy da, halk da, insan da hiç olmayacak idi.)

Yazıtlardan derlediğimiz bu örnek cümleler arasında, /-DAÇI/ ekinin “ok/ök” pekiştirme edatıyla olan ilgisi de dikkat çekicidir. Pekiştirme edatı, /-DAÇI/ gelecek zaman ekiyle çekime girmiş fiillere bir veya iki kez gelebilmekte, söz konusu ifadeyi iki kata kadar pekiştirebilmektedir:

“Kagani alp ermiş, ayguçısı bilgä ermiş. Ol eki kişi bar erser sini, tabgaçig ölürteci, tir men. Öñre Kıtanyıg ölürteci, tir men. Bini, Oguzug ölürtecik, tir men.” (T. Tekin, 1994:5-7 / T, 10-11)

(Kağanları cesur imiş, sözcüleri akıllı imiş. O iki kişi var oldukça sizi, Çinlileri öldürecektir, derim. Doğuda Kıtaylıları öldürecektir, derim. Bizi, Oğuzları öldürecektir şüphesiz, derim.)

“Kagani alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş. Kaç nen erser bizni ölürtecik ök, temiş.” (T. Tekin, 1994:13 / T, 29-30)

(Kağanı cesur imiş, sözcüsü akıllı imiş. Ne zaman olsa bizi mutlak öldürecektir, demiş.)

2.1.1.2. Köktürk Yazıtlarında Sıfat-Fiil Eki Olarak /-DAÇI/

Köktürk yazıtlarında /-DAÇI/ eki, bir fiilin bünyesinde zaman eki olarak görev almasının yanında, bir sıfat-fiil eki olarak da kullanılmaktadır. Bu ekle yapılan ve “genelde fail anlamı taşıyan isimlerin yalın hâldeki kullanımlarının yanı sıra bazı iyelik ve hâl ekleriyle birlikte kullanımları da mevcuttur.” (Alyılmaz, 1994:94) Yazıtlarda göze çarpan kullanımlar şu şekildedir:

“Teñri yarlıkazu, kutum bar üçün, ülügüm bar üçün ölteci bodunug tırgürü igittim.” (T. Tekin, 2014:32 / KT, D29)

(Tanrı bağışlasın, ilahi lütfum olduğu için, kismetim olduğu için ölecek halkı diriltip doyurdum.)

“Olurtukuma, ölteciçe sakınıgma Türük begler bodun [ö]girip sebinip toñıtımış közi yügerü körti.” (T. Tekin, 2014:50 / BK, D2)

(-Tahta- Oturduğumda, ölecek -gibi- düşünceli olan Türk beyleri -ve- halkı kıvanıp sevinip yere eğilmiş gözleri yukarıya baktı.)

“Üküş ölteci anta tirilti.” (T. Tekin, 2014:60 / BK, D31)

(-Bu sayede- Pek çok ölecek -kişi- hayatta kaldı.)

2.1.2. /-sIk/ Eki

Köktürkçede, /-DAÇI/ ekinin yanında, /-sIk/ eki de gelecek zaman bildiren bir ek olarak karşımıza çıkmaktadır. /-DAÇI/ ekine nazaran çok daha az kullanılan /-sIk/ eki, iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekime girmekte, gelecekte kesin olarak yapılacak bir eylemi anlatmaktadır. /-sIk/ gelecek zaman ekinin yazıtlarda yalnızca teklik 2. şahısla çekimi mevcuttur. Ayrıca, ekin bünyesinde bulunan “k” ünsüzünün /g/ ünsüzüne değişebildiği “Ongi(n)” yazıtında tespit edilebilmektedir.

/-sIk/ eki, G. J. Ramstedt’e göre /-s/ fiil yapma ekiyle /-Ik/ fiilden isim yapma ekinin birleşiminden ortaya çıkmıştır. W. Bang /-sIk/ ekinin aslının /-sI/, /-sU/ şeklinde olduğunu ve sonradan /g/ sesleri ile ekin genişletildiğini iddia etmiştir. C. Brockelmann ise, bu ekin “sıg- (sığ-, uy-)” fiiline dayandığını ve bu fiilin ekleşmesi neticesinde /-sIk/ ekinin ortaya çıktığını belirtmektedir (Eraslan, 1980:42). Ramstedt’in belirttiği /-s/ ekinin Türkçede mevcut olmayışı, Bang’ın ifade ettiği /g/ türemesinin açıklanamayışı ve

Brockelmann'ın beyan ettiği “sığ-” fiilinin ekleşmesinin Türkçede pek mümkün gözükmeysi, bu görüşleri Türkçenin yapısına aykırı kılmaktadır (Eraslan, 1980:42).

2.1.2.1. Köktürk Yazıtlarında Gelecek Zaman Eki Olarak /-sIk/

Köktürk yazıtlarında, /-sIk/ ekli gelecek zaman şeklinin çekimli fiillerin bünyesinde kullanıldığını gösteren birkaç örnek mevcuttur. Bu örneklerin azlığı ve /-sIk/ ekinin yavaş yavaş kullanımdan düşüyor olması, bu ekin /-DAÇI/ ekine göre daha eski bir ek olduğunu gösterir niteliktedir. Yazıtlarda /-sIk/ ekli gelecek zaman şekli şu cümlelerde karşımıza çıkmaktadır:

“Türük bodun ölsikig! Biriye Çugay yış Tögültün yazı konayın tiser, Türük bodun ölsikig!” (T. Tekin, 2014:20-22 / KT, G6-7)

(-Ey- Türk halkı öleceksin! Güneyde Çugay dağlarına -ve- Tögültün ovasına konayım dersen, -ey- Türk halkı öleceksin!)⁴³

2.1.2.2. Köktürk Yazıtlarında Sıfat-Fiil Eki Olarak /-sIk/

Köktürk yazıtlarında /-sIk/ eki, bir zaman eki olarak kullanılmasının yanında, sıfat-fiil eki olarak da karşımıza çıkmaktadır. Yazıtlar özelinde söyleyebiliriz ki, bu ekin sıfat-fiil eki olarak kullanımı, zaman eki olarak kullanımından daha fazladır. Yazıtlarda tespit edebildiğimiz örnekler şunlardır:

“Ötüken yışda yig idi yok ermiş. İl tutsık yir Ötüken yış ermiş.” (T. Tekin, 2014:20 / KT, G4)

(Ötüken dağlarından daha iyi bir yer asla yok imiş. -Türk halkının yurt edineceği ve- yönetileceği yer Ötüken dağları imiş.)

“Türük [bodun ti]rip il tutsıkın bunta urtum. Yanılıp ölsikinin yeme bunta urtum.”⁴⁴ (T. Tekin, 2014:22 / KT, G10)

(Türk halkı[nın] yaşayıp devlet sahibi olduğunu buraya -taş üzerine- hakkettim. Yanılıp öleceğini de buraya hakkettim.)

⁴³ Buraya aktarılan satırlar, Bilge Kağan yazıtının kuzey yüzünün beşinci satırında da aynen yer almaktadır.

⁴⁴ Buradaki satırlar da, Bilge Kağan yazıtının kuzey yüzünün sekizinci satırında aynen yer almaktadır. Tekrara düşmemek adına bu satırları zikretmiyoruz.

Köktürk yazıtlarının dışında, /-sIk/ ekinin bir yerde daha kullanıldığına tesadüf ettik. Ongi(n) yazıtında bu gelecek zaman eki, bir sıfat-fiil eki görevinde kullanılmıştır. Bu kullanımda ekin “k” ünsüzünün /g/ ünsüzüne değişmesi dikkat çekmektedir:

“*Teñri Bilge Kagan’ka sakınıp işig küçüg bersigim bar ermiş erinç.*”
(Aydın, 2014:139 / O, K2 - 10)

(*Aziz Bilge Kağan’a da işi gücü vereceğim var imiş elbette.*)

2.1.3. Köktürkçede Gelecek Zaman İşlevinde Kullanılan Diğer Ekler

Köktürkçe döneminde gelecek zaman işlevinde kullanılan ekler, /-DAÇI/ ve /-sIk/ eklerinden ibaret değildir. Bu eklerle birlikte, /-çI/ ekinin çekimli fiillerin bünyesinde bir gelecek zaman eki göreviyle kullanıldığı da tespit edilmiştir. Bunun yanında, geniş zaman ekinin kimi örneklerde gelecek zaman işlevinde kullanılması da dikkate değerdir.

Köktürkçe metinlerde seyrek olarak, bilhassa olumsuz eylem tabanlarında kullanılan ve zamir kökenli şahıs ekleriyle çekime giren /-çI/ gelecek zaman ekinin yapısı hakkında yapılan yorumlar farklılık arz etmektedir. Şinasi Tekin’e göre ekin /-DAÇI/ eki ile ilgisi düşünülebilir. Özellikle /-çI/ ekinin olumsuz fiillerin üzerine gelmesi, Tekin’i bu ilgiyi kurmaya yöneltmiştir (Ş. Tekin, 1976b:170). Annemarie von Gabain’e göre, /-çI/ eki Moğolcadaki /-ju/, /-cu/ (*konuşma dilinde /-ji/*) ekiyle bağlantılıdır (Eraslan, 2012:321). Talât Tekin ise, /-çI/ ekinin aslının /-GAÇI/ eki olduğunu, bu ekin de Moğolcadaki /-GAÇI/ eki ile paralellik gösterdiğini belirtmiştir. Tekin’e göre, /-çI/ eki /-GUÇI/ ekiyle aynı işlevdedir ve ekin olumsuzu /-mAÇI/ (< /-mAgAÇI/) ekidir (Eraslan, 2012:321). Kemal Eraslan ise, Eski Türkçe döneminde /-gA/ unsurunun düşmesinin tereddütlü olduğunu ifade ederek, /-çI/ ekini /-sIk/ gelecek zaman ekiyle bağlantılı görmektedir: “*Biz bir ihtimal olarak eki -sıg/-sig gelecek zaman isim-fiil ekinin bir paraleli olarak kabul ettiğimiz -çıg/-çig ekiyle ilgili görmekteyiz: -çI/-çi < -çıg/-çig.*” (Eraslan, 2012:321-322)

/-çI/ eki, gelecek zaman eki olarak Tonyukuk ve Moyun Çor (Şine Usu) yazıtlarında, gelecek zaman ve gereklilik kipi arasında bir kullanımla ise Ongi(n) yazıtında tespit edilmektedir:

“Bu yolun yorisar yaramaçl, tedim.” (T. Tekin, 1994:11 / T, 23)
(Bu yoldan yürüse*k iyi olmayacak, dedim.*)

“Ekin ara [...] yağı bolmuş. Tegmeçi men, teyin sakıntım.” (Aydın, 2014:139 / O, K2 - 10)

(İkisinin arasında [...] düşman olmuş. Saldırmamalıyım / Saldırmayacağım, diye düşündüm.)

“Yana içik, ölmeçi, yetmeçi sen.” (Gültekin, 2006:35 / MÇ, D5)
(Yine -bana- bağımlı ol, -o zaman- ölmeyecek, yitmeyeceksin.)

/-çI/ ekinin yazıtlarda gelecek zaman eki olarak kullanılmasının yanında, geniş zaman eki olan /-Ur/ ekinin de Tonyukuk yazıtındaki bir örnekte gelecek zaman bildirdiğine tanık olunmaktadır:

“Türgiş kagan ança temiş: Beniñ bodunum anta erür, temiş.” (T. Tekin, 1994:11 / T, 21)

(Türgiş kağanı şöyle demiş: Benim halkım orada olacaktır, demiş.)

Köktürkçede kullanılan zaman eklerini bu şekilde açıklamaya çalıştık. Yaptığımız çalışma sırasında, Köktürkçe içinde değerlendirilebilecek Yenisey yazıtlarında, gelecek zamanı bildiren herhangi bir yapıya rastlamadık. Bunda tabii ki, Yenisey yazıtlarının birer mezar taşı kitabesi niteliği taşıması etkilidir. Bu kitabelerde genellikle kahramanın ağzından onun hayattayken sergilediği kahramanlıklar, yaşadığı muhtelif olaylar anlatıldığından, kahramanın sevdiğine doymadığı, dünyadan geçip gittiği ifade edildiğinden genellikle geçmiş zaman kipi kullanılmıştır:

“Çiwiligde bir tegimde sekiz er ölürdüm.” (Aydın, 2015:52 / Elegest 1:8)
(Çivilig’de bir saldırıda sekiz adamı öldürdüm.)

“Otuz erig başlayu totogka bardı[m].” (Aydın, 2015:92 / Uybat III, 12)
(Otuz askere baş olarak askerî valiye gittim.)

“Bir yetmiş yaşımga kök teñride künge azdım.” (Aydın, 2015:114 / Köjeelig-Hovu, 5)

(Altmış bir yaşımda mavi gökteki güneşten ayrıldım.)

2.2. UYGUR TÜRKÇESİNDE GELECEK ZAMAN

Gelecek zaman, Köktürkçe ile Uygur Türkçesi arasındaki ayrılıklardan birisini oluşturması hasebiyle önem arz etmektedir. Her ne kadar, Uygur Türkçesi döneminde de /-DAÇI/ ekine, hem çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki olarak hem de bir sıfat-fiil eki olarak rastlansa da, Uygur Türkçesinde asıl gelecek zaman eki, Köktürkçe göz önüne alındığında yeni bir ek olan /-GAY/ ekidir.

Uygur Türkçesinde /-GAY/ ekinin yanında, gelecek zaman bildiren başka ekler de yer almaktadır. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere, /-DAÇI/ eki; /-GA/, /-GU/ ve /-GUIUK/ ekleri, gerek çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki olarak gerek müstakil birer sıfat-fiil eki göreviyle karşımıza çıkabilmektedir. Ayrıca geniş zaman ekinin gelecek zaman işlevinde kullanıldığına da bazı örneklerde rastlanmaktadır.

2.2.1. /-GAY/ Eki

Köktürkçe döneminde, diğer ekler bir tarafa, esasen /-DAÇI/ ekiyle karşılanan gelecek zaman kipi, Uygur Türkçesinde farklı bir biçim birim olan /-GAY/ ekiyle karşılanmaya başlamıştır. Bu farklılık, Köktürkçe ve Uygur Türkçesi arasındaki önemli morfolojik farklılıklardan birini teşkil etmektedir. Her ne kadar yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, /-DAÇI/, /-GA/, /-GU/ ve /-GUIUK/ ekleri de gelecek zaman bildiren ekler olarak karşımıza çıksa da, Uygur Türkçesi döneminde gelecek zaman kipi için kullanılan asıl ek, bu /-GAY/ ekidir. /-GAY/ ekinin Köktürkçede hiç kullanılmadığını söyleyen araştırmacılara karşın (Gabain, 2000:82; T. Tekin, 2000:190; Gültekin, 2006:36; Günşen, 2006:56), bu ekin Köktürkçede de nadiren kullanıldığını söyleyen araştırmacılar da vardır (Eraslan, 2012:320).

Ahmet Bican Ercilasun'a göre fiilden isim (sıfat) yapma eki olan, “*bilge, kısğa (kısa), tamga, öge, bilge, kükrege (gürleme, gürleyen)*” gibi kelimelerde kendisini gösteren /-GA/ ekine dayanan (Ercilasun vd., 2013:587) ve şahıs zamirleriyle çekime giren /-GAY/ ekinin oluşturduğu gelecek zaman, “*bazen muktendir olma; ara sıra, özellikle görülen geçmiş zaman durumundaki bir yardımcı fiil almışsa gerçekleşmemiş (irrealis) nezaketle talep etmeyi (temenni) ifade eder.*” (Gabain, 2000:81) /-GAY/ ekli gelecek zaman eki, çoğu zaman bir ihtimali, gerçekleşmesi mümkün ya da gerçekleşemez bir eylemi belirtmektedir (Hamilton, 1998:253).

2.2.1.1. Altun Yaruk'ta Gelecek Zaman Eki Olarak /-GAy/

Altun Yaruk Sudur VI. Kitap'taki gelecek zaman kipinin kullanımını özel olarak başlıklandırmamız, bu eserin temel olarak gelecek zaman kipi üzerinde kurulmasından kaynaklanmaktadır. Bilindiği üzere Altun Yaruk Sudur VI. Kitap, Buda'nın "öğreti mücevherini" gerçekleştirmeleri için, "Dört Maharajalar"a verdiği öğütleri anlatmaktadır. Bu eserde, "böyle davranırsan böyle olacak; şöyle davranırsan şöyle olacak vb." ibareler yer aldığından, gelecek zaman kipine oldukça fazla başvurulmuştur. Altun Yaruk Sudur VI. Kitap, 100'ün üzerinde gelecek zaman kullanımıyla dikkat çekmektedir. Şimdi Özlem Ayazlı'nın (2012) hazırlamış olduğu "Altun Yaruk Sudur VI. Kitap" başlıklı eserden yararlanarak, /-GAy/ ekli gelecek zaman kipinin kullanımını örneklendirelim⁴⁵:

"Biz kamağ tört maharaaçlar ötrü ol eliglerig hanlarıg, bodunı karası birle busuşsuz kadgusuz, enç meñilig kılğay biz. Özin yaşın üstep ulug çoğka yalınka tegürgey biz." (Ayazlı, 2012:69-70 / AY, 74-79)

(Biz bütün dört Maharajalar, o hükümdarları₂, halkı₂ ile kaygısız₂, huzurlu₂ kılacağız. Ömrünü₂ uzatıp büyük₂ güç vereceğiz.)

"Közünür aźunta el oronı yegedgey kötrülgey. Elenmeki erksinmeki asılğay üstülgey. Ülgülençsiz teñlençsiz ulug buyan edgü kılınçig bulğaylar kazğangaylar." (Ayazlı, 2012:84 / AY, 253-258)

(Mevcut -görünen- dünyada kraliyeti₂ yükselecek₂. Hâkimiyeti₂ artacak₂. Ölçülemez₂ yüce erdem kazanacaklar₂.)

"Ötrü ol üdün ança tušta aç kız, ig kegen, yağı yavlak bolğay. Basa basa kudrukluğ yultuz tuggay. İki kün teñri közüngey. Üdsüz kezigsiz kün ay tutungay. Kara yürüñ yelü kögen belgürgey. Yavız irü belgüler bolğay. Uçar yultuzlar tüşgey, yer tepregey. Kudug içinte ün üngey, suv taşğay. Üdsüz yel yağmur bolğay; ı tarıg, tüş yemiş bütmegey. Yat yağı küçedgey. Bodun kara emgeklig bolğay. Öz yer suvta ögirmeksiz sevinmeksiz bolğay." (Ayazlı, 2012:116-117 / AY, 689-702)

⁴⁵ Altun Yaruk Sudur VI. Kitap, ikilemeler açısından da çok zengin bir eserdir. Verdiğimiz örnek cümlelerde de ikilemelerin bolluğu dikkat çekmektedir. Örnek cümlelerdeki ikilemeli yapılar, çeviri kısımlarında, kelimelerin altına "2" rakamını eklenerek gösterilmiştir.

(Daha sonra öyle bir vakitte açlık₂, hastalık₂, düşman₂ olacak. Sonra kuyruklu yıldız doğacak. İki güneş tanrısı görünecek. Zamansız₂ güneş [ve] ay tutulacak. Siyah beyaz gökkuşağı ortaya çıkacak. Uğursuz -kötü- işaretler₂ olacak. Uçan yıldızlar düşecek, yer sallanacak. Kuyu içinden ses yükselecek, su[lar] taşacak. Vakitsiz fırtına₂, yağmur olacak; tahıl₂, yemiş₂ olgunlaşmayacak. Uzak düşmanı güçlenecek. Halk₂ zahmet çekecek. Kendi toprağında₂ mutsuz₂ olacak.)

“... bo küsüşlerin barçanı köñül eyin kanturgay men takı yme bolarta adın ne törlüg küsüşü sakınçı erser alkunı barça bütürgey men. İnçip erdinilig agılıklar üze tolu edgü edremler üze tükellig kılı teginggey men. Kaltı Tenrim antag uguru yıki bolup, bo künte yoriyur künlü ayılı yerke tüşgey.” (Ayazlı, 2012:145-146 / AY, 1061-1070)

(... bu isteklerin hepsini gönle göre gerçekleştireceğim ve de bunlardan başka ne tür isteği₂ varsa hepsini tamamlayacağım. Böylece -onu- mücevher hazineler [ve] bütün iyi erdemler ile kusursuz kılacağım. Dahası Tanrım, öyle bir zaman olacak ki, bu günde hareket eden güneş [ve] ay yere düşecek.)

2.2.1.2. Diğer Metinlerde Gelecek Zaman Eki Olarak /-GAy/

Uygur Türkçesinde /-GAy/ ekli gelecek zaman kipine, Altun Yaruk'taki kadar zengin olmamakla birlikte, diğer pek çok Uygur Türkçesi metninde de rastlanmaktadır. Taramamız sırasında “Maytrisimit, Edgü Ögü Tigin-Anyıg Ögü Tigin, Irk Bitig, Kuanşi İm Pular, Dasakarmapathaavadanamala” gibi eserlerin yanı sıra Uygur Türkçesine ait irili ufaklı yazmalarda da /-GAy/ ekinin gelecek zaman kipini oluşturduğuna rastladık.

/-GAy/ eki, bir zaman eki olarak, diğer Uygur Türkçesi metinlerinde şu şekilde varlığını sürdürmektedir:

Maytrisimit'ten...

“Yalanuknuñ umuğı ı[nagı] [Maytrı] atlıg Burkan bolgay.” (Ş. Tekin, 1976a:52 / MS, 8:3-4)

(İnsanların umudu ve dayanağı Maytrı adlı bir Buda olacak.)

“Siziñ nomlamış nomuñuznı [...]tıda? uka ugaylar.” (Ş. Tekin, 1976a:76 / MS, 26:21-22)

(Sizin vaaz ettiğiniz dininizi [...]tıda? anlayabilecekler.)

“Ozgay, kurtulgaylar! Anı eşidip ol tamuluglar ikile kolların örü kötürüp...” (Ş. Tekin, 1976a:124 / MS, 65:1-3)

(Kurtulacaklar! Bunu işitince bu cehennemlikler her iki kollarını yukarı kaldırıp...)

Edgü Ögü Tigin-Anyığ Ögü Tigin'den...

“Bu munça korkınçığ adaka kirip ölgey siz.” (Tulum ve Azılı, 2015:83 / EÖT, 58)

(Bunca korkunç tehlikeye atılıp öleceksiniz.)

“Anta al çeviş ayu birge men. Yimişinjin kuş kuzgun artatmagay.” (Tulum ve Azılı, 2015:146 / EÖT, 198)

(Orada -size bir- hile göstereceğim. Meyveni kuşlar berbat etmeyecek.)

“Kuş kuzgun konsa ışığag tartgay men. Sögüt tepregey. Kuşlar konmagay. Yimişinez artamagay.” tip tidi.” (Tulum ve Azılı, 2015:151 / EÖT, 206)

(“Kuşlar konunca ipi çekeceğim. Ağaçlar sallanacak. Kuşlar konmayacak. -Dolayısıyla- Meyveniz berbat olmayacak.” dedi.)

İrk Bitig'den...

“Ala atlıg yol teñri men. Yarın kiçe eşür men. Utru eki yalıg kişi oğlın sokuşmış; kişi korkmuş. Korkma, timiş. Kut birgey men, timiş.” (T. Tekin, 2013a:19 / IB, 2)

(Alaca atlı yol tanrısıyım. Sabah akşam rahvan gidiyorum. -Bu yol tanrısı- Güler yüzlü iki insanoğluna rastlamış; insanoğulları korkmuş. -Yol tanrısı- Korkmayın, demiş. -Size- Kut vereceğim, demiş.)

“Teglük kulun irkek yuntta emig tileyür. Kün ortu yütürüp tün ortu kanta, negüde bulgay ol, tir.” (T. Tekin, 2013a:21 / IB, 24)

(Kör -bir- tay -emmek için- erkek atta meme arıyor. Güpegündüz kaybedip gece yarısı nerede, nasıl bulacak, der.)

“Ürüñ esri inek buzagulaçı bolmış. Ölg^{ey} men, timiş.” (T. Tekin, 2013a:23 / IB, 41)

(Ak benekli bir inek doğurmak üzere imiş. Öleceğim -galiba-, demiş.)

Kuanşı İm Pular’dan...

“Kuanşı İm Pular atın atañlar. Ol Bodisvt sizlerke korkunçsuz buşı birg^{ey}.” (Ş. Tekin, 1993:11 / KİP, 51-53)

(Kuanşı İm Pular adını anınız. Bu Bodhisattva size korkusuz kurtuluş? -buşı- verecektir.)

“Atamış sayu sizik kılmanlar emekte ara kirmeg^{ey} tip.” (Ş. Tekin, 1993:18 / KİP, 206-207)

(Her anılışında, ıstıraplarımız arasına girmeyecek deyip şüphe etmeyin.)

Dasakarmapathaavadanamala’dan...

“Men kent[ü öz]üm ök, beglig taplag^{ay} men.” (Elmalı, 2009:40 / DAS, 1125:8 – 1126:9)

(Bizzat ben kendim, bey soyundan birisinden seçeceğim.)

“Bodisatavlarınñ edgülerin çınkaru sakınıp erüş üküş tınlıglar tagun askançulayu sözlemekdin tıdıl^{gay}lar.” (Elmalı, 2009:113 / DAS, 3097:1 – 3100:4)

(Bodhisattvaların iyiliklerini tam olarak düşünen pek çok canlı dedikodu yapmaktan engellenecek.)

“Birök atası Hılımbı [...] yekke yakın kelser ol ugrurta t[ölükün] küçin üntür^{gey} biz.” (Elmalı, 2009:138 / DAS, 3830:12 – 3832:14)

(Eğer babası Hidimbah [...] şeytana yaklaşırsa o zaman gücümüzü ortaya koyacağız.)

Maymunlar Beyi Hikâyesi’nden...

“Tınlıglarka edgü kılğalı katıglang^{ay} men.” (Müller, 1946:8 / MBH, 1-2)

(Mahluklara iyilik etmek için her fedakârlığa katlanacağım.)

“Öküş tınlıglar ters körümke tezg^geyler.” (Müller, 1946:18 / MBH, 40-41)
(Nice nice mahluklar fasit akideye kapılacaklardır.)

Dantipali Bey Hikâyesi’nden...

“Bu emgektin ozgıl. Teñri yirinte togg^gay sen.” (Müller, 1946:30 / DBH, 19-20)

(Bu ıstıraptan kurtul. Cennette -yine- doğacaksın.)

Mukaddes Tavşan Hikâyesi’nden...

“Meniñ ötimin eriğimin tutsarsızlar kop ödüin maña yakın bolmuş bolg^gay sızlar.” (Müller, 1946:70 / MTH, 42-44)

(Benim nasihatlerimi₂ tutarsanız her zaman bana yakın bulunmuş olacaksınız.)

Bögü Kağan’ın Maniheizm’i kabul etmesini anlatan metinden...

“[Men] teñri men. Sizni birle Teñri yerineñerü ba[r^gay men].” (Özbay, 2014:23)

(Ben efendiyim. Sizinle birlikte Tanrı ülkesine gideceğim.)

“Teñrim siz, törösüzün Üdsüz’ke kentü [özüñüz] yazınsar siz ötrü kamag eliniz bulgan[^gay].” (Özbay, 2014:24)

(Efendim, siz kanunsuzca Üdsüz’e⁴⁶ karşı günah işlerseniz tüm ülkeniz karışacak.)

“Siz dendarlar yarlıkasar siziñ savıñızça [ötüñüz]çe yorı[^gay men].” (Özbay, 2014:27)

(Siz rahiplerin buyurduğu sözlere, nasihatlere göre davranacağım.)

Hristiyan çevrede yazılmış metinlerden...

“Kulut, bir ajunta yükünç alkış kılmişça buyanıñın begim teg[inim] teñrim, kuñçuyum teñrim kutınga evire teging^gey men.” (S. Şen, 2014:173)

⁴⁶ Üdsüz (zamansız) kelimesi Uygur Maniheizm’inde “Ezrua Tanrı” için kullanılmaktadır (Özbay, 2014:32).

(Kulut, bu dünyada ibadet ve dua ederek -kazanılan- sevabımı beyim prensim hazretim, prenses hazretim saadetine bağışlamayı gerçekleştireceğim.)

Sağlık bilgisi metinlerinden...

“Kimniñ burunta kan ünser nara kası sokup elgep burunta ürzün, aggay. Takı yumşak tuz bözde yörgep alinta bazun, kan aggay. Kim yindegü bolsar pitpidi yalgagu tuz mır bilen burunta usik kılzun, edgü bolgay.” (S. Şen, 2014:183)

(Kimin burnundan kan çıkarsa nar kabuğunu ezip eleyip burnuna çeksin, gidecektir. Ayrıca yumuşak tuzu beze sarıp alnına bağlasın, kan duracaktır. Kim nezle olsa karabiber, yalanan tuz [ve] bal ile burna tampon? Yapsın, iyi olacaktır.)

2.2.2. /-DAÇI/ Eki

Köktürkçe döneminde kitabelere has bir gelecek zaman eki olarak kendisini gösteren /-DAÇI/ eki, Uygur Türkçesi döneminde de hatırı sayılır bir kullanımla karşımıza çıkmaktadır. Edgü Ögü Tigin-Anyıg Ögü Tigin, Irk Bitig, Huastuanift ve Kuanşi İm Pusar gibi eserlerde varlığı tespit edilemeyen /-DAÇI/ ekine, Altun Yaruk, Maytrisimit, Dasakarmapathaavadanamala ve Aç Pars Masalı gibi eserlerde hem zaman eki olarak hem de bir sıfat-fiil eki olarak rastlanmaktadır.

2.2.2.1. Uygur Türkçesinde Gelecek Zaman Eki Olarak /-DAÇI/

Uygur Türkçesi metinlerinde, /-DAÇI/ ekinin bir zaman eki olarak kullanıldığı örnekler mevcuttur. Bu örnekler Altun Yaruk ve Maytrisimit başta olmak üzere, bazı Uygur Türkçesi eserlerinde tespit edilmektedir:

Altun Yaruk'tan...

“Yalañukka taplaguluk erdinilig oronta tugdacı.” (Ayazlı, 2012:91 / AY, 361-362)

(İnsanlara hizmet edip mücevherli yerde doğacak.)

“[Ayagka t]egimlig Teñrim, meniñ [çinta]mani erdini atlıg daranım [erü]r. Yalañuk oğlanın ençe [esen]ke tegürdeci. Köni nomça katıglandaçılarnıñ buyan bilge biliglig bo iki törlüg yevgeleğin bütürgüke art basut boltacı erür.” (Ayazlı, 2012:128-129 / AY, 848-855)

(Yüce Tanrım, ben cintamani mücevheri adlı dharani'ye sahibim. -Bu dharani- İnsanoğlunu huzura₂ ulaştıracak. Doğru öğretiye göre davrananların erdem, bilgi -gibi- bu iki tür donanımlarını tamamlamaya yardımcı olacaktır.)

“Teñrim, bo ıdok nom eligi atlıg nom erdinig boşguntacı tutdaçı, okıdaçı, sözledeçi, bitideçi, bititdeçi tözünler oğlu, tözünler kızı birök bo darnig yme birle tutdaçılar, sözleteciler.” (Ayazlı, 2012:146-147/ AY, 1076-1081)

(Tanrım, bu kutsal öğreti hükümdarı adlı öğreti mücevherini öğrenecek₂, okuyacak, söyleyecek, yazacak, yazdıracak soylular oğlu, soylular kızı işte bu tulsımı da gerçekleştirecek, söyleyecekler.)

Maytrısimit'ten...

“Burkan kutın bulu yarlıkdaçı.” (Ş. Tekin, 1976a:44 / MS, Secde 13. yaprak, 33-34)

(Budalığı haşmetle bulacak.)

“... kamağ dı[ntarlar][...] [küz]edteçi kop korkmuş [...] -mek am[ır]tgurdaçı.” (Ş. Tekin, 1976a:117 / MS, 59:1-3)

(... bütün rahipler [...] koruyucu bütün korkmuş [...] teskin edecek.)

“Mini tapınıp udunup ulug edgüke tegdeciler.” (Ş. Tekin, 1976a:144 / MS, 78:4-5)

(Bana tapınıp büyük üstünlüğe ulaşacaklar.)

Dasakarmapathaavadanamala'dan...

Bu eserde rastladığımız /-DAÇI/ eki önemli bir işlev farklılığıyla karşımıza çıkmaktadır. Aşağıdaki cümlede, çekimli bir fiilin bünyesinde zaman eki olarak var olan /-DAÇI/, gelecek zaman değil geniş zaman işlevinde kullanılmıştır:

“Beg köñülü üküş savag bilteci ol.” (Elmalı, 2009:142 / DAS, 3946:28)

(Hükümdar gönlü pek çok sözü bilendir, anlayandır.)

Aç Pars Masalı'ndan...

“Biznide adım kim bolgay, monga yaraglıg aş içgü belgürtdeci.” (S. Şen, 2014:112)

(Bizden başka kim olabilir, buna yarayacak yiyecek içeceği ortaya çıkaracak.)

“Bo erinç tınlıg üçün et özüg titip monuñ isig özin ulagalı udacı tep tedi.” (S. Şen, 2014:112-113)

(Bu zavallı canlı için bedeninden vazgeçip bunun canını kurtarabilecek, diye söyledi.)

2.2.2.2. Uygur Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-DAÇI/

Uygur Türkçesi metinlerinde gelecek zaman bildiren bir kip eki olarak tespit edilebilen /-DAÇI/ eki, bir sıfat-fiil eki olarak da karşımıza çıkmaktadır. Hatta /-DAÇI/ ekinin bir sıfat-fiil eki olarak kullanımı, bir şekil ve zaman eki olarak kullanımından çok daha fazladır. Uygur Türkçesinde göze çarpan örnekler şu şekildedir:

Altun Yaruk'tan...

“Yene yme bo nom erdinig tınladaçı, tutdaci eliglerniñ hanlarınñ adasın tudasın tarkargalı, yagısın yavlakın ketergeli...” (Ayazlı, 2012:71 / AY, 95-99)

(Yine bu öğreti mücevherini dinleyecek, -onun gereklerini- yerine getirecek hükümdarların₂ sıkıntısını₂ ve düşmanını₂ uzaklaştırmak için...)

“Bo nom erdinig nomlataacı nomçıka bo muntag yañlıg ağır ayag kılmuş kergek.” (Ayazlı, 2012:95 / AY, 411-413)

(Bu öğreti mücevherini açıklayacak -dharma- öğretmenine bu şekilde saygı göstermeli.)

“Teñrim, bo idok nom eligi atlıg nom erdinig boşguntacı tutdaci, okıdaci, sözledeci, bitıdeci, bititdeci tözünler oğlu, tözünler kızı birök bo darnig yme birle tutdaçılar, sözleteçiler.” (Ayazlı, 2012:146-147 / AY, 1076-1081)

(Tanrım, bu kutsal öğreti hükümdarı adlı öğreti mücevherini öğrenecek₂, okuyacak, söyleyecek, yazacak, yazdıracak soylular oğlu, soylular kızı işte bu tulsımı da gerçekleştirecek, söyleyecekler.)

Maytrısimit'ten...

“Kutrultacı tınlıglarnıñ köñül, kögüz, töz, yıldıız, kılınç eriglerin utguratı körür erti.” (Ş. Tekin, 1976a:45 / MS, 4:12-14)

(Kurtulacak olan yaratıkların gönlünü, kalbini, kökünü, esasını, tavır ve hareketlerini -kılınç erig- tamamıyla görür idi.)

Dasakarmapathaavadanamala'dan...

“Ay amrak inim! Bizni igidteci, biziñe edgü sakınçlıg kañımız adın yirt[inçüke]bartı.” (Elmalı, 2009:35 / DAS, 984:9 – 986:11)

(Ey sevgili kardeşim! Bizi yetiştirecek -olan-, bizim için güzel düşünceleri -olan- babamız diğeri bir varlığa ulaştı.)

“Alku edgüleriñ öñre yorudacı yirçisi ol karaja ton.” (Elmalı, 2009:45 / DAS, 1253:10 – 1255:12)

(Bütün iyilerin önünde yürüyecek -olan- rehber, o rahip cübbesidir.)

Dantipali Bey Hikâyesi'nden...

“Sintede adın biziñe umug inag boltacı tınlıg arıtı yok.” (Müller, 1946:40 / DBH, 87-88)

(Senden başka bize ümit₂ olacak mahluk asla yok.)

“Mini üçün emgenteci kim erser yok.” (Müller, 1946:50 / DBH, 152)

(Benim için ıstırap çekecek kimse yok.)

2.2.3. /-GA/ Eki

Uygur Türkçesi döneminde, gelecek zaman ifade etmek için kullanılan eklerden biri de /-GA/ ekidir. Kişi zamirleriyle çekime giren /-GA/ eki, “filden isim yapma, geniş zaman, gereklilik-dilek kipleri ifade etme gibi özellikleri de bulunmakla beraber, genellikle ‘gelecek zaman kipi’ teşkil eden bir yapı unsurudur.” (Korkmaz, 1995:6) /-GAy/ ve /-DAçI/ eklerine nispeten çok daha az kullanılan bu ekin /-GAy/ ekiyle bağlantılı olabileceği ihtimali üzerinde duran araştırmacıların yanında (Ş. Tekin, 1976b:170), bu ekin /-GAy/ ekinden /y/ ünsüzünün erimesi/düşmesi sonucunda

oluşturduğunu kabul eden araştırmacılar da vardır (Ergin, 2009:303; Hacıeminoğlu, 2000:141; Ercilasun, 2009:249; Eraslan, 2012:321; Özkan, 2003:360; Argunşah vd., 2011:17; S. Şen, 2014:69). Mecdut Mansuroğlu ise, “*Türkçede -y düşmediği için*”, /-GAy/ ekinden /-GA/ ekine geçiş arasındaki münasebetin tam olarak kurulamayacağını ifade etmiştir (Mansuroğlu, 1958:171). Mansuroğlu’na göre, “*Türkçede hece sonunda -y’ler düşmediğine göre, ekimizin aynı devirde, aynı fonksiyonda pek çok kullanıldığını gördüğümüz -gu/-gü ekinin tesiri altında, yani analogya yolu ile meydana geldiğini kabul etmemiz gerekir.*” (Mansuroğlu, 1958:175) Vecihe Hatiboğlu da Mecdut Mansuroğlu ile hemen hemen aynı görüştedir. Hatiboğlu, bu /-GA/ ekini de, eski bir /-GU/ ekine götürmüş ve bu ekin 8. yüzyıldan günümüze uzanan gelişme seyrinde, nasıl gelecek zaman ve istek kavramını veren /-(y)A/ ekini oluşturduğunu şöyle izah etmiştir: “*Görülüyor ki daha VIII. yüzyılda gelecek zaman kavramı veren ‘-gu/-gü’ eki, zamanla ‘-gu > -ga > a’ değişiminden geçerek, önce Orhun Yazıtları’nda ve Oğuzcada, daha sonra da Osmanlıcada kullanılan ‘yap-a, gel-e; yap-a-cak, gel-e-cek’ gibi kiplerdeki gelecek zaman, istek kavramını veren ‘-a/-e’ ekini meydana getirmiştir.*” (V. Hatiboğlu, 1974:32) Ahmet Bican Ercilasun’a göre ise bu ek, büyük ihtimalle, Eski Türkçede örneklerine az da olsa rastlanan, “*bilge, kısğa (kısa), tamga, öge, bilge, kükrege (gürleme, gürleyen)*” gibi kelimelerde kendisini gösteren ve aynı zamanda /-GAy/ ekinin de kökeni olan /-GA/ fiilden isim (sıfat) yapma ekiyle aynı ektir (Ercilasun vd., 2013:416).

Uygur Türkçesinde zaman eki olarak karşımıza çıkan /-GA/ ekine, yaptığımız araştırma neticesinde, yalnızca *Edgü Ögli Tigin-Anyığ Ögli Tigin* hikâyesinde rastladık. Ayrıca *Maytrısimit*’te tespit ettiğimiz bir kullanımı da dikkatlere sunmak istiyoruz:

Edgü Ögli Tigin-Anyığ Ögli Tigin’dan...

“*Amrak ögüküm, yir teñri törümişte berü bay yime bar, yok çıgay yime bar. Kayusıña emekte ozgurga sen?*” (Tulum ve Azılı, 2015:63 / EÖT, 14)

(*Sevgili yavrum, yer gök yaratıldığından beri zengin de var, yoksul da var. Hangi birini eziyetten kurtaracaksın?*)

“*Anta al çeviş ayu birge men. Yimişinjin kuş kuzgun artatmagay.*” (Tulum ve Azılı, 2015:146 / EÖT, 198)

(*Orada -size bir- hile göstereceğim. Meyveni kuşlar berbat etmeyecek.*)

“*Barçaka kumarı sav kottı: İkiyü silerni körüşmegey men. Kaçan Burkan kutın bulsa men, silerni barça anta kutarga men, tip tidi.*” (Tulum ve Azılı, 2015:147 / EÖT, 201)

(-Şehzade- hepsine son sözü söyledi: “İkinci kez sizlerle görüşmeyeceğim. -Ancak- Ne zaman Buda saadetini bulursam hepinizi o zaman kurtaracağım.” dedi.)

Maytrisimit’ten...

“*Upasılar Burkan şazınıña vrhar sañram itgeyler. Sañr[amka] çintek lin prayan itgefy⁴⁷.*” (Ş. Tekin, 1976a:179 / MS, 109:26-28)

(*Müminler Buda dini için manastırlar inşa edecekler. Manastırlara hücre ve odalar inşa edecek.*)

2.2.4. /-GU/ Eki

Uygur Türkçesinde kendisini gösteren ve gelecek zaman anlamı veren eklerden biri de /-GU/ ekidir. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere, 8. yüzyıldan günümüze uzanan ve /-GA/ ekinin de kökeni olduğu düşünülen /-GU/ eki, “*fiile eklenerek gelecek zaman bildirir sıfat fiil; ya da ‘yapmaya mahsus, yapmak için’ anlamında nomen futuri oluşturan ek*”tir (Hamilton, 1998:254). Kökeni hakkında çok fazla yorumla rastlayamadığımız /-GU/ ekini G. J. Ramstedt, Altay Türkçesindeki “*ku < ? *kuy” kelimesiyle ilgili görmektedir (Eraslan, 1980:39). A. V. Räsänen ise /-GU/ ekinin Moğolcadaki “*xu*” olduğunu ve bunun da ses değişmesi neticesinde /-GI/ (> /-GU/) ekine dönüştüğünü ifade etmiştir (Eraslan, 1980:39).

/-GU/ eki, Uygur Türkçesi metinlerinde gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılmıştır. Bu ek, özellikle, “*Kuanşi İm Puser*”da karşımıza çokça çıkan “*kurtul-*” fiili ile olan zengin kullanımıyla dikkat çekmektedir:

Kuanşi İm Puser’dan...

“*Bu yırtinçü yir suvdaki tınlıglar, birük Burkanlar körkin körü kurtulgu tınlıglar erser...*” (Ş. Tekin, 1993:13 / KİP, 101-102)

(*Bu dünyadaki canlı varlıklar, Budaların yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlıklar iseler...*)

⁴⁷ Şinasi Tekin, yazılmayan /y/ ünsüzünü parantez içinde metne dâhil etmiştir. Bu harf gerçekten unutulmuş mudur, yoksa müstakil /-GA/ eki midir, tetkike değer.

“Birük Pratikabutlar körkin körü kurtulgu tınlıglar erser...” (Ş. Tekin, 1993:13 / KİP, 104-105)

(Pratyekabuddhaların yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlıklar iseler...)

Birük Ezrua Teñri körkin körü kurtulgu tınlıglar erser...” (Ş. Tekin, 1993:13 / KİP, 108-109)

(Brahma-deva'nın yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlıklar iseler...)

“Birük Hormuzta Teñri körkin körü kurtulgu tınlıglar erser...” (Ş. Tekin, 1993:13-14 / KİP, 110-111)

(İndra-deva'nın yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlıklar iseler...)

Maytrisimit'ten...

“Alku kedgü tonangu böz ara bu böz erdni yig erür.” (Ş. Tekin, 1976a:73 / MS, 24:9-10)

(Bütün giyinilecek kuşanılacak pamuklu kumaşlar arasında bu pamuklu kumaş cevheri en iyisidir.)

“Uluğ adadın ozgu kurtulgu buluğ yıñak arıtı ukmazlar.” (Ş. Tekin, 1976a:96 / MS, 43:17-18)

(Büyük tehlikeden kurtulacak₂ hiçbir köşe bucak bilemezler.)

“Straystriş Teñri yiri Şudavas teñri yirinteki teñrilerke suklangu [...] teg boltı.” (Ş. Tekin, 1976a:163 / MS, 89:39-42)

(Trayastrimşah -adlı- tanrılar ülkesi Suddhavaşa -adlı- tanrılar ülkesindeki tanrılara imrenecek [...] gibi oldu.)

2.2.5. /-GUIUK/ Eki

Uygur Türkçesinde gelecek zaman bildiren eklerden biri de /-GUIUK/ ekidir. Bu ek, yukarıda açıklamaya çalıştığımız /-GU/ ekinin /+IUK/ ekiyle genişletilmiş şeklidir. Nadiren bir zaman eki olarak kendisini gösteren /-GUIUK/ eki, çoğunlukla sıfat-fiil oluşturan bir ek olarak karşımıza çıkmaktadır. /-GUIUK/ eki ayrıca, “sıfat olarak bir

işin mutata yapılması ve bir şeyin vasıtasıyla bir şeyi yapmak” manalarını da vermektedir (Çağatay, 1945:150).

2.2.5.1. Uygur Türkçesinde Gelecek Zaman Eki Olarak /-GUIUK/

Uygur Türkçesinde /-GUIUK/ eki, nadiren bir zaman eki işlevinde de kullanılmıştır. Yaptığımız araştırma neticesinde bu işleve uygun bir örneğe rastladık:

Maytrisimit'ten...

“Yine yime Angulmali ogrı, ol ok ajunta arhant kutın bulgulug erdi.” (Ş. Tekin, 1976a:116 / MS, 58:38-40)

(Ve yine Angulimalya adlı hırsız, aynı âlemde veliliğe ulaşacak idi.)

2.2.5.2. Uygur Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-GUIUK/

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, Uygur Türkçesinde /-GUIUK/ eki, çoğunlukla bir gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılmıştır. Özellikle *Maytrisimit*'te bu işleviyle birden çok yerde kullanılan /-GUIUK/, irili ufaklı bazı Uygur Türkçesi metinlerinde de tespit edilebilmektedir:

Maytrisimit'ten...

“Taki yime [kutrul]gulug tınlıglarag utgurak adın bu Burkanlarka kutgargulug [...], arhantlarka kutgargulug bu [...]larka süzülüp kutgargulug ol tın[lg] ...” (Ş. Tekin, 1976a:46 / MS, 4:30-34)

(Ve yine kurtulacak olan yaratıkları, bilhassa bu özel Budalar tarafından kurtarılacak olan -yaratıkları- [...], arhantlar tarafından kurtarılacak olan [...] -a inanıp kurtarılacak olan o yaratıkları...)

“Ir ırlasar adnagu taplamagulug takşut sav takşurmazlar.” (Ş. Tekin, 1976a:81 / MS, 32:3-5)

(Şarkı söyleseler başkalarının hoşuna gitmeyecek bir şarkı söylemezler.)

“Altı kat teñri yirinte, siziñe, olurgulug teñ[ri]d[em] ordular belgüüg boltı.” (Ş. Tekin, 1976a:108 / MS, 52:20-22)

(Altı katlı tanrılar yerinde, sizin için, oturacak ilahi saraylar ortaya çıktı.)

Aç Pars Masalı'ndan...

“Çak amtı maña ugrayu, et özümün, isig özümün titgülik ıdalaguluk öd kolu soka kelti.” (S. Şen, 2014:116)

(Tam şimdi bana fırsat doğdu, bedenimi, canımı feda edecek₂ vakit işte geldi.)

Susuz Kalan Balıklar Masalı'ndan...

“İnçip yüz miñ kişiler birle simeklep terk tepreser üç ayka tegi yme bütürgülik iş ermez.” (S. Şen, 2014:136)

(Doğrusu yüz bin kişi ile hazırlanıp derhâl harekete geçilse üç aya dek de tamamlanacak iş değildir.)

Mukaddes Tavşan Hikâyesi'nden...

“Barguluk yol yınak yime arıtı [...] men.” (Müller, 1946:82 / MTH, 117-118)

(Gidecek yolu, ciheti dahi büsbütün [kaybetti]m.)

Budist çevrede yazılmış büyü metninden...

“Tütsüg, hua çeçek, aş içgü, tüş yemiş, yula yerke tegi işletgülik tavarlarıg barça kızıl önlüg kılmış gerek.” (S. Şen, 2014:159)

(Tütsü, çiçek, yiyecek-içecek, meyve₂, kandil [ve] zemine dek kullanılacak eşyaları bütünüyle kırmızı renkte hazırlaması gerek.)

2.2.6. Uygur Türkçesinde Gelecek Zaman İşlevinde Kullanılan Diğer Ekler

Uygur Türkçesi döneminde görülen, /-GAy/, /-DAçI/, /-GA/, /-GU/ ve /-GUIUK/ gelecek zaman eklerinin yanı sıra, geniş zaman ekleri olan /-Ar/ ve /-Ur/ biçim birimlerinin de bazı örneklerde gelecek zaman işlevinde kullanıldığı görülmektedir. Özellikle *Maytrisimit*'te görülen bu işlev kayması, Uygur Türkçesindeki bir hukuk belgesinde ve bir mektup örneğinde de tespit edilmiştir. Tespit edilen bu örneklerde geniş zaman eki, sıfat-fiil eki işlevinde değil, bir zaman eki işlevindedir:

Maytrisimit'ten...

“*Teñri teñrisi Burkan körmedin ölüür men.*” (Ş. Tekin, 1976a:63 / MS, 16:8-10)

(*Tanrılar tanrısı Buda'yı görmeden öleceğim.*)

“*Toyın bolup uzanpat kılı teginür men. Bükünite inaru ölü ölginçe Çşapat tamga arıg küzedür men.*” (Ş. Tekin, 1976a:65 / MS, 18:6-9)

(*Rahip olup vaftiz edeceğim. Bu günden itibaren ölüncüye kadar Şila-Mudra'yı⁴⁸ muhafaza edeceğim.*)

“*... kin keligme Burkanlar yime inçe ök nomlayurlar.*” (Ş. Tekin, 1976a:104 / MS, 50:34-36)

(*... ileride gelecek olan Budalar da aynen böyle vaaz edecekler.*)

Hukuk belgelerinden...

“*El Temir'tin bir küri künçit altım. Küz eki küri künçit berür men.*” (S. Şen, 2014:178)

(*İl Temir'den bir ölçek susam aldım. Güzün iki ölçek susam vereceğim.*)

Mektup örneğinden...

“*Baban Çor Hitay'ka barır ermiş. Siz yme kanıtdınız. Kanıncu'da kazanmış tavar ol. Bo tavarıñ ogır neçök kılur siz? Bizine bir adırtlıg bitig ıdıñ.*” (S. Şen, 2014:180)

(*Baban Çor Çin'e gidiyormuş. Siz de tatmin oldunuz. Kanıncu'da kazandığı maldır. Bu malın dağılımını nasıl yapacaksınız? Bize ayrıntılı bir mektup gönderin.*)

2.3. KARAHANLI TÜRKÇESİNDE GELECEK ZAMAN

Karahanlı Türkçesinde gelecek zamanı ifade etmek için birçok biçim birimi kullanılmıştır. Bu biçim birimleri /-GAy/, /-GA/, /-GU/, /-DAÇI⁴⁹/, /-GUsI/, /-GUIUK/ ve

⁴⁸ Ahlak mührü.

⁴⁹ /-DAÇI/ gelecek zaman ekinin Karahanlı Türkçesinde kullanılmadığını iddia eden araştırmacılar da vardır (Argunşah vd., 2011:17 / Ercilasun, 2009:349). Fakat taramamız sonucunda bu iddiaların doğru

/-GAİr/ ekleridir⁵⁰. Karahanlı Türkçesinin asıl gelecek zaman eki, Uygur Türkçesinden miras olan */-GAy/* eki olsa da, diğer eklerin de gelecek zaman kipini oluşturduğuna dönem eserlerinde tanık olunmaktadır. Bu eklerden özellikle */-GAy/*, */-GA/* ve */-GU/* ekleri arasında mana ve kullanılış bakımından herhangi bir fark yoktur (Ercilasun, 1984:126).

Yukarıda verdiğimiz eklerden */-GU/*, */-DAÇI/* ve */-GUIUK/* ekleri, çekimli bir fiilin bünyesinde bir zaman eki olarak kullanılmalarının yanında, Karahanlı Türkçesinde bir sıfat-fiil eki olarak da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ayrıca, Karahanlı Türkçesinde zaman eki olarak varlığına rastlanmayan */(y)AsI/* ekinin bu dönemde bir sıfat-fiil eki olarak kullanıldığı vakidir.

Galip Güner, hazırladığı doktora tezinde, Karahanlı Türkçesinde kullanılan ve gelecek zaman ifade eden sıfat-fiil eklerini */(y)AsI/*, */-DAÇI/* ve */-GU/* olarak vermekte, */-GUIUK/* ekinin bir sıfat-fiil eki olarak kullanıldığını gözden kaçırmaktadır (Güner, 2008:579-583). Benzer şekilde, Ahmet Bican Ercilasun da, Karahanlı Türkçesinde kullanılan gelecek zaman sıfat-fiil ekleri için yalnızca */-GU/* ve */-DAÇI/* eklerini anmaktadır (Ercilasun, 2009:250). Fakat dikkatli bir inceleme göstermektedir ki, */-GUIUK/* eki de, bir gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak, birçok örnekte karşımıza çıkmaktadır.

Gelecek zaman sıfat-fiil ekleri için */-GU/*, */-DAÇI/*, */-GUIUK/*, */(y)AsI/*, */-GUÇI/* ve */-GUsI/* eklerini veren Necmettin Hacıeminoğlu ise, kullanılan bütün sıfat-fiil eklerini zikretmesinin yanında, gelecek zaman bildirmeyen */-GUÇI/* sıfat-fiil ekini de gelecek zaman sıfat-fiil ekleri içinde değerlendirmektedir. Bunun yanında, aslında */-GU/* gelecek zaman sıfat-fiil eki ile “*tamlanan eki*” birleşiminden oluşan */-GUsI/* birleşimini de, müstakil bir gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak vermektedir (Hacıeminoğlu, 2013:168-171). Bu iki ekten */-GUÇI/* ekinin gelecek zaman bildirmediği

olmadığını gösteren bulgulara rastladık. */-DAÇI/* eki, Karahanlı Türkçesiyle kaleme alınmış birçok eserde (*Kutadgu Bilig*, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, *Rylands Nüshası*, *TIEM Nüshası*) gelecek zaman işleviyle tespit edilmektedir.

⁵⁰ Bu eklerin Karahanlı Türkçesindeki kullanışları, *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakâyık*, *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve dönemin Kur'an tercümelelerinden olan *Türk İslam Eserleri Müzesi (TIEM) Nüshası*, *Manchester - John Rylands Nüshası* ve *Özbekistan İlimler Akademisi Nüshası* hakkında yapılan çalışmalar incelenerek tespit edilmiştir.

ve /-GUsI/ ekinin de müstakil bir gelecek zaman sıfat-fiil eki olmadığı ilerleyen satırlarda örneklerle açıklanacaktır.

2.3.1. /-GAy/ Eki

Karahanlı Türkçesinde kullanılan gelecek zaman eklerinin başında /-GAy/ eki gelmektedir. Uygur Türkçesinin mirasçısı olarak Karahanlı Türkçesi, birçok özelliği ödünçlediği gibi, Uygur Türkçesinin temel gelecek zaman eki olan /-GAy/ ekini de ödünçlemiştir. /-GAy/ eki, Karahanlı Türkçesi metinlerinde diğer eklere galebe çalacak bir yoğunlukta kullanılmıştır.

Karahanlı Türkçesinde /-GAy/ gelecek zaman eki, çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki olarak sıklıkla kullanılmıştır. /-GAy/ ekinin bir zaman eki olarak kullanımı, taradığımız bütün eserlerde mevcuttur. Elde ettiğimiz bulguları şu şekilde özetleyebiliriz:

Kutadgu Bilig'den...

“İdi sevdi köñlün anı tapladı / İlig tapğın̄a bu yaragay tidi” (Arat, 2008:172 / KB, 532)

(Onu çok ve gönülden sevdi, beğendi. Bu, hükümdarın hizmetine yarayacaktır, dedi.)

“Neteg tapnugay men bu ol çın sözüüm / Aya meñü muñsuz bu muñlug özüüm” (Arat, 2008:558 / KB, 3055)

(Ey ölümsüz ve zengin Tanrım, doğrusunu söylüyorum: Bu âciz varlığımla sana nasıl layığıyla kulluk edeceğim.)

“Ya esrük tütüş kılga ahsumlagay / Aşın̄ siñmegey tek köñül agragay” (Arat, 2008:786 / KB, 4586)

(Ya da ziyafettekiler sarhoş olup kavga edecekler. Yediğin içine sinmeyecek, yalnızca canın sıkılacak.)

Atebetü'l-Hakâyık'tan...

“*Senâmu ayugay sezâ bu tilim / Unarça ayayın yârı bir maña*” (Arat, 2006:41 / AH, 3-4)

(*Dilim senayı -sana- layık bir şekilde söyleyecek -mi?-. Olanca kudretimle söyleyeyim, bana yardım et!*)

“*Yagan bolsa yüklüg özesinde zer / Anıñ tuşı bolgay bu söznüñ azı*” (Arat, 2006:79 / AH, 487-488)

(*Üzerinde altın yüklü bir fil olsa bu söz en az onun benzeri olacaktır.*)

Dîvânu Lugâti't-Türk'ten...⁵¹

“*Kelse abañ terkenim / Etilgemet türkünim / Yadılmağay terkinim / Emdi çerig çergeşür*” (Atalay-I, 2013:442 / DLT-I)

(*Eğer hakanım gelirse oymağın hâli iyi olacak, topluluğu dağılmayacak. Şimdi harp safları düzelmiştir.*)

Rylands Nüshası'ndan...

“*Her-âyine sen suwsamağay sen anıñ içinde hem isinmegey sen.*” (Ata, 2004:72 / Tâhâ, 119 – 89a3&89b1)

(*Şüphesiz, onun içinde ne susuzluk çekeceksin ne de güneş altında kalacaksın.*)

“*Haber bergey sizke ol kim erdiñiz anıñ içinde tartışıglılar.*” (Ata, 2004:24 / Mâide, 48 – 54b1-2)

(*O, tartışma içinde olduğunuz şeyleri size bildirecektir.*)

“*Kaçan tüz bolsa sizler anıñ üze ayğay siz: Ol arıg Tañrı musahhar kıldı munı.*” (Ata, 2004:122 / Zuhruf, 13 – 41a3&41b1-2)

(*Ne zaman onun üzerinde olsanız, yüce Allah bunu hizmetimize verdi, diyeceksiniz.*)

⁵¹ Karahanlı Türkçesinde kullanılan gelecek zaman eklerini *Dîvânu Lugâti't-Türk'ten* örneklendirirken Besim Atalay'ın çevirisini ana kaynak olarak benimsemekle birlikte, Talât Tekin'in “*XI. Yüzyıl Türk Şiiri*” (T. Tekin, 1989) adlı eserinden de faydalandık. Özellikle günümüz Türkçesine çevirme noktasında her iki esere de göz attık ve en uygun olanlarını çalışmamıza dâhil etmeye çalıştık.

Özbekistan Nüshası'ndan...

“Taki ol vaktin kim birdük Mûsâ'ka Kitâb'ni ya'nî Tevrât'ni, taki ayırt kemişgenni, bolgay kim sizler könlügey siz.” (Üşenmez, 2010:214 / Bakara, 53 – 11b3-5)

(Ki o vakit, -doğru ile yanlış- ayırt edeceksiniz, doğru yolu bulacaksınız diye Musa'ya Kitap'ı yani Tevrat'ı verdik.)

“Anlar kim hicret kıldılar, taki çıkarıldılar sarâylarından, taki âzâr teğrıldiler yolum içinde, taki öldürüştiler taki öldürüldiler; kitergey men anlardın yawuzluklarını taki kiwürgey men anlarını uçmahlarga, akar astındın arıklar.” (Üşenmez, 2010:268 / Âl-i İmrân, 195 – 142a2-5)

(Onlar ki hicret edenler, yurtlarından çıkarılanlar, yolumda incitilenler, hem savaşanlar hem öldürülenler, onlardan günahlarını gidereceğim. Hem de onları altından ırmaklar akan cennetlere koyacağım.)

TİEM Nüshası'ndan...

“Aygıl: Çıkmagay siler meniñ birle tutaşı. Tokışmagay siler meniñ birle bir yagıda.” (Kök, 2004:142 / Tevbe, 83 – 147v7-8)

(De ki: Artık siz benimle birlikte ebediyen çıkmayacaksınız. Benimle birlikte hiçbir düşmanla asla savaşmayacaksınız.)

“Urgay miz batmanlarını könilik birle ulug künde. Küç kılınmagay et'öz nerse. Eger bolsa küri agrıça ispendândın keltürgey miz anı.” (Ünlü, 2004:43 / Enbiyâ, 47 – 237r8-9&238v1)

(Kıyamet günü için adalet terazileri kuracağız. Öyle ki hiçbir kimseye zerre kadar zulmedilmeyecek. -Yapılan iş- bir hardal tanesi ağırlığınca da olsa onu getirip ortaya koyacağız.)

“Terk körkitgey miz anlarka belgülerimizni kök buçgaklarında yme et'özleri içinde. Ançak belgürgey anlarka ol çin turur.” (Ünlü, 2004:174 / Fussilet, 53 – 352r3-4)

(Varlığımızın delillerini, ufuklarda ve kendi nefislerinde onlara göstereceğiz. Böylece onun -Kur'an'ın- gerçek olduğu onlara belli olacak.)

2.3.2. /-GA/ Eki

Karahanlı Türkçesinde kullanılan gelecek zaman eklerinden olan /-GA/ eki, Karahanlı Türkçesi metinlerinde sık kullanılan bir gelecek zaman ekidir. Oluşumu hakkındaki yorumlara “*Uygur Türkçesi*” bölümünde değindiğimiz bu ek, Karahanlı Türkçesinde bir zaman eki hüviyetinde karşımıza çıkmaktadır. /-GA/ ekinin birinci teklik şahıs çekiminde, “*şahıs zamirinin hem zamir olarak kaldığı örneklere hem de eklediği örneklere rastlanılmaktadır.*” (Çetin, 2014:442)

Uygur Türkçesinde yalnızca “*Edgü Ögü Tigin-Anyıg Ögü Tigin*” hikâyesinde karşımıza çıkan /-GA/ gelecek zaman ekinin Karahanlı Türkçesi eserlerinde yaygınlaştığı görülmektedir. Ek, Kur’an tercümelerinden olan “*Özbekistan Nüshası*” hariç, tüm eserlerde tespit edilmektedir:

Kutadgu Bilig’den...

“*Saşa men kerekîñ baka turga men / Kamug işleriñni seve kılga men*” (Arat, 2008:174 / KB, 541)

(*Senin için gerekli olan şeyleri ben izleyeceğim. Bütün işlerini severek yapacağım.*)

“*Yana yandru terkin mini idga ol / Eger barmasa sen köñül kodga ol*” (Arat, 2008:668 / KB, 3825)

(*Çok geçmez, o beni buraya gönderecektir. Sen ona gitmedikçe o ısrar etmeye devam edecektir.*)

“*Özümdin yana ok katıglanga men / Bu ârzû tilekiñ tükel kılga men*” (Arat, 2008:838 / KB, 4956)

(*Kendi tarafımdan ben de bizzat gayret edeceğim. Bu arzu ve dileği yerine getireceğim.*)

Atebetü'l-Hakâyık'tan...

“*Bu kün kendü süçüg bu tirmek saşa / Açığ bolga yarın kodup bardukun*” (Arat, 2006:75 / AH, 435-436)

(Bugün toplamak senin için tatlıdır. -Fakat- yarın bırakıp gitmek acı olacaktır.)

Dîvânu Lugâti't-Türk'ten...

“Koygaşup yatsa anıñ yüziñe / Alsıkar ökin anıñ söziñe / Miñ kişi yolıñı bolup öziñe / Bergeler özin anıñ köziñe” (Atalay-I, 2013:243 / DLT-I)

(Kim onun koynuna girip yüzüne baksa onun sözleriyle aklını aldırır. Bin kişi kendini ona feda eder. Onun gözlerine kendilerini verecekler.)

Rylands Nüshası'ndan...

“Aydı: Ey İdim, anıñ birle kim edgülik kıldı meniñ üze, hergiz bolmagam yâriçi yazukluglarka.” (Ata, 2004:74 / Kasas, 17 – 12a2-3)

(Şöyle söyledi: Rabbim, bana verdiğin nimetle günahkârlara asla yardımcı olmayacağım.)

“Körge sen anlarını köñülleri içre ig, bakarlar saña ögi uçgunmuş kişi anıñ üze ölümün.” (Ata, 2004:135 / Muhammed, 20 – 16b2-3&17a1-2)

(Gönülleri içinde hastalık olanların ölümden akılları gitmiş gibi sana baktıklarını göreceksin.)

TİEM Nüshası'ndan...

“Aydı kim: Tansa erinçlendürgey men anı az yana. Koparga men anı ot kınıña.” (Kök, 2004:14 / Bakara, 126 – 15r5)

(-Allah- dedi ki: İnkâr edeni bile az bir süre rızıklandıracağım. Sonra onu cehennem azabına sürükleyeceğim.)

“Ol kün kelge amarı İdiñ belgüleri. Asıg kılmas etözke anıñ kertgünmeki kertgünmedük erdi mundın öñdün azu kazgandı kertgünmeki içinde edgülik.” (En'âm, 158 – 111v7-8 / Kök, 2004:106)

(O gün Rabbinin ayetlerinin bazıları gelecek. Daha önce iman etmemiş veya imanından bir hayır kazanmamış olan bir kimseye -o günkü- imanı fayda vermez.)

2.3.3. /-GU/ Eki

Uygur Türkçesinde yalnızca bir sıfat-fiil eki olarak karşımıza çıkan /-GU/ eki, Karahanlı Türkçesi metinlerinde de “genellikle sıfat-fiil olarak kullanılmış ve sıfat tamlamaları içinde sıfat olarak görev almıştır.” (Hacıeminoğlu, 2013:168) /-GU/ eki, bu kullanımının yanı sıra, Kur’an tercümelerinden olan *Özbekistan Nüshası*” hariç, bütün dönem eserlerinde çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki görünümünde de karşımıza çıkmaktadır. Fakat /-GU/ ekinin bir zaman eki hüviyeti kazanmasında “tur[ur]” çekiminin, nadiren ise “er-” yardımcı fiilinin etkisi söz konusudur. Aslında /-GU/ eki, bütün örneklerde sıfat-fiil eki işlevindedir ve yalnızca /-GU/ ekinin görüldüğü çekimli örneklerde dahi, derin yapıda, bir /-GU[+iye{+tur(ur)}]/ birleşimi düşünülmelidir.

2.3.3.1. Karahanlı Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-GU/

/-GU/ eki, Karahanlı Türkçesi metinlerinde gelecek zaman bildiren bir sıfat-fiil eki olarak sıklıkla kullanılmıştır. /-GU/ ekinin bu kullanımı aşağıdaki örnek cümlelerde görülmektedir:

Kutadgu Bilig’den...

“Yana ukturayın iligke bu söz / Kayu kün körüngü kaçan kelgü öz” (Arat, 2008:168 / KB, 510)

(Sonra ben bu meseleyi hükümdara arz edeyim. Ne zaman geleceği, hangi gün huzura çıkacağı saptansın.)

“Kişi köñli bag ol yaşargu suvı / Bu begler sözi birle edgü savı” (Arat, 2008:376 / KB, 1807)

(İnsanın gönlü bir bahçedir. Onu yeşertecek su, beylerin sözleri ve nasihatleridir.)

“İlig aydı sözde eñ aşnu saña / Ayıtgu sözüm bar ayu bir maña” (Arat, 2008:854 / KB, 5050)

(Hükümdar dedi ki: Her şeyden önce sana söyleyecek bir sözüm var, bana cevap ver.)

Atebetü'l-Hakâyık'tan...

“Akı bol saña söz sökünç kelmesün / Sökünç kelgü yolnu akılık tıyur” (Arat, 2006:58 / AH, 231-232)

(Cömert ol. Sana söz, sövgü gelmesin. Sövgü gelecek yeri cömertlik kapatır.)

“Kanı emr-i ma'rûf kılur edgü er / Kanı kendü edgü kişi turgu yir” (Arat, 2006:73 / AH, 405-406)

(Hani emrimaruf, hani iyi adam? İyi insanın duracağı yerin kendisi nerede?)

“Barur sen bu malıñ yağıñka kalur / Uyadıp birürler sarıngu bözüñ” (Arat, 2006:74 / AH, 431-432)

(-Kendin- gidersin, bu malın düşmanına kalır. Sarınacak bezini de utandıkları için verirler.)

Dîvânu Lugâti't-Türk'ten...

“Kañça bardıñ ay ogul / Erdiñ munda inç amul / Attın emdi sen töñül / Kıldıñ erse kılmagu” (Atalay-I, 2013:74 / DLT-I)

(Oğul, nereye gittin? Sen burada rahat, huzur içindeydin. Attan vazgeç, yapacağını yaptın.)

“Bardıñ nelük aymadıñ / Kirü körüp kaymadıñ / Köñül berü yaimadıñ / Boldıñ erinç bolmagu” (Atalay-III, 2013:245 / DLT-III)

(Gittin, neden söylemedin? Geri bakıp iltifat etmedin. Gönül verip meyletmedin. Olmayacak biri oldun -hayırsız çıktın-.)

“Emgeksizin turgu yok munda tamu / Edgüügü körmedip ajun çıkar” (Atalay-I, 2013:420 / DLT-I)

(Emek çekmeksizin dünyada duracak -kimse- yoktur. Bir iyilik görmeden dünya biter gider.)

Rylands Nüshası'ndan...

“Kim korksa Tanrıda kılur anjar kadgudın çıkgu yer. (Ata, 2004:154 / Talâk, 2 – 78b3&79a1)

(Kim Allah'tan korksa, -Allah- ona kaygıdan çıkacak yer açar.)

“Turgu yeriniz ot ol. Yok sizke yârî berigilerdin.” (Ata, 2004:131 / Câsiye, 34 – 108a1-2)

(Duracağınız yer cehennemdir. Size yardım eden olmayacaktır.)

“Bu yungu suw sawuk turur hem içgü turur.” (Ata, 2004:101 / Sâd, 42 – 63a3&63b1)

(Bu yıkanılacak su, hem soğuktur hem de içilecek sudur.)

Özbekistan Nüshası'ndan...

“Takı körküzgöl bizge ‘ibâdet kılgu yerlerimizi hac içinde. Takı kabûl kılğıl tevbemizni.” (Üşenmez, 2010:221 / Bakara, 128 – 32b2)

(Bize hac içinde ibadet edeceğimiz yerleri de göster. Tövbemizi de kabul et.)

“Anlar, sığingu yerleri tamug. Takı bulmaslar andın kurtulgu yer.” (Üşenmez, 2010:286 / Nisâ, 121 – 186a3-5)

(Onların sığınacağı yer cehennemdir. Ondan kurtulacak yer de bulamazlar.)

“Takı ol vaktin kim aydı İbrâhîm atasına Âzer'ga: Tutar mu men putlarını tapungu nerseler?” (Üşenmez, 2010:308 / En'âm, 74 – 239a5&239b1)

(Hani bir vakit İbrahim babası Azer'e -şöyle- söylemişti: Ben putları tapınacak şey -olarak- benimser miyim?)

TİEM Nüshası'ndan...

“Ançada kim kıldımız Ew’ni yanggu yer kişilerke. Korkunçsız tutuñlar İbrâhîm turgu yerde namâz kılgu yer.” (Kök, 2004:14 / Bakara, 125 – 14v9&15r1)

(Hani biz Kâbe’yi insanlara toplanılacak ve güvenilecek yer kılmıştık. Siz de İbrahim’in duracağı yerde -Makam-ı İbrahim’de- kendinize namaz kılacak yer edinin.)

“Sığıngu yer berdi silerke, küçlendürdi silerni.” (Kök, 2004:128 / Enfâl, 26 – 133v4-5)

(-Allah- Sizlere sığınacak yer verdi, sizleri güçlendirdi.)

“Taki indürdimiz kökdin suwnı kutlug ündürdimiz anıñ birle bûstânlar biçgü ewünler.” (Ünlü, 2004:203 / Kâf, 9 – 381r4)

(Gökten de bereketli bir su indirip onunla bahçeler ve biçilecek ekinler yetiştirdik.)

2.3.3.2. Karahanlı Türkçesinde /-GU[+iye{+tur(ur)}]/ Birleşimi

/-GU/ ekinin Karahanlı Türkçesi eserlerindeki kullanımı, genellikle sıfat-fiil eki olarak ortaya çıksa da, dönem eserlerinin neredeyse hepsinde, bu ekin /-GU[+iye{+tur(ur)}]/ birleşimiyle, bir gelecek zaman bildirdiğini gösteren örnekler de mevcuttur. Bu çekimde “er-” yardımcı fiili de kullanılabilir.

/-GU[+iye{+tur(ur)}]/ birleşimli gelecek zaman çekiminde, kimi zaman /-GU/ eki, tek başına kullanılmaktadır ve bütünüyle bir zaman eki görünümündedir: “kelgü (gelecektir)”. /-GU/ eki, teklik 3. şahısta, kimi zaman “/+sI/ + /+Ø⁵² (tamlanan eki + teklik 3. şahıs iyelik eki)” birleşimiyle de kullanılmaktadır: “ölgüsi (ölecektir)”. Tabii bu örneklerde, derin yapıda bir “turur” düşünülmalıdır.

Karahanlı Türkçesinde /-GU[+iye{+tur(ur)}]/ birleşimli gelecek zaman yapısına şu kullanımlar örnek olarak gösterilebilir:

⁵² Bu ve bunun gibi işsaretsiz görev ögeleri üzerine Efrasiyap Gemalmaz (2010)’ın yazmış olduğu makale dikkat çekicidir.

Kutadgu Bilig'den...

“Negü tir eşitgil kişi edgüsi / Yorıp tın tokıglı ahır ölgüsi” (Arat, 2008:126 / KB, 233)

(İşit, ne der insanların iyisi: Yürüyen ve soluyanların hepsi sonunda ölecektir.)

“Meniñ kıkımı aydım erdi saña / Köñül bamagu erdiñ emdi maña” (Arat, 2008:266 / KB, 1089)

(Bununla da sana iç yüzümü anlatmıştım. Bana gönül bağlamayacaktın.)

“Neçe kaçsa ahır ölüm tutgusu / Neçe kalsa ahır ölüm yetgüsi” (Arat, 2008:310 / KB, 1382)

(Ne kadar kaçarsan kaç ölüm seni yakalayacaktır. Ne kadar kalırsan kal ölüm seni alıp götürecektir.)

“Olar bardı kaldı ol edgü atı / Yitip bargu ermez atı hürmeti” (Arat, 2008:1058 / KB, 6425)

(Onlar gitti fakat iyi adları kaldı. Onların adının hürmeti kaybolmayacaktır.)

“Yalıñ keldim erdi yalıñ kirgü yirke / Nelük dünyâka özni munça isittim” (Arat, 2008:1076 / KB, 6553)

(Çıplak gelmiştim, toprağa yine çıplak gireceğim. Neden kendimi dünyaya bu kadar bağladım?)

Atebetü'l-Hakâyık'tan...

“Asel kayda erse bile arısı / Arı zehri tatgu aseldin oza” (Arat, 2006:75 / AH, 439-440)

(Bal nerede ise, arısı beraberdir. Baldan önce arının zehri tadılacaktır.)

Dîvânu Lugâti't-Türk'ten...

“Utru turup yagdı anjar kiş okı çığılvar / Aydım asıg kılgu emes sen taki yalwar” (Atalay-I, 2013:494 / DLT-I)

(Karşıma dikildi, başına ok torbasından çığılvar -küçük ok- yağdı. Ona yalvarman fayda vermeyecek, dedim.)

Rylands Nüshası'ndan...

“Yok ol kamug kim kökler içindeki hem yerler içindeki meger kelgü Tañrı'ka kul bolup.” (Ata, 2004:64 / Meryem, 93 – 34a3&34b1-2)

(Gökler ve yerler içindeki herkes Allah'a kul olup gelecektir.)

“Ve korkutgıl olarnı âzife küni birle, ançada yürekler boguz başıña kelgüsi.” (Ata, 2004:110 / Mü'min, 18 – 32a2-3)

(Yaklaşmakta olan gün konusunda onları uyar. O zaman yürekler gırtlığa gelecektir.)

“Örtgü ermez sizler, tanukluk sizij üze kulakınız hem közleriniz hem terileriniz.” (Ata, 2004:116 / Fussilet, 22 – 85a2-3&85b1)

(Siz -günahları işlerken- kulaklarınızın, gözlerinizin ve derilerinizin tanıklık etmesinden sakınmayacaksınız.)

TİEM Nüshası'ndan...

“Tegme bir öz tatkusu ol ölümni.” (Kök, 2004:52 / Âl-i İmrân, 185 – 56r4)

(Her canlı ölümü tadacaktır.)

“Eger aysa sen: ‘Siler koparılgu turur siler ölmüşde kedin.’ Aygay ok anlar kim tandılar ermes: ‘Bu meger cādülük turur belgüüg.’ ” (Kök, 2004:157 / Hûd, 7 – 163v4-5)

(Eğer sen, ‘Ölümden sonra şüphesiz diriltileceksiniz.’ desen, inkârcılar, ‘Mutlaka bu apaçık bir büyüdür.’ derler.)

“Bütünlükün anı içinde belgü ol kimke korksa kedinki sarây kınındın. Ol bir kün terilgü anar kişiler.” (Kök, 2004:165 / Hûd, 103 – 171v7-8)

(Şüphesiz, ahiret azabından korkanlar için onun içinde bir ibret vardır. O öyle bir gündür ki, insanlar onda toplanacaktır.)

2.3.4. /-GUIUK/ Eki

Uygur Türkçesinde ortaya çıkan ve gelecek zaman anlamlı sıfat-fiiller kurmasının yanında çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki olarak da dikkat çeken /-GUIUK/ eki, Uygur Türkçesi içinde açıkladığımız üzere, /-GU/ gelecek zaman sıfat-fiil ekinin /+IUK/ ekiyle genişletilmiş şeklidir. /-GUIUK/ eki, Karahanlı Türkçesi eserlerinde de hatırı sayılır bir yoğunlukta yer almıştır. Ek, *Atebetü'l-Hakâyık*'ın yanı sıra, Kur'an tercümelerinden olan *Rylands Nüshası* ve *TIEM Nüshası*'nda, gerek bir zaman eki gerekse bir sıfat-fiil eki olarak kullanılmıştır.

2.3.4.1. Karahanlı Türkçesinde Gelecek Zaman Eki Olarak /-GUIUK/

/-GUIUK/ eki, Karahanlı Türkçesi döneminde çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki olarak karşımıza çıkmaktadır. Yaptığımız tarama neticesinde, *Atebetü'l-Hakâyık* ve Kur'an tercümelerinden olan *TIEM Nüshası*'nda bu ekin gelecek zaman işleviyle kullanımına rastladık. Bu kullanımları şu şekilde özetleyebiliriz:

Atebetü'l-Hakâyık'tan...

“Öñ arkiş uzadı kopup yol tutup / Öñi kopmuş arkiş neçe kiçgülgü” (Arat, 2006:54 / AH, 179-180)

(*Kervanın başı kalkmış ve yolu tutarak uzaklaşmıştır. Başı kalkmış olan kervan -daha- ne kadar gecikecek?*)

“Kanı ‘ahd emânet kanı edkülüg / Kidin künde hayr iş me kötrülgülgü / Başı bardı hayrniñ sonı bargusı / Öñi keldi şerrniñ sonı kelgülgü” (Arat, 2006:72 / AH, 389-392)

(*Hani ahit, emanet; hani iyilik? Son gün hayırlı işler de ortadan kalkacaktır. İyiliğin başı gitti, sonu da gidecektir; kötülüğün başı geldi, sonu da gelecektir.*)

TİEM Nüshası'ndan...

“Aydı anlar kim tandılar: ‘Kelmez biziñke kıyâmet.’ Aygıl: ‘Yok, İdim hakkı kelgüçük turur silerke.’ ” (Ünlü, 2004:131 / Sebe’, 3 – 311r2)

(İnkâr edenler dediler ki: “Kıyamet bize gelmez.” Onlara de ki: “Hayır, Rabbime andolsun ki kıyamet size gelecektir.”)

“Kirigli turur silerniñ birle. Sewünç bolmasun anlarka! Anlar kirgüçük tururlar otka.” (Ünlü, 2004:155 / Sâd, 59 – 333v5-6)

(-Kendi aralarında şöyle derler:- Onlar sizinle birlikte -cehenneme-gireceklerdir. Onlara sevinç ve huzur olmasın! Onlar cehenneme gireceklerdir.)

2.3.4.2. Karahanlı Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-GUIUK/

Karahanlı Türkçesinde /-GUIUK/ eki, bir sıfat-fiil eki işlevinde de karşımıza çıkmaktadır. Ek, bu işleviyle *Atebetü'l-Hakâyık*'ın yanı sıra, Kur'an tercümelerinden olan *Rylands Nüshası* ve *TİEM Nüshası*'nda da tespit edilmektedir:

Atebetü'l-Hakâyık'tan...

“Bu dünyâ neñindin yigü kedgüçük / Al artuk tileme vebâl yüdgüçük” (Arat, 2006:55 / AH, 189-190)

(Bu dünya malından yiyecek ve giyecek -kadarını- al, fazlasını isteme. -Fazlası- yüklenilecek vebaldir.)

Rylands Nüshası'ndan...

“Yok tapungüçük İdi meger. Ol tirtgüzür hem öldürür.” (Ata, 2004:29 / A'râf, 158 – 35b1-2)

(Ondan başka tapılacak ilah yoktur. O diriltir ve öldürür.)

TİEM Nüshası'ndan...

“Kim kelse anar kertgünün kılmış edgüçükler anlar tururlar anlarka yüksekrek kurlar, turgüçük uştmah akar anıñ altında arıklar menğü kalıglılar anıñ içinde.” (Kök, 2004:230 / Tâhâ, 75-76 – 231v8-9&232r1)

(Her kim ona salih ameller işlemiş bir mümin olarak varırsa işte onlar için en yüksek dereceler, içinden ırmaklar akan, ebediyen kalınacak cennetler vardır.)

“Kıldımız anı Meryem oğlu anıñ anası bir nişân sıwundurdımız. Ol ekkeğini yüksek birle tayang akar yul.” (Ünlü, 2004:60 / Mü’minûn, 50 – 251v5-6)

(Meryem oğlu İsa’yı ve annesini büyük bir mucize kıldık. Her ikisini de oturulacak, akarsulu yüksek bir yere yerleştirdik.)

“Uştmah bodunları mu ol kün yegrek amrul [yer], körklügrek ârâm kılgu yer.” (Ünlü, 2004:74 / Furkân, 24 – 263r2-3)

(O gün cennetliklerin kalacakları [yer] daha iyi, dinlenecekleri yer daha güzeldir.)

2.3.5. /-DAÇI/ Eki

Köktürkçe döneminde /-sIk/ eki ile birlikte gelecek zaman kipini oluşturan, aynı zamanda bir sıfat-fiil eki olarak da karşımıza çıkan /-DAÇI/ eki, Uygur Türkçesi döneminde de hatırı sayılır bir şekilde kullanılmış ve buradan da Karahanlı Türkçesine intikal etmiştir. /-DAÇI/ eki, Karahanlı Türkçesi döneminde hem çekimli bir fiilin bünyesinde bir zaman eki olarak hem de bir sıfat-fiil eki olarak tanıklanabilmektedir.

2.3.5.1. Karahanlı Türkçesinde Gelecek Zaman Eki Olarak /-DAÇI/

Karahanlı Türkçesinde /-DAÇI/ ekli gelecek zaman şekline, *Atebetü'l-Hakâyık* ve Kur'an tercümelerinden olan *Özbekistan Nüshası* hariç tüm dönem eserlerinde rastlanmaktadır. “Ekin örneklerinin diğer eserlere nazaran özellikle *TİEM*'de arttığı dikkati çekmektedir.” (Güner, 2008:476)

/-DAÇI/ ekli gelecek zaman şeklinin Karahanlı Türkçesindeki kullanımını şöyle özetleyebiliriz:

Kutadgu Bilig'den...

“İsizlik uçuz ol anı kıldaçı / Yavuz iş uçuz ol isiz boldaçı” (Arat, 2008:234 / KB, 901)

(Kötülük değersiz bir şey olduğu için onu yapacak olan da değersizdir. Fena iş değersizdir ve daima kötü olacaktır.)

“Ölümke keçig yok tirig boldaçı / Neçe kiç tirilse ölüm keldeci” (Arat, 2008:334 / KB, 1541)

(Ölümden kurtuluş yoktur. İnsan ne kadar yaşarsa da ölüm gelecektir.)

“Sini alktacı bu et öz tatğı ol / Et öz kıkı barça saña katğı ol” (Arat, 2008:904 / KB, 5404)

(Bu nefسانی zevkler seni bitirecektir. Senin için vazgeçilmesi zor olan işte bu nefسانی arzulardır.)

Dîvânu Lugâti't-Türk'ten...

“Kaçan körse anı Türk / Budun añar aydacı / Muñar tegir ulugluk / Mundanaru keslinür” (Atalay-I, 2013:352 / DLT-I)

(Onu Türk boyları ne zaman görse onun için şöyle diyecekler: Büyüklük ve ululuk buna yaraşır, bundan sonra kesilir, biter.)

Rylands Nüshası'ndan...

“Ol bütünlükin Tañrı kewdeci ol kâfirlerniñ alını.” (Ata, 2004:34 / Enfâl, 18 – 73b1-2)

(Ant olsun ki, Allah kâfirlerin hilesinin etkisini azaltacaktır.)

“Ançada kim aydı seniñ İdiñ ferîştelerke: Men törütteci men bir yañluk âdemîni kuruğ balçıkdn, kök tınçımış livadın.” (Ata, 2004:47 / Hicr, 28 – 21a3&21b1-3)

(O vakit senin Rabbin meleklere şöyle demişti: Ben kuru çamurdan, şekillendirilmiş balçıktan bir insan yaratacağım.)

TİEM Nüshası'ndan...

“Anlar kavuşdaçlar İdileriñe. Yok kim men körer men silerni bir bodun bilgisizlik kılur siler.” (Kök, 2004:159 / Hûd, 29 – 165v4-5)

(Onlar Rablerine kavuşacaklardır. Fakat ben sizin bilgisizce davranan bir toplum olduğunuzu görüyorum.)

“Aydılar: Kaçan ölse miz takı bolsamiz toprak takı süñük biz mü ewre koparıldaçlar miz?” (Ünlü, 2004:62 / Mü'minûn, 82 – 252r5-6)

(Şöyle dediler: Gerçekten biz ölüp bir toprak ve kemik yığını hâline geldikten sonra mı tekrar diriltileceğiz.)

“Men ıdtacı men anlarka belekler birle baktacı men negü birle yanarlar ıdılmışlar.” (Ünlü, 2004:92 / Neml, 35 – 276v6-7)

(Ben onlara bir hediye göndereceğim. Elçilerin ne haber ile döneceklerine bakacağım.)

2.3.5.2. Karahanlı Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-DAÇI/

Karahanlı Türkçesinde /-DAÇI/ eki, bir gelecek zaman eki olarak karşımıza çıkmasının yanında müstakil bir sıfat-fiil eki olarak da kullanılmaktadır. Kur'an tercümelerinden olan *Özbekistan Nüshası* hariç, /-DAÇI/ ekli sıfat-fiillere dönem eserlerinde rastlanmaktadır. Göze çarpan kullanımlar şu şekildedir:

Kutadgu Bilig'den...

“Mini buldacı er tutup beklese / Kaçumaz men andın söz aydım kese” (Arat, 2008:202 / KB, 700)

(Eğer beni bulacak kişi tutup bağlamayı bilirse ben ondan kaçamam, bu kesindir.)

“Serinse kişi öz tilekin tapar / Serip turdacı er örünj kuş tutar” (Arat, 2008:302 / KB, 1319)

(Kişi sabrederse dileğine kavuşur. Sabredip bekleyecek olan avcı akkuş tutar.)

“Negü tir eşitgil biliglig sözi / Bilig ol kiter deci köñül tozı” (Arat, 2008:992 / KB, 5980)

(Bilginin sözü ne der, dinle: Gönlün tozunu giderecek olan bilgidir.)

Atebetü'l-Hakâyık'tan...

“Bu kün tegsü mindin dürûd ol yarın / Elig tuttacımka egirse muña” (Arat, 2006:43 / AH, 29-30)

(Yarın derde düşersen elimden tutacak olan o -resule- bugün benden salat ve selam erişsin.)

“Cefâ kıldacıñka yâhût kıl vefâ / Arımaz neçe yusa kan birle kan” (Arat, 2006:67 / AH, 327-328)

(Sana cefa edecek olana vefa ile mukabele et. Ne kadar yıkanırsa yıkansın kan kan ile temizlenmez.)

“Kamug tegdeci neñ kazâdın erür / Ukuşsuzlar anı sebebden körür” (Arat, 2006:77 / AH, 457-458)

(Başa gelecek her şey kaderden gelir. Anlayışsızlar onu sebepten bilirler.)

Dîvânu Lugâti't-Türk'ten...

“Atsa okın kezgerip kimtür anı yıgdacı / Tagıg atıp ograsa özi kuyı yırtılır” (Atalay-III, 2013:106 / DLT-III)

(Okunu gezleyip atsa ona engel olacak kimdir? Atılan ok dağa uğrasa dağın özü ve kuytusunu yırtılır.)

“Öldeci sıçgan muş taşakı kaşır.” (Atalay-I, 2013:438 / DLT-I)

(Ölecek sıçan kedi taşığı kaşır.)

“Boldacı buzagu öküz ara belgüüg.” (Atalay-I, 2013:528 / DLT-I)

(Öküz olacak buzağı bellidir.)

Rylands Nüshası'ndan...

“Tanrı yolka köndürmes kimni yolsuz kılrsa, yok anlarka yârî berdecilerdin.” (Ata, 2004:52 / Nahl, 37 – 48a1-3)

(Allah kimi doğru yola iletmezse, kimi yolsuz kılarrsa, ona yardım edecek kimse olmaz.)

“Bular olar, yalğan sözledeciler ol ya'ni yalğançılar.” (Ata, 2004:57 / Nahl, 105 – 88a3)

(Bunlar onlardır, yalan söyleyecek -kimselerdir-, yani yalancılardır.)

TİEM Nüshası'ndan...

“Kaçan keldi erse yalgañçılar aydı anlarka Mûsâ yalavaç kemişinler negü kim siler kemişdeciler erse siler.” (Kök, 2004:154 / Yûnus, 80 – 160v3)

(Sihirbazlar gelince Musa peygamber onlara, “Atacaklarınızı atın -hünerlerinizi gösterin.- dedi.”)

“Tanrı hükm kılır. Yandurdacı yok anıñ hükmünü. Ol terk sakışlıg ol.” (Kök, 2004:181 / Ra’d, 41 – 187r9)

(Allah hükmeder. Onun hükmünü bozacak hiçbir kimse yoktur. O, hesabı çabuk görendir.)

“Kimni horlasa Tanrı yok anar hiç ağırladacı. Bütünlükün Tanrı kılır ne tilese.” (Ünlü, 2004:51 / Hac, 18 – 243v9&243r1)

(Allah kimi alçaltırsa ona saygınlık kazandıracak hiçbir kimse yoktur. Şüphesiz Allah dilediğini yapar.)

2.3.6. /-GAIr/ Eki

Karahanlı Türkçesinde gelecek zamanı ifade etmek için kullanılan bir diğer ek /-GAIr/ ekidir. Uygur Türkçesindeki ilk kullanımlarının ardından Karahanlı Türkçesinde yaygınlık kazanan /-GAIr/ eki, aslında yakın gelecek zamanı bildiren ve üzerine geldiği fiile /-mAk üzere/ anlamı katan bir ektir. “Bir işi yapanın yapmak üzere olduğunu, işleyeyazdığını” haber verir (Atalay-II, 2013:66 / DLT-II). Özellikle *Kutadgu Bilig*’deki kullanımlarıyla dikkat çeken, bunun yanında *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te de Kâşgarlı’nın açıklamalarıyla görülen /-GAIr/ eki, söz konusu eserlerde “yakınlaşıcı bakış açısı” işleviyle Türkiye Türkçesine aktarılmıştır (Gökçe, 2007:99).

/-GAIr/ eki, kökeni hakkında yapılan yorumlarla da dikkat çekmektedir. W. Bang’a göre bu ek, /-GAI/ zarf-fiil ekiyle “kel-” fiilinin geniş zamanının haploloji yoluyla birleşmesinden meydana gelmiştir (Ercilasun, 1984:133). J. R. Hamilton da, Bang’ın görüşünü paylaşmaktadır. Hamilton’a göre, “bir işi yapmak üzere olmak, yapmağa başlamak anlamı veren ve geniş zaman bildiren fiil eki” olan /-GAIr/, /-GAI/ zarf-fiil ekiyle birlikte, kuşkusuz “kel-” fiilinden ortaya çıkmıştır (Hamilton, 1998:253). C. Brockelmann da, ekin kökenini /-GAI/ zarf-fiil ekine bağlamasıyla Bang’a

yaklaşmaktadır (Güner, 2008:483). /-GAlIr/ ekini /-GAlI/ zarf-fiil ekiyle bağlantılı gören bir başka araştırmacı ise Ş. Şukurov'dur. Ona göre /-GAlI/ zarf-fiil ekiyle /-r/ sıfat-fiil ekinin birleşiminden /-GAlIr/ eki ortaya çıkmıştır (Gökçe, 2007:102). A. v. Gabain ise, /-GAlIr/ ekinin “kal-” veya “kel-” fiilinden inkişaf ettiğini ileri sürmektedir (Gabain, 2000:91). Şinasi Tekin de, /-GAlIr/ ekinin “kal-” veya “kel-” fiilinden türemiş olabileceğini belirtmekte, ekin devamında görülen /-Ir/ ekinin mutlaka geniş zaman eki olduğunu söylemekte ve şu açıklamaları yapmaktadır: “-KAlir eki belki de kal- veya kel-yardımcı fiillerinden türemiştir; sonuna geldiği fiilin gösterdiği işi çabuklaştırır: at-kalır ‘hemen atar’, kirkelir sen ‘hemen girersin’, birtülkelir için ‘bildirmek için’. Bu manalardan, sondaki -ir’in geniş zaman eki olduğu açıkça görülüyor; ancak bunun aslında esas fiil ile hangi ‘zarf-fiil’ vasıtasıyla birleşmiş olduğu kesin olarak tespit edilemiyor, herhâlde -a veya -u olmalıdır; -p veya diğerlerinin çabuk aşınabileceğini tasavvur etmek güçtür!” (Ş. Tekin, 1976b:172) Faruk Gökçe ise, “kal-” fiilini bir tarafa atarak, /-GAlIr/ ekinin, “yakınlaşıcı bakış açısı”na daha uygun olan, “kel-” fiilinden geldiğini kabul etmektedir. Ona göre ekin /-Ir/ parçası da, Ş. Tekin’in ve W. Bang’ın belirttiği üzere, geniş zaman ekidir (Gökçe, 2007:105). Reşit Rahmeti Arat ise, /-GAlIr/ ekini, “kal-” veya “kel-” fiiline bağlayan, ayrıca ekin devamında görülen /-Ir/ ekini de geniş zaman eki sayan araştırmacıları tenkit ederek bu temayüllerin zorluğundan şu şekilde bahsetmektedir: “En büyük engellerden biri artık bu eklerin ahenk, şekil ve mana bakımlarından teşekkül etmiş olmasıdır. Aksi takdirde biz bunlardan birinin karışık şekilde kullanılmasına rastlamış olmamız lazım gelirdi. Eğer eklerin son hecesi olan -ır, -ir muzari şekli tasavvur ediliyorsa, bunu, kati olarak, bu devirde -ur, -ür şeklinde görmemiz icap ederdi. Bu her hâlde iki fiilin yan yana gelmesinden meydana gelmiş bir şekil olmayıp ek ve eklerin bir araya gelmesinden meydana çıkmış olmalıdır.” (Arat, 2007:433)

Karahanlı Türkçesinde /-GAlIr/ eki, yalnızca teklik 1. ve 3. şahıslarla çekime girmiştir. Ek, *Kutadgu Bilig*’in Herat nüshasındaki bir örnekte ise “-gelür” şeklindedir: “yet-gelür” (Ercilasun, 1984:134). Bu ekin *Kutadgu Bilig*’de sadece teklik 3. şahsının örnekleri bulunsa da, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te teklik 1. şahsın örneklerine de rastlanır. *Kutadgu Bilig*’deki bütün örnekler yaklaşan ölümden bahsetmektedir (Ercilasun, 1984:134).

Kutadgu Bilig ve Dîvânu Lugâti't-Türk'te dikkat çeken örnekler şu şekildedir:

Kutadgu Bilig'den...

“Sevinçin togar erdi togmış künüm / Künüm batgalır teg yarumaz tünüm”
(Arat, 2008:264 / KB, 1072)

(Güneşim sevinçle doğardı, şimdi batacak. Gecem artık aydınlanmayacak.)

“Siziksiz ölüm bir kün âhır kelir / Tirilmiş bu cânlıg cânın algalır” (Arat, 2008:324 / KB, 1472)

(Şüphesiz bir gün mutlaka ölüm gelecek ve bütün canlıların canını alacaktır.)

“Bu künlerde bir tün bu Ögdülmişe / Turup yatgalır erdi yastap başa”
(Arat, 2008:986 / KB, 5953)

(Ögdülmiş günlerden bir gün başını yatağa koyup uyuyacaktı.)

Dîvânu Lugâti't-Türk'ten...

“Men bargalır men.” (Atalay-II, 2013:67 / DLT-II)

(Ben varacağım / varmak üzereyim.)

“Todgurmadi itimni / Turgurgalır atimni / Sürdi meniñ kutumni / Kaz takı kordayımı” (Atalay-II, 2013:177 / DLT-II)

(Köpeğimi doyurmadi. Atımı da bitkin bırakacaktı. Kaz ve kuğu kuşlarım ile birlikte talihimi de aldı götürdü.)

“Könli köyüp kanı kurıp agzı açıp katgurar / Sızgurgalır üdigler essiz yüzi burkurar” (Atalay-II, 2013:188 / DLT-II)

(Kalbi yanıp kanı kurumuştur, ama o ağzını açar ve katılarak güler. Sevda onu eritip bitirecektir. Solgun yüzü kırışmıştır.)

2.3.7. /-(y)AsI/ Eki

Karahanlı Türkçesinde gelecek zaman anlamı veren eklerden birisi de /-(y)AsI/ ekidir. Her ne kadar, Ahmet Bican Ercilasun, Karahanlı Türkçesinde kullanılan gelecek zaman sıfat-fiil ekleri arasında /-(y)AsI/ ekini zikretmese de (Ercilasun, 2009:250), bu ek, Kur'an tercümelerinden olan *Özbekistan Nüshası*'nda bir sıfat-fiil eki olarak kullanılmıştır. Necmettin Hacıeminoğlu (2013:171) ve Galip Güner de (2008:579), /-(y)AsI/ ekinin Karahanlı Türkçesinde bir sıfat-fiil eki olarak kullanıldığını ifade etmektedirler. Fakat her ikisinin de dayanak noktası *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki örneklerdir. Dikkatle bakılacak olursa, Kâşgarlı bu örnekleri "*Oğuzlar ... derler*" ifadesiyle beraber vermektedir (bkz. Atalay-I, 2013:33 / DLT-I; Atalay-II, 2013:68 / DLT-II vb.). Yani /-(y)AsI/ eki, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Karahanlı Türkçesinin değil, Oğuz Türkçesinin sıfat-fiil eki olarak verilmiştir.

/-(y)AsI/ ekinin Kur'an tercümelerinden olan *Özbekistan Nüshası*'nda yer alan örneklerinden bazıları şunlardır:

Özbekistan Nüshası'ndan...

"Takı barıldı andın on iki yul. Bildi tegme bir kişiler içesi yerlerin. (Üşenmez, 2010:214-215 / Bakara, 60 – 13b5&14a1)

(Dahi ondan -kayadan- on iki pınar fışkırdı. İnsanların hepsi içeceği yerleri bildi.)

"Eger sakınsanız ol nerseniz uluglarından yıglur siz andın, kitergey miz sizdin yawuzluklarıңыз. Takı kiwürgey miz kiwresi yerge, keremlüg." (Üşenmez, 2010:274 / Nisâ, 31 – 156b1-3)

(Eğer, engellendiğiniz şeylerin -günahların- büyüklerinden sakınırsanız sizden günahlarınızı gidereceğiz. Hem de sizi girilecek -güzel- bir yere, keremliğe dâhil edeceğiz.)

"Aydı kim: 'Kıçtıñ yüz yıl.' Bakgıl ta'âmuñka takı içesi nersenke aynamadı." (Üşenmez, 2010:240 / Bakara, 259 – 80a5&81b1)

(-Allah- söyledi ki: 'Yüz yıl kaldın.' Yiyecek ve içecek şeyine bak, -onlar- bozulmadı.)

2.3.8. /-GUsI/ Birleşiminin Durumu

/-GUsI/ birleşimini, Necmettin Hacıeminoğlu, /-GU/ sıfat-fiil eki ile /+sI/ yapım ekinin kalıplaşması neticesinde oluşmuş ayrı bir sıfat-fiil eki saymaktadır (Hacıeminoğlu, 2013:169). Fakat bu doğru bir yaklaşım değildir. Zira, örneklerde de açıkça görüleceği üzere, /-GUsI/, iki ekten meydana gelmektedir fakat bu eklerden yalnızca /-GU/ eki gelecek zamanı ifade eden sıfat-fiil ekidir. /+sI/ eki ise müstakil bir tamlanan ekidir. Çoğu örneklerde teklik 3. şahıs iyelik eki ise /+Ø/ biçim birimidir.

/-GUsI/nın bünyesinde bulunan /+sI/ ekinin tamlanan eki olduğu, aşağıdaki örneklerde açıkça görülmektedir:

Kutadgu Bilig'den...

“Aşka barsa negü teg yigüsin yimegüsin ayur.” (Arat, 2008:88 / KB, 62. Bab)

(Ziyafete gidilirse nasıl yenileceğini, nasıl yenilmeyeceğini anlatır.)

“Tilig sökse bolmaz telim öggüsi / Sözüg öggüsi bar yime sökgüsi” (Arat, 2008:256 / KB, 1020)

(Dile yalnız sövmek olmaz. Övüleceği de -övülecek tarafı da- çoktur. Sözün de övüleceği ve sövüleceği -övülecek ve sövülecek tarafları- vardır.)

“Usayuk bu yaljuk bilir ölgüsin / Özindin kitermez usallık usın” (Arat, 2008:1006 / KB, 6075)

(Bu insan gafildir. Öleceğini bildiği hâlde gaflet uykusundan kurtulamaz.)

Rylands Nüshası'ndan...

“Bütünlükün yandı öwke birle Tañrıdın. Anıñ sığıngusu tamug ol.” (Ata, 2004:34 / Enfâl, 16 – 72b1-2)

(Şüphesiz o Allah'ın gazabına uğramış olur. Onun sığınacağı cehennemdir.)

TİEM Nüshası'ndan...

“Bilmez et'öz negü kazgangusını erte. Takı bilmez et'öz kayu yerde ölür.”
(Ünlü, 2004:119 / Lokman, 34 – 301r1)

(Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez.)

“Ayturlar saña kıyâmetdin kaçan ol anıñ üstivâr bolgusi.” (Ünlü, 2004:264 / Naziât, 42 – 434r9&435v1)

(Sana kıyametin ne zaman kopacağını soruyorlar.)

“Ayturlar saña kıyâmet vaktındın kaçan ol koparılguşı.” (Kök, 2004:124 / A'râf, 187 – 129v8-9)

(Sana kıyametin ne zaman kopacağını soruyorlar.)

2.3.9. /-GUÇI/ Ekinin Durumu

Necmettin Hacıeminoğlu'nun gelecek zaman bildiren sıfat fiil ekleri içinde saydığı (Hacıeminoğlu, 2013:169) ve /-GU/ sıfat-fiil eki ile /+ÇI/ isimden isim yapım ekinin birleşiminden oluşan /-GUÇI/ eki, aslında gelecek zaman bildirmemektedir. Dönem eserlerinde çok sık rastlanan bu yapı, geniş zaman bildiren bir sıfat-fiil eki görünümündedir. /-GUÇI/ ekinin geniş zaman bildirdiği aşağıdaki örneklerde açıkça görülmektedir:

Kutadgu Bilig'den...

“Tapıngu kıyıksız tapug kılguçı / Tapug siñse ötrü tilekke tegir” (Arat, 2008:188 / KB, 615)

(Hizmet eden dürüstlikle hizmet etmelidir. Hizmeti beğenilirse hizmetkâr dileğine erişir.)

“Ukuş birle tuttu ajun tutguçı / Bilig birle bastı budun basguçı” (Arat, 2008:124 / KB, 218)

(Dünyayı elinde tutan, onu anlayışla tuttu. Halka hükmeden, bu işi bilgiyle yaptı.)

Atebetü'l-Hakâyık'tan...

“Bu bir ‘aybdın ötrü başın kesgüci / Ajunda tirilgü kişisiz kalur” (Arat, 2006:70 / AH, 363-364)

(Bu bir kusurdan dolayı -adamların- başını kesen, yaşamak için dünyada adam bulamaz.)

“Aya hükmin ajun tapa üggüci / Yirip munı birer yana öggüci / Ugan hükmi birle kelür kelgen iş / Anıñ emri birle teger teggüci” (Arat, 2006:76 / AH, 449-452)

(Ey hükümünü dünya üzerinde yürüten, onu bazen yeren bazen tekrar öven, her gelen iş Kadir -Tanrı- hükmüyle gelir. İnsanın her karşılaştığı şey onun emriyle olur.)

Rylands Nüshası

“Keldrün bitigüniz eger çın erse sizler ya'nî râst sözleggüci.” (Ata, 2004:97 / Sâffât, 157 – 41a3&41b1)

(Eğer doğru söyleyen -kimseler- iseniz kitabınızı getirin.)

“Adnalmaz aytıg meniñ üskümde. Ermez men küç kılguç kullarka.” (Ata, 2004:142 / Kâf, 29 – 76b2-3)

(Benim katımda söz değiştirilmez. Ben kullara zulmeden değilim.)

Özbekistan Nüshası'ndan...

“... takı dervişlerge takı yol oğluña ya'nî misâfirge takı kolguçlarga takı mükâteblerga...” (Üşenmez, 2010:207 / Bakara, 177 – 47a2-3)

(... dervişlere de, yolda kalmışa yani misafire de, dilenenlere de, kölelere de...)

“Ol vaktın kim ugradı iki ögür sizdin kim yüreksiz bolsalar takı Tanrı yârî birgüci ol iki.” (Üşenmez, 2010:259 / Âl-i İmrân, 122 – 122b1-2)

(O vakit sizden iki takım -paniğe kapılarak- çözülmeye yüz tutmuştu. -Hâlbuki- Allah onlara yardım eden idi.)

TİEM Nüshası'ndan...

“Zinâ kılguçular tişilenmez meger zinâ kılguçı tişini yâ azu ortak katıglı uragutnı.” (Ünlü, 2004:65 / Nûr, 3 – 254r6-7)

(Zina eden erkek ancak zina eden veya Allah'a ortak koşan bir kadınla evlenir.)

“Biz âsân kıldımız anı seniñ tiliñde sewünç bermekiñ üçün anıñ birle saknuqlarka korkıtmakiñ üçün anıñ birle da'vâ kılguçı bodunlarnı.” (Kök, 2004:226 / Meryem, 97 – 228r8)

(Biz Allah'a karşı gelmekten sakınanları Kur'an ile müjdeleyesin, sorun çıkaran toplulukları da uyarasın diye onu senin dilinde -indirip- kolaylaştırdık.)

2.4. HAREZM TÜRKÇESİNDE GELECEK ZAMAN

Harezmi Türkçesi döneminde gelecek zamanı ifade etmek için birçok biçim birimi kullanılmıştır. Kaynaklarda bu biçim birimleri eksik ve dağınık hâlde verilmiştir. Necmettin Hacıeminoğlu, bu dönemde kullanılan gelecek zaman eklerini /-GAy/, /-GU/ ve /-(y)AsI/ olarak vermektedir (Hacıeminoğlu, 1997:152-152). Recep Toparlı ise bu zaman için, /-GAy/, /-GA/, /-GU turur/ ve /-mİş bolgay/ yapılarını zikretmektedir (Toparlı ve Vural, 2007:53-55). Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi II* adlı eserinde Harezmi Türkçesinde kullanılan gelecek zaman eklerinin /-GAy/, /-GA/ ve /-(y)IsAr/ ekleri olduğunu kaydetmekte (Caferoğlu, 2015/II:109), Aysu Ata ise bu kipi ifade eden eklerin /-GAy/, /-GU [turur]/, /-GA/, /-(y)IsAr/ ve /-(y)AsI/ ekleri olduğunu söylemektedir (Ata, 2002:76-78).

Yaptığımız çalışma neticesinde Harezmi Türkçesinde gelecek zaman kipini ifade etmek için /-GAy/, /-GA/, /-GU[+iye{+tur(ur)}]/, /-mİş bolgay/, /-(y)AsI/ ve /-(y)IsAr/ eklerinin kullanıldığını tespit ettik. Bu eklerden /-GAy/ eki, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinden sonra, Harezmi Türkçesinin de hâkim gelecek zaman eki olmuştur. Dönem eserlerinden yalnızca *Mukaddimetü'l-Edeb*'te tanıklanamayan /-GAy/, diğer eserlerde çok yoğun bir şekilde kullanılmıştır. /-GAy/ ekinin yanında diğer gelecek zaman ekleri de dönem eserlerinde karışık bir hâlde mevcuttur.

Harezmi Türkçesi üzerine yazılan kaynak eserlerde gelecek zaman bildiren sıfat-fiil ekleri de dağınık ve eksik olarak verilmiştir. Ahmet Caferoğlu, yalnızca /-DAçI/

ekini ve gelecek zaman bildirmediğini ilerleyen bölümlerde örneklerle açıklayacağımız /-(I/U)gII/ ekini gelecek zaman sıfat-fiil ekleri içinde saymaktadır (Caferoğlu, 2015/II:110). Necmettin Hacıeminoğlu ise, Caferoğlu'nun verdiği eklere ilaveten /-GU/, /-(y)AsI/, /-GUIUK/ eklerini ve gelecek zaman bildirmediğine Karahanlı Türkçesi başlığı altında değindiğimiz /-GUçI/ ekini gelecek zaman sıfat-fiil ekleri içinde değerlendirmektedir (Hacıeminoğlu, 1997:173-175). Recep Toparlı gelecek zaman sıfat-fiil ekleri için /-(y)AsI/ ve /-GU/ eklerini anmış (Toparlı ve Vural, 2007:66), Aysu Ata ise, bu iki ekin yanı sıra, /-DAçI/ ekini de Harezmi Türkçesi döneminde kullanılan ve gelecek zaman bildiren sıfat-fiil ekleri içine dâhil etmiştir (Ata, 2002:89). Caferoğlu ve Hacıeminoğlu'nun aksine, Janos Eckmann (1996:22), Toparlı (Toparlı ve Vural, 2007:66) ve Ata (2002:88), /-(I/U)gII/ ve /-GUçI/ eklerini, haklı olarak, geniş zaman bildiren sıfat-fiil ekleri içinde saymaktadırlar.

Biz ise yaptığımız çalışma neticesinde, yukarıda ifade ettiğimiz eklerden /-GU/, /-(y)AsI/ ve /-(y)IsAr/ eklerinin çekimli fiillerin bünyesinde bir gelecek zaman eki olarak kullanılmalarının yanında, müstakil birer sıfat-fiil eki olarak da Harezmi Türkçesi eserlerinde yer aldığını saptadık. Bu eklerle birlikte, Köktürkçeden itibaren kullanılan /-DAçI/ eki ile Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde hem çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki olarak hem de bir sıfat-fiil eki olarak karşımıza çıkan /-GUIUK/ eki de, Harezmi Türkçesi döneminde sıfat-fiil eki görevinde kullanılan diğer eklerdendir.

2.4.1. /-GAy/ Eki

Uygur Türkçesi döneminde gelecek zaman kipini ifade etmek için kullanılan ve Uygur Türkçesinden sonra Karahanlı Türkçesinin de hâkim gelecek zaman eki olan /-GAy/ eki, Harezmi Türkçesinde yoğun olarak kullanılmış ve bu devrenin de en çok kullanılan gelecek zaman eki olmuştur. /-GAy/ eki, dönem eserlerinden *Mukaddimetü'l-Edeb* hariç, bütün eserlerde tanıklanır ve “bazan şarta bağlı gerçekleşmemiş niyeti anlatmak için kullanılır bazan da gelecek için kesin gerçekleşecek bir tahmin bildirir.” (Toprak, 2002:259) Janos Eckmann da Harezmi Türkçesi döneminde /-GAy/ ekli gelecek zaman kipinin “gelecek zaman”, “istek veya talep” ve “tahmin” bildirdiğini kaydetmektedir (Eckmann, 1996:32). Benzer şekilde Necmettin Hacıeminoğlu da, bu ekin *Hüsrev ü Şîrîn*'deki kullanımına ilişkin şunları söylemektedir: “Bu ek hiçbir

surette kesin olarak gelecek zaman mefhumunu anlatmamıştır. Örneklerin büyük bir kısmı geniş zaman, şimdiki zaman, istek ve hatta emir mefhumlarını ifade etmektedir.” (Hacıeminoğlu, 2000:140)

/-Gay/ ekli gelecek zaman kipi şahıs zamirleriyle çekime girmektedir. “1. çoğul şahıs eki de buna göre -biz ve -miz’dir. NF’te ise tek örnekte bu ek -müz olarak geçmektedir: *bilgey müz (34:15).*” (Ata, 2002:76) Başka bir dil hususiyeti de çokluk 2. şahısta ortaya çıkmaktadır. Yine *Nehcü’l-Ferâdis*’teki bir örnekte bu şahıs eki /-sIzlar/ şeklinde geçmektedir: “*kayıtgay sizler (geri döneceksiniz)* (Eckmann, 2014:68 / NF, 93:4)”.

Harezmi Türkçesinde /-Gay/ gelecek zaman eki, çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki olarak çok yoğun kullanılmıştır. Taramamız neticesinde elde ettiğimiz bulguları şöyle özetleyebiliriz:

Nehcü’l-Ferâdis’ten...

“*Biringe siz mingey siz, takı biringe men mingeyin. Takı baralıñ, dedi.*” (Eckmann, 2014:17 / NF, 23:10-11)

(*Birine siz bineceksiniz, birine de ben bineyim de gidelim, dedi.*)

“*Men bu köñlekni suçulmagay men. Ançaga tegi kim Resûl’ka şehîdlik birle satgaşgay men, dedi. Andın soñ aydı: ‘Yâ ‘Osmân, siz mazlûm ölgeysiz. Sizni öltürgenler zâlim bolgaylar.’ dedi.*” (Eckmann, 2014:93-94 / NF, 132:17&133:1-2)

(*Ben bu gömleği çıkarmayacağım. Peygamber’e şehitlik ile kavuşacağım, dedi. Ondan sonra -Peygamber- şöyle söyledi: “Ya Osman, siz mazlum öleceksiniz. Sizi öldürenler zalim olacaklar.” dedi.*)

“*Kaçan kim uçtmah kapugınga yetgeyler, uçtmahnıñ hoş yıdıgları burunlarına kirgey. Takı uçtmahnıñ köşklerini, hûrâlarını körgeyler. Yana ferîştelerke Hak Ta’âlâ fermânlagay kim: ‘Bularnı tamugka eletiñ!’ tep. Bular feryâd kılgaylar.*” (Eckmann, 2014:283-284 / NF, 407:16-17&408:1)

(*Ne zaman ki cennet kapısına ulaşacaklar, o zaman cennetin hoş kokuları burunlarına girecek. Cennetin köşklerini de hurilerini de görecekler. Ayrıca Allahutaala meleklerle, “Bunları cehenneme götürün!” diye buyuracak. Bunlar feryat edecekler.*)

Kısasü 'l-Enbiyâ'dan...

“Ey za‘îf kart, sen bitigde aymış sen, ‘Atam boguzlandı, ulug atam otga atıldı, oglumnu maña idgil. Idmadıñ erse seherde kopup du‘â okın atkay men.’ temiş sen.” (Ata, 1997:139 / KE, 99v2-4)

(Ey güçsüz ihtiyar, sen mektubunda “Babam boğazlandı, dedem ateşe atıldı, oğlum bana gönder. Göndermezsen seher vakti kalkıp dua okunu atacağım.” demişsin.)

“Tâlût oğlanlarına keldi, aydı: ‘Ey oğlanlar, meni yanar ot içinde körseñiz maña buluşkay mu siz yâ yok mu?’ Aydılar: ‘Buluşkay miz!’ ” (Ata, 1997:189 / KE, 134v1-3)

(Talut çocuklarına geldi ve şöyle söyledi: “Çocuklarım, beni yanan ateş içinde görseñiz bana yaklaşıp mısınız yaklaşmayacak mısınız?” Şöyle cevap verdiler: “Yaklaşacağız!”)

“Yana aydı: ‘Kisrâ ölse kamug hazînelerin İdi ‘azze ve celle yolında harç kılğay miz.’ ” (Ata, 1997:333 / KE, 230v1)

(Yine söyledi: “Kisra ölürse bütün hazinelerini Allah yolunda harcayacağız.”)

Mu‘înü 'l-Mürîd'den...

“Yüzin dâglagaylar kaburgaların / Hem arkan yaturup koyup ot korın / Basıp yüzin otga karartıp meñiz / Basurgay başınga tamug ot kîrin” (Toparlı ve Argunşah, 2014:121 / MM, 197)

(-Zekâtını vermeyen kişinin- cehennemde yüzünü ve kaburgalarını dağlayacaklar. Üstelik ateşin üstüne sırt üstü yatıp, yüzünü ateşe basıp, benzini karartıp başına cehennem ateşinin ziftini bastıracaklar.)

“İmâmga rükûda eger ermes / İmâm birle belin egip turmasa / Kalarda ya kalmışda erken kişi / Ewürgey neteg kim tükel ermes” (Toparlı ve Argunşah, 2014:113 / MM, 145)

(Kişi imama rükûda yetişmese, imam ile belini eğip durmasa kalan rekâtları nasıl tamamlayacak.)

“*Hakikatde ‘irfân açılsa sana / Baka-bilmegey sen kerek ön sonra / Kamug ‘ilm ü takvâ ‘ibâdetlerin / Tamâm ma’siyet teg körüngey sana*” (Toparlı ve Argunşah, 2014:138 / MM, 313)

(Hakikatte sana irfan yolu açılma önceye ve sonraya bakamayacaksın. Bütün ilim ve ibadetlerin sana bütünüyle asilik gibi görünecektir.)

Hüsrev ü Şîrîn’den...

“*Kınagay men uş ança bu özümni / Tilep tün kün Ugan’dın ay yüzümni*” (Hacıeminoğlu, 2000:235 / HŞ, 928)

(Gece gündüz Allah’tan ay yüzümü dileyip böylece özümü kınayacağım.)

“*Körüp altunni köñli meyl kılgay / Köñül altunga bağlap ‘ışkı kitgey*” (Hacıeminoğlu, 2000:327 / HŞ, 2506)

(Altını görünce gönlü meyl edecek. Altına gönül bağlayıp aşkı terk edecek.)

Kur’an Tercümesi’nden...

“*Takı azdurgay men anlarga. Ümendürgey men anlarnı. Takı buyurgay men anlarga, takı kemişgeyler kulakların tiwelerniñ. Takı buyurgay men anlarga, aynatgaylar Tanrı’nıñ halkın.*” (Sağol, 1993:69 / Nisâ, 119 – 94b9&95a1-2)

(Onları saptıracağım. Onlara ümit vereceğim. Ayrıca onlara emredeceğim, develerin kulaklarını yaracaklar. Yine onlara emredeceğim, Allah’ın yarattığını değiştirecekler.)

“*Köydürgey miz anı. Andın soñ kom teg kılgay miz anı, teñiz içinde kom tig kılmak.*” (Sağol, 1993:234 / Tâhâ, 97 – 307a8-9)

(Biz onu yakacağız. Ondan sonra onu savurup deniz içinde dalga hâline getireceğiz.)

“*Bitidi Tanrı: ‘Yingey ök men takı yalavaçlarım.’ Hakikat üze Tanrı küçlüg, yinggen.*” (Sağol, 1993:426 / Mücâdele, 21 – 521b5-6)

(Allah şöyle yazdı: “Şüphesiz ben peygamberlerimle beraber galip geleceğim.” Şüphesiz Allah çok kuvvetlidir, mutlak güç sahibidir.)

Muhabbet-nâme'den...

“Kaçan zülfün nesîmi cânga isgey / Kim ol ya kaşlarıñ zünnâr kisgey”
(Sertkaya, 1972:196 / MN, 51)

(Ne vakit saçının rüzgârı cana esecek, o vakit kaşların zünnâr kesecek.)

“Eger körse yüzüñni lâle solgay / Siniñ dik gül meger uçmakda bolgay”
(Sertkaya, 1972:196 / MN, 58)

(Eğer lale yüzünü görürse solacak. Senin gibi bir gül yalnızca cennette olacak.)

“Ayagıñ öpmegin kul kıldı ‘âdet / Süleymân bulmagay mundak sa’âdet”
(Sertkaya, 1972:197 / MN, 59)

(Ayasını öpmeyi kul âdet edindi. Süleyman böyle bir saadet bulmayacak.)

Yarlık ve Bitigler'den...

“Basa sizge kişi iysek ulak aşurmagay tip ıymaduk. Basa sizdin su birle kişi kelgey bildük. Niçük boldı kelmedi?” (Özyetgin, 1993:72 / AO, III:11-12)

(Sonra size birini göndersek ulak geçirmeyecek deyip göndermedik. Sonra sizden su yolu ile biri gelecek diye biliyorduk. Nasıl oldu da gelmedi?)

“İnşâ'allâhu Ta'âlâ sonğı zamânda [dost] düşmân arasında bir atı kalgay.”
(Özyetgin, 1993:74 / AO, V:19-20)

(Allahutaala'nın izniyle sonraki zamanda [dost] düşman arasında sadece adı kalacak.)

“Bu 'ivaznı pâdişâhga biz niçük kulluk birle kaytargay miz? Meger Allâhu Ta'âlâ kaytargay.” (Özyetgin, 1993:77 / KH, IV:7-8)

(Bunun karşılığını padişaha biz nasıl bir kulluk ile döndüreceğiz? Meğer Allahutaala döndürecek.)

2.4.2. /-GA/ Eki

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde, gelecek zaman kipini ifade etmek için yaygın olarak kullanılan /-GA/ eki, Harezmi Türkçesi döneminde de *Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Mu'înü'l-Mürîd* ve *Hüsrev ü Şîrîn*'deki kullanımlarıyla dikkat çekmektedir. Janos Eckmann, “-ga/-ge şekillerine şiirde rastlanabilir.” dese de (Eckmann, 1996:32), görüleceği üzere *Kıyasü'l-Enbiyâ*'daki örnekler, bu şeklin nesirde de kullanıldığının göstergesidir.

Necmettin Hacıeminoğlu'na göre /-GA/ ekinin *Hüsrev ü Şîrîn*'deki kullanımlarının hemen hepsi istek kipini ifade etmektedir. Ona göre /-GA/ ekinde “gelecek zaman manası hemen tamamıyla kaybolmuş durumdadır.” (Hacıeminoğlu, 2000:141) Fakat vereceğimiz örnekler de göstermektedir ki, /-GA/ ekinin gelecek zaman manasıyla kullanımına *Hüsrev ü Şîrîn*'de de sıklıkla rastlanmaktadır. Bu örnekler, özellikle şartlı yan cümlelerin tamamlayıcıları olmaları hasebiyle dikkat çekmektedir.

/-GA/ gelecek zaman eki, şahıs zamirleriyle çekime girmektedir. Bununla birlikte teklik 1. şahısta bir hususiyet göze çarpmaktadır: “Bu çekimde şahıs zamirinin ayrı yazıldığı örneklerin azlığı dikkat çekmektedir. Genellikle I. teklik şahıs zamiri artık ekleşmiştir.” (Toprak, 2003:114) Bu ekleşme neticesinde ise şahıs zamiri, iyelik kökenli bir şahıs eki hüviyetine bürünmüştür.

Harezmi Türkçesinde /-GA/ ekinin varlığı, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi, yalnızca çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki olarak tespit edilebilmektedir. *Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Mu'înü'l-Mürîd* ve *Hüsrev ü Şîrîn*'deki kullanımları şu şekilde özetleyebiliriz:

Kıyasü'l-Enbiyâ'dan...

“Ölüğler tirilgü küngü tegi ‘ömrüm bolsa ançada Cembrâ’îl, Mikâ’îl, İsrâfîl, ‘Azrâ’îl takı adın ferîşteler kamuğ ölmüş bolsalar, Teñri yalguz kalmışda anıñ birle tokuşga sen.” (Ata, 1997:14 / KE, 9v12-14)

(Ölümlerin dirileceği güne kadar ömrüm olsa o gün Cebrail, Mikâil, İsrâfîl, Azrail ve diğer meleklerin hepsi ölmüş olsalar, Allah yalnız kalsa onunla savaşacaksın.)

“Kılıç birle kırgam kamugrı bu kün / Tirig koymagam bir ini aganı” (Ata, 1997:281 / KE, 197v1-2)

(Bu gün hepsini kılıçla kıracağım. Büyüğünü de küçüğünü de diri koymayacağım.)

“Bu kün Muhammed, ağzından yel üirse öler men. Anıñ için kim ‘Men seni öldürgem!’ temiş erdim.” (Ata, 1997:334 / KE, 231r3-4)

(Bu gün Muhammed, ağzından yel üfürse ben ölürüm. Onun için “Ben seni öldüreceğim!” demiştim.)

Mu‘înü’l-Mürîd’den...

“Yarın tutga men rûze tep bilmeki / Bu niyyet erür bil kişi öz özin” (Toparlı ve Argunşah, 2014:116 / MM, 166)

(Bil ki, kişinin kendi kendine “Yarın oruç tutacağım.” diyebilmesi niyettir.)

“Tewe, uy kerek at, katır yâ himâr / Alur berge men ter yarın kün sañar / Yâ münse yâ işletse bilgü harâm / Neçe kılsalar kün mu‘ayyen karâr” (Toparlı ve Argunşah, 2014:128 / MM, 245)

(Bir kişi deve, sığır, at, katır ya da eşeği, “Yarın sana vereceğim.” deyip aldığında, bu hayvanlara binse ya da onları çalıştırsa bil ki bu haramdır.)

“Bu kün ne kim ekseñ yarın orga sen / Katıglan tirilgil çın-ok râst köni” (Toparlı ve Argunşah, 2014:133 / MM, 279)

(Bugün ne ekersen yarın onu biçeceksin. Uğraş, çalış; doğru, dürüst ve adil yaşa.)

Hüsrev ü Şîrîn’den...

“Sizer irdi anıñ köñli bu işni / Alardın tapga men tip bir bilişni” (Hacıeminoğlu, 2000:204 / HŞ, 398)

(Onun gönlü, onlardan bir bileni bulacağım diyerek bu işi seziyordu.)

“Hoş oltur kilgey ol şâh-ı cüvân-baht / Uş andın soñ felekde urgasen taht” (Hacıeminoğlu, 2000:224 / HŞ, 739)

(Rahat ol, o bahtı açık padişah gelecek. İşte ondan sonra felekde taht kuracaksın -bahtın açılacak-.)

“*Tapar bolsam yitürgen gevherimni / Kaza kılgam kamug ‘işretlerimni’*”
(Hacıeminoğlu, 2000:227 / HŞ, 802)

(*Kaybettiğim elmasımı bulursam bütün eğlenceleri yerine getireceğim.*)

2.4.3. /-GU/ Eki

Tarihî Türk lehçeleri içerisinde ilk defa Uygur Türkçesi döneminde bir gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak kendisini gösteren /-GU/ eki, Karahanlı Türkçesi dönemiyle birlikte, sıfat-fiil eki olarak kullanılmasının yanında, /-GU[+iye{+tur(ur)}]/ birleşimiyle, çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman bildiricisi olarak da kullanılmaya başlamıştır. Harezmi Türkçesi döneminde de bu ikili kullanım devam etmiştir. Fakat bu dönemde /-GU/ ekinin müstakil bir sıfat-fiil eki olarak kullanımı çok daha fazladır.

2.4.3.1. Harezmi Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-GU/

/-GU/ eki, Harezmi Türkçesi metinlerinde gelecek zaman ifade eden bir sıfat fiil eki olarak çok yoğun kullanılmıştır. Bu kullanım, dönem eserlerinin neredeyse tamamında görülmektedir:

Nehcü'l-Ferâdis'ten...

“*Kayu kimerse men aymamış hadîsni, benim aymaganımnı bilip, kasd birle benim üze yalgan sözlep, ‘Peygâmbir (‘as) aydı.’ tese tamugdın olturgu yirini âmâde kılsun!*” (Eckmann, 2014:2 / NF, 2:7-9)

(*Kim benim söylemediğim sözü, benim söylemediğimi bildiği hâlde, kasten benim üzerime yalan söyleyip “Peygamber söyledi.” derse cehennemde oturacağı yeri hazırlasın!*)

“*Yâ Resûlallâh, Hak (tvt) sizin geçmiş yazuklarınızı takı kelgü yazuklarınızı yarlıkap turur. Munça emgek takı meşakkat ne üçün kılır siz?*” (Eckmann, 2014:218 / NF, 314:14-15)

(*Ya Resulallah, Allah sizin geçmiş ve gelecek günahlarınızı bağışladı. Neden bunca emek ve sıkıntı çekiyorsunuz?*)

“Ol tag üjüridin çıktı. Takı yağmur katıg yagar, heç bargu yeri yok. Mütehayyir bolup turur.” (Eckmann, 2014:274 / NF, 393:15)

(O dağ mağarasından çıktı. Yağmur da şiddetli yağıyor, hiç gidecek yeri yok. Şaşıp kalmıştı.)

Kısasü'l-Enbiyâ'dan...

“Bu kün Teñri ferişteleri kavî turur. Olarnıñ birle çıkışgu kudret yok durur. Ölügler tirilgü küñge tegi ‘ömrüm bolsa...’” (Ata, 1997:14 / KE, 9v11-12)

(Bu gün Allah'ın melekleri güçlüdür. Onlarla mücadele edecek kuvvet yoktur. Ölülerin dirileceği güne kadar ömrüm olsa...)

“Fir'avn halk ara ok ne kılğusın bilmedi. Âciz boldı. Aydı: ‘Meniñ Mûsî birle işim yok. Men kendü kökge yavuklanayın, Mûsî Teñrisin köreyin.’” (Ata, 1997:159 / KE, 113v12-14)

(Firavun halk arasında ne yapacağını bilemedi. Âciz oldu. Şöyle söyledi: “Benim Musa ile bir işim yok. Ben kendi göğüme yakınlaşayım, Musa'nın Tanrı'sını göreyim.”)

“Siddik (ra) yıgılayur erdi. Aydılar: ‘Yâ Ebâ Bekr, ne yıgılagu kün turur?’ Siddik aydı: ‘Sizge sewüñgü kün turur. Men bildügümni siz bilse erdiñiz sewünmegey erdiñiz.’” (Ata, 1997:342 / KE, 236r14-16)

(Siddik ağlıyordu. Şöyle söylediler: “Ey Ebubekir, ağlayacak gün müdür?” Ebubekir şöyle cevap verdi: “Size sevinecek gündür. Ama benim bildiğimi siz bilseydiniz sevinmezsiniz.”)

Mukaddimetü'l-Edeb'ten...

“Kızıtıp bastı anıñ üze taglagu temürni.” (Yüce, 2014:42 / ME, 61:2)

(Dağlayacak demiri kızdırıp onun üzerine bastı.)

“Anutdı aña kongu yerini.” (Yüce, 2014:50 / ME, 97:1)

(Ona konaklayacak yerini hazırladı.)

“Bismil kıldı kurbân yilkısın, bogazladı bogazlagu nerseni.” (Yüce, 2014:51 / ME, 105:8)

(Kurban sürüsünü boğazladı, bağazlanacak hayvanı boğazladı.)

Mu‘înü’l-Mürîd’den...

“*Bu nefis müngü merkeb temiş hak resul / Öz özinge kötrür muni köp fâsık*”
(Toparlı ve Argunşah, 2014:98 / MM, 49)

(Hak peygamber nefis için binilecek hayvandır demiş. Çoğu fasık bunu kendi üzerine alır.)

“*Bu dünyâ ekin ekgü yer bil muni / Hayır şer sû-be-sû kıyâmet küni*”
(Toparlı ve Argunşah, 2014:133 / MM, 279)

(Bu dünya ekin ekecek yerdir, bunu bil. Kıyamet gününde hayır ve şer taraf taraf olacaktır.)

“*Takı nefis nişânı şikâyet kılur / Zikir kılgu yerde hikâyet kılur*” (Toparlı ve Argunşah, 2014:144 / MM, 352)

(Nefis, nişanı şikâyet eder. Zikredecek yerde hikâye eder.)

Hüsrev ü Şîrîn’den...

“*Ve ger sevmez irse bu törtte birin / Tamug içre bilsün bu yatgu yirin*”
(Hacıeminoğlu, 2000:190 / HŞ, 161)

(Eğer bu dört şeyden birini sevmez ise yatacak yerinin cehennem olduğunu bilsin.)

“*Yitip iki çerig uruşgu yirge / Turup biri biriğe utru yirge*” (Hacıeminoğlu, 2000:284 / HŞ, 1764)

(İki asker vuruşacak yere erişip birbirlerine karşı durup...)

“*Kişi kim bu yazıda menzil iter / Oturgu yir yigü kuvvet hâsıl iter*”
(Hacıeminoğlu, 2000:294 / HŞ, 1947)

(Kim bu ovayı kendine menzil ederse kendisine oturacak yer, yiyecek kuvvet hasıl eder.)

Kur'an Tercümesi'nden...

“*Taki anlarnıñ yigü nirsesi kim birildiler kitâbnı, helâl sizge. Taki ta‘âmuñuz helâl anlarga.*” (Sağol, 1993:76 / Mâide, 5 – 104b7-8)

(*Kendisine kitap verilenlerin yiyecek şeyleri size helal, sizin yiyecekleriniz de onlara helaldir.*)

“*Açıldı andın on iki yul. Bildi tigme bir kişiler içgü yirlerini.*” (Sağol, 1993:121 / A'râf, 160 – 165a9&165b1)

(*Ondan on iki pınar fışkırdı. Herkes su içeceği yeri bildi.*)

“*Kiwürgey anlarnı kirgü yirge unayurlar anı.*” (Sağol, 1993:251 / Hac, 59 – 325b3)

(*Onları hoşnut girecekleri bir yere sokacaktır.*)

2.4.3.2. Harezmi Türkçesinde /-GU[+iye{+tur(ur)}]/ Birleşimi

/-GU/ eki, Harezmi Türkçesi döneminde genellikle müstakil bir sıfat-fiil eki olarak kullanılsa da, bu ekin /-GU[+iye{+tur(ur)}]/ birleşimiyle, çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman bildiricisi olarak kullanımına da dönem eserlerinde rastlanmaktadır. /-GU/ eki bu dönemde gelecek zaman bildirmesinin yanında, “zaman göstermeyen mecburiyet” de bildirebilmektedir (Eckmann, 1996:33). Kaynaklarda “belirli gelecek zaman” olarak geçen /-GU[+iye{+tur(ur)}]/ yapısı (Eckmann, 1996:30; Toparlı ve Vural, 2007:54), Mecdut Mansuroğlu'na göre, önce gereklilik ifade ederken daha sonra gelecek zaman manasına kaymıştır (Toprak, 2003:114). Harezmi Türkçesi metinlerinde mutlak gelecek zaman ve gereklilik ifade eden bu yapı, bugün özellikle Kırgız Türkçesinde kullanılmaktadır (Ata, 2002:77).

/-GU[+iye{+tur(ur)}]/ birleşimli gelecek zaman çekiminde kimi zaman /-GU/ eki tek başına kullanılmaktadır ve bütünüyle bir zaman eki görünümündedir: “*kelgü (gelecektir)*”. Kimi zaman ise, teklik 3. şahısta /+sI/ + /+Ø/ (*tamlanan eki + teklik 3. şahıs iyelik eki*) ekleriyle kullanılmaktadır: “*ölgüsi (ölecektir)*”. Tabii bu örneklerde, derin yapıda bir “*turur*” düşünülmelidir.

Harezmi Türkçesinde /-GU[+iye{+tur(ur)}]/ birleşimli gelecek zaman çekimine şu kullanımları örnek olarak gösterebiliriz:

Nehcü'l-Ferâdis'ten...

“Her ayna bir kün kel**güsi turur** sizlerde biriñiz üze. Kim ol kün içinde meni körmegey siz. Men âhiratka nakl kılmuş bolgay men.” (Eckmann, 2014:57 / NF, 77:8-9)

(Elbette sizlerden birinizin üzerine bir gün gelecektir. Ki o gün beni göremeyeceksiniz. Ben ahirete gitmiş olacağım.)

“ ‘Osmân’niñ kargışı maña cümlesi yetti. Emdi tamug otı kalıp turur. Her ayna [=âyine] ol takı kel**güsi turur**. Anıñ kargışı bol**gusı turur**, tep çakıru yatur.” (Eckmann, 2014:96 / NF, 137:4-5)

(Osman’ın kargışının hepsi bana yetişti. Şimdi geriye cehennem ateşi kalmıştır. O da elbette gelecektir. Onun kargışı gerçekleşecektir, diye bağırdı.)

“Törtünçisi, âdem oğlu erte ne kıl**gusı turur** takı ne kazgang**usı turur**, anı takı kimerse bilmez.” (Eckmann, 2014:162 / NF, 234:10)

(Dördüncüsü, insanoğlu yarın ne yapacaktır ve ne kazanacaktır, onu dahi kimse bilmez.)

Kısasü'l-Enbiyâ'dan...

“Uçuzluk kızlık tegme biri yetti yıl bol**gusı turur**. Telim halayık ol yetti kızlık yılda helâk bol**gusı turur**.” (Ata, 1997:126 / KE, 90r13-15)

(Bolluk ve kıtlığın her biri yedi yıl olacaktır. Halkın çoğu o yedi yıllık kıtlıkta helak olacaktır.)

“Ey Mûsî, kim bizni körse kamug emgeklerdin anı saklayur miz. Sen takı emgekler kör**güñ**, gürge kir**güñ**, kıyâmet hevbindin kör**güñ**.” (Ata, 1997:172 / KE, 122v21&123r1)

(Ey Musa, kim bizi görürse onu bütün sıkıntılardan koruyacağız. Sen de sıkıntılar çekeceksin, mezara gireceksin, ahiret korkusundan tadacaksın.)

“Andın soñ [yana] memleket körün[güsi turur. Ümmet sâlârı, nübüvvet tâcı, risâlet çerâğı... Kamug sûretler anıñ atı [birl]e musavver turur.” (Ata, 1997:269 / KE, 189r18-20)

(Ondan sonra memleket yine görünecektir. Ümmetin komutanı, peygamberliğin tacı, resullüğün ışığı... Bütün suretler onun adıyla tasavvur edilmiştir.)

“Ebû Cehl münâdî kıldurdı: ‘Kimniñ bir yıgaç köterür küçi bar erse çıksun. Kim çıkmasa mundag mundag kınlar kılgu miz.’ ” (Ata, 1997:316-317 / KE, 221r12-14)

(Ebu Cehil tellal tuttu: “Kimin bir ağaç kaldıracak gücü varsa gelsin. Kim gelmezse ona bu şekilde eziyet edeceğiz.”)

Hüsrev ü Şîrîn’den...

“Bu kündin soñ kurımağay içürgüm / Anı izdeyü bar ‘ömrüm kiçürgüm” (Hacıeminoğlu, 2000:234 / HŞ, 916)

(Bu günden sonra -kadehim- kurumayacak, içireceğim. Onun izini sürerek ömrümü geçireceğim.)

“ ‘Amelde ‘azli bar mehrinde hem kin / Telim açığ yigü soñ tatgu şîrîn” (Hacıeminoğlu, 2000:250 / HŞ, 1197)

(Yaptığı işte başıboşluk, mehrinde güzel koku var. Çok acı çekecek, fakat sonunda sevinecek.)

“Yaratılmış sen evvel âhir ölgüñ / Sakınma kim ulaşı tiri kalguñ” (Hacıeminoğlu, 2000:453 / HŞ, 4613)

(Yaratılmışsın, eninde sonunda öleceksin. Sanma ki sürekli diri kalacaksın.)

2.4.4. /-GUIUK/ Eki

/-GUIUK/ eki, Uygur Türkçesi döneminde ortaya çıkan, devamında Karahanlı Türkçesinde de hatırı sayılır yoğunlukta kullanılan bir gelecek zaman ekidir. Gerek çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki olarak gerekse müstakil bir sıfat-fiil eki olarak bu lehçelerde kullanılan /-GUIUK/ eki, Harezmi Türkçesinde de bir sıfat-fiil eki

olarak kullanılmaya devam etmiştir. Bu kullanım, dönem eserlerinden sadece *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da tespit edilmektedir:

Kıyasü'l-Enbiyâ'dan...

“*Teñrini körmek revâ bolmas. Eger körgülük bolsa Mûsî körgey.*” (Ata, 1997:171 / KE, 122r11-12)

(Allah'ı görmek uygun olmaz. Eğer görecek olsa Musa görecek[ti].)

“*Andın soñ bir ulug teñiz kıragında sekiz aylık keñ sahrâ bar erdi. Ol yerde da'vet kıldı. Dîv, perî kamug tınlıglarga buyurdı, magrıbdın maşrıkgı tegi yegülük nerse cem' kıldılar.*” (Ata, 1997:195 / KE, 138v3-4)

(Ondan sonra büyük bir denizin kenarında sekiz aylık geniş bir düzlük vardı. O yere davet etti. Dev, peri ve bütün canlılara emretti, batıdan doğuya kadar yiyecek şeyler topladılar.)

2.4.5. /-mİş bolgay/ Gelecek Zaman Yapısı

Harezmi Türkçesi döneminde kullanılan gelecek zaman yapılarından birisi de /-mİş bolgay/ yapısıdır. Kaynaklarda “*kesin (tam) gelecek*” zaman olarak geçen bu yapı (Eckmann, 1996:33; Toparlı ve Vural, 2007:54), gelecekte kesinlikle meydana gelecek bir eylemi veyahut tamamen bir tahmini bildirir. Bu gelecek zaman yapısı, *Nehcü'l-Ferâdis*'teki ve *Kıyasü'l-Enbiyâ*'daki kullanımlarıyla öne çıkmaktadır:

Nehcü'l-Ferâdis'ten...

“*Muhammed tuğmazdın aşnu örümçük bu ewini tokumış bolgay.*” (Eckmann, 2014:16 / NF, 21:15)

(Buradaki örümcek bu evini Muhammet doğmadan önce örmüş olacak.)

“*Ol kün içinde meni körmegey siz. Men âhiratka nakl kılmuş bolgay men. Andın soñ meni körmegey [siz].*” (Eckmann, 2014:57 / NF, 77:8-9)

(O gün beni göremeyeceksiniz. Ben ahirete gitmiş olacağım. Ondan sonra beni görmeyecek[siniz].)

“*'Abdullah bin Ubey munâfıklarınñ uluğı erdi. Ol aydı kim: 'Âyişe Safvân birle halvat kalmışlar sahrâda. Vallâhi 'Âyişe Safvân'dın kurtulmamış bolgay. Safvân takı 'Âyişe'din kurtulmamış bolgay, tedi.*” (Eckmann, 2014:289 / NF, 415:7-9)

(Abdullah bin Ubey münafıkların büyüğüydü. O şöyle dedi: Ayişe ve Safvan çölde yalnız kalmışlar. Vallahi Ayişe Safvan'dan ayrılmamış olacak. Safvan da Ayişe'den ayrılmamış olacak.)

Kıyasü'l-Enbiâ'dan...

“Ya kûb aydı: ‘Evvel sözüm ol turur kim bu nerseler kim sizler eltip erdiniz, çuvallarınızdan çıktı. Yanılıp salmış bolgaylar. Sizge harâm turur. Yâ ho[d] sizlerni sinamak için koymuş bolgaylar.’ ” (Ata, 1997:132 / KE, 94v14-16)

(Yakup şöyle söyledi: “İlk sözüm şudur ki, sizin yolladığınız bu eşyalar çuvallarınızdan çıktı. Yanılıp bırakmış olacaklar. -Bunlar- size haramdır. Yahut sizleri denemek için koymuş olacaklar.)

“Yûsuf eki köñüllüg erdi: ‘Eger atdın tüşsem Reyân melik sözi sınmış bolgay. Eger tüşmesem atam köñlin âzâr kılmiş bolgay men.’ Tep namâz kıldı takı uyudu.” (Ata, 1997:149 / KE, 106v14-15)

(Yusuf iki yönlü düşünüyordu: “Eğer attan insem Hükümdar Reyân’ın sözü bozulmuş olacak. Eğer inmesem babamın gönlünü incitmiş olacağım.” deyip namaz kıldı ve uyudu.)

“ ‘Mevlîm mendin hoş-nûd bar mu yâ yok mu?’ Yûnus aydı: ‘Hâcetiñ revâ bolmiş bolgay.’ ‘Âbid aydı: ‘Sen kim sen?’ Aydı: ‘Men Yûnus takı bir atım Zâ’n-Nûn turur.’ ” (Ata, 1997:220 / KE, 155r21&155v1)

(“Mevla’m benden memnun mudur, değil midir?” Yunus cevap verdi: “İsteğin uygun bulunmuş olacak.” Abit şöyle söyledi: “Sen kimsin?” Yunus cevapladı: “Ben Yunus’um, bir adım da Zennun’dur.”)

2.4.6. /-(y)AsI/ Eki

Oğuz Türkçesinin bir unsuru olarak, asıl yoğun kullanımını Eski Anadolu Türkçesi döneminde yaşayan /-(y)AsI/ eki, Karahanlı Türkçesi döneminde, bir sıfat-fiil eki hüviyetindeki nadir kullanımının ardından, Harezmi Türkçesinde hem çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki olarak hem de müstakil bir sıfat-fiil eki olarak kullanılmaya devam etmiştir. Bu dönemde /-(y)AsI/ ekinin bir sıfat-fiil eki olarak kullanımı, bir zaman eki olarak kullanımından fazladır. Ayrıca /-(y)AsI/ eki, *Mukaddimetü'l-Edeb*'te, diğer örneklerin aksine, ikinci ünlüsü yuvarlak olarak /-(y)AsU/ şeklinde geçmektedir.

2.4.6.1. Harezmi Türkçesinde Gelecek Zaman Eki Olarak /-(y)AsI/

Harezmi Türkçesinde /-(y)AsI/ eki, nadiren de olsa bir zaman eki hüviyetinde karşımıza çıkabilmektedir. /-(y)AsI/ ekinin bir zaman eki görevi üstlendiği örneklere, bu dönemde yalnızca *Hüsrev ü Şîrîn*'de rastlıyoruz:

Hüsrev ü Şîrîn'den...

“*Kim ol dîvâne irge ni kılası / Ni çâre birle andın kurtulası”
(Hacıeminoğlu, 2000:326 / HŞ, 2496)*

(*Kim o divane adama ne yapacak? Ne çare ile ondan kurtulacak?*)

“*Ajunda hiç kişiniñ yok bekâsı / Bu kün hoş bolgu tañga ni bakası”
(Hacıeminoğlu, 2000:412 / HŞ, 3948)*

(*Dünyada hiç kimsenin ebedî kalacağı yoktur. Bugün keyfi yerinde olan kişi, ufka -yarına- ne bakacak?*)

2.4.6.2. Harezmi Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-(y)AsI/

Harezmi Türkçesi döneminde /-(y)AsI/ ekinin bir sıfat-fiil eki olarak kullanımı, bir zaman eki olarak kullanımından daha fazladır. Funda Toprak “-AsI gelecek zaman sıfat-fiil ekini Harezmi Türkçesi metinlerinden sadece *Mukaddimetü'l-Edeb*'te bulabiliyoruz.” dese de (Toprak, 2003:115), bu ekin *Kur'an Tercümesi*'nde de, bir sıfat-fiil eki işleviyle yoğun olarak kullanıldığını görüyoruz. /-(y)AsI/ eki, *Kur'an Tercümesi*'ndeki kullanımı şöyle dursun, *Hüsrev ü Şîrîn*'de de, ünlü ile biten fiilden sonra, başında /g/ türemesiyle tek örnekte tespit edilmiştir (Ata, 2002:89). /-(y)AsI/ ekinin bir sıfat-fiil eki olarak kullanımını şu şekilde örneklendirilebilir:

Mukaddimetü'l-Edeb'ten...

“*Ekin köyüldi, ekin biçesü boldı. Biçesü vakti boldı ekininñ.*” (Yüce, 2014:32 / ME, 8:8)

(*Ekin olgunlaştı, ekin biçecek seviyeye geldi. Ekinin biçilecek vakti geldi.*)

“*Nâ'ib boldı andın. Ol bitiresügin bu bitürdi.*” (Yüce, 2014:42 / ME, 61:6)

(*Ona vekil oldu. Onun bitireceğini bu bitirdi.*)

“Uymak, yâ uyasu kişi, başçı.” (Yüce, 2014:62 / ME, 149:8)
(Takip, ya da takip edilecek kişi, önder.)

Hüsrev ü Şîrîn'den...

“Hemîşe sût idi anıñ gıdâsı / Tilemez irdi andın öñ yigesi” (Hacıeminoğlu, 2000:317 / HŞ, 2335)

(Onun gıdası daima sût idi. Ondan başka yiyecek bir şey dilemezdi.)

Kur'an Tercümesi'nden...

“Taki ol vaktın kim suw içürmek tiledi Mûsâ kavmınga. Taki ayduk: ‘Urgul tayakıñ birle taşnı!’ Taki yarıldı andın on iki yul. Bildi tigme bir kişiler içesi yirlerin.” (Sağol, 1993:8 / Bakara, 60 – 8b7-9&9a1)

(Hani o vakit, Musa kavmi için su diledi. Biz de şöyle dedik: “Asanı kayaya vur!” Böylece kayadan on iki pınar fişkirdi. Her boy su içeceği yeri bildi.)

“Eger sakınsañız ol nirseniñ uluglarından kim yıglur siz andın, kitergey miz sizdin yawuzluklarıñızni, taki kiwürgey miz sizni kiwresi yirge kerîmlüg.” (Sağol, 1993:59 / Nisâ, 31 – 81a2-4)

(Eğer size yasaklanan şeylerin büyüklerinden kaçınırsanız sizin -küçük-günahlarınızı örteriz ve sizi girilecek -girmeye değer, cömert- yere koyarız.)

“Taki eger bolmasa irdi kim bolsa kişiler bir ümmet, kılğay irdük ol kim irse kim küfr ketrür Tanrı'ga; iwleriñe kögeleri kümişdin, taki aşası yirler anıñ üze aşarlar.” (Sağol, 1993:375 / Zuhruf, 33 – 469a4-7)

(Eğer bütün insanlar bir tek ümmet olacak olsalardı, Allah'ı inkâr edenlerin evlerine gümüştan tavanlar ve üzerine çıkacakları yerler yapardık.)

2.4.7. /-(y)IsAr/ Eki⁵³

Harezmi Türkçesinde kullanılan gelecek zaman eklerinden biri de /-(y)IsAr/ ekidir. Eski Anadolu Türkçesinin hâkim gelecek zaman eki olan /-(y)IsAr/, Harezmi Türkçesi

⁵³ /-(y)IsAr/ gelecek zaman eki, ayrıntılı olarak “Eski Anadolu Türkçesi” başlığı altında incelenecektir.

metinlerinde de, gerek çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki olarak gerekse müstakil bir sıfat-fiil eki olarak, nadiren de olsa, tespit edilebilmektedir.

2.4.7.1. Harezmi Türkçesinde Gelecek Zaman eki Olarak /-(y)IsAr/

/-(y)IsAr/ gelecek zaman eki, Harezmi Türkçesi eserlerinden *Hüsrev ü Şîrîn* ve *Muhabbet-nâme*'de tespit edilebilmektedir. *Muhabbet-nâme*'nin Osman Fikri Sertkaya tarafından yayımlanan iki nüshasında bu ek, eğer istinsah sırasında bir yanlışlık olmadı ise, /-(y)UnsAr/⁵⁴ şeklinde geçmektedir.

/-(y)IsAr/ ekinin bir zaman eki olarak kullanımı şu şekilde örneklendirilebilir:

Hüsrev ü Şîrîn'den...

“Özümüzge özümüz yıgılasak zâr / Kim uş biz tig bize kim yıgılayısar”
(Hacıeminoğlu, 2000:450 / HŞ, 4584)

(Kendimize kendimiz ağlasak. Kim bize bizim gibi ağlayacak?)

“Yaraş bu bağı baş birle iy yâr / Kim uş tün bardı bu kün kalmayısar”
(Hacıeminoğlu, 2000:412 / HŞ, 3946)

(Ey yâr, bu bağı yaralı ile birlikte ol. Ki dün vardı bu gün kalmayacak.)

Muhabbet-nâme'den...

“İçeliñ bâde kim güller solınsar / Tinimiz ‘âkıbet toprak bolınsar”
(Sertkaya, 1972:200 / MN, 89)

(Bade içelim ki güller solacak. Tenimiz sonunda toprak olacak.)

2.4.7.2. Harezmi Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-(y)IsAr/

Harezmi Türkçesi metinlerinde /-(y)IsAr/ ekinin bir sıfat-fiil eki olarak kullanımı, yalnızca *Mukaddimetü'l-Edeb*'te ve tek bir örnekte göze çarpmaktadır. Bu örnekte /-(y)IsAr/ eki, bir “yaklaşma” bildirmesiyle dikkat çekmektedir:

⁵⁴ Sertkaya, British Museum'daki Uygur ve Arap harfli nüshalarda bu ekin /-(y)IsAr/ şeklinde olduğunu belirtmektedir (Sertkaya, 1972:200).

“Yagdurmakga yavugan bulut, yagısar bulutlar...” (Yüce, 2014:33 / ME, 14:8)

(Yağmaya yaklaşan bulutlar, yağacak bulutlar...)

2.4.8. /-DAÇI/ Eki

Köktürkçe döneminden başlayarak Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde hem çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki olarak hem de gelecek zaman anlamlı bir sıfat-fiil eki olarak yoğun bir şekilde kullanılan /-DAÇI/ eki, Harezmi Türkçesinde yalnızca *Nehcü'l-Ferâdis*'te, bir sıfat-fiil eki olarak tespit edilmektedir. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, /-DAÇI/ ekine *Nehcü'l-Ferâdis*'te yalnızca bir yerde rastlanıldığını söylese de (Karamanlıoğlu, 1969:50, 1969:53), bu ek, mevzubahis eserde daha fazla örnekte karşımıza çıkmaktadır:

Nehcü'l-Ferâdis'ten...

“Hakikatta Tañrı Ta'âlâ, Peygâmbir ('as)ka senâ aytur. Takı kılınmış kıldacı zelletlerini yarlıkar. Takı Hak Ta'âlâ, Peygâmbir ('as)dın râzî bolur. Yana ferîsteler takı Tañrı Ta'âlâ'dın Peygâmbir ('as)nuñ kılınmış kıldacı zelletlerini yarlıkatu tileyürler.” (Eckmann, 2014:3 / NF, 4:2-4)

(Hakikatte Allahutaala, Peygamber'i över. Yaptığı ve yapacağı hataları da bağışlar. Ayrıca Allahutaala Peygamber'den razı olur. Melekler de Allahutaala'dan Peygamber'in yaptığı ve yapacağı hataları bağışlamasını dilerler.)

“ ‘Ey Bâr Hudâyâ, meni yarlıkagıl!’ tep hemîşe aytur erdi. Hak (tv) Peygâmbir ('as)nuñ kelmiş takı keldeci yazukını yarlıkamışdın soñ mundag tazarru’ ve zârılık birle hemîşe Hak Ta'âlâ'dın magfîretini tilese...” (Eckmann, 2014:62 / NF, 83:16-17&84:1)

(“Ey Allah'ım, beni bağışla!” diye daima söylerdi. Allah, Peygamber'in gelmiş ve de gelecek günahını bağışladığı hâlde, bu şekilde yakarış ve ahuzar ile daima Allahutaala'dan affını dilese...)

2.4.9. /-(I/U)gII/ Ekinin Durumu

Harezmi Türkçesinde görülen sıfat-fiil eklerinden /-(I/U)gII/ eki, Necmettin Hacıeminoğlu'na göre, /-g/ fiilden isim yapım ekiyle /+II/ isimden isim yapım ekinin kalıplaşması neticesinde ortaya çıkmış bir ektir (Hacıeminoğlu, 1997:174).

Hacıeminoğlu (1997:173) ve Ahmet Caferoğlu (2015/II:110), kaleme aldıkları eserlerde /-(I/U)gII/ sıfat-fiil ekini, gelecek zaman bildiren sıfat-fiil ekleri içinde değerlendirmişlerdir. Bu araştırmacılarla aynı fikri paylaşmayan Janos Eckmann (1996:22), Recep Toparlı (Toparlı ve Vural, 2007:66) ve Aysu Ata (2002:88) ise, /-(I/U)gII/ ekini, geniş zaman bildiren sıfat-fiil ekleri içinde saymaktadırlar. Aşağıda vereceğimiz örnekler de göstermektedir ki, /-(I/U)gII/ sıfat-fiil eki, geniş zaman anlamlı bir sıfat-fiil ekidir ve bu eki gelecek zaman bildiren sıfat-fiil ekleri içinde değerlendirmek doğru bir yaklaşım değildir:

Nehcü'l-Ferâdîs'ten...

“İbrâhîm Peygâmbere ('as) tüşinde kördi kim keligli keldi takı İbrâhîm Peygâmbere'ka aydı: 'Yâ İbrâhîm, Taşrı Ta'âlâ'nıñ fermânı ol turur kim, oğluñı Hak Ta'âlâ rızası üçün kurbân kılğıl!' ” (Eckmann, 2014:146 / NF, 212:16-17)

(İbrahim Peygamber, rüyasında gelen ve kendisine şöyle söyleyen birini gördü: 'Ey İbrahim, Allahutaala'nın emri şudur ki, oğlunu Allah rızası için kurban et!)

“Uluglardın biri tüşinde Haccâc'nu kördi. Ekki elgi zincîr birle boynınga bağlanmış, 'azâb ve 'ukubât içinde turur. Bu körügli aydı: 'Yâ Haccâc, ahvâlın neteg turur?' ” (Eckmann, 2014:240 / NF, 345:16-17&346:1)

(Büyüklerden biri rüyasında Haccac'ı gördü. İki eli zincirle boynuna bağlanmış, azap ve ceza içindeydi. Bunu gören kişi şöyle söyledi: “Ey Haccac, hâlin nasıldır?”)

Kısasü'l-Enbiyâ'dan...

“Kaçan Ka'be tamâm boldı erse İbrâhîm aydı: 'İdiyâ bizdin kabûl kılğıl! İştigli sen sen, biligli sen sen.' ” (Ata, 1997:73 / KE, 53r17-18)

(Ne zaman ki Kâbe bitirildi, İbrahim şöyle söyledi: “Ey Allah'ım, bizden yana kabul et! İştiten sensin, bilen sensin.”)

“Du'ânıñ ma'nîsi bu turur: Ey devlet tâcın başınga uruglı, ey mezellet cevâhın egniñe kedügli, kudu tüşkenlerni yokaru kötürgen, öre kopganlarnı yumurgan, bergen sen, algan sen. Bu abuşgaga ogullar kerâmet kılğıl.” (Ata, 1997:108 / KE, 78r19-21&78v1)

(Duanın manası şudur: Ey devlet tacını başına, hakirlik giysisini sırtına giyen, düşenleri kaldıran, başkaldıranları yerle bir eden, verensin, alansın. Bu ihtiyara çocuklar nasip eyle.)

Mu‘înü’l-Mürîd’den...

“Azıp yürüyenler tamugka çıkar / Bulur sekkiz uştmah yürügli yolun”
(Toparlı ve Argunşah, 2014:98 / MM, 48)

(Azgın yürüyenlerin yolu cehenneme çıkar. Allah yolunda yürüyenler ise sekiz cenneti bulur.)

“İrâdet bergli irâdet sözin / Eşit açsun Allah beşâret közin” (Toparlı ve Argunşah, 2014:131 / MM, 267)

(İrade verenin irade sözünü dinle. Allah kalp gözünü açsın.)

Hüsrev ü Şîrîn’den...

“Çerig çenk yanlıg râst tüzdüñ / Muhâlif yol urugli boynın üzdüñ”
(Hacıeminoğlu, 2000:191 / HŞ, 178)

(Askeri çeng sazı misali düzgün dizdin. Muhâlif olan yol kesenin boynunu vurdun.)

“Ferîdünü habarlıg boldı andın / Açıp aldı anıñ kizlegli gencin”
(Hacıeminoğlu, 2000:270 / HŞ, 1529)

(Feridun’u ondan haberdar etti. Onun gizli hazinesini açıp aldı.)

Kur’an Tercümesi’nden...

“Takı idmas miz ıynmışlarnı, meger müjde birigliler, takı korkutuglular.”
(Sağol, 1993:94 / En‘âm, 48 – 129a3)

(Biz gönderilmişleri –peygamberleri-, ancak müjde verenler ve uyarı olarak göndeririz.)

“*Ay Peygamber! Biz ıdtuk sini tanuk takı müjde birigli, takı korkugli, takı ündegli Tanrı tapa, âsân kılmakı birle; takı yaruk çırâğ.*” (Sağol, 1993:319 / Ahzâb, 45-46 – 404b2-4)

(*Ey Peygamber! Biz seni bir şahit, bir müjde veren, bir uyarıcı ve de Allah’a doğru çağırıcı bir davetçi ve aydınlatıcı bir kandil olarak gönderdik.*)

2.5. KIPÇAK TÜRKÇESİNDE GELECEK ZAMAN

Gelecek zamanı ifade etmek için kullanılan biçim birimleri, diğer tarihî Türk lehçelerinde olduğu gibi, Kıpçak Türkçesi döneminde de çeşitlilik göstermektedir. Böyle olmakla birlikte, gerek Memlûk Kıpçakçası gerekse Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi eserlerinde görülen hâkim gelecek zaman eki /-GAy/ ekidir. Memlûk Kıpçakçasında bu ekin yanında /-GA/, /-(y)AsI/, /-(y)IsAr/, /-(y)UsAr/ ve /-(y)AcAK/ ekleri de kullanılmıştır. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde ise, Mustafa Argunşah’a göre, /-GAy/ eki dışında yalnızca /-sAr/ eki kullanılmıştır (Argunşah vd., 2011:254). Hülya Kasapoğlu Çengel ise, /-sAr/ ekine /-(y)AsI/ ve /-(y)I/ (< /-(y)A/ < /-(y)AdIr/ < /-(y)A turur/) biçim birimlerini de ilave etmektedir (Kasapoğlu Çengel, 2012:53-54).

Yukarıda saydığımız ve Kıpçak Türkçesinde çekimli fiillerin bünyesinde zaman eki olarak kullanılan gelecek zaman eklerinden bazıları, müstakil birer sıfat-fiil eki olarak da karşımıza çıkabilmektedir. Bu eklerden /-(y)AcAK/, /-(y)AsI/, /-DAçI/ ve /-GU/ ekleri, Kıpçak Türkçesi metinlerinde sıfat-fiil eki olarak yoğun bir şekilde kullanılmıştır.

2.5.1. /-GAy/ Eki

Uygur Türkçesiyle birlikte Türk dilinin kip ve zaman bildiricileri arasına giren ve devam eden süreçte Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesinde de yoğun olarak kullanılan /-GAy/ eki, Kıpçak Türkçesinin de hâkim gelecek zaman ekidir. Dönem eserlerinin tamamında tanımlanabilen /-GAy/ eki, diğer tarihî Türk lehçelerinde olduğu gibi, Kıpçak Türkçesinde de şahıs zamirleriyle çekime girmektedir. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde bu ek, “*geleceğe yönelik istek de bildirir.*” (Kasapoğlu Çengel, 2012:52)

Kıpçak Türkçesinde /-GAy/ eki, yalnızca çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ek, *Codex Cumanicus*’ta da, çekimli fiillerin

bünyesinde gelecek zaman bildiren yegâne ek konumundadır: “*anlagay men (anlayacağım)*” (Argunşah, 2015:279 / CC, 65a25); “*eşitkey siz (duyacaksınız)*” (Argunşah, 2015:132 / CC, 1b15)”. Bu kullanımıyla döneminin hâkim gelecek zaman eki olan /-GAY/ aşağıda sıralayacağımız eserlerde yoğun olarak kullanılmıştır:

Gülistan Tercümesi’nden...

“*Bu kaysı kulniş ilinden ve tilinden kilgey? Kim anıñ şükri ‘uhdesinden çıkabilgey.*” (Karamanlıoğlu, 1989:1 / GT, 4:9-11)

(*Bu hangi kulun ilinden ve dilinden gelecek. Ki onun şükri sorumluluğundan ileri gelecek.*)

“*Bu kün sultân sana ni ayttı fulân maslahatda ayttı ol. Sizge dağı örtügli kalmagay, işitkey siz.*” (Karamanlıoğlu, 1989:108 / GT, 217:10-11)

(*Bu gün sultan sana ne söylediye falanca işte de onu söylemiştir. Size dahi gizli kalmayacak, işiteceksiniz.*)

“*Kim seni bu kal‘a burcundan aşaga handakka bırakkay?*” (Karamanlıoğlu, 1989:130 / GT, 261:9)

(*Kim seni bu kale burcundan aşağıya, çukura bırakacak?*)

İrşâdü’l-Mülûk ve’s-Selâfîn’den...

“*Teñri Te ‘âlâ sözi: ‘Ve eger anlar togru yüriseler togru yol öze içürgey biz anlarga çok suf.’*” (Toparlı, 1992:184 / İM, 66a8)

(*Tanrı sözüdür: “Ve eğer onlar doğru yol üzerinde yürüseler onlara doğru yol üzerinde çok su içireceğiz.”*)

“*Takı Ebû Yûsuf Muhammed ayıttı: İmâm namâz kılğay kişiler birle iki rek‘at. Katı okığay ol ikisi içinde Kur‘an‘nı. Andan sonra hutbe okığay. Takı kıblaga karşı turğay du‘â kılmak birle.*” (Toparlı, 1992:292 / İM, 236a2-3)

(*Ayrıca Ebu Yusuf Muhammet şöyle söyledi: İmam cemaatle iki rekât namaz kılacak. İki rekâtın içinde Kur‘an okuyacak. Ondan sonra hutbe okuyacak. Ayrıca kibleye karşı dua ederek duracak.*)

“*İhtiyâr kılğay anlardan elig kişini. Ant içkeyler Teñri birle, biz öltürmedük takı biz bilmes biz anı öltürgenni tip.*” (Toparlı, 1992:453 / İM, 469b8)

(Onlardan elli kişiyi seçecek. Onlar, biz onu öldürmedik, öldireni de bilmeyiz diye Allah adına yemin edecekler.)

Baytaratü'l-Vâzih'tan...

“Ol balasını nokta nokta bizegey kızıl, ak, sarı birle. Takı balasını ol kısrağa karşı tutgay.” (Ağar, 1986:20 / BV, 14a16-17)

(O çocuğunu kırmızı, beyaz ve sarı ile nokta nokta süsleyecek. Ayrıca onu o kısrağa karşı tutacak.)

“Andan sonra bir pâre un algay sen, anar karusturgay sen. Andan sonra ol çakar birle azılmış suwka salgay sen. Takı şahımnı takı salgay sen.” (Ağar, 1986:56 / BV, 39a20-22)

(Ondan sonra bir parça un alacaksın, ona karıştıracaksın. Ondan sonra o şarap ile kızgın hâle getirilmiş suya atacaksın. İç yağını da atacaksın.)

“Anıñ ilâcı ol turur kim: İncir yaprakını köydürgey sen. Töggey sen takı. Anı zeyit birle içürgey sen. Ol zeyit anı yirinden koparur.” (Ağar, 1986:84 / BV, 57b1-3)

(Onun ilacı şudur: İncir yaprağını yakacaksın. Ayrıca döveceksin. Onu zeytinle içireceksin. O zeytin onu yerinden kaldırır.)

Münyetü'l-Guzât'tan...

“Şâmîdin sagrağge nakl kılmak ol turur kim süñüniñ tüpini koltuğın dın çıkarggay sen. Takı sol ilije alıp sag ilij birle yügenni algay sen.” (Uğurlu, 1987:50 / MG, 25b3-5)

(Şami tutuşundan sagra tutuşuna geçmek şu şekildedir: Süngünün dibini koltuğundan çıkaracaksın. Ayrıca son eline alıp sağ elinle dizgini alacaksın.)

“Takı bir uçı licâmnıñ halakasına bağı bolgay. Tâ atıñ tüşgende sindin kaçmaggay.” (Uğurlu, 1987:75 / MG, 57a3-4)

(Ayrıca bir ucu gemin halkasına bağı olacak. Böylece atın, sen indiğinde senden kaçmayacak.)

“Kaçan tilesen kim süñü 'ilmin öğrengey sen.” (Uğurlu, 1987:51 / MG, 25b9)

(Ne zaman istersen süngü ilmini öğreneceksin.)

Hulasa'dan...

“*Ve her birisi muhâlif durur birbirine. Ve yakın degüldür birbirine. Meger kim az yirlerde birbirine muvafık bolurlar. Yirlerinde yâd kılgay biz.*” (Delice, 2003:158 / H, 11b8-9&12a1-2)

(*Ve her birisi birbirine muhaliftir, birbirlerine yakın değıllerdir. Yine de bazı noktalarda birleşirler. Yeri geldiğinde ifade edeceğız.*)

“*Ammâ, bu oturup atmak biş dürlüdür. Birisi oldur kim, iki ayaknıj tikgey sen. Dahı anıj üzere olturgay sen. Ve dahı iki incügi dik bolgay ve dahı iki tizniğ arası açuk bolgay. Aña sövenip atgay sen.*” (Delice, 2003:167 / H, 31a5-9&31b1)

(*İşte bu oturup atmak beş türlüdür. Birisi şudur ki, iki ayağını dikeceksin. Ardından onun üzerine oturacaksın. İnciğin dik ve iki dizinin arası açık olacak. Öylece dikilip atacaksın.*)

“ ‘Aran dermânı oldur kim, agrıgan yirni issi su bile yahşıdan yugay sen. Dahı kurbaganıj içi yağın sürtmek gerek.’ ” (Delice, 2003:187 / H, 85b3-5)

(*Aran hastalığının dermanı şudur ki, ağrıyan yeri sıcak su ile iyice yıkayacaksın. Ayrıca kurbaganın iç yağını da sürmek gerekir.*)

Kitâb fî İlmi'n-Nüşşâb'dan...

“*Soñra etsiz barmak birle andan soñra orta barmak birle tutgay. Kabza sol elinde yirinden gitmegey.*” (Delice, 2001:78 / İN, 18a1-3)

(*Sonra etsiz parmak ile, ondan sonra da orta parmak ile tutulacak. Kabza sol elinden ayrılmayacak.*)

“*Munuñ aslı oldur kim, ittifak bolgay. Nefsi dahı ıtlak bolgay ve dahı çekmegey ve dahı yaynı doldurmagay.*” (Delice, 2001:84 / İN, 33b7-9)

(*Bunun aslı şudur: Usule uyulacak. Zihin de boşalmış olacak ve ayrıca yay çekilmeyecek ve doldurulmayacak.*)

“*Kabza tutgan bilekni berk tutgay sen. Eger kiriş uzun bolsa kısa eylegey sen.*” (Delice, 2001:89 / İN, 47a9&47b1)

(*Kabza tutan bileğini sıkı tutacaksın. Eğer yayın kirişi uzun olursa onu kısaltacaksın.*)

Ermeni Harfli Kıpçakça Zebur'dan...

“Sendendir ögülmehi benim. Ulu yığınlarda algışlagay men seni, antlarımı tügellegey men.” (Arıkan, 2006:48 / KZ, 21:26)

(Benim övülmem sendendir. Ben de seni büyük kalabalıklar içinde kutsayacağım, yeminimi yerine getireceğim.)

“Bu kensidir Biy’iñ seniñ, yerni öpkey sen buñar, da hızı Dzura’nıñ yerni öpkey [sen] buñar.” (Arıkan, 2006:72 / KZ, 44:12-13)

(Bu senin Rabbinin kendisidir. Onun makamını öpeceksin. Kızı Dzura’nın da makamını öpeceksin.)

“Körgey biz tatlılıñın tañlamalarıñıñ seniñ, ferah bolgay biz ferahliğin cınsıñıñ seniñ da mahtagay biz.” (Arıkan, 2006:134 / KZ, 105:5)

(Senin seçimlerinin doğruluğunu göreceğiz, rahatlayacağız. Senin soyunun rahatlığını da öveceğiz.)

2.5.2. /-GA/ Eki

Karahanlı Türkçesi döneminde ve devamında Harezmi Türkçesinde yoğun bir şekilde kullanılan /-GA/ gelecek zaman eki, Kıpçak Türkçesinde de, /-GAy/ ekiyle birlikte, gelecek zaman bildiren işlek bir ek olarak karşımıza çıkmaktadır. *Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî*’de bahsedilmesinin yanında [“çızga sen (yazacaksın) (Toparlı vd., 2000:67 / TT, 51a)"] *Gülistan Tercümesi* ve *İrşâdü’l-Mülûk*’ta da tanıklanan /-GA/ gelecek zaman eki, şahıs zamirleriyle çekime girmektedir.

Kıpçak Türkçesinde /-GA/ eki, Uygur, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde olduğu gibi, yalnızca çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki olarak kullanılmıştır. Taramamız neticesinde elde ettiğimiz örnekleri şu şekilde özetleyebiliriz:

Gülistan Tercümesi’nden...

“İkseñ hayr urlukını biçke sen. Kûzege ni koysañ anı içke sen.” (Karamanlıoğlu, 1989:4 / GT, 9:2-3)

(Hayır eksen tohumunu biçeceksin. Testine ne koysan onu içeceksin.)

“Köz yumup andan burun kim bu cehândan kitke sen.” (Karamanlıoğlu, 1989:96 / GT, 193:10)

(Göz yumup ondan önce bu dünyadan gideceksin.)

“Cevr niçe ‘âşıkıña kılga sen / Cân u köñülñi ni bilen alga sen” (Karamanlıoğlu, 1989:117 / GT, 236:6-7)

(Âşığına nasıl cevredeceksin? Canı ve gönlü ne ile alacaksın?)

İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtn'den...

“Eger ayıtsa: ‘Tilemes men kim körge men fülân kişini edgülık birle.’
Yâhûd ayıtsa: ‘Sewmes men ol kişini hayr öze.’ tise kâfir bolur.” (Toparlı, 1992:152 / İM, 10a7-8)

(Bir kişi, “Fılan kişiyi iyilikle görmeyi istemiyorum.” ya da “O kişiyi hayır üzerine sevmiyorum.” dese kâfir olur.)

“Oş munuñ üçün ayıttı ‘Ömer: ‘Bir yazuk kim kılga men Mekke’de. ‘Azîrek turur benim öze yitmiş yazuk kılmakdan özge yirde.’ ” (Toparlı, 1992:327 / İM, 288b2-3)

(İşte bunun için Ömer şöyle söyledi: “Mekke’de bir günah işleyeceğim. Bu günah başka yerde işleyeceğim yetmiş günahdan daha büyüktür.”)

2.5.3. /-(y)AsI/ Eki

Esasen Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımıyla dikkat çeken /-(y)AsI/ gelecek zaman eki, Karahanlı Türkçesi dönemindeki kullanımının ardından, Harezmi Türkçesi döneminde de kullanılmaya devam etmiş, aynı devrede Kıpçak Türkçesinde de gelecek zaman bildiricileri arasında kendine yer bulmuştur. /-(y)AsI/ ekine, Kıpçak Türkçesinde gerek çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki olarak gerekse müstakil bir sıfat-fiil eki olarak az da olsa rastlanmaktadır. /-(y)AsI/ ekinden, dönem eserlerinden *Tuhfetü’z-Zekiyye*’de bahsedilmesinin yanında, *Kavâninü’l-Külliyye*’deki bir kayıt da dikkat çekicidir.⁵⁵

⁵⁵ Bunlara ilerleyen başlıklarda değinilecektir.

2.5.3.1. Kıpçak Türkçesinde Gelecek Zaman Eki Olarak /-(y)AsI/

Kıpçak Türkçesinde /-(y)AsI/ ekinin bir zaman eki olarak kullanıldığına *Tuhfetü’z-Zekiyye*’de değinilmektedir. Bu eserde müellif, “*Gelecek zaman kipi belgesi ‘esreli s’dir; alası men, alası biz, alası senğ, alası siz, alası, alasılar denir.*” (Atalay, 1945:82) diyerek /-(y)AsI/ ekinin bir zaman eki olarak kullanıldığına vurgu yapmaktadır.

/-(y)AsI/ eki, dönem eserlerinden *İrşâdü’l-Mülûk*’ta ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi yadigârı olan *Töre Bitiği*’nde de tanıklanmaktadır:

İrşâdü’l-Mülûk ve’s-Selâfîn’den...

“*Tejri sözi turur: ‘Râsti kıyâmet küni kilesi turur.’*” (Toparlı, 1992:181 / İM, 61b6)

(*Tanrı sözüdür: “Doğrusu kıyamet günü gelecektir!”*)

“*Tejri Te‘âlâ kalamka buyurdu kim: ‘Yazgıl levh-i mahfûz öze!’ tip. ‘Ol nerse kim olası turur kıyâmet künine tigi.’ tip.*” (Toparlı, 1992:467 / İM, 491a2-3)

(*Tanrı kaleme şöyle buyurdu: “Levhimahfuz üzerine yaz! O şey kıyamet gününe kadar olacaktır.”*)

Töre Bitiği’nden...

“*Kimge tiyesi dir bermege buyruhun yarguçılıhniğ?*” (Altınkaynak, 2006:79 / TB, 5)

(*Hâkimliğinin buyruğunu verme arzusunu kime diyecektir?*)

“*Yoh ise yargunu könülük bile tiyesi dir.*” (Altınkaynak, 2006:80 / TB, 6)

(*Yoksa hükmünü doğrulukla diyecektir.*)

2.5.3.2. Kıpçak Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-(y)AsI/

Kıpçak Türkçesi döneminde /-(y)AsI/ eki, müstakil bir sıfat-fiil eki olarak da karşımıza çıkabilmektedir. “*Bu ek ile aynı zamanda Kıpçak Türkçesinde kalıcı adlar da türetilmiştir.*” (Güner, 2013:323) Dönem eserlerinde çok fazla örneği olmayan /-(y)AsI/ sıfat-fiil eki, *Kavâninü’l-Külliyye*’de, “*zaman zarfları*” başlığı altında verilen “*kelesi yıl*” tamlamasında da karşımıza çıkmaktadır (Toparlı vd., 1999:49).

/-(y)AsI/ eki, dönem eserlerinden *Gülistan Tercümesi* ve *İrşâdü'l-Mülûk*'ta, sıfat-fiil eki olarak tespit edilebilmektedir:

Gülistan Tercümesi'nden...

“Meni körüp ayttı: ‘Ni yatur sen, yatası yir degül!’ ” (Karamanlıoğlu, 1989:135 / GT, 272:11)

(Beni görüp şöyle dedi: “Niye yatıyorsun, yatacak zaman değil!”)

“Bu nakd-i râhetni kelesi mihnet teşvişi bilen telef kılmak ‘âkıllar râyı degül durur.” (Karamanlıoğlu, 1989:141 / GT, 284:4-5)

(Bu rahatlık servetini gelecek sıkıntı kaygılarıyla yok etmek akıl kârı değildir.)

İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin'den...

“Muhît atlıg kitebde, kiçeler barçası tâbi‘ turur künlerge ya‘nî kilesi künlerge.” (Toparlı, 1992:350 / İM, 321a5-6)

(Muhit adlı kitapta gecelerin bütünü günlere, yani gelecek günlere tabidir.)

“Takı anlar öze vâcib bolur Hec kılmak kilesi yıl.” (Toparlı, 1992:351 / İM, 322b5)

(Ve onların üzerine gelecek yıl Hac yapmak vacip olur.)

“Kaçan kim kilesi yıl bolsa ol ikisi Hec kılsa, takı çıksalar ihrâmdan magat halâl bolur añar cimâ‘ kılmak ol hatun birle.” (Toparlı, 1992:465 / İM, 486b8&487a1)

(Ne zaman ki gelecek olsa ve o ikisi Hac yapsalar, ayrıca ihramdan çıksalar ona karısı ile cima yapmak mutlaka helal olur.)

2.5.4. /-(y)IsAr/, /-(y)UsAr/ Eki⁵⁶

Kıpçak Türkçesi döneminde gelecek zaman kipi oluşturan eklerden biri de /-(y)IsAr/, /-(y)UsAr/ ekidir. İleride anlatacağımız üzere, Eski Anadolu Türkçesinin

⁵⁶ /-(y)IsAr/ gelecek zaman eki, ayrıntılı olarak “Eski Anadolu Türkçesi” başlığı altında incelenecektir.

hâkim gelecek zaman eki olan bu biçim birimi, çift şekilli olarak, Kıpçak Türkçesi eserlerinden *Gülîstan Tercümesi*'nde de hatırı sayılır bir şekilde kullanılmıştır. Mevcut kullanımlarda /-(y)IsAr/, /-(y)UsAr/ eki bir zaman eki hüviyetindedir.

Gülîstan Tercümesi'nde on dört yerde tanıklanan ek, sekiz yerde /-(y)IsAr/, altı yerde /-(y)UsAr/ şeklindedir (Abik, 2014:21). Var olan örnekler, teklik 3. şahıs ile çekime girmiş örneklerdir:

“*Sevünmek yok körüp düşmen ölüsin. Keliser çün bize ol devr ayakı.*”
(Karamanlıoğlu, 1989:45 / GT, 91:6-7)

(*Düşman ölüsünü görüp de sevinmek olmaz. Çünkü o kader bir gün bize de uğrayacak.*)

“*Her kim özine suvâl işikin açtı, ölgünçe ol ir niyâz içinde bolisar. Her yirde 'azîz irür kanâ'at ehli. Minnet kötürüp tirilgen ir hor öliser.*”
(Karamanlıoğlu, 1989:105 / GT, 211:2-5)

(*Kendisini sorgulayan kişi, ölünce niyaz içinde olacak. Kanaat ehli her yerde azizdir. Minnet içinde yaşayan kişi hor ölecektir.*)

“*Bu cevır ü cefâ niçe bolusar / Senden Hak anıy için alusar*”
(Karamanlıoğlu, 1989:147 / GT, 295:8)

(*Bu cevır ve cefa ne kadar sürecek? Allah senden onun öcünü alacak.*)

2.5.5. /-(y)AcAK/ Eki

Bir gelecek zaman bildiricisi olarak en geç 14. yüzyılda ortaya çıktığı düşünülen ve devam eden süreçte çağdaş Türkiye Türkçesinin hâkim gelecek zaman eki olan /-(y)AcAK/ eki, Kıpçak Türkçesinde de karşımıza çıkmaktadır. 15. yüzyılda yazılan *Tuhfetü'z-Zekiyye*'deki kayıtlar, bu ek hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Söz konusu eserde bu ekin bir zaman eki olarak Türkmencede kullanıldığı kaydına ek olarak, müellif, “*alacak (alacak)* (Atalay, 1945:82 / TZ, 47a)” ve “*kelecek men (geleceğim), gelecek biz (geleceğiz)* (Atalay, 1945:91 / TZ, 54b)” örneklerini zikretmektedir. Bunların yanında, /-(y)AcAK/ ekine, müstakil bir sıfat-fiil eki olarak Memlûk Kıpçakçasında ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde rastlanmaktadır. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde ek, “*birkaç örnekte görülmekle birlikte daha çok fiilden isim türetme görevi üstlenerek adlaşmış sıfatları oluşturmuştur.*” (Güvenç, 2014:524)

Kavâninü'l-Küllîyye (Toparlı vd., 1999:34) ve *Tuhfetü'z-Zekiyye* (Atalay, 1945:84)'de “*ism-i mekân*” eki olarak ifade edilen ek, *Hulasa*'daki birkaç örnekte de geçmektedir:

El-Kavâninü'l-Küllîyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye'den...

“*Bu olturacak yirdür.*” (Toparlı vd., 1999:34 / KK, 33b)

(*Bu, oturma yeridir.*)

“*Kelecek yirdür.*” (Toparlı vd., 1999:34 / KK, 33b)

(*Bu, geliş yeridir.*)

Hulasa'dan...

“*Ammâ, bilgil kim, ne vaktde ol endâmları katı dutmak gerek, kim anları boş tutsa yâhûd boş dutacak endâmları katı dutsa munda öküş 'ayblar hâsıl bolur.*” (Delice, 2003:168 / H, 35b3-7)

(*Ama ne vakit o endamları sıkı tutacağını ve ne vakit boş tutacağını bil. -Okçu- sıkı tutacağını boş, boş tutacağını sıkı tutarsa ortaya çokça kusurlar çıkar.*)

“*Bes andan durur kim, Teñri Te'âlâ atnı 'azîz yaradıp turur. Ve dahu meliklere ve sultanlara ve ululara minecek hayvân bolup turur.*” (Delice, 2003:181 / H, 66b9&67a1-3)

(*İşte o sebeptendir ki, Tanrı atı aziz yaratmıştır. Ve meliklere, sultanlara ve yüce kimselere binecek hayvan olmuştur.*)

Töre Bitiği'nden...

“*Yer öpiyim turacağına ari seniñ horhun bile seniñ*” (Güvenç, 2014:524)

(*Senin korkun ile duracağın kutsal yeri öpeyim.*)

“*Yamanlıhtır turacakları alarnıñ*” (Güvenç, 2014:524)

(*Onların duracakları yer kötülüktür.*)

2.5.6. /-GU/ Eki

Kıpçak Türkçesinde kullanılan ve gelecek zaman bildiren eklerden biri de /-GU/ ekidir. Uygur Türkçesi dönemindeki ilk kullanımlarının ardından Karahanlı ve Harezm Türkçelerinde de varlığına sıkça rastlanan /-GU/ gelecek zaman ekinin “*file bir zorunluluk ifadesi kattığı da görülmektedir.*” (Güner, 2013:329)

Kıpçak Türkçesinde /-GU/ eki, yalnızca müstakil bir sıfat-fiil eki olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekin dönem eserlerinden *İrşâdü'l-Mülûk*'taki kullanımları dikkat çekicidir:

“*Andan sonra ravzaga kilgey, çok kılgay anı içinde du‘âlardan küçi yitkü kadarınca.*” (Toparlı, 1992:389 / İM, 377a2)

(*Ondan sonra bahçeye gelecek, onun içinde gücü yetecek kadar dua edecek.*)

“*Ve eger iw bolsa anı içinde olturgu yirler bolsa çıkarsa anı olturgu yirden...*” (Toparlı, 1992:419 / İM, 418b8)

(*Ve eğer bir ev olsa ve onun içinde oturacak yerler olsa ve onu oturacak yerden çıkarsa...*)

2.5.7. /-DAÇI/ Eki

Köktürkçe dönemindeki ilk kullanımlarının ardından, Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde hem çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki olarak hem de müstakil bir sıfat-fiil eki olarak varlığına rastlanan /-DAÇI/ eki, Kıpçak Türkçesi döneminde ise yalnızca bir sıfat-fiil eki olarak tespit edilmektedir. /-DAÇI/ ekine, bu işleviyle, *Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* adlı sözlükte rastlanmaktadır. Ayrıca bu ek, *Codex Cumanicus*'un da gelecek zaman bildiren yegâne sıfat-fiil ekidir:

Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî'den...

“*Keldeci yıl (Bir daha gelecek yıl)* (Toparlı vd., 2000:40 / TT, 30a)”

“*Keldeci ay (Bir daha gelecek ay)* (Toparlı vd., 2000:40 / TT, 30a)”

“*Keldeci kün (Yarından sonraki gün)* (Toparlı vd., 2000:40 / TT, 30a)”

Codex Cumanicus'tan...

“Tamu kabakını buzup tutgunlarını sen kutkardıñ. Tuşmanı yen~~deci~~ bolup ataña teñdeş olturdıñ.” (Argunşah, 2015:302 / CC, 72b15-17)

(Cehennem kapısını kırıp tutsakları sen kurtardın. Düşmanı yenecek olup babanla aynı seviyeye çıktın.)

“Tu[v]ur~~daçı~~ kız köksüne kökniñ çigi tüşüp kire, tu[v]urmagannı tu[v]urdu, bilinmegenni bildirdi.” (Argunşah, 2015:309 / CC, 76a5-6)

(Doğuracak kızın göğsüne, göğün çiyi düşüp girince -kız- doğurmayı doğurdu, bilinmeyeni bildirdi.)

2.5.8. /-sAr/ Eki

Kıpçak Türkçesi döneminde gelecek zamanı ifade etmek için kullanılan eklerden birisi de /-sAr/ ekidir. Dönem içerisinde, yalnızca Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi eserlerinde tanıklanan /-sAr/ ekine, /-GAy/ kadar sık rastlanmasa da, ek, hatırı sayılır yoğunlukta kullanılmıştır. Bu kullanımda /-sAr/ eki bir zaman eki hüviyetindedir. Tespit ettiğimiz örnekleri şu şekilde özetleyebiliriz:

Kıpçakça Zebur'dan...

“Yamanlar tezinden tas bols~~ar~~lar. Evet kimler tözerler Eye'mizge, alar meñerirler dünyânı.” (Arıkan, 2006:63 / KZ, 36:9)

(Kötüler tezelden yok olacaklar. Evet, Rabbimize güvenenler dünyayı sahiplenirler.)

“Tur, Biy, da yargula yerni! Zere sen meñers~~er~~ sen barça gurk'çılarını.” (Arıkan, 2006:111 / KZ, 81:8)

(Dur ey Tanrı, yeryüzünü yargıla! Çünkü sen bütün halklarını sahipleneceksin.)

“Eger sahlasalar oğlanların seniñ orenk'imni benim da tanıhlıñnı, ki övrets~~er~~ men alarga.” (Arıkan, 2006:161 / KZ, 131:12)

(Eğer senin çocuklarını saklarsalar benim yasalarımı ve şahitliği onlara öğreteceğim.)

Töre Bitiği'nden...

“Ne türlü bolsarlar köktegi yarguçınıñ alnına turmaga?” (Altınkaynak, 2006:74 / TB, 2)

(Gökteki yargıcın önünde durmaya nasıl yüzleri olacak?)

“K'risdos ekinçi kelgenine oñ yanındagi alani artarlarga aytsar: ‘Keliniz, atamdan algışlanganlar.’ Da soñ yanındagi alani yazıhlılarga aytsar: ‘Ketiñiz menden hargışlılar, meji otka.’ ” (Altınkaynak, 2006:78 / TB, 5)

(İsa Peygamber ikinci geleni sağ yanına alarak soracak: “Geliniz, babam tarafından azizlenenler.” Sol yanındaki günahkârlara da şöyle söyleyecek: “Gidiniz benden lanetliler, sonsuz cehenneme!”)

“Alarnıñ ölçser Teñri yazıhın.” (Altınkaynak, 2006:78 / TB, 5)

(Tanrı onların günahını ölçecek.)

2.6. ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE GELECEK ZAMAN

Çağatay Türkçesi döneminde, diğer tarihî lehçelerde de görüldüğü üzere, gelecek zamanı ifade etmek için birden fazla biçim birimi kullanılmıştır. Bu biçim birimleri, Uygur Türkçesinden miras alınarak Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde de kullanılan /-GAy/ eki başta olmak üzere, /-GA/, /-GU[+iye{+tur(ur)}]/, /-(y)AsI/ ve /-GUIUK/ biçim birimleridir. Bunlardan /-GAy/ eki Çağatay Türkçesinin de hâkim gelecek zaman ekidir ve yalnızca zaman eki olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer ekler ise dönem eserlerinde dağınık bir kullanıma sahiptir. Bunlardan /-GA/ eki, dönem eserlerinde yalnızca zaman eki görünümündedir. /-GU/ eki, müstakil bir sıfat-fiil eki olarak kullanılmasının yanında, /-GU[+iye{+tur(ur)}]/ yapısıyla çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki görünümünde de sıklıkla kullanılmaktadır. /-GUIUK/ eki ise Çağatay Türkçesinde sadece sıfat-fiil bildiren bir ek görünümündedir.

2.6.1. /-GAy/ Eki

Uygur Türkçesinden başlayarak Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde gelecek zaman kipini ifade etmek için en fazla başvurulan ek olan /-GAy/ eki, Çağatay Türkçesinde de bu kipin ifadesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Dönem eserlerinin tamamında tanıklanabilen /-GAy/ eki, bu dönemde de şahıs zamirleriyle çekime girmektedir. Gelecek zaman bildirmesinin yanında bu ek, istek, rica ve emir işlevlerinde de kullanılabilir (Eckmann, 2013:129).

Çağatay Türkçesinde /-GAy/ eki, yalnızca çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki olarak kullanılmıştır. Bu kullanımda dikkat çekici bir dil hususiyeti göze çarpmaktadır. Aşağıda daha detaylı görüleceği üzere, dönem eserlerinden *Mûsâ-nâme*'de, /-GAy/ ekinin kalın sıradan bir fiil gövdesine “-gey” şeklinde eklendiği de vakidir (Aşçı, 2012:137).

Taramamız neticesinde elde ettiğimiz bulguları şöyle özetleyebiliriz:

Leylî vü Mecnûn'dan...

“Munda yetip ol kişi ki yangay / Ne degey ü dese kim mangay” (Çelik Şavk, 2011:87 / LM, 587)

(O kişi burada yetişip yanacak. Ne diyecek, dese bile kim inanacak?)

“Tar eylep üküş nefis çerâğı / Öltürgey ediler anı dagı” (Çelik Şavk, 2011:163 / LM, 1341)

(Nefis mumunun ateşini çokça kısıp hatta onu öldürecek idiler.)

“Rişte kibi pîç ü tâbıñ olgay / Pervâne dek ıztırâbıñ olgay” (Çelik Şavk, 2011:266 / LM, 2426)

(İplik gibi sıkıntılarının olacak. Pervane gibi ıstırapın olacak.)

Mîzânü'l-Evzân'dan...

“Habn, evvel cüzvniñ sebab-i hafifiniñ sâkininiñ iskâtıdur. Pes fâ'ilâtün'de fe'ilâtün kalgay.” (Eraslan, 2015:16)

(Habn, birinci cüzün hafif sebebinin sakininin düşürülmesidir. Böylece fâ'ilâtün cüzünde fe'ilâtün kalacak.)

“Biri ol kim evvelgi cüzvi mef'ûlün bolgay ki Hezec'niñ bir cüzvini harm kılıpdurlar ve anı Ahrem dirler.” (Eraslan, 2015:37)

(Biri şudur ki, Hezec'in bir cüzünün “harm” kılınmış ve onun “Ahrem” olarak adlandırılmış [şeklidir] ki bunun ilk cüzü mef'ûlün olacak.)

“İltimâs bu fen ehlidin ol kim, bir yerde sehvi ve hatâyî vâki' bolsa i'tirâz bile ötmegeyler ve islâh kalemi bile tüzetkeyler.” (Eraslan, 2015:61)

(Bu fen ehlinden istenen şudur ki, bir yerde yanlış ve hatalı bir şey olsa itiraz ile geçmeyecekler, ıslah kalemi ile düzelterekler.)

Nesâyimü'l-Mahabbe'den...

“Yana rızâdur ki her ni Hak'dın kilse ve her kim sebep bolsa müsebbibdin özge kişini arada körmegeyler ve rızâ izhârıdın özge alar tilige ve köñlige kirmegey.” (Eraslan, 1979:9)

(Yine istenilen odur ki, Allah'tan her ne gelirse ve her kim -bir şeye- sebep olursa Allah'tan başkasını arada görmeyecekler ve rızayı ortaya çıkarmaktan başka onların diline ve gönlüne -bir şey- girmeyecek.)

“Zu'n-nûn ol kişi imes irdi ki, anı kerâmet bile sitâyiş kılgaylar ve makâlât bile ârâyiş birgeyler.” (Eraslan, 1979:17)

(Zünnun o kişi değildi ki, onu keramet ile övecekler ve sözler ile süsleyecekler.)

“Şeyhu'l-İslâm dipdür ki yir ve kök ehlide her kimdin reste bolsañ sûd kılgay sin.” (Eraslan, 1979:175)

(Şeyhülislam şöyle söylemiştir: Yer ve gök ehlinden her kimden kurtulmuş olsan fayda sağlamış olacaksın.)

Hüseyin Baykara Dîvânı'ndan...

“İşkıda çâk eylerem köğümni bu vehm olmasa / Kim ulusga zâhir olgay dâg-ı pinhânım minij” (Eraslan, 2000:54)

(Eğer “Halka gizli yaram zahir olacak!” kuruntusu olmasa aşkıyla göğsümü parçalardım.)

“Sini körgeç dir idim çıkgay figân cândın burun / Çıkmasun dip reşkdin cân çıktı efgândın burun” (Eraslan, 2000:80)

(Seni görünce candan önce figanım çıkacak derdim. Kışkandığı için, çıkmasın diyerek can figandan önce çıktı.)

“İçmegey irdim tena‘um devride câm-ı visâl / Bilsem irdi hicrdin bolur bu devrân özgece” (Eraslan, 2000:90)

(Ayrılıktan bu dünyanın başka türlü olacağını bilseydim bolluk içinde yaşama devrinde vuslat kadehini içmeyecektim.)

Lutfî Dîvânı'ndan...

“Kıyâmetga tigin seyr itse gerdûn tapmagay hergiz / Cihân mülki için bir siz tigin sultân-ı hakkânı” (Karaağaç, 1997:13 / LD, 6:12)

(Felek kıyamete kadar dönse dünya için sizin gibi dosdoğru bir sultanı asla bulamayacak.)

“İşikiñ toprağın saklıp yüz üzre hakka körgüzgey / Eger sorsa ki Lutfî ni kitürdün dâr-ı dünyâdın” (Karaağaç, 1997:161 / LD, 215:5)

(Eğer -Allah-, “Lutfî, dünyadan ne getirdin?” diye sorsa eşiğinin toprağını saklayıp Allah’a onu gösterecek.)

“Şükr için yüz secde kılgay közleri hem yarugay / Körse ger âdem seniñ tig nâzenin ferzendini” (Karaağaç, 1997:215 / LD, 293:2)

(Eğer insan senin gibi nazlı bir çocuğu görürse hem şükür için yüz secdeye kapanacak hem de gözleri parlayacak.)

Şecere-i Terâkime'den...

“Bir kün bir kişi bu kitâbnı okup bilmegenini bilse bizniñ rûhumızge Fâtiha okugay tidük.” (Kargı Ölmez, 1996:110 / ŞT, 66a12-14)

(Bir gün bir kişi bu kitabı okuyup bilmediğini öğrenince bizim ruhumuza Fatiha okuyacak, dedik.)

“Kara Han bu sözni işitkendin soñ biglerin çakırıp keñeşti. Takı sözni muña koydılar kim: Oguznu avda yörgende tutup öltürgeyler.” (Kargı Ölmez, 1996:128 / ŞT, 72a2-4)

(Kara Han bu sözü işittikten sonra beylerini çağırıp onlara danıştı. Şuna karar verdiler: Oğuz’u avlanırken tutup öldürecekler.)

“Tuman aytdı: ‘Yahşı ayta turur siz. Eger miniñ devletim bolsa sizniñ bu nasihatlarıñıznu kabûl kılgay men.’” (Kargı Ölmez, 1996:180 / ŞT, 89a6-8)

(Tuman şöyle söyledi: “Güzel söylüyorsunuz. Eğer benim devletim olursa sizin bu öğütlerinizi kabul edeceğim.”)

Mevlânâ Sekkâkî Dîvânî'ndan...

“Rebâb u ‘ûd işikiñde meger inregey ü köygey / Yok irse yok bu dünyâda köyüben inregen kat ‘â” (Eraslan, 1999:126 / MSD, 139)

(Eşiğinde rebap ve ut inleyecek ve yanacaktır. Bu dünyada -onlardan başka- yanıp inleyen asla yoktur.)

“Hemîşe tâ ki sâl u mâh u köp leyl ü nehâr ötkey / Ajunda devr-i yaz u yay u küz ü kış [u] köp yıllar” (Eraslan, 1999:154 / MSD, 260)

(Daima yıl, ay ve çok gece gündüz geçecek. Dünyada bahar, yaz, sonbahar ve kış mevsimleri ve çok yıllar [gelip geçecek].)

“Bu şîve bile sin yöriseñ bir çemen içre / Hûr yörimegey allıda rıdvân çemeninde” (Eraslan, 1999:218 / MSD, 491)

(Bu naz ile sen bir bağ içinde yürüsen, huriler cennet bağında -bile- önünde yürümeyecek.)

Şibân Han Dîvânı'ndan...

“Barça ‘âlem bolsa bolsun düşmenim sin bar bol / Dost sin bolsañ ne bolgay bolsa il düşmen maña” (Karasoy, 1998:78 / ŞHD, 17:4)

(Bütün dünya bana düşman olursa olsun. Dost sen olduktan sonra herkes düşman olsa ne olacak?)

“Kim yüziniñ pertevin körse Hitây’niñ ilçisi / Eşkdin barıp uyakgay yaşurup altun tabak” (Karasoy, 1998:161 / ŞHD, 134:3)

(Hitay’ın elçisi yüzünün ışığını görse altun tabağını saklayıp gözyaşı dökmekten utanacak.)

“Nihânî kûyiñe bardım ki ruhsârıñı körgey min / İtiñ mini körüp efgân kılıp merdüm-şinâs itti” (Karasoy, 1998:282 / ŞHD, 308:3)

(Yanağını göreceğim diye gizlice mekânına vardım. Köpeğin beni görüp figan etti ve beni tanıdı.)

Yûsuf Emîrî Dîvânı'ndan...

“Çıkmagay min kûy tofragıdın istikbâl için / Ger halife Rûmdındur Ka’bedin kilse şerif” (Köktekin, 2007a:161 / YED, 133:5)

(Rum’dan halife, Kâbe’den şerif gelse dahi, istikbal için sevgilinin toprağından çıkmayacağım.)

“Kiçe ötkey sin mini körgeç salıp kaşuğa çîn / Nev-bahâr oldı çemende gonçelerde boldı kül” (Köktekin, 2007a:227 / YED, 207:14)

(Gece beni görünce kaşını çatıp geçeceksin. Çemende ilkbahar oldu, goncalar açtı.)

“Işk ara bu nâ-tüvân köñlüm niçük tapkay emân / Kördi cādû közleriñni fitnesidin yüz bu tün” (Köktekin, 2007a:260 / YED, 251:7)

(Bu zayıf gönlüm aşk içinde nasıl aman bulacak? Bu gece fitne dolu cadı gözlerini gördü.)

Ta‘aşşuk-nâme’den...

“Eger lutf-ı ‘amîmiñ bolmasa şâh / Ni kilgey bendedin çar nâle vü âh”
(Köktekin, 2000:50 / TN, 12)

(Eğer herkese ulaşan lütfun padişah olmazsa kulların ah edip inlemelerinden ne gelecek.)

“Kılır bolsañ mezârımga niğâhî / Çıkarggay min lahidtin germ âhî”
(Köktekin, 2000:61 / TN, 139)

(Mezarıma bir bakış atsan kabrimden sıcak bir ah çıkaracağım.)

“Riyâzettin ten içre kalmadı kan / Tükense kan tirig kalgay mu insân”
(Köktekin, 2000:76 / TN, 315)

(Nefsimi terbiye etmekten ten içinde kan kalmadı. Kan tükense insan diri kalacak mı?)

Mahzenü'l-Esrâr’dan...

“Hükmi kaçan kılsa nefâz âşikâr / Bahrdın evc birle koparggay demâr”
(Gözütok, 2008a:52 / MAH, 47:16)

(Ne zaman aşikâr bir şekilde hükmünü hayata geçirirse işte o zaman denizden doruk -gibi dalgalar-la birlikte ölüm izhar edecek.)

“Kim tileseñ yir yüzide ser-be-ser / Tapmaggay sin dünyâda mindin beter”
(Gözütok, 2008a:92 / MAH, 384:35)

(Yeryüzünü baştan başa -aramak- istesen dünyada benden daha kötüsünü bulamayacaksın.)

“Gâh ‘ibâdet bile busgay yoluñ / Va‘z u nasihat bile tutgay koluñ”
(Gözütok, 2008a:113 / MAH, 571:19)

(Ya ibadet ile yoluna tuzak kuracak ya da vaaz ve nasihatlerle kolundan tutacak.)

Bayram Han'ın Türkçe Dîvânı'ndan...

“Yüzün körsetti vü könlüm alıp yaşurdu ruhsârın / Ki mundın soñ köjülni bermegey men dil-rûbâlarğa” (Tekcan, 2005:113 / BHD, XXVII:6)

(Yüzünü gösterdi ve gönlümü alıp yanağını gizledi. Bundan sonra gönlümü güzellere vermeyeceğim.)

“Gülistân-ı cemâlîñ birle el mesrur veh tâ key / Men-i mahzûn melâmet küncide magmûm bolgay men” (Tekcan, 2005:136 / BHD, XLV:2)

(Eyyvah ki, senin güzelliğinin bahçesinde el âlem mutludur. Mahzun olan ben melamet köşesinde gamlı olacağım.)

“Tâ çend gamıñda ızırâb etkey men / Hicr otida bagrımnı kebâb etkey men” (Tekcan, 2005:153 / BHD, LXII:1)

(Ne zamana kadar gamınla ızdırıp çekeceğim. Ayrılık ateşinde bağrımı kebab edeceğim.)

Mûsâ-nâme'den...

“Muhammed'ge dürûd aygan maña bî-hatt yakın bolgay / Kimi k'evvel Muhammed sözün alsa dostragımdur” (Aşçı, 2012:124 / MU, 14:88)

(Muhammet'e salat ve selam eden bana sınır olmaksızın yakın olacak. Kim ki Muhammet'in sözünü daha önce tutsa benim daha yakın dostum olur.)

“Mihmân çarlar bendelerge ne birürsen / Cennet içre özüm mihmân eylegeymen.” (Aşçı, 2012:131 / MU, 26:176)

([Musa:] Misafîr çağırın kullara ne verirsiniz? [Allah:] Onları cennet içinde kendim misafîr edeceğim.)

“Peygamberler minber üzre olturgeyler / Mü'min kullar kürsî üzre olturgeyler / 'İzzet ikrâm behişt içre köp körgeyler / Nâz u ni'met şerbetlerini köp tartkaylar” (Aşçı, 2012:137 / MU, 34:241-242)

(Peygamberler minber üzerine oturacaklar. Mümin kullar kürsüye oturacaklar. Cennetin içinde çokça izzet ve ikram görecekler. Naz ve nimet şerbetlerini çokça içecekler.)

Abuşka Lügati'nden...

“Diseñ ki ta‘âmıñ zâyi‘ olmagay yidür ve tileseñ libâsıñ iskirmekey keydür.” (Atalay, 1970:52)

(Desen ki yiyeceğın zayı olmayacak, yedir. Dilesen ki elbisen eskimeyecek, giydir.)

“Ki bu ma‘nîdin ötkergeysın anı / Kerem yolıga başkargaysın anı” (Atalay, 1970:84)

(Onu şimdi nasıl tutmuş olduğı yoldan döndüreceksın. Onu Kerem yoluna yönelteceksın.)

“Tüşde kördüm ‘ârızın köñlümni berk-i aşk ile / Ol kadar germ itti kim tüş vakti hûşîd itmekey” (Atalay, 1970:207)

(Yanağın düşümde gördüm, gönümü aşk yıldırımını yaktı. Öyle ki kuşluk vakti güneşi böylesini etmeyecek.)

2.6.2. /-GA/ Eki

Karahanlı Türkçesi dönemindeki yaygın kullanımının ardından Harezmi ve Kıpçak Türkçelerindeki birkaç eserde de varlığına tesadüf edilen /-GA/ eki, Çağatay Türkçesi döneminde de hatırı sayılır bir yoğunlukta kullanılmıştır. Bu kullanımda /-GA/ eki, çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki olarak kendisini göstermektedir. /-GA/ gelecek zaman eki, Çağatay Türkçesi döneminde şahıs zamirleriyle çekime girmektedir. Bu gelecek zaman şekline, aşağıdaki eserlerde rastlanmaktadır:

Hüseyin Baykara Dîvânı'ndan...

“Katl ara teslîm irür ey hicr allıñda ecel / Niçe alıp cânım izhâr-ı mahâret kılga sin” (Eraslan, 2000:78)

(Ey ayrılık, ecel, öldürme konusunda senin önünde teslim olmuştur. Canımı nasıl alıp, -bunu yaparken- nasıl maharet göstereceksın.)

“Çün köñülde koymadıñ ârâm u sabr u akl u hûş / İmdi ey zâlim bu kişverde ni gâret kılga sin” (Eraslan, 2000:78)

(Gönülde rahatlık ve sabır, -başta- akıl ve idrak bırakmadın! Ey zalim, şimdi bu memlekette neyi yağmalayacaksın.)

“Âh eger körsem yana ol mâh-ı tâbânımnı min / Birge min şükrâne-i vaslı
üçün cânımnı min” (Eraslan, 2000:82)

(Ah, eğer o parlak yüzlü sevgilimi bir daha görsem vuslatın şükrü için
canımı vereceğim.)

Lutfî Dîvânı'ndan...

“Munuñ bigin yürümek birle bilmesem kayda / Harîm-i Ka'be-i hazretka
bolga sin vâsıl” (Karaağaç, 1997:6 / LD, 3:4)

(Nerede olduğunu bilmesem de, bunun gibi bir yürümekle Allah katına
ulaşacaksınız.)

Mevlânâ Sekkâkî Dîvânı'ndan...

“Şehâ lutfuñı tapkam dip du'âcı bende Sekkâkî / Bilin cânı bile bağlap bu
hidmetga revân kildi” (Eraslan, 1999:114 / MSD, 98)

(Ey şahım, lütfuna ereceğim deyip size duacı olan Sekkaki'nin canı ile
bağlanıp size hizmete geldiğini bilin.)

“Sekkâkî'ni öltürse yok ol kılça cânındın / Kaygustı velî kaygum ol ay kirge
vebâle” (Eraslan, 1999:222 / MSD, 509)

(-Sevgili- Sekkaki'yi öldürse onun canından kıl kadar kaygısı yoktur. Onun
kaygısı o ay yüzlü sevgili vebale girecek diyedir.)

Şibân Han Dîvânı'ndan...

“Tiñri bilür hakkımı sorga mu mindin sorak” (Karasoy, 1998:163 / ŞHD,
137:5)

(Tanrı benim hakkımı bilir. Benden haber mi soracak?)

“Bu figân u âh u nâle niçe kılga sin Şibânî / Kiriben bu mey-kedede diyelim
bolum bola lâý” (Karasoy, 1998:270 / ŞHD, 290:7)

(Şibânî, daha ne kadar bu şekilde ah edip inleyeceksin. Bu meyhaneye girip
“bolum bola lay” diyelim.)

Yûsuf Emîrî Dîvânî'ndan...

“Cân nisâr itke min allıda kılıp ‘arz-ı niyâz / Bolsa könlüm öyige bir kiçe mihmân hâfiz” (Köktekin, 2007a:154 / YED, 126:8)

(Ey Hafız! Gönlüm bir gece evine misafir olsa niyazımı sunup önüne canımı saçacağım.)

“ ‘Âşık olduñ köñül ol bütga işitmey pendim / Körge sin hicr ü firâk ilgide handân müşkil” (Köktekin, 2007a:232 / YED, 215:8)

(Gönül o güzele âşık oldun, nasihatimi dinlemiyor[sun]. Bu yüzden gülmek güçtür, sen ayrılık ve keder göreceksin.)

Mahzenü'l-Esrâr'dan...

“Gavs kılıp yansañ uşal seyrdin / Anlaga sin kim bu ulug deyrdin” (Gözütok, 2008a:71 / MAH, 208:18)

(Dalgıçlık edip işte bu seyirden dönsen bu kocaman maddi dünyayı anlayacaksın.)

“ ‘Akl mudur uşbu ki şâm u seher / Rızk tiley isteka sin der-be-der” (Gözütok, 2008a:105 / MAH, 497:16)

(Gece gündüz derbeder bir şekilde rızk dileyeceksin. Bu akıl kârı değil.)

“Tâ ki ecel kilse niçük kılga sin / Kay birini kat‘ kıla bilge sin” (Gözütok, 2008a:109 / MAH, 534:25)

(Ecel gelse nasıl davranacaksın? Hangi birini kesebileceksin.)

2.6.3. /-GU/ Eki

Tarihî Türk lehçeleri içerisinde ilk defa Uygur Türkçesi döneminde bir sıfat-fiil eki olarak kullanılmaya başlayan /-GU/ eki, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde de bu işleviyle kullanılmaya devam etmiş, bunun yanında /-GU[+iye{+tur(ur)}]/ birleşimiyle de bir zaman eki görünümü kazanmıştır. Bu ikili kullanım Çağatay Türkçesi döneminde de devam etmiş, /-GU/ eki hem müstakil bir

sıfat-fiil eki olarak hem de /-GU[+iye{+tur(ur)}]/ birleşimiyle bir zaman bildiricisi olarak kullanılmaya devam etmiştir.

2.6.3.1. Çağatay Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-GU/

Çağatay Türkçesinde /-GU/ sıfat-fiil eki, Karahanlı ve Harezmi Türkçeleri göz önüne alındığında, nispeten daha az kullanılmıştır. Bu kullanımda /-GU/ ekinin çok kere “dik (gibi)” çekim edatıyla olan birlikteliği dikkat çekmektedir. J. Eckmann, bu “dik” edatının daima birleşik yazıldığını ve /-gUdik/ şeklinde tek bir ek olarak kabul edildiğini söylese de (Eckmann, 1988:233), bu edatın çok kere ayrı da yazıldığı, dönem eserlerinden aktardığımız örneklerle sabittir:

Hüseyin Baykara Dîvânı’ndan...

“Eşk-i hûn-âbî iki giryân közümnîñ yamgurun / Sabr u huşum kişverin bozmakka Tûfân kılgu dik” (Eraslan, 2000:50)

(Kanlı gözyaşları, ağlayan iki gözümün yağmurunu sabır ve akıl memleketini yerle bir etmek için Tufan kılacak gibi.)

“Sâkiyâ mey tut ki şâyed mestliğ bolgay maña / Munça müşkil hâlnı bi’l-cümle âsân kılgu dik” (Eraslan, 2000:50)

(Ey saki, bana şarap sun, böylece sarhoş olayım. -Şarap- bunca zor hâli büsbütün kolaylaştıracak gibi.)

Lutfî Dîvânı’ndan...

“Min bendega hod tiggüsi yok mihr ü vefâsı / Her kayda ki bar cevr ü cefâsı meniñ olsun” (Karaağaç, 1997:158 / LD, 210:3)

(Ben kölesine kendisinin merhamet ve vefasının degeceği yoktur. Her nerede cevir ve cefası varsa benim olsun.)

Şecere-i Terâkime’den...

“Her kaysısı bir türlük ve bir dürüst i’tibâr kılgu dek târih bolsa irdi yahşı bolur irdi.” (Kargı Ölmez, 1996:109 / ŞT, 65b13-14)

(Her biri bir türüdür. Doğru dürüst itibar edeceğimiz bir tarih olsaydı iyi olurdu.)

“Bayındır Big, Ögürçık birlen yaman boldı. Ögürçık’nuñ Bayındır birlen uruşgu teg kuvveti yok irdi.” (Kargı Ölmez, 1996:210 / ŞT, 99b17-18&100a1)

(Bayındır Bey’in Ögürçık ile arası bozuldu. Ögürçık’ın Bayındır ile dövüşecek kadar kuvveti yoktu.)

Mevlânâ Sekkâkî Dîvânı’ndan...

“Körüp közüñni a‘dânıñ başında magzı tiprendi / Ne yirge bargusın bilmes bolup bî-hûş u bî-pervâ” (Eraslan, 1999:126 / MSD, 146)

(Senin gözünü görünce düşmanın başında beyni titredi. Aklını kaybederek hangi yere gideceğini şaşırıldı.)

“Cânım irnimge yetkürdi şeker irni temennâsı / Bilür men birgüsi yilge başımni zülfi sevdâsı” (Eraslan, 1999:230 / MSD, 531)

(Şeker dudağını arzu etmek, canımı dudağıma getirdi. Saçının sevdasının başımı yele vereceğini biliyorum.)

Yûsuf Emîrî Dîvânı’ndan...

“Hicr ara iy cân mini endûh u gam öltürgü dik / Ger tahammül eylesem derd ü elem öltürgü dik” (Köktekin, 2007a:169 / YED, 141:1)

(Ey can, ayrılık içinde beni keder ve gam öldürecek gibi. Eğer dayansam dert ve elem öldürecek gibi.)

“Yagmasa âfâk ara bir kiçe eşkim şudrunı / Çarhını köydürgü dik âh u figânım uçkunı” (Köktekin, 2007a:243 / YED, 227:6)

(Eğer ufuklar içinde bir gece gözyaşımın şebnemi yağmazsa, ahuzarımın kıvılcımı gökyüzünü yakacak gibi.)

“Hicr kanım tökgü dikdür böyle kim zâr olmuşam / Bat kutulgum gerçi bes katıg giriftâr olmuşam” (Köktekin, 2007a:249 / YED, 236:1)

(Ayrılık kanımı dökecek gibidir, işte böyle ağlayıp inleyen olmuşum. Gerçi çabuk kurtulacağım, öyle ki şiddetli bir tutkunluk içindeyim.)

Bayram Han'ın Türkçe Dîvânı'ndan...

“Yaşıl libâs ara ol serv-i gül-‘izârnu kör / Köñül açılgu dek ol dil-küşâ bahârnu kör” (Tekcan, 2005:122 / BHD, XXXIV:1)

(Yeşil elbise içinde o gül yanaklı sevgiliyi gör. Gönlü açacak gibi, o gönül açıcı baharı gör.)

2.6.3.2. Çağatay Türkçesinde /-GU[+iye{+tur(ur)}]/ Birleşimi

Çağatay Türkçesi döneminde /-GU[+iye{+tur(ur)}]/ birleşiminin varlığına Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerinden daha sık rastlanmaktadır. Bu dönemde artık bütünüyle oturmuş olan /-GU[+iye{+tur(ur)}]/ birleşimi, dönem eserlerinin neredeyse tamamında tanıklanabilmektedir. Bu kullanım, /-GU/ ekinin müstakil bir sıfat-fiil eki olarak kullanımından çok daha fazladır.

Daha önce de belirttiğimiz üzere, /-GU[+iye{+tur(ur)}]/ birleşimli gelecek zaman çekiminde kimi zaman /-GU/ eki tek başına kullanılmaktadır ve bütünüyle bir zaman eki görünümündedir: “*kelgü (gelecektir)*”. /-GU/ eki kimi zaman ise, teklik 3. şahısta /+sI/+ /+Ø/ (tamlanan eki + teklik 3. şahıs iyelik eki) ekleriyle kullanılmaktadır: “*ölgüsü (ölecektir)*”. Tabii bu örneklerde, derin yapıda bir “*turur*” düşünülmelidir.

Çağatay Türkçesinde /-GU[+iye{+tur(ur)}]/ birleşimli gelecek zaman yapısına şu kullanımlar örnek olarak gösterilebilir:

Leylî vü Mecnûn'dan...

“*Tapulgusıdur cihân şâhı / Âfât-ı zamân için penâhı*” (Çelik Şavk, 2011:77 / LM, 491)

(Zamanın musibetleri için sığınak olacak cihan padişahi bulunacaktır.)

“*Köñlümni ki almışsañ nihânî / Sendin ala almagum hod anı*” (Çelik Şavk, 2011:121 / LM, 912)

(Gönlümü gizlice almışsan onu senden geri alamayacağım.)

“*Rezm eylese ‘azm kılgumuzdur / ‘Azm eylese rezm kılgumuzdur*” (Çelik Şavk, 2011:210 / LM, 1823)

(Bizimle savaşsa ona doğru yöneleceğiz. O bize doğru yönelse biz savaşacağız.)

Hüseyin Baykara Dîvânı'ndan...

“Ey Hüseyinî ışkıdın kiçkü*ü*m ki mühlikdür didiñ / Yahşırak ger imdi tagyîr-i ibâret kılga sin” (Eraslan, 2000:78)

(Ey Hüseyinî, “Helak edici olduğu için -yârin- aşkıdan vazgeçeceğim!” dedin. Eğer şimdi bu sözünü değiştirirsen daha yapmış olacaksın.)

“Ey ecel korkutma öltür*ü*m diben öltürge sin / Ger tirig tapsañ firâkınıñ cefâsıdın mini” (Eraslan, 2000:102)

(Ey ecel, öldürecekim diyerek beni korkutma. Eğer beni ayrılığının cefâsından diri bulsan o zaman öldürürsün.)

“Hicridin kalıp Nevâyî dik tümen miñ gam ara / Ey Hüseyinî yârsız sin neyle*ü*ñ âlem ara” (Eraslan, 2000:110)

(Ey Hüseyinî, yârin ayrılığından dolayı Nevâyî gibi bin gam içinde kalıp âlem içinde o sevgili olmadan ne yapacaksın?)

Lutfî Dîvânı'ndan...

“Çün anıñ sarı durur mîrzâ vü bigim himmeti / ‘Akıbet ol bol*gusı* sâhip-kırân-ı kâm-yâb” (Karaağaç, 1997:10 / LD, 5:8)

(Beyzade ve beyimin himmeti onun tarafında olduğu için, sonunda o dileğine erişen bir talihli olacak.)

“Tükendi ‘ömr ü körmes sizni Lutfî / Bu hasret birle âhir ölgü*sü*dür” (Karaağaç, 1997:45 / LD, 49:7)

(Ömrü tükendi, Lutfî sizi bundan sonra görmez. Bu hasret ile sonunda ölecektir.)

“Cânâ firâkınıñ halk ara köñlümni rüsvâ kıl*gusı* / Cânda yaşurgan râzını yaşım hüveydâ kıl*gusı*” (Karaağaç, 1997:234 / LD, 320:1)

(Ey can, ayrılığın gönlümü halk içinde rezil edecek. Can içinde gizlenen sırrımı gözyaşım aşıkâr edecek.)

Şecere-i Terâkime'den...

“Biz munlarnıñ hîç kaysısını kılmaduk. Anıñ üçün kim bu kitâbnı okuguçı ve tuñlaguçı elbette Türk bolgusu turur.” (Kargı Ölmez, 1996:111 / ŞT, 66b3-5)

(Biz bunlardan hiçbirini yapmadık. Çünkü bu kitabı okuyan ve dinleyen Türkler elbette olacaktır.)

“Teñrim buyursa İnel Han'nıñ zamânındın tâ biz bu kitâbnı aytgan çakğaça bir bir atygumız turur.” (Kargı Ölmez, 1996:165-166 / ŞT, 84b13-14)

(Tanrı'm izin verirse İnel Han'ın zamanından ta bizim bu kitabı yazdığımız zamana kadar -yaşananları- bir bir anlatacağız.)

“Ol Salur'dın bir niçesi 'Irak'dın kaytıp Mankışlak keldiler. Anlarnıñ neçük kelgenlerini Teñrim buyursa aytkum turur.” (Kargı Ölmez, 1996:203 / ŞT, 96b15-16)

(O Salur halkından birçoğu Irak'tan geri dönerek Mankışlak'a geldiler. Onların nasıl geldiklerini Tanrı'm izin verirse söyleyeceğim.)

Mevlânâ Sekkâkî Dîvânî'ndan...

“Miñ hîle birle düşmeniñ kaçsa niçe kim tülkü dik / Kirgüsi âhır pençeñe kavguçı çün arslan irür” (Eraslan, 1999:118 / MSD, 114)

(Düşmanın tilki gibi bin hîleyle kaçsa da, sonunda pençene girecektir, çünkü peşindeki aslandır.)

“Bu kündin soñ közüm yaşın nazardın dem-be-dem salgum / Mini ol kıldı halk ara munuñ tig bir yolu rüsvâ” (Eraslan, 1999:124 / MSD, 133)

(Bu günden sonra nazardan ötürü gözümün yaşını dökeceğim. Beni halk arasında bu şekilde rezil rüsva eden odur.)

“Hele Sekkâkî hem cân zahmetidin / Halâs tapkuñ bu kün yarın içinde” (Eraslan, 1999:204 / MSD, 447)

(Ey Sekkaki, bugün yarın can sıkıntısından kurtulacaksın.)

Şibân Han Dîvânı'ndan...

“Leşker-i İslâm'ı çıksem kızıl börk üstüne / Bolgusu yâver Medîne
kişverindin şol habîb” (Karasoy, 1998:82 / ŞHD, 22:3)

(İslam memleketlerini kızıl başlık üstüne çeksem şu sevgiliye Medine şehri
yaver olacaktır.)

“Ol şâh-râh-ı şer‘-i dîn yolındadır cânım fidâ / Her kim bu yolga kirmese
ol ilni kilgum tumturak” (Karasoy, 1998:164 / ŞHD, 138:3)

(O şeriatın doğru ve açık yolundadır, ona canım feda. Kim bu yola girmese
onun meskenini dağıtacağım.)

“Âh-ı firkat otida nitkey miniş uşbu tenim / Köygüsü hicrân otidin barça
yatkan hırmenim” (Karasoy, 1998:195 / ŞHD, 186:1)

(Ayrılık ahının ateşinde benim bu tenim ne yapacak? Ayrılık ateşinden
bütün harmanım yanacak.)

Yûsuf Emîrî Dîvânı'ndan...

“Dîp idiş iy şûh ‘âşık bolsam öldürgüm sini / Cân nisârındur ki bu ‘ahdişni
yalgan itmediş” (Köktekin, 2007a:204 / YED, 185:11)

(Ey sevgili, “Âşık olsam seni öldürecek.” demiştin. Yoluna can saçılsa
yeridir ki sözünü yalan çıkarmadın.)

“Kiçe kilgüm didi ser-vaktiye meh-veşler bile / Kildi meh-veşler velî ol
‘ahd-i yalğan kilmedi” (Köktekin, 2007a:322 / YED, 331:6)

(Gece odana ay gibi güzeller ile geleceğim, dedi. Ay gibi güzeller geldi
fakat o yalancı gelmedi.)

“Yâ ecel yâ mihnet-i hicriş mini öltürgüsü / Kıl alardın ilgeri cân almak
ister sin şitâb” (Köktekin, 2007a:67 / YED, 32:6)

(Ya ecel ya da ayrılık derdin beni öldürecek. Onlardan önce canımı almak
istersen acele et.)

Ta‘aşşuk-nâme’den...

“Ki biş kün ‘ömr yıl tig kiçgüsidür / Sin andın keçme ol hod kiçgüsidür”
(Köktekin, 2000:54 / TN, 66)

(Ömür beş günde rüzgâr gibi geçecektir. Sen ondan geçmesen dahi o kendinden geçecektir.)

“Kıyâmıydın kıyâmet kopküsüdür / Otursañ fitne hem olturgüsüdür”
(Köktekin, 2000:65 / TN, 183)

(Senin ayağa kalkmandan kıyamet kopacaktır. Otursan fitne de oturacaktır.)

“Köñül ‘ışkıñ bile boldı besî râm / Ni yirge yitküsi âhir serencâm”
(Köktekin, 2000:71 / TN, 258)

(Gönül aşkın sayesinde çokça itaatkâr oldu. En sonunda nereye ulaşacak?)

Mahzenü’l-Esrâr’dan...

“Bizni aşukturdı ki hem der-zamân / Tañ başıda köçküsidür kârvân”
(Gözütok, 2008a:97 / MAH, 429:20)

(Gün doğarken kervan göçecek diyerek bizi acele ettirdi.)

“Mi‘de tamuğı kim irür düşmânıñ / Kanmagüsüdür eger içse kanıñ”
(Gözütok, 2008a:98 / MAH, 442:11)

(Düşmanın midesi cehennem gibidir. Kanını içse de doymayacaktır.)

Abuşka Lügati’nden...

“Munca kim kılşañ figân u zârlık / Kılğusu yok bir ser-mûyı asık” (Atalay, 1970:17)

(Bunca ah ve figan etsen de, bu sana kıl kadar fayda sağlayacak değil.)

“Cânıñ alkum diyeydiñ mühlik imiş derd ü firâk / Kalmasın köñlüñ sinin evvel haber-dâr eyledim” (Atalay, 1970:25)

“*Canımı alacağım!*” deseysin, -şunu bil ki- dert ve ayrılık da öldürücü imiş. Gönlün kalmasın diye seni haberdar ediyorum.)

“*Ger tevakkuf kılur ni fehm itgüm / Veh ki kilkün ve lik min kitgüm*” (Atalay, 1970:346)

(*Eğer bekliyorsa ne düşüneceğim? Yazık ki sen geleceksin, fakat ben gideceğim.*)

2.6.4. /-GUIUK/ Eki

Uygur Türkçesi dönemindeki ilk kullanımlarından sonra Karahanlı Türkçesi döneminde de hem çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki olarak hem de müstakil bir sıfat-fiil eki olarak kullanılan /-GUIUK/ eki, Harezmi Türkçesi döneminin ardından, Çağatay Türkçesi döneminde de yalnızca bir sıfat-fiil eki olarak tespit edilmektedir. Dönem eserlerinden *Mahzenü'l-Esrâr* ve *Abuşka Lügati*'nde, bu ekin bir sıfat-fiil eki görevinde kullanıldığını gösteren örnekler mevcuttur:

Bâbü-r-nâme'den...

“*Pâd-şâhları ve beglerige geçeler şam'ga ihtiyâc bolguluk iş bolsa, oşbu çirkîn dîvatîlar⁵⁷ bu çirâğnı keltürüp yakın alıp turadurlar.*” (M. Şen, 1993:213 / BA, 290b13-14&291a1)

(*Padişahlarına ve beylerine geceleri mum ihtiyaç olacak iş olsa, işte bu çirkin divatiler bu kandili getirip yanlarında duruyorlar.*)

Mahzenü'l-Esrâr'dan...

“*Bargalığa yoldur uluktın uluk / Baştın ayak kilgülük ü barguluk*” (Gözütok, 2008a:80 / MAH, 289:2)

(*Gitmek için -bu yol- baştan ayağa gelinecek ve gidilecek büyükten de büyük bir yoldur.*)

⁵⁷ Dîvatî: Hindistan'da lamba veya kandil taşıyanlar.

Abuşka Lügati'nden...

“Hâdimge sordular kim: ‘Öyde yiyg**ülük** nime bar mu?’ Hâdim dibdur ki, ‘Mutbah esbâbı müheyyâdur.’ ” (Atalay, 1970:53)

(Hizmetçiye sordular: “Evde yiyecek bir şey var mı?” Hizmetçi şöyle dedi: “Mutfak levazımı hazırdır.”)

“Tüne tigin ta‘âm ve sohbet idi / Yiy**gülük**lerge zîb ü ziyet idi” (Atalay, 1970:406)

(Geceye kadar ziyafet ve sohbet vardı. Yiyecek şeyler süslü ve güzel idi.)

2.6.5. Zebân-ı Türkî’de Gelecek Zaman Bildiricileri

Zebân-ı Türkî (Kelür-nâme), Çağatay Türkçesi döneminde kaleme alınan Türkçe-Farsça sözlüklerdendir. Bu eserde fiil çekimleri örneklendirilirken gelecek zaman çekimleri, geniş zamanı bildirmek için kullanılan /-Ar/, /-yAr/, /-r/, /-Ur/, /-yur/, /-ır/ ve /-s/ biçim birimleri ile gösterilmiştir. Eserde gelecek zaman çekimlerinin “karşılığının ‘h^vâhed’ ile verilmesi gelecek zaman işlevini pekiştirmektedir.” (Kara, 2011b:99) *Zebân-ı Türkî*’de gelecek zaman kipinin karşılığı olarak verilen ekleri şu şekilde örneklendirebiliriz:

“**atar**: h^vâhed güncîd” (Kara, 2011b:176)

“**tapşurar**: h^vâhed sipured” (Kara, 2011b:190)

“**okur**: h^vâhed h^vând” (Kara, 2011b:139)

“**arır**: pâk h^vâhed şüd” (Kara, 2011b:158)

“**yaratır**: h^vâhed âferîd” (Kara, 2011b:250)

“**tiktürür**: h^vâhed düzânîd” (Kara, 2011b:197)

“**kapınıyor**: der h^vâhed girift” (Kara, 2011b:231)

“**ısınr**: germ h^vâhed şüd” (Kara, 2011b:166)

“**tolganmaş**: pehlû ne-h^vâhed geşt” (Kara, 2011b:198)

2.7. ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE GELECEK ZAMAN

Eski Anadolu Türkçesinde gelecek zamanı ifade etmek için kullanılan yapılar, diğer tarihî Türk lehçelerinde olduğu gibi çeşitlilik arz etmektedir. Böyle olmakla

birlikte, Eski Anadolu Türkçesi döneminin en işlek gelecek zaman eki /-(y)IsAr/ ekidir. Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde de tanıklanan bu ek, Eski Anadolu Türkçesine has bir ek olarak kendisini göstermiştir. /-(y)IsAr/ eki, dönem eserlerinin neredeyse tamamında tanıklanmaktadır. Bu ekin yanı sıra, /-(y)AsI/ gelecek zaman eki de, Oğuz Türkçesinin bir unsuru olarak bu dönemde yoğun bir şekilde kullanılmıştır. /-(y)AcAK/ gelecek zaman ekinin de bu dönemde azımsanamayacak kadar kullanıldığı görülmektedir. Yoğun olarak kullanılan bu eklerin yanında, /-sA gerek/ yapısı da bazı eserlerde gelecek zaman ifade edebilmektedir. /-(y)A/ ve /-DAÇI/ ekleriyle birlikte, Doğu Türkçesinin tesirini taşıyan eserlerde /-GAy/ ve /-GA/ ekleri, nadiren gelecek zaman kipinin ifadesinde kullanılmıştır.

Gelecek zamanın ifadesinde kullanılan yukarıda saydığımız yapılar, dönem üzerine yazılan kaynak eserlerde dağınık ve eksik hâlde verilmiştir. Gürer Gülsevin (2011:100) ve Vahit Türk (Türk, Doğan ve Şerifoğlu, 2011:22), /-(y)AsI/, /-GAy/ ve /-GA/ eklerini zaman eki kategorisinde değerlendirmemişlerdir. Faruk Kadri Timurtaş (2012:125) /-(y)AsI/, /-sA gerek/, /-DAÇI/ ve /-GA/ eklerini, Hatice Şahin (2009:67) ise /-sA gerek/, /-DAÇI/, /-GAy/ ve /-GA/ eklerini değerlendirmelerinin dışında tutmuşlardır.

Türkçenin “*Türkçe olarak*” yazılmış ilk grameri olan *Müeyyessiretü'l-'Ulûm*'da ise Bergamalı Kadri, üç çeşit gelecek zaman yapısından bahsetmektedir. Onun şu cümleleri, Eski Anadolu Türkçesi döneminde /-(y)IsAr/, /-(y)A/ ve /-sA gerek/ yapılarının gelecek zamanı bildirdiğini ifade etmektedir: “*Ma'ûlûm-ı nefy-i müstakbel... 'Alâmeti oldur ki... bir üstünlü mîm ve bir üstünlü yâ getürü[rü]z... 'Alâmeti oldur ki... bir üstünlü mîm esrelü yâ girü üstünlü sin cezimli râ getürürüz... Ve dahı gelse gerek ki dirler bu üslûb-ı ma'nâ hakikatda nefy-i müstakbele râci'dür...*” (Karabacak, 2002:14-15)

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde gelecek zaman kipini oluşturan yapıların bazıları, dönem içerisinde müstakil birer sıfat-fiil eki olarak da kullanılmıştır. Bu eklerden “*AsI*” eki, Eski Anadolu Türkçesinin gelecek zaman bildiren en işlek sıfat-fiil ekidir. Bu ekin yanı sıra, /-(y)AcAK/ ekinin de hatırı sayılır bir kullanımı mevcuttur. /-DAÇI/ eki de dönem içerisinde nadiren kullanılmıştır.⁵⁸ Tespit ettiğimiz bu sıfat-fiil ekleri de, bazı

⁵⁸ Saydığımız sıfat-fiil ekleri bir tarafa, Sadettin Buluç, *Behçetü'l-Hadâ'ik*'te, /-gAsI/ ekinin de nadiren gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak kullanıldığını söylemektedir (Buluç, 2007:93).

kaynak eserlerde eksik ve dağınık bir biçimde verilmiştir. Faruk Kadri Timurtaş (2012:136) ve Hatice Şahin (2009:75), bu dönemde kullanılan gelecek zaman sıfat-fiil eklerinin içinde, nadiren de olsa kullanılmış olan, /-DAÇI/ ekini zikretmemişlerdir. Vahit Türk ise (Türk, Doğan ve Şerifoğlu, 2011:23), yalnızca /-(y)AcAK/ ekini zikretmiş, /-(y)AsI/ ve /-DAÇI/ ekini eserine dâhil etmemiştir.

2.7.1. /-(y)IsAr/ Eki

Eski Anadolu Türkçesinin en işlek gelecek zaman eki olan ve taramamız sonucunda tıp kitabı *Müntahab-ı Şifâ* dışında tüm eserlerde tanıkladığımız /-(y)IsAr/ eki, Eski Anadolu Türkçesinin karakteristiğini yansıtan en önemli eklerdendir. Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde varlığına nadiren tesadüf edilen bu ek, Oğuz Türkçesinin ürünüdür ve asıl kimliğini bu dönemde kazanmıştır.

Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesinde kullanılmayan /-(y)IsAr/ ekinin yapısı hakkında dikkat çekici yorumlar yapılmıştır. Vecihe Hatiboğlu'na göre bu ek, /-I/ zarf-fiil eki ile Eski Türkçede şart kipini oluşturan /-sAr/ ekinin birleşiminden oluşmuştur (V. Hatiboğlu, 1954:255). Talât Tekin ise, Hatiboğlu'nun bu görüşüne karşı çıkmış, ona birtakım eleştiriler getirerek bu ekin /-IgsA-/ , /-UgsA-/ fiil gövdelerine /-r/ geniş zaman ekinin eklenmesiyle oluştuğunu ileri sürmüştür (T. Tekin, 1954:453). Tekin, hem fiil hem isim köklerine eklenebilen /±sA-/ ekinin (*kagunsa-* 'kavun istemek'; *öpse-* 'öpmek istemek') Kâşgarlı Mahmud'un da ifade ettiği üzere, /r/ ve /l/ ile biten fiillere doğrudan değil, "Ig/Ug" eklentisiyle geldiğini ifade etmiş (*barıgsa-* 'varmak istemek'; *körügse-* 'görmek istemek') (T. Tekin, 1954:454), üzerine /-r/ geniş zaman ekini alan bu yapının da zamanla kalıplaşarak /-(y)IsAr/ ekini oluşturduğunu ileri sürmüştür. Tekin, /-IgsA-/ , /-UgsA-/ yapısındaki /g/ düşmesini de Eski Anadolu Türkçesindeki doğal gelişmeye bağlamıştır (T. Tekin, 1954:454): "/-IgsA-/ , /-UgsA-/ + /r/ > /-(y)IsAr/". A. Bodrogligeti ise bu ekin kökenini bir tasvir fiili yapısında aramaktadır. Ona göre /-(y)IsAr/ eki, /-I/ (zarf-fiil eki) + *sa-* (düşünmek, sanmak) + /-r/ (geniş zaman eki) birleşiminden oluşmuştur (Kapdan, 2014:341). Sinan Uygur da Bodrogligeti'nin görüşüne eş bir görüş ileri sürmüş ve /-(y)IsAr/ ekinin /-A Durur/, /-A yorur/ gibi şimdiki zaman ve /-(y)I ber-/ , /-(y)I kör-/ , /-(y)A kör-/ , /-(y)I ko[y]/ , /-(y)A ko[y]- / , /-(y)I bil-/ , /-(y)A bil-/ gibi tasvir fiili yapılarıyla aynı olduğunu ifade etmiştir (Uygur, 2007:1194). P. İ. Kuznetsov ise /-(y)IsAr/ ekini, /-(y)AsI/ ekinin de kökeni olduğunu

düşündüğü “küse- istemek)” fiiline götürmektedir. Ona göre /-(y)IsAr/ eki, “küse-” fiilinin geniş zaman eki almış şekliinden başka bir şey değildir: “gülküser (gülmek ister) > gül(k)üser > gülüser (gülmek ister, gülecek)” (Kuznetsov, 1997:216)

Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılmış eserlerin neredeyse tamamında tanıklanan /-(y)IsAr/ eki, var olan örneklerde yalnızca bir zaman eki görünümündedir. Taramamız neticesinde /-(y)IsAr/ ekinin kullanımı örneklendirecek şu cümlelere rastladık:

Kitâb-ı Gunya’dan...

“Tejri - ‘azze ve celle- kamu halk birle şumâr kılısar. Uçmaklığı uçmaga ve tamulığı tamuya koyısar.” (Akkuş, 1995:278 / KG, 3a11-12)

(Allah -azze ve celle- bütün halkı sayacak. Cennetliği cennete ve cehennemliği cehenneme koyacak.)

Ali’nin Kıssa-i Yûsuf’undan...

“Bundan sonra hikmet tapa keçiserven / Gül reyhân dürr mercân saçısarvan / Yûsuf nebî ahvâlini açısarvan” (Uygur, 2003:68 / KY, 81-83)

(Bundan sonra hikmete doğru geçeceğim. Gül ve reyhan, inci ve mercan saçacağım. Yusuf peygamberin ahvalinden bahsedeceğim.)

“Sizün birer elinizi kesiserven / Cümleñizi boyunundan asısarvan / Terklik ya[zı]sın yazısarvan” (Uygur, 2003:289 / KY, 4489-4491)

(Sizin birer elinizi keseceğim. Cümlelerinizi boynundan asacağım. Ayrılık yazısını yazacağım.)

Yûnus Emre Dîvânı’ndan...

“İş bu ecel şerbetini elbet dadısarın / Dadışuna şek yokdur şimdi anı datdun tut” (Tatçı, 1998:77 / YE, 18:9)

(İşte bu ecel şerbetini elbet tadacaksın. Tadışına şüphe olmadığı için şimdi tattığını varsay.)

“Cân alıcı hod geliser emâneti vir diyiser / Ben emâneti issına vireyim andan varayım” (Tatçı, 1998:213 / YE, 210:3)

(Azrail'in kendi gelecek, emaneti ver diyecek. Ben emaneti sahibine vereyim, ondan sonra- gideyim.)

“Hayrum şerrüm yazılısar / ‘Ömrüm ipi üzüliser / Gidip suret bozulısar / Âh n’ideyim ‘ömrüm seni” (Tatcı, 1998:335 / YE, 384:5)

(Hayrım, şerrim yazılacak. Ömrümün ipi koparılacak. Suretim gidip bozulacak. Ah ne yapayım ömrüm seni?)

Risâletü'n-Nushiyye'den...

“Haber viriserem nefsin elinden / Ümidüñ varısa gidesin andan” (Tatcı, 1998:365 / RN, 18)

(Nefsin elinden haber vereceğim. Ümidin varsa ondan -kaçıp- gidesin.)

“Benüm ileyüme kim katlanısar / Kim hışmumdan deniz oda yanısar” (Tatcı, 1998:378 / RN, 188)

(Benim huzurumda durmaya kim dayanacak. Gazabımdan deniz alevlenip yanacak.)

“Gör imdi ‘akl aña ne diyiser / Bize gelen hasedden el yuyısar” (Tatcı, 1998:394 / RN, 417)

(Gör şimdi akıl ona ne diyecek: “Bize gelen haset kirini elinden yıkayıp atacak.)

Garîb-nâme'den...

“Ne dahı Kur’ân bigi h’on geliser / Yimeyenler bellü mahrûm kalısar” (Yavuz - I/1, 2000:59 / GN, 215)

(Ayrıca Kur’an gibi sofraya gelmeyecektir. Ondan faydalanmayanlar açıkça mahrum kalacaktır.)

“Anuñ-ıla varısarsın Hazret’e / Rahmeti kop mâyl olma mihnete” (Yavuz - I/1, 2000:185 / GN, 834)

(Allah’ın huzuruna onunla varacaksın. Rahmeti bırakıp da sıkıntıya meyletme.)

“Yine bir söz eydiserem iy safâ / Âdem-iseñ bu söze kılğıl vefâ” (Yavuz - I/2, 2000:671 / GN, 3258)

(Ey gönü temiz insan, yine bir söz söyleyeceğim. Âdemoğlu isen bu söze vefa göster.)

Süheyl ü Nev-bahâr'dan...

“Çü ben gidiserem kime kalısar / Oğul olmasa düşmenüm alısar” (Dilçin, 1991:220 / SN, 394)

(Ben gideceğim, -tahtım, malım- kime kalacak? Eğer bir oğlum olmazsa -onları- düşmanım alacak.)

“Ne bilem kazâ n'itdi vü n'idiser / Cihân böyle geldi vü hem gidiser” (Dilçin, 1991:376 / SN, 2677)

(Ne bileyim kaza ne yaptı ve ne yapacak? Dünya böyle gelmiş böyle gidecek.)

“Ki unidısar cihândan giden / Velî dâyim anılır eylük iden” (Dilçin, 1991:571 / SN, 5549)

(Cihandan giden unutulacak fakat iyilik edenler daima hatırlanır.)

İskender-nâme'den...

“Nergise gösderiserem gözini / Tâ ki nergis unıda kendüzünü” (Akçay, 1999:43 / İS, 1480)

(Nergis kendisini unutsun diye, ona -sevgilinin- gözlerini göstereceğim.)

“Her nefesde gösterür yüz dürlü levn / Böyle geldi böyle gidiser bu kevn” (Akçay, 1999:108 / İS, 3715)

(Her nefeste yüz türlü renk gösterir. Bu dünya böyle gelmiş böyle gidecek.)

“Kim elinde anuñ olısarsın helâk / Anuñ olısar bu taht u tâcı hâk” (Akçay, 1999:151 / İS, 5237)

(Onun elinde helak olacaksın. Onun bu tacütahtı da toprak olacak.)

Marzubân-nâme'den...

“ ‘Dirîgâ! Hasret birle gözümüz göre helâk olısaruz!’ diyü ağlaşdılar.”
(Korkmaz, 1973:281 / MAR, 3a5)

(“Eyvah! Hasret içinde, göz göre göre yok olacağız!” diyerek ağlaştılar.)

“Endişe eyledi kim bu oğlan andan girü mülk isteyıser.” (Korkmaz, 1973:215 / MAR, 12b3)

(Bu oğlan daha sonra mülk isteyecek, diye endişe etti.)

“Bilmedüm ki bu iş böyle uzaya. Eger bu işi bilmek dileyeler, ben gizlemeyıserdüm.” (Korkmaz, 1973:267 / MAR, 57b12)

(Bu işin böyle uzayacağını bilemedim. Eğer bu işi bilmek isteselerdi, ben gizlemeyecektim.)

Hurşîd-nâme'den...

“Açısarvan senüj katunda râzum / Bilürem kim geçıserdür niyâzum”
(Ayan, 1979:154 / HN, 692)

(Senin katında sırrımı açacağım. Biliyorum ki yakarışım kabul edilecek.)

“Bu derd ile helâk olısaram ben / Murâda irmedin ölıserem ben” (Ayan, 1979:204 / HN, 204)

(Ben bu dertle helak olacağım. Muradıma ermeden öleceğim.)

“Siyâvüşüj iline akısarvan / Temâmet yıkısarvan yakısarvan” (Ayan, 1979:298 / HN, 4478)

(Siyavuş'un ülkesine hücum edeceğim. Tamamen yakıp yıkacağım.)

Mantıku't-Tayr'dan...

“Müdde'iler mülkine akın salısaruz / Kanda kim büthâne var yıkısaruz”
(Yavuz, 2007:14 / MT, 86)

(Sapıklıkta ısrar edenlerin ülkelerine akın salacağız. Nerede puthane varsa yıkacağız.)

“Çıkıcak güymeyiserem ben saña / Yalunuz kalıp kakımagıl baña” (Yavuz, 2007:182 / MT, 1228)

(-Önüme- Çıkınca ben seni beklemeyeceğim. Yalnız kalıp bana kızma.)

“ ‘İşk-ıla şehvet kaçan barışsar / Yâ suyıla od nite karışsar” (Yavuz, 2007:252 / MT, 1688)

(Aşk ile şehvet ne zaman barışacak? Peki su ile ateş nasıl karşacak?)

Kısas-ı Enbiyâ’dan...

“Yir ditredi, zârılık kıldı. Eyitdi: ‘Yâ Rabbi benim üstümde âdem oğlanı yazuk kılısar ve murdâr ve habîs bırağısar.’ didi.” (Yılmaz vd., 2013:64 / KE-2, 8:5-6)

(Yer titredi ve ahuzar etti. Şöyle söyledi: “Ey Allah’ım, insanoğlu benim üzerimde günah işleyecek ve beni kirli bırakacak.”)

“Ben hakikat bilürven kim nefsim ve mâlum fenâ olısarudur.” (Yılmaz vd., 2013:223 / KE-2, 319:15-320:1)

(Ben çok iyi biliyorum ki nefsim ve malım yok olacaktır.)

“Ol bir peygambardur kim Tanrı Ta’âla anı âhir zamânda viribiyiser. Kamu mülkin dagılsar ve anuñ pâdişâhlığı artısar. Hattâ kim maşrıktan magribe degin dutısar.” (Yılmaz vd., 2013:415 / KE-2, 709:10-12)

(O öyle bir peygamberdir ki, Allahutaala onu ahir zamanda gönderecek. Bütün mülkünü dağıtacak ve onun padişahlığı artacak. Hatta maşrıktan mağribe kadar il tutacak.)

Varka ve Gülşâh’tan...

“ ‘Ömrümün ekini yaşiken henüz / Uş biçiser olmadın vakti biçin” (Köktekin, 2007b:197 / VG, 766)

(Ömrümün ekini henüz taze iken, hasat zamanı gelmeden, -kader onu-biçecek.)

“Varka’dan ayruk beni diri kişi / Koçmayısar anlagil işbu işi” (Köktekin, 2007b:229 / VG, 1088)

(Şunu iyi anla ki, Varka'dan ayrı olduğum müddetçe beni kimse bağrına basmayacak.)

“Didiler uş Varka geldi yâ Hilâl / Vir cevâbın kılısar senden su'âl” (Köktekin, 2007b:232 / VG, 1116)

(Şöyle dediler: “Ey Hilâl, işte Varka geldi. Sana soru soracak, cevabını ver.”)

Süle Fakîh'in Yûsuf ve Zelihâ'sından...

“Soğ ucı utanısar dur yüzünüz / Zira yalan çıkdı küllî sözünüz” (Köktekin, 1994:93 / YZ, 320)

(Sonunda yüzünüz utanacaktır. Çünkü bütün sözleriniz yalan çıktı.)

“İllâ senden dilek idiserem / Pîr oldum dünyâdan gidiserem” (Köktekin, 1994:182 / YZ, 1315)

(Sadece senden dileyeceğim. -Çünkü- yaşlandım, dünyadan gideceğim.)

“Kim bahâne bulısar bu dâstâna / Bahâne bulan kişi oda yana” (Köktekin, 1994:381 / YZ, 3553)

(Bu destana kim kusur bulacak? Kusur bulan cehennem ateşinde yansın.)

Şeyyâd Hamza'nın Yûsuf ve Zelihâ'sından...

“Hak seni sultân kılısar kamuya / On bir kardaşın turısar tapuya” (Dilçin, 1946:5 / YZ-2, 10)

(Hak seni cümle halkın başına sultan yapacak. On bir kardeşin de hizmetinde bulunacak.)

“Ettiler sultân olursa ol bize / Buyrug ediserdür kamumuza” (Dilçin, 1946:6 / YZ-2, 13)

(Şöyle söylediler: “O bize sultan olursa hepimize emredecettir.”)

“Etti bir yıl yatısar dur ol tamâm / Bir yıldan sonr'anı sultân kılâm” (Dilçin, 1946:63 / YZ-2, 258)

(Şöyle söyledi: “O tastamam bir yıl yatacaktır. Bir yıldan sonra onu sultan yapacağım.)

Kadı Burhaneddin Dîvânı’ndan...

“Hezârân ukdedür gîsûlarında / Kaçan hallolısar bunca mesâ’il”
(Alpaslan, 2000:94 / KA, 32:5)

(Omzuna dökülen saçlarında binlerce düğüm var. Bu kadar mesele ne zaman hallolacak?)

“Bir gün yine senden saña feryâd idiserem / Bîdâdunu ‘arz eyleyüben dâd idiserem” (Alpaslan, 2000:122 / KA, 43:1)

(Bir gün yine sana senin yüzünden feryat edeceğim. Zalimliğini arz ederek senden adalet isteyeceğim.)

“Seni ben sevmişem şâhâ vü ölince seviserem / Kagan aslan bu bîşede niçesi korha af afdan” (Alpaslan, 2000:157 / KA, 55:6)

(Ey şah, ben seni sevmişim ve ölünceye kadar da seveceğim. Bu ormanda öfkeli aslan hav hav sesinden niçin korksun?)

Çarh-nâme’den...

“Yaradılmış cemî’i öliserdür / Kalısardur hemân ol Ferd u Rahman”
(Mansuroğlu, 1956:6 / ÇN, 32)

(Yaratılmışların hepsi ölecektir. Bir tek o eşsiz ve merhamet sahibi Allah kalacaktır.)

“Sırâta ograyısardur yoluñ bil / Kılıçdan iti derler inçe kıldan”
(Mansuroğlu, 1956:6 / ÇN, 39)

(Yolun Sırat Köprüsü’ne uğrayacaktır, bunu iyi bil. -Onun için- Kıldan ince kılıçtan keskin derler.)

“Dirîgâ yatısaruz sîn içinde / Geçiser üstümüzden neçe ezmân”
(Mansuroğlu, 1956:8 / ÇN, 67)

(Yazık ki mezar içinde kalacağız. Üstümüzden -o kadar- zaman nasıl geçecek.)

Tervîhü'l-Ervâh'tan...

“Ölüme çâre kim buldı bulısar / Kamunuñ hâli bellüdüür ne olısar” (Özer, 1995:157 / TE, 1310)

(Ölüme çare kim buldu ki kim bulacak? Herkesin hâli ortadadır, ne olacak?)

“Haber virür ki bögrekte maraz var / Ki geldi vü yâ gelıser be-nâçâr” (Özer, 1995:170 / TE, 1460)

(Haber verdi ki böbrekte hastalık var. Çaresiz yok, ha geldi ha gelecek.)

“Kamu ta'nıla dirlerdi bu kişi / Nicesi başa iltıser bu işi” (Özer, 1995:429 / TE, 4637)

(Bütün halk, kınayarak şöyle derdi: “Bu adam bu işi nasıl sona erdirecek?”)

Mi'râc-nâme'den...

“Câvîdânî tamuda kalısar ol / Yokdur anda çıkmaga aña yol” (Feşel Güzelışık, 1996:69 / MİR-2, 407)

(Ebediyen cehennemde kalacaktır. Orada ona çıkış yolu yoktur.)

“Yâ Muhammed senden öñdüin enbiyâ / Girmeyıser uçmaga hiç evliyâ” (Feşel Güzelışık, 1996:70 / MİR-2, 411)

(Ey Muhammed, hiçbir peygamber ve evliya senden önce cennete girmeyecek.)

“Bâkî mü'minler kamu inanısar / Kim inanmazsa tamuda yanısar” (Feşel Güzelışık, 1996:79 / MİR-2, 511)

(Geri kalan müminlerin hepsi inanacak. Kim inanmazsa cehennemde yanacak.)

2.7.2. /-(y)AsI/ Eki

Eski Anadolu Türkçesinde gelecek zamanı ifade etmek için kullanılan biçim birimlerinden biri de /-(y)AsI/ ekidir. Bu ek de, tıpkı /-(y)IsAr/ eki gibi, bu dönemin karakteristiğini yansıtan eklerden biridir. Yapısı hakkındaki yorumlara, tezimizin ilk

bölümünde, “*Gelecek Zaman Kipi*” başlığı altında değindiğimiz /-(y)AsI/ eki, Karahanlı Türkçesinde bir sıfat-fiil eki olarak nadiren kullanılmasının ardından, Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde, gerek çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki olarak gerekse müstakil bir sıfat-fiil eki olarak kullanılmaya devam etmiştir. Aynı devrelerde Eski Anadolu Türkçesinde de kullanılan bu ek, dönem eserlerinin çoğunda tanıklanmaktadır. /-(y)AsI/ eki bu dönemde daha çok sıfat-fiil eki olarak kullanılmıştır.

2.7.2.1. Eski Anadolu Türkçesinde Gelecek Zaman Eki Olarak /-(y)AsI/

Eski Anadolu Türkçesinde daha çok bir sıfat-fiil eki olarak karşımıza çıkan /-(y)AsI/ ekinin bir zaman eki olarak kullanımı da hatırı sayılır yoğunluktadır. Ekimizin zaman eki olarak kullanımını şu şekilde özetleyebiliriz:

Kitâb-ı Gunya'dan...

“*Anuñ kimseye ihtiyâcı yok, her ne dilese kıldı ve kılası turur.*” (Akkuş, 1995:278 / KG, 2b12)

(*Onun kimseye ihtiyacı yok, her ne isterse yaptı ve yapacaktır.*)

“*Şâfi 'i kıyında başa dahı üç gez mesh dartası ve kulaga dahı ayru üç gez su viresi.*” (Akkuş, 1995:279 / KG, 4b1-2)

(*Şafii itikadına göre baş üç kere mesh edilecek ve kulağa da ayrıca üç kere su verilecek.*)

“*Ya 'ni ya gey dutası ya el tartası.*” (Akkuş, 1995:335 / KG, 79a9)

(*Yani ya sıkı tutacak ya da el çekecek.*)

Yûnus Emre Dîvânı'ndan...

“*Sözi dogrı diyene Kuli'l-Hak didi Çalab / Bunda yalan söyleyen yarın utanasıdur*” (Tatçı, 1998:84 / YE, 29:3)

(*Sözü doğru diyene Allah, “Doğruyu söyle!” dedi. Burada yalan söyleyen ahirette utanacaktır.*)

“*Okuyuban yazmadan yanılıban azmadan / Yûnus bu 'aşk sözünü kim bildi bilesidir*” (Tatçı, 1998:107 / YE, 64:7)

(Ey Yunus, okuyup yazmadan, yanılıp şaşırmadan bu aşk sözünü kim bildi, kim bilecektir?)

“Menzili irak bu yolun bu yola kim varası / Müşkili çok bu hâlün buni kim başarası” (Tatcı, 1998:328 / YE, 375:1)

(Bu yolun varış yeri uzak, bu yola kim çıkacak? Bu hâlin zorluğu fazladır, bunu kim başaracak?)

Risâletü'n-Nushiyye'den...

“Bunların ile olanlar dîdâra müstagrak olasılardır. Toprak ile su ile gelen Uçmak'da olanlardır. Od ile yil ile gelen, Tamu'da kalasılardır.” (Tatcı, 1998:365 / RN, ta)

(Bunlarla olanlar Allah'ın cemaline erişeceklerdir. Toprak ve su ile gelen cennette olanlardır. Ateş ve rüzgâr ile gelenler ise cehennemde kalacaklardır.)

“İ gâfil bil ki 'ömrün geçesidür / Ecel kim ire 'aybun açasıdur” (Tatcı, 1998:408 / RN, 598)

(Ey gafil, bil ki ömrün geçecektir. Ecel geldiğinde ayıplarını -ortaya-dökecektir.)

Garîb-nâme'den...

“Yine cümle ol evedür yönleri / Anda cem' olası durur cânları” (Yavuz - I/1, 2000:111 / GN, 457)

(Yine hepsinin yönü o eve doğrudur. Canları orada toplanacaktır.)

“Her ki bâtın mülkine girdi revân / Pâdişâh olasıdur anı seven” (Yavuz - I/1, 2000:169 / GN, 750)

(Gizlilik ülkesine kim yürüyerek girerse onu sevdiği için padişah olacaktır.)

“Fazlın anuñ kankı dil söyleyesi / Feyzin anuñ kim hisâb eyleyesi” (Yavuz - I/2, 2000:1013 / GN, 5029)

(Onun cömertliğini hangi dil anlatacak? Bu iyiliklerini kim hesaplayacak?)

Süheyl ü Nev-bahâr'dan...

“*Ki andan girü oñasıdur işün / Gelüp tuzaga düşesidür kuşun*” (Dilçin, 1991:297 / SN, 1523)

(*Ondan sonra işin tekrar düzelecektir. Kuşun gelip tuzağa düşecektir.*)

“*Hoşvan çü irişdüm tapuğa yüzünjü gördüm / Hem göresiven yine ne kim Tanrı buyurdi*” (Dilçin, 1991:316 / SN, 1806)

(*Senin huzuruna ulaşıp yüzünü gördüğüm için mutluyum. Hem Tanrı emretti, yine göreceğim.*)

“*Gelen gider vü gidesidür gelen / Gerek gâfil olmaya anı bilen*” (Dilçin, 1991:570 / SN, 5548)

(*Gelen gider ve gidecektir de. Bunu bilen gafil olmamalı.*)

İskender-nâme'den...

“*Vehm ile sehm irdi kuluñ cânına / Sandı kim boyanasıdur kanına*” (Akçay, 1999:52 / İS, 1770)

(*Kulunun canına ok değdiğini vehmetti. Sandı ki kana boyanacaktır.*)

“*Dirler aña kim bir oğlan işbu yıl / Andan togasıdurur bellü bil*” (Akçay, 1999:151 / İS, 5236)

(*Ona şöyle derler: “Bunu iyi bil ki, işte bu yıl ondan bir oğlan doğacaktır.”*)

“*Ger eriseñ ‘avrete inanmagıl / Saña eylük idesidür sanmagıl*” (Akçay, 1999:214 / İS, 7369)

(*Eğer erkeksen kadın sözüne inanma. Sanma ki sana iyilik edecektir.*)

Hurşîd-nâme'de...

“*Belürdi uş eger yağı eger il / Mutî‘ olasıdur ger şehr ü ger il*” (Ayan, 1979:161 / HN, 902)

(*İşte düşmanlar ve yabancılar belirdi. Şehrin her yanı itaatkâr olacaktır.*)

Kısas-ı Enbiyâ'dan...

“-Tanrı- Eyitdi: ‘İşbu zürriyet uçmaklıkdur ve uçmak ehli ‘amelin işleyesidür.’ ” (Yılmaz vd., 2013:99 / KE-2, 72:13-14)

(-Tanrı- Şöyle söyledi: “İşte bu zürriyet cennetlikdir ve cennet ehli amelini işleyecektir.”)

“Eyitdi: ‘Yâ Yûsuf, ne görklü saçın var.’ Eyitdi: ‘Ölicev evvel tenümden ol çürüyesidür.’ ” (Yılmaz vd., 2013:184 / KE-2, 244:12-13)

(Şöyle söyledi: “Ey Yusuf, ne güzel saçın var.” -Yusuf- Cevap verdi: “Ölünce tenimden önce o çürüyecektir.”)

“Anuñ yarından alıp bunuñ teni alasına dürtülesi ve bu gey olasıdur ve ol fülân gün gülân sâ‘at içinde gün doğarken bulunasıdur.” (Yılmaz vd., 2013:240 / KE-2, 354:6-7)

(Onun tükürüğünden alıp bunun yarasına sürülecek ve bu çok iyi olacaktır. O filan gün filan saatte gün doğarken bulunacaktır.)

Varka ve Gülşâh’tan...

“Şâh eyitdi nedür anuñ çâresi / Bu tarîka nice resme varası” (Köktekin, 2007b:190 / VG, 696)

(Şah şöyle söyledi: “Onun çaresi nedir? Bu yola nasıl ne şekilde gidecek?”)

Tervîhü’l-Ervâh’tan...

“Nicesi bilesidür anı efkâr / Ki ‘akl u küll durur künhinde evkâr” (Özer, 1995:48 / TE, 10)

(Bir kuş yuvasında bile akıl kendini gösterir. Onu düşünceler nasıl bilecektir.)

“Dahı ola nabz sâkıt mâdde gey bil / Ki olasıdur maraz kay’ıla zâyil” (Özer, 1995:165 / TE, 1392)

(Ayrıca, nabız yavaş, madde çok olursa şunu bil ki hastalık istifra ile sona erecektir.)

2.7.2.2. Eski Anadolu Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-(y)AsI/

Eski Anadolu Türkçesi döneminde /-(y)AsI/ ekinin bir sıfat-fiil eki olarak kullanımı, bir zaman eki olarak kullanımından daha fazladır. Bu ek ayrıca dönemin en işlek gelecek zaman sıfat-fiil ekidir. “Bu ekle kurulmuş sıfat yan cümleleri, STT’den farklı olarak kendi öznesini tamlayan bir sıfat olmayıp öznesini -zarf-fiiller gibi- kendi içinde alabilir.” (Daşdemir, 2000:137): “Sen varası kâfir degül.” (Gökyay, 2007:95 / DKK, 67a8).

/-(y)AsI/ ekinin bu dönemde bir sıfat-fiil eki olarak kullanımı şu şekilde örneklendirilebilir:

Kitâb-ı Gunya’dan...

“Eger kimerse namâzda dürüst okıyamaşa, üstün okıyası yirde esre okısa ve esre okıyası yirde üstün okısa secde sehvi vâcib olmaz.” (Akkuş, 1995:299 / KG, 31b12-14)

(Eğer bir kişi namazda doğru okuyamaşa, üstün okuyacağı yerde esre, esre okuyacağı yerde üstün okısa sehiv secdesi gerekmez.)

“Eger seferde kızoglan ölse eger erenler aña bakası vakt olmasa er anı yusa revâ olur.” (Akkuş, 1995:305 / KG, 38b3-4)

(Eğer seferde bakir biri ölse eğer kimsenin ona bakacak vakti olmasa, biri onu yıkasa uygun olur.)

“Eger namâz kılmaga iresi olsa başın tonın yumuş gerek ve namâz kılmış gerek.” (Akkuş, 1995:311 / KG, 46b7-9)

(Eğer namaz kılmaya gidecek olsa başını ve elbisesini yıkamalı ve -öyle- namaz kılmalı.)

Yûnus Emre Dîvânı’ndan...

“Hergiz ölümün sanmaz ölesi günün anmaz / Bu dünyâdan usanmaz gaflet ögin almışdur” (Tatçı, 1998:116 / YE, 76:2)

(Asla öleceğini sanmaz, öleceği günü hatırlamaz ve bu dünyadan usanmaz. Gaflet aklını -başından- almıştır.)

“Dükelinden bu ‘aşk yakın Yûnus hatâ kılma sakın / ‘Aşkdan su ‘âl sorulacak cevâb viresi hâl gerek” (Tatcı, 1998:158 / YE, 138:6)

(Ey Yunus, aşk hepsinden daha yakındır, sakın hata yapma! Aşkdan soru sorulunca cevap verecek hâl gerektir.)

“Kime ki dost gerekise eydeyim ne kılasını / Terk eyleye kendözini hiç anmaya n’olasını” (Tatcı, 1998:307 / YE, 348:1)

(Kime bir dost gerekse, ne yapacağını ben söyleyeyim: Kendisini terk etsin ve ne olacağını hiç düşünmesin.)

Risâletü’n-Nushiyye’den...

“Eyâ uslı kişi sen bir haber vir / Nerede var bize gizlenesi yir” (Tatcı, 1998:382 / RN, 247)

(Ey bilge kişi, nerede gizlenecek yer var, bize haber ver.)

“Pâdişâh heybetinden korhusı yok / Kimesne begenesi bir husı yok” (Tatcı, 1998:390 / RN, 357)

(Padişahın heybetinden korkusu yok. Kimsenin beğeneceği bir hasleti yok.)

Garîb-nâme’den...

“Saña lâyük kanı ‘akl anlayası / Yâ kulak kanı sözüñ dinleyesi” (Yavuz - I/1, 2000:29 / GN, 83)

(Seni hakkıyla anlayacak akıl, sözünü dinleyecek kulak nerede?)

“Kim tenüm kaynar ıdı toptolu kurd / Kandasa bulmaz idum durası yurd” (Yavuz - I/2, 2000:779 / GN, 3815)

(Vücudum kurtlarla dolmuş hâlde kaynardı. Sığınacak bir yurt bulamazdım.)

“Bu gürûhdan geç saña menzil degül / Sen durup eglenesi mahfil degül” (Yavuz - II/2, 2000:601 / GN, 8760)

(Bu bölüğü bırak, burası senin konup eğleşeceğin topluluk değildir.)

Süheyl ü Nev-bahâr'dan...

“Öğütlemek için seni bileyim / Sözümü tutasıyiseñ bileyim” (Dilçin, 1991:274 / SN, 1196)

(Sana öğüt vermek için ve sözümü tutacağını anlamam için seni tanımalıyım.)

“Bu arada n'idesimüz bilmezem / Dahı niçe gidesimüz bilmezem” (Dilçin, 1991:415 / SN, 3238)

(Burada ne yapacağımızı bilmiyorum. Ne kadar gideceğimizi de bilmiyorum.)

“Bozuldı ben ol eyleyesim düzen / Kazâdur kişinüñ düzenin bozan” (Dilçin, 1991:501 / SN, 4522)

(Benim kuracağım düzen bozuldu. -Zaten- kişinin düzenini bozan kaza ve kaderdir.)

İskender-nâme'den...

“Mülk mi ol ki anı koyup gideler / Ayruga kalası mülki nideler” (Akçay, 1999:10 / İS, 317)

(O mülk mü ki onu koyup gitsinler. Başkasına kalacak mülkü kim ne yapsın?)

Marzubân-nâme'den...

“Eger saña dahı vâkı'a ugrayası olursa benim adımı okugıl.” (Korkmaz, 1973:217 / MAR, 13b3)

(Eğer senin de başına bir iş gelecek olursa benim adıma seslen.)

“Teñri'den korkmaz mısız? Bu bir ağaçdur, ne göresi gözi var ne işidesi kulağı var!” (Korkmaz, 1973:241 / MAR, 34b13-14)

(Allah'tan korkmaz mısınız? Bu bir ağaçtır, ne göreceğ gözü ne de işitecek kulağı vardır!)

“Pâdişâh eyitdi: ‘ İy pîr! Eger bu agacın yimişine irişesi olurısan bana andan tuhfe getürgil. Saña yitesesi nesne virem.’ ” (Korkmaz, 1973:278 / MAR, 67a12-13)

(Padişah şöyle söyledi: “Ey ihtiyar! Eğer bu ağacın meyvesine erişecek olursan bana ondan hediye getir. Sana yetecek kadar mal vereyim.”)

Hurşîd-nâme'den...

“Didiler maslıhatdur hoş buyurdun / Buyurasını küllî uş buyurdun” (Ayan, 1979:191 / HN, 1683)

(Dediler ki: “-Yaptığın şey- Hayırlıdır, güzel söyledin. İşte söyleyeceğini tamamen söyledin.”)

“Kızumuz yok durur ana viresi / Gözümüz yok durur anı göresi” (Ayan, 1979:295 / HN, 4410)

(Ne ona verecek kızımız, ne de onu göreceğ gözümüz var.)

“Buyurdi şeh ki dökdiler yiyesi / Ki yokdur dil anuñ vasfın diyese” (Ayan, 1979:317 / HN, 4978)

(Şah, yiyecek şeyleri hazırlamalarını buyurdu. Onun vasfını anlatacak dil yoktur.)

Mantıku't-Tayr'dan...

“Biz Ebutâlib'e hürmet kıluruz / Yohsa saña ne kılasın bilürüz” (Yavuz, 2007:16 / MT, 95)

(Biz Ebutalip'e hürmet ediyoruz. Yoksa sana ne yapacağımızı biliyoruz.)

“İki pulı yok cihânda sayası / Bir sokum etmegi yokdur yiyese / Bir tonı yok dünyâda kim geyese / Etmegi yok bir öyün kim yiyese” (Yavuz, 2007:22 / MT, 135-136)

(Dünyada sayacak iki pul parası, yiyecek bir lokma ekmeği yoktur. Aynı şekilde yiyecek bir elbisesi, yiyecek bir öğün ekmeği yoktur.)

Kısas-ı Enbiyâ'dan...

“*Pes Tanrı Ta‘âlâ Benî İsrâ‘il’ün kînin aluviresi gişi ve buları tevbeye getüresi ve bulara yavuzluk dileyenün şerrine karşı durası gişi viribidi.*” (Yılmaz vd., 2013:333 / KE-2, 545:1-2)

(*Sonunda Allahutaala, İsrailoğullarının öcünü alıverecek, bunları tövbeye getirecek ve bunlara kötülük yapmak isteyen şerrine karşı duracak bir kişi gönderdi.*)

“*Pes ol uhulara eyitdiler: ‘Yâ nebiyya’l-lâhi, bizümile anuñ çıkası zamâna degin ne kadar ola?’*” (Yılmaz vd., 2013:368 / KE-2, 618:3-4)

(*Sonunda o ulu insana şöyle söylediler: “Ey Allah’ın resulü, bizimle onun çıkacağı zamana değin ne kadar -zaman- var?”*)

“*Urmiyâ eyitdi: ‘Ay bularuñ oyanası ve bilesi vakt olmadı mı kim bunca yaramaz iş işlediler.’*” (Yılmaz vd., 2013:410 / KE-2, 699:2-3)

(*Urmiya şöyle söyledi: “Bunların uyanacak ve bilecek vakitleri olmadı mı ki bu kadar kötü amel işlediler.”*)

Varka ve Gülşâh’tan...

“*Bunu didi indi berkitdi atın / Berkidesi her ne kim var âletin*” (Köktekin, 2007b:193 / VG, 731)

(*Bunu dedi ve inip atını ve ne kadar sağlamaştıracak aleti varsa -onları- sağlamaştırdı.*)

“*‘Âciz oldu diyesei yok kim tına / Virdiler Gülşâh’ı Melik Muhsin’e*” (Köktekin, 2007b:224 / VG, 1036)

(*Gülşah’ı Melik Muhsin’e verdikleri için âciz oldu. Diyeceği yok ki söz söylesin.*)

“*Ne yiyesei yidi ne hod uyudu / Hasret odından içi toluydu*” (Köktekin, 2007b:236 / VG, 1157)

(*Ne yiyecek bir şey yedi ne de uyudu. İçi hasret ateşiyle doluydu.*)

Süle Fakîh'in Yûsuf ve Zelihâ'sından...

"İmdi Yûsuf n'idesini bilmedi / Yalan haber getirüp söylemedi" (Köktekin, 1994:83 / YZ, 207)

(Şimdi Yusuf ne yapacağını bilemedi. Yalanı diline getirdi -ama- söylemedi.)

"Ne makâm var ne yatası yiri / Gitdi ol yiğitliği oldu karı" (Köktekin, 1994:320 / YZ, 2854)

(Ne makamı ne de yatacak yeri var. O yiğitliği elden gitti, yaşlandı.)

"Yiyesi geldi bulara yimedi / İltifât idüp bu nedir dimedi" (Köktekin, 1994:376 / YZ, 3491)

(Bunları yiyeceği geldi -ama- yemedi. Dönüp de bu nedir demedi.)

Dedem Korkudun Kitabı'ndan...

"Bu evi harab olası ere varaldan berü dahı karnum doymadı." (Gökyay, 2007:22 / DKK, 6a1)

(Bu yıkılası adama vardığımdan beri karnım doymadı.)

"Yatacak yerüm gine bu harab olası[ev]yıldı." (Gökyay, 2007:23 / DKK, 6a13&6b1)

(Yatacak yerim yine bu yıkılası evdi.)

2.7.3. /-(y)AcAK/ Eki

Eski Anadolu Türkçesi döneminde görülen ve Oğuz Türkçesinin karakteristiğini yansıtan eklerden biri de /-(y)AcAK/ gelecek zaman ekidir. Esasen bir sıfat-fiil eki olan ve *Kitâb-ı Gunya*'daki örneklerden yola çıkarak en geç 14. yüzyılda ortaya çıktığını söyleyebileceğimiz /-(y)AcAK/ eki, Eski Anadolu Türkçesindeki hatırı sayılır kullanımının ardından, Türkiye Türkçesinin hâkim gelecek zaman bildiricisi konumuna yükselmiştir. Ek, Eski Anadolu Türkçesi ve Türkiye Türkçesinden başka, Osmanlı, Azerbaycan, Kıpçak, Özbek, Türkmen, Kırım Tatar Türkçeleri ile Kumuk, Abakan ve Şor şivelerinde de kullanılmıştır (Eraslan, 1980:25).

Yapısı hakkındaki yorumlara ve işlevsel derinliğine tezimizin ilk bölümünde, “*Gelecek Zaman Kipi*” başlığı altında değindiğimiz /-(y)AcAK/ eki, Eski Anadolu Türkçesinde bir sıfat-fiil eki olarak yoğun kullanımının yanında, bir zaman eki olarak da kendisini göstermektedir.

2.7.3.1. Eski Anadolu Türkçesinde Gelecek Zaman Eki Olarak /-(y)AcAK/

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde /-(y)AcAK/ eki, çoğunlukla bir sıfat-fiil eki olarak karşımıza çıksa da, bu ekin Türkiye Türkçesine paralel olarak, dönem içerisinde bir zaman eki olarak kullanımı da dikkat çekmektedir. Bu kullanıma, *Kitâb-ı Gunya*’dan başlayarak birçok dönem eserinde tesadüf edilmektedir:

Kitâb-ı Gunya’dan...

“*Eger ‘avrat vaktinden ilerü ton geyesi yıpratsa ya tonın satsa tâ ol vakte degin ki ton yıpranacakdur.*” (Akkuş, 1995:333 / KG, 76b7-9)

(*Eğer kadın vaktinden önce giyeceğini yıpratsa ya da satsa o zamana kadar elbise yıpranacaktır.*)

Yûnus Emre Dîvânı’ndan...

“*Ne söz kelecî dirisem dilüm seni söyleyecek / Kanda yürürsem yürürem sende yana kaçır dilek*” (Tatcı, 1998:162 / YE, 144:1)

(*Ne kadar anlamlı söz dersem dilim seni söyleyecek. Nerede yürürsem yürüyeyim dileğim hep senden yana gider.*)

Garîb-nâme’den...

“*Vücûd-ı âdemde kim okıyanlara ma ‘lûm ve muhakkak ola kim kansı sıfatla bu sıfât-ı erba‘adan muttasıf olupdur ol sıfatla haşr olacakdur.*” (Yavuz - I/1, 2000:443)

(*İnsan vücudunu okuyanlarca belli ve gerçek olana, kim hangi sıfat ile bu dört nitelikten sıfatlanmışsa o şekilde haşrolacaktır.*)

“*‘Âlemi yaratdı ve cemî‘-i ‘âleme hitâb itdi ki benüm dostlarım gelecekdür.*” (Yavuz - I/2, 2000:801)

(Âlemi yarattı ve bütün âleme şöyle hitap etti: “Benim dostlarım gelecektir.”)

“Râhat ve âsâyiş-i dünyâ bulup rahmet ve magfiret-i âhiret bulacaklardır.”
(Yavuz - II/2, 2000:769)

(Dünyada rahatlık ve emniyet, ahirette rahmet ve mağfiret bulacaklardır.)

Süheyl ü Nev-bahâr'dan...

“İrişdiler uş [kim] gerek çihalar / Tena‘um idecek idi çah olar” (Dilçin, 1991:420 / SN, 3312)

(Ulaştılar ve -karaya- çıkmaları gerekiydi. -Böylece- bolluk içinde yaşayacaklardı.)

İskender-nâme'den...

“Çünkü başdan gidecektür sonra baht / Nâ-gerektür kimseye pes tâc ü taht” (Akçay, 1999:166 / İS, 5768)

(Kimseye tacütaht gerekmez. Çünkü en sonunda baht baştan gidecektir.)

Marzubân-nâme'den...

“Teğri Ta ‘âlâ seni ra‘iyyete çoban kıldı ve oşbu mâl ki altun gümüştür tamu odınıdur. Teğri hakkın virmeyince alnuş taglayacaklardır.” (Korkmaz, 1973:223 / MAR, 18b8-9)

(Allahutaala seni halka çoban kıldı. İşte altın gümüş gibi mallar cehennem ateşine odundur. Tanrı hakkını vermezsen alnını dağılayacaklardır.)

“Âdemî kime dirler ve anlaruñ cânu kaçdur ve girü kanda varacakdur?”
(Korkmaz, 1973:230 / MAR, 25a1)

(İnsan kime derler ve onların kaç canı vardır ve geri nereye gideceklerdir?)

“Kavmümüz kaçmak ardınca olub cenge usañ olalar ve bilmezüz ki her bir kişi ne idecektür.” (Korkmaz, 1973:254 / MAR, 46a8-9)

(Kavmimiz kaçmak derdinde olup savaştan bıkmışlardır. Bilmiyoruz, kim ne yapacak.)

Hurşîd-nâme'den...

“Gelecekler degül midür yakıncak / Şefi‘uñ yok midur ola yakıncak” (Ayan, 1979:280 / HN, 4026)

(Çok yakında gelecek değiller mi? Sana derhâl şefaata edecek bir şefaataçi yok mudur?)

“Eli hod bize nite irecekdür / Meger Tanrı belâlar irecekdür” (Ayan, 1979:295 / HN, 4420)

(Onun eli bize nasıl degecektir? Yoksa Tanrı belalar mı verecektir?)

2.7.3.2. Eski Anadolu Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-(y)AcAK/

Eski Anadolu Türkçesinde /-(y)AcAK/ eki, yukarıda da belirttiğimiz üzere, esasen bir sıfat-fiil eki görünümündedir. Bu ekin müstakil bir sıfat-fiil eki olarak kullanımı, bir zaman eki olarak kullanımından daha fazladır. Bu kullanımlar 14. yüzyıldan itibaren tanıklanmaya başlamıştır:

Kitâb-ı Gunya'dan...

“Bu vaktler kim yaz kılduk, namâz revâ olacak vaktler durur.” (Akkuş, 1995:290 / KG, 18b4)

(Bildirdiğimiz üzere, bu vakitler namaz kılınabilecek vakitlerdir.)

“Eger irecek akcasın mu‘ayyen itnese revâ olmaz, ammâ keffâret-çün aş virmek eyle gerek.” (Akkuş, 1995:347 / KG, 95b4-5)

(Eğer verecek akçasını belli etmezse uygun olmaz, kefareti için yemek vermesi gerektir.)

“Eger sığır ya deve aşaga başı koyu kuyuya düşse, çıkarımasalar ve boguzlayacak biri görünmese ok-ıla ya süñü-yile içinde urup öldürseler eti halâl olur.” (Akkuş, 1995:354 / KG, 105a7-10)

(Eğer sığır ya da deve derin bir kuyuya düşse, çıkaramasalar ve onu kesecek biri görünmese -hayvanı- okla veya süngüyle kuyunun içinde vurup öldürseler eti helal olur.)

Yûnus Emre Dîvânı'ndan...

“Bu ne gülecek yirdür aglasaşa kay katı / ‘Azrâil seni kovar katı cân
‘alâmatı” (Tatcı, 1998:335 / YE, 385:1)

(Burası gülecek yer değil, çokça ağlaman gerekir. Sağlam izlerden hareketle Azrail seni takip ediyor.)

Süheyl ü Nev-bahâr'dan...

“Taş inen öküşdür ü su bol durur / Gelen giden ugrayacak yol durur”
(Dilçin, 1991:447 / SN, 3709)

(Taş ve su oldukça fazladır. Gelen gidenin uğrak yeridir.)

“Gelecek yirüm çünkü ola kapu / Eger kullugumu begene tapu” (Dilçin,
1991:448 / SN, 3722)

(Eğer makamında kulluğum beğenilirse gelecek yerim -daima- kapın olacaktır.)

“Dahi hem bilün kim kişiyi yiden / Ölümdür alıp gidecek dünyiden”
(Dilçin, 1991:561 / SN, 5409)

(Ayrıca bilin ki, insanı çekip dünyadan alıp gidecek olan ölümdür.)

İskender-nâme'den...

“Tagılacak nesneyi ne direler / Yitecege nite gönül vireler” (Akçay,
1999:35 / İS, 1206)

(Dağılacak nesneyi niye toplansınlar? Yok olacak bir şeye nasıl gönül versinler?)

“Eglenecek yir midür târ-ı megâk / Duracak menzil midür bu tîre hâk”
(Akçay, 1999:117 / İS, 4029)

(Bu karanlık çukur oyalanacak yer midir? Bu kara toprak duracak menzil midir?)

“Söyleyecek sözi saña söyledüm / Âhîret sırrın dahi şerh eyledüm” (Akçay,
1999:231 / İS, 7960)

(Söyleyecek sözü sana söyleyip ahiret sırrını da açıkladım.)

Marzubân-nâme'den...

“Hasenât ekinin biçecek günüçün gücüm yitdügi kadar cem' eyledüm.”
(Korkmaz, 1973:209 / MAR, 7a12-13)

(Hayır hasenat ekinini biçeceğim gün için gücüm yettiğince topladım.)

“Eger sehville andan bir günâh sâdır oldıyısıa bunca hüneri var ve begenecek hizmeti vardır.” (Korkmaz, 1973:232 / MAR, 27a7-8)

(Eğer yanlışlıkla bir günah işlemişse -bile-, bunca hüneri ve beğenilecek hizmeti vardır.)

“Bu işün soñına gey nazar itmek gerek. Anuñ girecek ve çıkacak yirlerin endîşe kılmak gerek.” (Korkmaz, 1973:249 / MAR, 41b6-7)

(Bu işin sonuna iyi bakmak gerekir. Onun girecek ve çıkacak yerlerini düşünmek gerekir.)

Hurşîd-nâme'den...

“Yüregi düpdübinden sarsılır yir / Acısından bulamaz turacak yir” (Ayan, 1979:160 / HN, 865)

(Kalp atışından yer sarsılır. Acısından duracak yer bulamaz.)

“Segirdü vardı şehre girdi bunlar / Görecekleri bir bir gördi bunlar”
(Ayan, 1979:211 / HN, 2213)

(Koşar adım şehre girdiler ve göreceklerini bir bir gördüler.)

“Kılınca her biri andıkça nefrîn / Diyeler kim yatacak bulmasun sin”
(Ayan, 1979:301 / HN, 4555)

(Her biri lanetle andıkça, “Yatacak yer bulmasın!” desinler.)

Süle Fakîh'in Yûsuf ve Zelihâ'sından...

“Bekledüğün şol durur fikr eylegil / Söyleyecek söz ise anı söylegil”
(Köktekin, 1994:80 / YZ, 182)

(Niçin beklediğini bir düşün. Söyleyecek sözün varsa onu söyle.)

“Yûsuf anda durugelür yalvarur / Kendünüñ n’olacağın şol dem bilür”
(Köktekin, 1994:92 / YZ, 308)

(Yusuf orada durur ve yalvarır. Kendine ne olacağını o anda bilir.)

“Didi kim bunda yiyecek yok durur / Mısır’a varuñ anda bugday çok durur”
(Köktekin, 1994:339 / YZ, 3070)

(Dedi ki burada yiyecek bir şey yoktur. Mısır’a gidin, orada buğday çoktur.)

Kadı Burhaneddin Dîvânı’ndan...

“Ezelde Hak ne yazmışısa bolur / Göz neni ki görecekise görür / İki ‘âlemde
Hak’a sığınmışız / Tohtamış ne ola yâ Ahsah Temür” (Alpaslan, 2000:298 / KA,
116)

(Tanrı ezelde ne yazmışsa o olur. Göz neyi görecekse onu görür. Biz iki
âlemde de Tanrı’ya sığınmışız. Tohtamış ve Aksak Timur da kim?)

Çarh-nâme’den...

“Eger şerrüñ ağır gelse e miskîn / Varacak yerüñ olur bil ki nîrân”
(Mansuroğlu, 1956:6 / ÇN, 38)

(Ey miskin! Eğer kötülüklerin ağır gelirse gideceğin yer bil ki ateş olur.)

“Gelecek nesne gelür çâre yokdur / Gerek sen yaş yerine aglagıl kan”
(Mansuroğlu, 1956:7 / ÇN, 58)

(Gelecek şey gelir çare yoktur. Senin yaş yerine kan ağlaman gerek.)

Müntahab-ı Şifâ’dan...

“Kadı sovuksa yâ katı ıssıda vermeyeler ve belinleyecek ve korkacak
nesnelere sakınalar.” (Önler, 1990:16 / MŞ, M8b2-3)

(-Gıdayı- çok soğuk ya da çok sıcakta vermesinler. İrkiltecek ve korkutacak
nesnelere sakınsınlar.)

“Kerefes suyun karışdurup şerbet edüp dâyim vereler ve her sabâh yatacak
vakt tiryâk-ı erba’a isti ‘mâl edeler.” (Önler, 1990:87 / MŞ, M76a6-7)

(Kereviz suyunu karıştırıp, şerbet yapıp sürekli versinler ve her sabah
yatacağı zaman dört panzehiri kullansınlar.)

“Sıtma du**tacak** vakt bir kadeh içüreler. Komay**acak** olursa bir kadeh dahi içüreler.” (Önler, 1990:140 / MŞ, M125b8)

(Sıtma tutacağı zaman bir bardak içirsinler. Tesir etmeyecek olursa bir bardak daha içirsinler.)

Dedem Korkudun Kitabı'ndan...

“Kutlu Melek, ölmege yitmege gitmemişidüm, yata**acak** yerüm gine bu harab olasıydı.” (Gökyay, 2007:23 / DKK, 6a13&6b1)

(Kutlu Melek, ölüp yitmeye gitmemiştim. Yatacağım yer yine bu yıkılası evdi.)

“Haberi yok ki al**acağ**ı ala gözlü kızın otağ

olsa gerek.” (Gökyay, 2007:63 / DKK, 40a6-7)

(-Burasının- Alacağı ela gözlü kızın otağı olduğunda haberi yok ki!)

“Zeval gel**le**cek delü beni görmüş gibi söyler.” (Gökyay, 2007:83 / DKK, 58b8-9)

(Geberesi deli beni görmüş gibi konuşuyor.)

2.7.4. /-sA gerek/ Gelecek Zaman Yapısı

Eski Anadolu Türkçesinde gelecek zamanı ifade etmek için kullanılan yapılardan biri de /-sA gerek/ yapısıdır. Müyessiretü'l-‘Ulûm’da, “... müfred degül mürekkebdür.” (Karabacak, 2002:15) vurgusuyla ifade edilen /-sA gerek/ yapısı, gereklilik işleviyle kullanılmasının yanında, çoğu zaman gelecek zamanı bildiren bir yapı olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu yapı, bir “haber kipi” görevi üstlenmesiyle dikkat çekmektedir:

Yûnus Emre Dîvânı'ndan...

“Bu dünyeye gelen kişi âhir yine git**se gerek** / Misâfirdür vatanına bir gün sefer **itse gerek**” (Tatcı, 1998:159 / YE, 139:1)

(Bu dünyaya gelen sonunda yine gidecek. -Burada- Misafirdir, vatanına bir gün sefer edecek.)

Garîb-nâme'den...

“Bu ‘ömür andan dahı geçse gerek / Konduğı evden konuk göçse gerek” (Yavuz - I/2, 2000:945 / GN, 4672)

(Ömür ondan da geçecektir. Misafir konakladığı evden gidecektir.)

“Açıluban halk anı görse gerek / Kamuya ol fâyide virse gerek” (Yavuz - II/1, 2000:73 / GN, 6005)

(Açıldığında halk onu görecek. O herkese fayda verecek.)

“Dünye oldukça bular olsa gerek / Bunların âhı durur göge direk” (Yavuz - II/2, 2000:781 / GN, 9699)

(Dünya var oldukça bunlar da -evliyalar da- olacaktır. Bunların duası göge direktir.)

Marzubân-nâme'den...

“Bir haber getürdüm. Melik nâcâr anı işitse gerek. Eger icâzet olursa anı şerîf sem ‘ına irürem.” (Korkmaz, 1973:251-252 / MAR, 44a11)

(Bir haber getirdim. Sultan onu ister istemez işitecek. Eğer izin varsa onu şerefli kulağına ulaştırayım.)

2.7.5. /-DAÇI/ Eki

Köktürkçe dönemindeki ilk kullanımlarının ardından, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde gerek çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki olarak gerekse müstakil bir sıfat-fiil eki olarak, Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde ise yalnızca bir sıfat-fiil eki olarak varlığına rastlanan /-DAÇI/ ekinin Eski Anadolu Türkçesi sahasında çok nadir kullanıldığı görülür. Kâşgarlı Mahmud’un Oğuzcaya özgü bir ek olduğunu söylediği /-DAÇI/ (Atalay-II, 2013:168), yoğun kullanımını muhtemelen Oğuzların sözlü dilinde yaşamış, yazı diline etkili bir biçimde ulaşamamıştır.

2.7.5.1. Eski Anadolu Türkçesinde Gelecek Zaman Eki Olarak /-DAÇI/

Eski Anadolu Türkçesinde /-DAÇI/ eki, çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki olarak çok nadir kullanılmıştır. Bu kullanımlara yalnızca, devrenin ilk eserlerinden olan *Kıssa-i Yûsuf*’ta rastlanmaktadır:

Ali'nin Kıssa-i Yûsuf'undan...

“Nübüvvet risâlet buldacı sen / Hem mülket iyesi boldacı sen / Hem rahatlık beşâret buldacı sen” (Uygur, 2003:71 / KY, 149-151)

(Peygamberliğe erişeceksin. Hem memleketler sahibi olacaksın hem de rahatlık ve müjde bulacaksın.)

“Uzun saçum darayuban kim ördeci / Magbûnlığım mahzûnlığım kim sordacı” (Uygur, 2003:115 / KY, 1029-1031)

(Uzun saçımı tarayıp kim örecek? Şaşkınlığımı ve üzüntümü kim soracak?)

“Ben size müdâm hizmet kıldacıvan / Siz kidinçe tapuñızda oldacıvan / Sizi körsem öküş teşrif kıldacıvan” (Uygur, 2003:245 / KY, 3625-3627)

(Ben size devamlı hizmet edeceğim. Siz gidince huzurunuzda kalacağım. Sizi nerede görsem çokça şereflendireceğim.)

2.7.5.2. Eski Anadolu Türkçesinde Sıfat-Fiil Eki Olarak /-DAÇI/

Eski Anadolu Türkçesinde /-DAÇI/ ekinin müstakil bir sıfat-fiil eki olarak kullanımına da nadiren rastlanmaktadır. Taramamız sırasında, /-DAÇI/ ekinin yalnızca *Garîb-nâme*'de sıfat-fiil eki olarak kullanıldığına rastladık:

Garîb-nâme'den...

“Öñde soñda kamunuñ maksûdı ol / Gelmişüñ geldecinüñ ma'bûdı ol” (Yavuz - I/1, 2000:37 / GN, 119)

(Önce ve sonra gelsin, bütün varlıkların maksadı ona kavuşmaktır. Gelmiş ve geleceklerin mabudu da odur.)

“Yohsa kamu 'âlemüñ maksûdı bir / Gelmişüñ geldecinüñ ma'bûdı bir” (Yavuz - I/1, 2000:139 / GN, 608)

(Fakat bütün âlemin dileği birdir. Gelmişin ve geleceğin mabudu da birdir.)

“Ol hakîmdür ne neye lâyıık bilür / Olmuş oldacıyı bayık bilür” (Yavuz - I/1, 2000:483 / GN, 2315)

(O hikmet sahibidir, neyin neye yakıştığını, olmuş ve olacakları hakkıyla bilir.)

2.7.6. /-(y)A/ Eki

Uygur Türkçesinin en karakteristik eki olan /-GAy/ gelecek zaman ekinden gelişen ve bu gelişmenin de etkisiyle Türk dilinin farklı evrelerinde farklı işlevsel derinliklerle karşımıza çıkan /-(y)A/ eki, Eski Anadolu Türkçesinde istek kipinin biçim birimi olarak kullanılmasının yanında, birkaç eserde gelecek zaman kipini oluşturmasıyla da dikkat çekmektedir.

Eski Anadolu Türkçesinde istek kipini kuran /-(y)A/ eki, başta *Marzubân-nâme* olmak üzere, dönem eserlerinden Şeyyâd Hamza'nın *Yûsuf u Zelihâ*'sında ve *Çarh-nâme*'de gelecek zaman eki olarak da karşımıza çıkmaktadır:

Marzubân-nâme'den...

“Eyitti: ‘Sözüme kulak dut. Her ne dirsem ihmâl kılma. Bu zahmetün râhatın sen gör^usin.’ ” (Korkmaz, 1973:212 / MAR, 9b1)

(Şöyle söyledi: “Sözüme kulak ver. Dediklerimi ihmal etme. Bu sıkıntının geçtiğini ve rahata kavuştuğunu göreceksin.)

“Yarın ki pâdişâhlık heybeti sende zâhir ola, degme kez saña söylemege kolay gelmeye. Eyle olsa bizüm işümüze hâlel gele.” (Korkmaz, 1973:238 / MAR, 31b8-9)

(Yarın padişahlık heybeti sende açık bir şekilde belirdiğinde, her zaman sana -bir şeyler- söylemek kolay olmayacak. Öyle olduğu için de bizim işimize zarar gelecek.)

“Ta‘bîr oldur ki, bu yıl ‘avanlar ve harâmîler ve zâlimler yılı ola. Zulmile müsülmânlar mâlın elinden alalar ve hem pâdişâha gendü ilinden yağı olub il isteyeler. ‘Âbiket girü pâdişâh kılıcından helâk olalar.” (Korkmaz, 1973:263 / MAR, 54b3-4)

(-Bu rüyanın- Tabiri şöyledir: Bu yıl yordakçılar, haramiler ve zalimler yılı olacak. -Bunlar- Zulmederek Müslümanların malını elinden alacaklar. Ayrıca padişaha kendi ülkesinde düşman olup ondan toprak isteyecekler. -Fakat- Sonunda padişahın kılıcıyla ölecekler.)

Şeyyâd Hamza'nın Yûsuf ve Zelihâ'sından...

“Etti bir yıl yatisardur ol tamâm / Bir yıldan sonr'anı sultân kılam” (Dilçin, 1946:63 / YZ-2, 258)

(Şöyle söyledi: “O tastamam bir yıl yatacaktır. Bir yıldan sonra onu sultan yapacağım.”)

Çarh-nâme'den...

“Kıyâmet kopıçagaz bil hakikat / Gelebek bigi dagıla bu insân” (Mansuroğlu, 1956:6 / ÇN, 31)

(-Şunu- Hakkıyla bil ki, kıyamet kopunca insanlar kelebek gibi dağılacak.)

2.7.7. Eski Anadolu Türkçesinde Gelecek Zaman Bildiren Diğer Ekler

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde, yukarıda sıraladığımız ekler dışında, gelecek zamanı ifade etmek için başka ekler de kullanılmıştır. Özellikle Doğu Türkçesinin etkisiyle ortaya çıkan bu kullanımlarda /-GAy/ ve /-GA/ ekleri dikkat çekmektedir. Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'unda, *Kadı Burhaneddin Dîvânî*'nda ve *Hurşîd-nâme*'de /-GAy/ ekinin, *Kitâb-ı Gunyâ*'da ise /-GA/ ekinin gelecek zamanın ifadesinde, nadiren de olsa kullanıldığına tesadüf edilmektedir. Ayrıca Zeynep Korkmaz, *Behçetü'l-Hadâ'ik* ve *Kudûrî Tercümesi*'nde de /-GA/ ekinin çok fazla kullanıldığını söylemektedir (Korkmaz, 1974:27).

Ali'nin Kıssa-i Yûsuf'undan...

“Âh dirîgâ eger bilsem idim / Ben seni kaçan kişiye sata idim / Azâd kılıp ataña iletgey idim” (Uygur, 2003:161 / KY, 1941-1943)

(Ah, ne yazık ki bilseydim ben seni hiçbir zaman satmayacaktım. Azat edip babana gönderecektim.)

Kadı Burhaneddin Dîvânî'ndan...

“Cennette yüzüñ gibi hûr olmagay / Mest gözüñ gibi mestûr olmagay / Yoluña cân oynamagı dilerem / Korhum oldur k'ana destûr olmagay” (Alpaslan, 2000:300 / KA, 125:18)

(Cennette senin gibi huri olmayacak. Sarhoş gözün gibi kapanmış göz olmayacak. Seni yolunda canımla oynamayı dilerim, korkum o ki, buna izin olmayacak.)

Hurşîd-nâme'den...

“Kayurmaz hâliyâ han yahşı bolgay / Mizümkiler kimi cân yahşı bolgay”
(Ayan, 1979:325 / HN, 5193)

Kitâb-ı Gunya'dan...

“Şâfi'î kavlinde secde sehvi selâmdan ilerü kılmış gerek. Eger artuk secde kılsa selâmdan sonra kılğadır.” (Akkuş, 1995:298 / KG, 30a2-4)

(Şâfi'ye göre sehiv secdesi selamdan önce yapılmalıdır. Eğer fazla secde yapılırsa -sehiv secdesi- selamdan sonra yapılacaktır.)

SONUÇ

“*Tarihî Türk Lehçelerinde Gelecek Zaman*” başlıklı tez çalışmamız neticesinde elde ettiğimiz bulguları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Tarihî Türk lehçelerinde diğer kip ve zamanlar sınırlı sayıda yapıyla ifade edilse de, gelecek zaman çok çeşitli biçim birimlerinin yardımıyla oluşturulur. Gelecek zamanın farklı eklerle ifade edilmeye elverişli oluşu, bu çok çeşitliliğin başlıca nedenlerindedir. Gelecek zamandaki zaman sınırının genişliği de ona ayrıca işlevsellik kazandırmıştır. Günümüzde dahi gelecek zaman, kendi çok ekli kullanımı bir tarafa, şimdiki zaman (*Yarın sabah geliyorum.*) ve geniş zaman (*Bir hafta sonra seni havaalanından alırım.*) kiplerinin biçim birimleriyle de ifade edilebilmektedir.

2. Tarihî Türk lehçelerinde gelecek zamanın çok farklı biçim birimleriyle ifade edilmesinin bir başka nedeni de, farklı boyların aynı coğrafyalarda bir araya gelmiş olmasıdır. Bu birliktelik neticesinde boyların konuşma dilleri arasında bir etkileşim meydana gelmiş ve yazı diline de tesir eden sonuçlar ortaya çıkmıştır. Söz temsili, Harezmi Türkçesinin ortaya çıkmasında, Oğuz, Kıpçak ve Kanglı boyları etkilidir. Bu tarihî lehçede gelecek zamanın ifadesinde kullanılan eklerden ikisinin /-(y)AsI/ ve /-(y)IsAr/ ekleri olması, Harezmi Türkçesi yazı diline Oğuz Türklerinin etkisinin bir göstergesidir. Aynı şekilde Kıpçak Türkçesinde görülen /-(y)AsI/, /-(y)IsAr/, /-(y)UsAr/ ve /-(y)AcAK/ ekleri de Oğuz Türkçesine has eklerdir ve yine Oğuz Türklerinin etkisinin yansımasıdır.

3. Gelecek zaman, Köktürkçeden başlayarak, çok işlek bir şekilde Türk dilinin her lehçesinde kullanılmıştır. Köktürkçede bu zamanın ifadesinde kullanılan ekler /-DAçI/ ve /-sIk/ ekleridir. Bu ekler gerek çekimli fiillerin bünyesinde bir zaman eki olarak gerekse müstakil bir sıfat-fiil eki olarak Köktürkçe içinde kullanılmıştır.

4. Uygur Türkçesinde gelecek zaman, esas olarak, bu tarihî lehçenin karakteristiğini oluşturan /-GAy/ ekiyle kurulmaktadır. Bir gelecek zaman eki olarak çok işlek kullanılan /-GAy/ ekinin yanı sıra, /-DAçI/, /-GA/, /-GUIUK/ ekleri ile geniş zamanın biçim birimleri olan /-Ar/ ve /-Ur/ eklerinin de dönem içerisinde gelecek zaman işlevinde kullanıldığı sabittir. Bu eklerden /-DAçI/, /-GUIUK/ ekleri ve bunların yanında /-GU/ ekinin dönem içerisinde gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak kullanıldığı da görülmektedir.

5. Uygur Türkçesinin tabii bir devamı niteliğinde olan Karahanlı Türkçesinde gelecek zaman, yine daha çok /-GAy/ ekiyle oluşturulmaktadır. Bu ekle birlikte, /-GA/, /-GUIUK/, /-DAÇI/, /-GAIr/ ekleriyle /-GU[+iye{+tur(ur)}]/ birleşiminin de gelecek zaman kipi oluşturduğuna tanık olunmaktadır. Bu yapılardan /-GUIUK/ ve /-DAÇI/ eki ile /-GU/ ve /-(y)AsI/ ekleri, Karahanlı Türkçesinin gelecek zaman bildiren sıfat-fiil ekleridir.

6. /-GAy/ ekinin yoğun kullanımı Harezmi Türkçesinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu ek, Harezmi Türkçesinin de en işlek gelecek zaman ekidir. Bu ekin yanında, /-GA/, /-mİş bolgay/, /-(y)AsI/, /-(y)IsAr/ ekleriyle /-GU[+iye{+tur(ur)}]/ birleşiminin de gelecek zaman kipini oluşturduğu görülmektedir. Bu yapılardan /-(y)AsI/ ve /-(y)IsAr/ ekleri ile /-GU/, /-GUIUK/ ve /-DAÇI/ ekleri, Harezmi Türkçesi döneminde gelecek zaman bildiren sıfat-fiil ekleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

7. Kıpçak Türkçesi döneminde kullanılan gelecek zaman eklerinin başında da /-GAy/ eki gelmektedir. Bu ekin yanı sıra, /-GA/, /-(y)AsI/, /-(y)IsAr/, /-(y)UsAr/ ve /-sAr/ eklerinin de dönem içerisinde gelecek zaman kipini karşıladığına rastlanmaktadır. /-sAr/ eki, özellikle Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde karşımıza çıkmaktadır. Kıpçak Türkçesi döneminde gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılan ekler ise, /-(y)AsI/, /-(y)AcAK/, /-GU/ ve /-DAÇI/ ekleridir.

8. Orta Asya'da kâmil bir edebî Türk dilinin olduğu dönem diyebileceğimiz Çağatay Türkçesi dönemi, gelecek zaman ekindeki biçim birimsel çeşitliliğin nispeten azaldığı bir dönem olarak göze çarpmaktadır. Bu dönemde mahalli ağızların yazı diline tesiri azalmış ve diğer tarihî lehçelere nazaran standart, oturmuş bir dil ortaya çıkmıştır. Çağatay Türkçesinde gelecek zamanın ifadesinde kullanılan en işlek ek, yine /-GAy/ ekidir. Bu ekin yanı sıra, /-GA/ eki ve /-GU[+iye{+tur(ur)}]/ birleşimi de gelecek zamanın ifadesinde kullanılmaktadır. Dönem eserlerinden *Zebân-ı Türkî*'de, geniş zaman eklerinin gelecek zaman bildiricisi olarak kullanılması da dikkat çekmektedir. Çağatay Türkçesinin gelecek zaman bildiren sıfat-fiil ekleri ise, /-GU/ ve /-GUIUK/ ekleridir.

9. Günümüz Türkiye Türkçesinin ilk tarihî evresi olmasından dolayı son başlık olarak ele aldığımız Eski Anadolu Türkçesi, Oğuz Türklerinin konuşma diline dayanmaktadır. Bu tarihî lehçenin en işlek gelecek zaman eki /-(y)IsAr/ ekidir. Bu ekle

birlikte, /-(y)AsI/, /-(y)AcAK/, /-sA gerek/, /-DAçI/, /-(y)A/ ekleriyle, nadiren de olsa /-GAy/ ve /-GA/ eklerinin gelecek zamanın ifadesinde kullanıldığı görülmektedir. Bu saydığımız eklerden /-(y)AsI/, /-(y)AcAK/ ve /-DAçI/ ekleri, Eski Anadolu Türkçesinin gelecek zaman bildiren sıfat-fiil ekleridir.

KAYNAKLAR

- Abik, Ayşehan Deniz. (2014). “Seyf-i Sarayî'nin Gülistan Tercümesinde -IsAr ve Düşündürdükleri”. Nurettin Demir ve Faruk Yıldırım (Ed.). *Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı* (s. 21-38) içinde. Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü.
- Acarlar, Kevser. (1968). “Türkçede Geniş Zaman (Muzari)”. *Türk Dili*. C: 18. S: 203. s. 509-513.
- Ağar, Mehmet Emin. (1986). *Baytaratü'l-Vâzih (İnceleme-Metin-İndeks)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akar, Ali. (2012). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Akar, Güler. (2015). *Karahanlı Türkçesiyle Yazılmış Kur'an Tercümesi (TİEM 73) Üzerine Bir Dil İncelemesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akçay, Hasan. (1999). *Ahmedî'nin İskender-nâme'si (Transkripsiyonlu Metin)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akkuş, Muzaffer. (1995). *Kitâb-ı Gunya*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, Doğan. (1989). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dil Bilim (2. Cilt) (2. bs.)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aktunç, Hulki. (1990). *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü (Tanıklarıyla)*. İstanbul: Afa Yayınları.
- Alpaslan, Ali. (2000). *Kadı Burhaneddin Dîvânı'ndan Seçmeler (2. bs.)*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Altinkaynak, Erdoğan. (2006). *Gregoryan Kıpçak Dil Yadigârları*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Alyılmaz, Cengiz. (1994). *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Arat, Reşit Rahmeti. (2006). *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki - Atebetü'l-Hakâyık* (3. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2007). *Eski Türk Şiiri* (4. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- _____ (2008). *Kutadgu Bilig (Yusuf Has Hacib)* (2. bs.). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Argunşah, Mustafa. (2014). *Çağatay Türkçesi* (2. bs.). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Argunşah, Mustafa; Güner, Galip. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Argunşah, Mustafa; Sağol Yüksekaya, Gülден; Tabaklar, Özcan. (2011). *Karahanlıca-Harezmece-Kıpçakça Dersleri* (2. bs.). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Arıkan, İbrahim. (2006). *Ermeni Harfleriyle Yazılmış Kıpçakça Zebur (Metin-Dizin)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aşçı, Ufuk Deniz. (2012). *Mirzâ Ahmed bin Mirzâ Kerîm, Mûsâ-nâme* (2. bs.). Konya: Palet Yayınları.
- Ata, Aysu. (1997). *Nâsirü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabguzî, Kısasü'l-Enbiyâ (2 Cilt)*. (Giriş-Metin-Tıpkıbasım-Dizin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2002). *Harezme-Altınordu Türkçesi*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- _____ (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2010). *Orhun ve Uygur Türkçesi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Atabay, Neşe; Özel, Sevgi; Kutluk, İbrahim. (2003). *Sözcük Türleri* (2. bs.). İstanbul: Papatya Yayınları.
- Atalay, Besim. (1941). *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (1945). *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- _____ (1970). *Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- _____ (2013). *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk [Çeviri (I-II-III)-Dizin] (2 Cilt)* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ayan, Hüseyin. (1979). *Şeyhoğlu Mustafa, Hurşîd-nâme (Hurşîd ü Feraşâd) (İnceleme-Metin-Sözlük-Konu Dizini)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ayazlı, Özlem. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, Erhan. (2014). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor) (2. bs.)*. Konya: Kömen Yayınları.
- Banguoğlu, Tahsin. (2011). *Türkçenin Grameri (9. bs.)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Berbercan, Mehmet Turgut. (2012). "Türkçede Fiil Çekiminin Kuruluşu Üzerine Değerlendirmeler". *International Journal of Social Science*. C: 5, S: 5. s. 25-36.
- Bilgegil, Kaya. (2009). *Türkçe Dil Bilgisi (3. bs.)*. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.
- Bozkurt, Fuat. (2012). *Türklerin Dili (5. bs.)*. Konya: Eğitim Yayınları.
- Buluç, Sadettin. (2007). *Makaleler*. (Haz.: Zeynep Korkmaz). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, Ahmet. (2015). *Türk Dili Tarihi I-II*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Cin, Ali. (2010). "Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyasının Tahran Nüshası". *Turkish Studies*. C: 5/1, Kış. s. 237-245.
- Coşkun, M. Volkan. (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çağatay, Saadet. (1945). *Altun Yaruk'tan İki Parça*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Çarıyarov, Başım. (1969). *Günorta Günbatır Türki Dillerde İşlik Zamanları*. Aşgabat: Türkmenistan SSR İlimler Akademisi.

- Çavuşev, İsmail. (2001). *Çağdaş Türk Dil Bilgisi*. Sofya.
- Çelik Şavk, Ülkü. (2011). *Ali Şir Nevayi, Leylî vü Mecnûn* (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çetin, Erol. (2014). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesinin Grameri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çürük, Müzeyyen Selcen. (2005). *Mu'înü'l-Mürîd (Giriş-Metin-Notlar-Açıklamalar-Dizin)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Daşdemir, Muharrem. (2000). *Dedem Korkut Kitabı'nın Söz Dizimi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2014). *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal-İşlevsel Söz Dizimi*. Erzurum: Eser Basım Yayınları.
- Delice, İbrahim. (2001). *Kitâb Fî-İlmin'n-Nüşşâb*. Sivas: Dilek Matbaası.
- _____ (2003). *Hüseyin b. Ahmet el-Erzurumî, Hulasa (Okçuluk ve Atçılık)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Demir, Nurettin; Yılmaz, Emine. (2003). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Demir, Tufan. (2006). *Türkçe Dil Bilgisi* (2. bs.). Ankara: Kurmay Yayınları.
- Deny, Jean. (2012). *Türk Dil Bilgisi*. (Çeviren: Ali Ulvi Elöve, Uyarlayan: Ahmet Benzer). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Dilaçar, Agop. (1995). *Kutadgu Bilig İncelemesi* (3. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dilçin, Cem. (1991). *Mes'ûd Bin Ahmed, Süheyl ü Nev-bahâr (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dilçin, Dehri. (1946). *Şeyyâd Hamza, Yûsuf ve Zelihâ*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eckmann, Janos. (1988). "Çağatayca". *Tarihî Türk Şiveleri* (2. bs.). (Çev.: Mehmet Akalın). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. s. 211-245.

- _____ (1996). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (Haz.: Osman Fikri Sertkaya). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2013). *Çağatayca El Kitabı* (5. bs.). (Çev.: Günay Karaağaç). İstanbul: Kesit Yayınları.
- _____ (2014). *Nehcü'l-Ferâdis, Uştmahtarların Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)*. (Birleştirilmiş Baskı). (Yayımlayanlar: Semih Tezcan, Hamza Zülfikâr). (Dizin-Sözlük: Aysu Ata). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ediskun, Haydar. (1999). *Türk Dil Bilgisi* (7. bs.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eker, Süer. (2011). *Çağdaş Türk Dili* (7. bs.). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Elmalı, Murat. (2009). *Dasakarmapathaavadanamala*. (Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Eraslan, Kemal. (1979). *Alî Şîr Nevâyî, Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- _____ (1980). *Eski Türkçede İsim-Fiiller*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- _____ (1993). "Çağatay Edebiyatı". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (VIII, 168-176). İstanbul.
- _____ (1999). *Mevlânâ Sekkâkî Divânı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2000). *Hüseyin-i Baykara Divanı'ndan Seçmeler* (2. bs.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- _____ (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2015). *Alî Şîr Nevâyî, Mizânü'l-Evzân* (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri -Fül-*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- _____ (1994). "Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine". *Türk Dili*. C: 1994/I. S: 505. s. 3-9.

- _____ (2007). “Geniş Zaman Ekine Dair Bazı Düşünceler”.
Makaleler (Dil-Destan-Tarih-Edebiyat). Ankara: Akçağ Yayınları. s. 359-363.
- _____ (2009). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*(7. bs.).
Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican vd. (2013). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil-
(Basit Çekim)* (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican; Akkoyunlu Ziyat. (2015). *Kâşgarlı Mahmud - Dîvânu Lugâtit-
Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)* (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu
Yayınları.
- Erdal, Marcel. (2013). “Tezlik Fiilinin Kaynağı”. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal
Bilimler Enstitüsü Dergisi (Semih Tezcan’a Armağan)*. C: 13. Y: 13 s. 169-173.
- Ergin, Muharrem. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- _____ (2011). *Orhun Abideleri* (45. bs.). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Feşel Güzelışık, Gülten. (1996). *Şeyyâd Hamza, Mi’râc-nâme*. (Yayımlanmamış
Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gabain, Annemarie von. (1953). “Türkçede Fiil Birleşmeleri”. *TDAY – Belleten*.
s. 16-28.
- _____ (2000). *Eski Türkçenin Grameri* (3. bs.). (Çev.: Mehmet
Akalin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gemalmaz, Efrasiyap. (2010). “STT’de İşaretsiz (/Ø/) Görev Ögeleri Üzerine”.
Türkçenin Derin Yapısı. (Haz.: Cengiz Alyılmaz, Osman Mert). Ankara: Belen
Yayıncılık. s. 275-278.
- Gencan, Tahir Nejat. (1974). “Geniş Zaman Kipi”. *Türk Dili*. C: 29. S: 268. s. 325-330.
- _____ (2001). *Dil Bilgisi*. Ankara: Ayraç Yayınları.
- Genç, Reşat. (2002). “Karahanlılar Tarihi”. *Türkler Ansiklopedisi*, (IV, 445-459).
Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Gökçe, Faruk. (2007). “Eski Türkçe {-GAlIr / -KAlIr} Eki Üzerine”. *Türkbilig
Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 14. s. 97-115.

- Gökdağ, Bilgehan Atsız. (1989). *Atebetü'l-Hakâyık Grameri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gökyay, Orhan Şaik. (2007). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gözütok, Avni. (2008a). *Haydar Tilbe, Mahzenü'l-Esrâr*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- _____ (2008b). “Rabguzî, Kıyasu'l-Enbiyâ: XIX. Yüzyıla Ait Bir Kazan Yazması”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. S: 37. s. 1-29.
- Gülensoy, Tuncer. (2005). *Türkçe El Kitabı* (2. bs.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- _____ (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü (2 Cilt)* (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, Gürer. (2011). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler* (3. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, Gürer; Boz, Erdoğan. (2010). *Eski Anadolu Türkçesi* (2. bs.). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Gültekin, Mevlüt. (2006). “Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Gelecek Zaman Ekleri Üzerine Bir Deneme”. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Güz - XX. s. 33-59.
- Güner, Galip. (2008). *Karahanlı Türkçesinde Fiil*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Günşen, Ahmet. (2006). “Anadolu Ağızlarında Farklı Bir Gelecek Zaman Eki ve Çekimi: -ıca/-ıci; -ucu/-ücü”. *Turkish Studies*. C: 1/2, Sonbahar. s. 54-84.
- Güvenç, Lütfiye. (2014). *Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde Fiil*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. (1997). *Harezmi Türkçesi ve Grameri*. Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- _____ (2000). *Kutb'un Husrev ü Şîrîn'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- _____ (2013). *Karahanlı Türkçesi Grameri* (4. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hamilton, James Russell. (1998). *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. (Çev.: Vedat Köken). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hatiboğlu, Necip. (2000). *Üniversitede Türk Dili Dersleri - Yazılı ve Sözlü Anlatım* (6. bs.). Ankara: Seçkin Yayınları.
- Hatiboğlu, Vecihe. (1954). "Şart Kipi". *Türk Dili*. C: 3. S:29. s. 254-258.
- _____ (1970). "Türkçenin Yapısı ve İkili Kökler". *Türk Dili*. C: XXII. S: 224. s. 110-115.
- _____ (1974). *Türkçenin Ekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hengirmen, Mehmet. (1998). *Türkçe Temel Dil Bilgisi*. Ankara: Engin Yayınları.
- Hepçilingirler, Feyza. (2004). *Öğretene ve Öğrenene Türkçe Dil Bilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Heyet, Cevat. (2008). *Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihi Seyri*. (Çev.: Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İlhan, Nadir. (2005). "Türkçede Olumsuzluk". *Karaman Dil Kültür ve Sanat Dergisi* 2005. Ankara: T.C. Karaman Valiliği Yayınları. s. 271-279.
- İpekten, Halûk. (2011). *Bâkî (Hayatı-Sanatı-Eserleri)* (8. bs.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kapdan, Hasan Sevban. (2014). *Ermeni Harfli Kıpçakça Zebur=Psalter Adlı Eser ile Memlûk Kıpçakçasıyla Yazılmış İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin Adlı Eserin Şekil Bilgisi Bakımından Karşılaştırılması*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karaağaç, Günay. (1997). *Lutfî Divanı (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Karabacak, Esra. (2002). *Bergamalı Kadri, Müyessiretü'l-Ulûm*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kara, Funda. (2009). “Yapım Eki İşlevinde Olmayan Eklerden Bazıları”, *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu, 25-27 Nisan 2007 - Erzurum Cilt: 2* (s. 565-576). Erzurum: Mega Ofset Matbaacılık.
- _____ (2011a). “Bil- Tasvir Fiilinin İşlevleri”, *Turkish Studies*. C: 6/1, Kış s. 1381-1397.
- _____ (2011b). *Muhammed Ya'kûb-ı Çîngî, Zebân-ı Türki (Kelür-nâme) (İnceleme-Metin-Dizin)*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Karahan, Akartürk. (2013). *Dîvânü Lugâti't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan, Leylâ. (2011). “Fiil Terimi Üzerine”. *Türk Dili Üzerine İncelemeler*. Ankara: Akçağ Yayınları. s. 245-248.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi. (1969). “Nehcü'l-Ferâdîs'in Dil Hususiyetleri - II”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XVII*. s. 33-56.
- _____ (1989). *Seyf-i Sarâyî, Gülistan Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karasoy, Yakup. (1998). *Şibân Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2005). *Uygulamalı Türk Dili ve Kompozisyon* (4. bs.). Konya: Tablet Yayınları.
- Kargı Ölmez, Zuhâl. (1996). *Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terâkime*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Kartallıoğlu, Yavuz. (2007). “Sahacadaki {+A}/{+O} Ekinin Işığında {-DI} Ekinin Kökeni Üzerine”. *Dil Araştırmaları Dergisi*. C:1. S:1. s. 31-38.
- Kasapoğlu Çengel, Hülya. (2012). “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi”. *Dil Araştırmaları*. S: 10, Bahar. s. 17-81.
- Keskin, Raşit. (2003). *Türkçe Dil Bilgisi*. Konya: Çizgi Kitabevi.

- Koç, Mustafa. (2012). “Eski Anadolu Türkçesinde /dUk/ Ekli Geçmiş Zaman Çekimi”. *Türkbilig*, 23. s. 11-18.
- Koç, Nurettin. (1990). *Yeni Dil Bilgisi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- _____ (1998). “-makta/-mekte Üzerine”. *Türk Dili*. C: 1998/1. S: 558. s. 490-496.
- Kononov, Andrey N. (2000). “Kıpçak, Kuman, Kumuk Kavim Adlarının Etimolojisi Üzerine”. (Çev.: Mustafa Uğurlu). *Türk Dünyası* 10. Güz. s. 518-526.
- Korkmaz, Zeynep. (1973). *Sadru'd-dîn Şeyhoğlu, Marzubân-nâme Tercümesi (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- _____ (1974). “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”. *Türkoloji Dergisi*. VI/1. s. 15-30.
- _____ (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- _____ (1995). “Anadolu’da Türkçenin Yazı Dili Oluşu ve İlk Öncüleri”. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar (1. Cilt)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 429-434.
- _____ (1995). “-ası/-esi Gelecek Zaman Sıfat-Fiil (Participium) Ekinin Yapısı Üzerine”. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar (1. Cilt)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 145-150.
- _____ (1995). “Türkçede -acak/-ecek Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine”. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar (1. Cilt)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 3-11.
- _____ (1995). “Türkçede ok/ök Pekiştirme (Intensivum) Edatı Üzerine”. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar (1. Cilt)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 98-109.
- _____ (2005). “Eski Anadolu Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri”. *Fikret Türkmən Armağanı*. İzmir: Kanyılmaz Matbaası. s. 471-474.

- _____ (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)* (3. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep vd. (2010). *Türk Dili ve Kompozisyon* (4. bs.). Bursa: Ekin Yayınevi.
- Kök, Abdullah. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi - TIEM 73 1v-235v/2 (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Köktekin, Kâzım. (1994). *Süle Fakih'in Yusuf ve Zelihası (2 Cilt) (İnceleme-Metin-Dizin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2000). *Seyyid Ahmed Mirza, Ta'aşşuk-nâme*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- _____ (2001). “-mAktA, -mAdA Şimdiki Zaman Ekleri Üzerine”. *Türk Dili*. C: 2001/I. S: 594. s. 634-638.
- _____ (2007a). *Yusuf Emiri Divanı (Giriş-İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- _____ (2007b). *Yûsuf-ı Meddâh, Varka ve Gülşah (İnceleme-Metin-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2011). *Eski Anadolu Türkçesi* (2. bs.). Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Kuznetsov, P. İ. (1997). “Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair”. *TDAY - Belleten* (1995). s. 193-262.
- Mansuroğlu, Mecdut. (1956). *Ahmed Fakîh, Çarh-nâme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- _____ (1958). “Türkçede -gay/-gey Eki ve Türemeleri”. *Jean Deny Armağanı*. (Haz.: Janos Eckmann, Agâh Sırrı Levend, Mecdut Mansuroğlu). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 171-183.

- _____ (1988). “Eski Osmanlıca”. *Tarihî Türk Şiveleri* (2. bs.). (Çev.: Mehmet Akalın). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. s. 247-276.
- Müller, F. W. K. (1946). *Uygurca Üç Hikâye*. (Çev.: S. Himran). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nalbant, Mehmet Vefa. (2003). “-DUK Eki ve Divânu Lugâti’t-Türk’te -DUK Ekli Görülen Geçmiş Zaman Çekimi”. *Türkoloji Dergisi*. C: 15. S:1. s. 193-203.
- Orkun, Hüseyin Namık. (2011). *Eski Türk Yazıtları* (Birleştirilmiş 3.bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Önler, Zafer. (1990). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), Müntahab-ı Şifâ I (Giriş-Metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özbay, Betül. (2014). *Huastuanift - Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özer, Osman. (1995). *Ahmedî, Tervihü’l-Ervâh (Giriş-İnceleme-Metin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkan, Mustafa. (2000). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi* (2. bs.). İstanbul: Filiz Kitabevi.
- _____ (2003). “Tarihî Türkiye Türkçesi Metinlerinde İstek Eki -A/-E’nin Kullanılışı Üzerine”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. C: XXX. s. 359-385.
- Özkan, Mustafa; Tören, Hatice; Esin, Osman. (2006). *Yüksek Öğretimde Türk Dili - Yazılı ve Sözlü Anlatım*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Özkırımlı, Atilla. (2006). *Türk Dili Dil ve Anlatım* (3. bs.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özyetgin, A. Melek. (1993). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi (İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin)*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Paçacıoğlu, Burhan. (1987). *Türk Dili Dersleri*. Ankara: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- Pritsak, Omeljan. (1988). “Kıpçakça”, *Tarihî Türk Şiveleri* (2. bs.). (Çev.: Mehmet Akalın). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. s. 111-122.
- _____ (1988). “Ermeni Kıpçakçası”, *Tarihî Türk Şiveleri* (2. bs.). (Çev.: Mehmet Akalın). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. s. 123-132.
- Sağol, Gülden. (1993). *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi (Giriş-Metin-Sözlük)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Samdan, Z. B.; Monguş, D. A.; Simçit, M. A. (2003). *Kül-Tegin: Orhun-Yenisey Yazıtları VI-VIII. yy.* (Çev.: Ş. Uşşaklı). Ankara: Türksoy Yayınları.
- Sarı, Mehmet. (2011). *Türk Dili Ders Kitabı* (2. bs.). Ankara: Okutman Yayınları.
- Sertkaya, Osman Fikri. (1972). “Horezmî'nin Muhabbet-nâme'sinin İki Yeni Yazma Nüshası Üzerine”. *Türkiyat Mecmuası, XVII*. s. 185-207.
- Sümer, Faruk. (1992). *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Şahin, Hatice. (2009). *Eski Anadolu Türkçesi* (2. bs.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şen, Mesut. (1993). *Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur, Bâburname I [Giriş-Metin (Kâbil ve Hindistan Bölümleri)-Açıklamalı Dizin]*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Şen, Serkan. (2014). *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Tatçı, Mustafa. (1998). *Yûnus Emre Dîvânı* (2. bs.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tekcan, Münevver. (2005). *Bayram Han'ın Türkçe Divanı*. İstanbul: Bulut Yayınları.
- Tekin, Şinasi. (1976a). *Maytrisimit: Burkancuların Mehdisi Maitreya ile Buluşma - Uygurca İptidai Bir Dram (Burkancılığın Vaibhâsika Tarikatına Ait Bir Eserin Uygurcası)*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

- _____ (1976b). “Eski Türkçe”. *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. s. 142-192.
- _____ (1990). “-mA- Olumsuzluk Eki ile -DIK+ Eki Nereden Geliyor”, *Tarih ve Toplum - Şubat*. S: 74. s. 14-17.
- _____ (1993). *Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlah)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Talât. (1954). “-ısar Ekinin Türeyişi”. *Türk Dili*. C: III. S: 32. s. 453-455.
- _____ (1989). *XI. Yüzyıl Türk Şiiri - Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Manzum Parçalar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- _____ (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.
- _____ (2012). “Eski Türkçedeki {-dOk} İsim-Fiil Eki Üzerine. (Çev.: Ümit Özgür Demirci). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 47. s. 371-377.
- _____ (2013a). *Irk Bitig (Eski Uygurca Fal Kitabı)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2013b). “Olumsuzluk Eki -ma/-me'nin Etimolojisi”. *Makaleler I - Altayistik (1. Cilt)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 207-211.
- _____ (2014). *Orhon Yazıtları (5. bs.)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Talât; Ölmez, Mehmet. (2003). *Türk Dilleri - Giriş*. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat 2.
- Teres, Ersin. (2013). *Çağatay Türkçesi Dil Bilgisi ve Metin Çalışmaları*. İstanbul: Sürat Yayınları.
- Timurtaş, Faruk Kadri. (2012). *Eski Türkiye Türkçesi*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Toparlı, Recep. (1989). *Kıpçak Türkçesi (2. bs.)*. Erzurum: Fen-Edebiyat Fakültesi Ofset Tesisleri.

- _____ (1992). *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2003). *Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, Recep; Argunşah, Mustafa. (2014). *İslâm, Mu'înü'l-Mürîd* (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, Recep; Çögenli, Sadi; Yanık, Nevzat H. (1999). *El-Kavânînü'l-Küllîyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, Recep; Çögenli, Sadi; Yanık, Nevzat H. (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, Recep; Karataş, Turan; Vural, Hanifi. (t.y). *Türk Dili - Yazılı ve Sözlü Anlatım Bilgileri* (4. bs.). Sivas: Seyran Yayınları.
- Toparlı, Recep; Vural, Hanifi. (2007). *Harezmi Türkçesi*. Tokat: Öncü Basımevi.
- Toprak, Funda. (2002). *Harezmi Türkçesinde Fiil*. (Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2003). "Harezmi Türkçesi ve Fiillerin Özellikleri", *Türk-Kırgız Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. S: 13. Bışkek. s. 105-118.
- Tulum, Mehmet Mahur; Azılı, Kenan. (2015). *Eski Uygurca Edgü Ögü Tigin-Anyığ Ögü Tigin*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Türk Dil Kurumu. (2009). *Türkçe Sözlük* (11. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2012). *Yazım Kılavuzu* (27. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk, Vahit; Doğan, Şaban; Şerifoğlu, Yasin. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Uğurlu, Mustafa. (1987). *Münyetü'l-Guzât*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

- Uygur, Sinan. (2003). *Ali'nin Kıssa-i Yûsuf'u (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2007). “-(y)IsAr Gelecek Zaman Ekinin Yapısı Üzerine”. *Turkish Studies*. C: 2/4, Sonbahar. s. 1193-1196.
- Ünal, Recai. (2012). “Çağdaş Türkiye Türkçesinde Zaman-Kip-Görünüş Düzenine Durumu” [Bildiri]. *IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri (2 Cilt), 22-24 Aralık 2011 - Muğla*. (C: 1 s. 305-314). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Ünlü, Suat. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi - TİEM 235v/3-450r7 (Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Üşenmez, Emek. (2010). *Eski Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini)*. (Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Vural, Hanifi; Böler, Tuncay. (2011). *Ses ve Şekil Bilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Yavuz, Kemal. (2000). *Âşık Paşa, Garib-nâme (I/1-I/2-II/1-II/2) (Tıpkıbasım-Karşılaştırmalı Metin-Aktarma)*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2007). *Gülşehrî'nin Mantıku't-Tayr'ı*. Ankara: Kırşehir Valiliği Yayını.
- Yelten, Muhammet. (2011). *Türk Dili ve Anlatım Bilgileri* (3. bs.). İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Yılmaz, Emine; Demir, Nurettin; Küçük, Murat. (2013). *Kısas-ı Enbiyâ*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yüce, Nuri. (2014). *Mukaddimetü'l-Edeb - H'ârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası* (3. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Muhammet Raşit ÖZTÜRK
Doğum Yeri ve Tarihi	Erzurum / 28.08.1991
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Yüksek Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Erzurum Teknik Üniversitesi
İletişim	
E-Posta Adresi	muhammet.ozturk@erzurum.edu.tr
Tarih	Ocak 2017